

Historia Litteraria 2.

Tarnai Andor-
emlékkönyv

Universitas Kiadó

Tarnai Andor-mlékkönyv

HISTORIA LITTERARIA
Az Universitas Könyvkiadó sorozata

Sorozatszerkesztő
HARGITTAY EMIL, KECSKEMÉTI GÁBOR, THIMÁR ATTILA

1. Gyárfás István: Virgilius poetának Aeneise (1717)
2. Tarnai Andor-émlékkönyv

UNIVERSITAS KÖNYVKIADÓ

BUDAPEST, 1996

Tarnai Andor- emlékkönyv

Szerkesztette
KECSKEMÉTI GÁBOR

Munkatársak
HARGITTAY EMIL
THIMÁR ATTILA

UNIVERSITAS KÖNYVKIADÓ

BUDAPEST, 1996

A könyv megjelenését támogatta:
ELTE BTK Magyar Irodalomtörténeti Intézet
Magyar Könyv Alapítvány
MHB Művészeti Alapítvány
Universitas Kulturális Alapítvány

A címlapon: fametszet az *Expositio hymnorum* c. ősnymtatványból
(Köln, Henricus Quentell, 1496)

ISBN 963 85494 4 0

© Universitas Könyvkiadó, 1996
© Kecskeméti Gábor, 1996

A kiadásért felelős Hargittay Emil, az Universitas Könyvkiadó vezetője
Szedte és tördelte az Universitas Könyvkiadó
A sorozat címlapterve: Szentes Éva
Nyomta: Agroprint Kft. Gyál

Mi úgy szóllunk, hogy már meg-világosodtunk,
S' nem látunk sok dolgot, melyben vakoskodtunk.

(Bessenyei György: *Az irigy elmérül*)

»Mint az égő fáklya, mely setétben lángol,
S magát megemészttve másoknak világol.« —

(Batsányi János: *A magyar író*)

Önéletrajz

1925. augusztus 23-án születtem Gyulán. Egyetemi tanulmányaimat az Eötvös József Collegium tagjaként a budapesti egyetemen végeztem 1943-48-ban, ugyanitt szereztem magyar-latin szakos tanári diplomát.

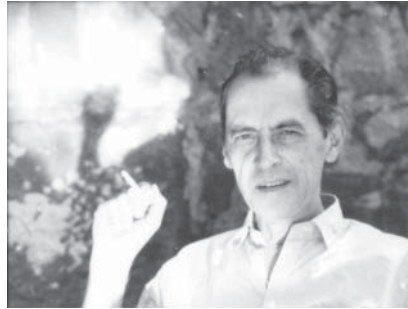
1949-1958-ban az Országos Széchényi Könyvtárban dolgoztam, 1958-80-ig az MTA Irodalomtudományi Intézetében. Az egyetemre 1980-ban, Tolnai Gábor nyugdíjba vonu ásakor kerültem át és lettem tanszékvezető.

Korábbi tudományos tapasztalataimat és érdeklődésemet kihasználva a tanszéken tudományos műhelyt igyekeztem alapítani, különös tekintettel arra, hogy a munkatársaknak a középkortól a 18. század végéig kell magyar irodalmat előadni. Azt hiszem, sikerült elérni, hogy minden korszaknak lett szakembere, és a hozzánk tartozó 600 évet meglehetősen biztonsággal tudjuk oktatni. Külön gondot fordítottam az irodalom alapját képező filológia elsajátítására ill. elsajátíttatására, és sikerült elérnem, hogy elég megbízható szövegkiadások jelentek meg. Megindítottam a Magyarországi Tudósok Levelezését, mely sorozatnak ebben az évben már III-IV-kötete jelenik meg /Bél Mátyás levelezése/.

Mint tanszékvezető az eddig elkezdett munkát szeretném tovább folytatni, különös tekintettel a régi magyar irodalomban általános szövegszerkesztési mód és a retorika történetének kutatására.

Budapest, 1993. március 10.

Tarnai Andor
/Tarnai Andor/

BÁRCZI ILDIKÓ

Amicitia

(A következő szöveg középkori szerzők írásaiból készült kompiláció. Amikor a közvetlen forrást nem jelezzük, e szerzők gyakorlatához híven járunk el, hiszen szövegeik és citátumaik sokszor egymással megegyeznek, a hivatkozás legcsekélyebb jele nélkül, anyagukat közkinsnek tekintik, s a feltalált gondolatok között tetszés szerint, éppen feltett szándékuk önkényes logikája szerint válogatnak.)

Cum inter alia bona ad felicitatem delectatio requiratur, ut dicit Philosophus I. Ethicorum, oportet felicem delectabiliter vivere. Sed ille, qui solitarie vivit, patitur gravem et melancholicam vitam, et ideo oportet, quod eius delectatio interrumpatur. Cuius ratio est, quod cum operatio sit delectationis causa, non est facile, quod homo existens solitarius continue operatur, sed hoc est facile, si cum amicis existat. Cuius ratio est, quod inter eos fit quaedam vicissitudo operum, dum ad seipsum bona operantur, et sic delectatio continuatur in operibus virtuosus. Unde Cassiodorus in quaedam epistola dicit: Sine amicis omnis cogitatio esset taedium, omnis operatio labor, omnis terra peregrinatio, omnis vita tormentum; sine quorum solatio vivere esset mori.

Concordia amicorum debet esse in affectu, ut se mutuo diligant. O quam

Minthogy a boldogsághoz többek között öröme van szükségünk, ahogy a Filozófus mondja az Etika I. könyvében, a boldog ember élete örömteljes. Annak azonban, aki magányosan él, terheessé lesz melankolikus élete, és örömei feltartóztathatatlanul elmaradoznak mellőle. Azért van ez, mert az öröm oka a tevékenységben rejlik, de nem könnyű az egyedül élő embernek állandóan csak tevékenykedni; könnyű viszont, ha a barátaival lehet. Velük ugyanis létrejön egyfajta kölcsönösség a tevékenységeiket illetően, hiszen egymás kedvéért igyekeznek jól munkálkodni, és így végig megmarad örömük. Erről beszél Cassiodorus egyik levelében: Barátok híján minden gondolat unalmas, minden tevékenység nyűg; a föld hazátlan bujdosás, az élet gyötrelem; vigasztalásuk nélkül élni: halál.

A barátoknak összhangban kell lenniük érzelmeikben, hogy egymást köl-

pauci sunt tales amici! Sed multi sunt amici solo ore, sed non corde, de quibus Eccli. XXXVII. dicitur: Est amicus solo nomine, sed non re. Quod prohibetur I. Ioh. III.: Non diligamus verbo et lingua, sed opere et veritate. Verbo et lingua diligit, qui dilectionem in effectum non ostendit, multa promittit, et non dat, vel si dat, non tamen ordinata intentione. Unde Aug.: Quam multi sunt, qui iactantiae causa multa distribuunt, multa donant, et nihil aliud quaerunt, nisi humanam laudem et gloriam popularem, plenam ventis, nulla stabilitate solidam.

Tales amici sine affectu, sed verbo et lingua solum saepius nocent; sicut II. Reg. XX. dicitur, quod Ioab dixit ad Amasam: Salve, mi frater! — et tenuit dextra manu mentum Amasae quasi osculans eum, et effudit viscera eius in terram. Sic Iudas dixit Salvatori: Ave, rabbi! — qui tamen osculo tradidit eum. Lu. XXII.: Iuda, osculo filium hominis tradis? Hinc Eccli. VII. dicitur: Est amicus, sc. falsus, qui convertitur ad inimicitiam, et qui odium, rixam et convicium denudabit, quod dicit: Est amicus falsus, qui leviter convertitur nunc ad amicitiam, nunc ad inimicitiam, et de facili denudabit, quod in corde habet; ideo mala, quae scit de amico, revelat, et quae nescit, fingit. Hinc Eccli. XVIII.: Occasiones quaerit, qui vult recedere ab amico. Exemplum ponit de hoc Boethius III. li. de consolatione dicens: Nequeunt mali oculos tenebris assuetos ad lucem praecipue veritatis attollere, similesque avibus sunt, quarum intuitum nox illuminat, dies caecat, et ideo omnis talis quae-

csönösen szeressék. Mennyire kevesen vannak az ilyen barátok! Hanem sokan vannak a csak szájuk, de nem szívük szerint barátok; róluk mondja Sirák fia a 37. részben: Van, aki barát az elnevezés szerint, de nem a valóságban. Ezt tiltja meg János első levele 3. részében: Ne szóval szeressünk, se nyelvvel; hanem cselekedettel és valósággal. Szóval és nyelvvel az szeret, aki szeretetét tettben nem mutatja meg, sokat ígér, és nem ad, vagy ha ad is, szándéka bizonytalan. Erről Augustinus: Mennyire sokan vannak, akik kérdésből szórják ajándékaikat! Nem keresnek semmi mást, csak az emberek dicséretét, a népszerűség dicsőségét, mely mintha a szél sodorná, annyira állandó.

Az ilyen, érzelem nélkül, csak szóval és nyelvvel szerető barát gyakran a romlásunkra tör, miként Sámuel II. könyvének 20. része elmondja, hogy Joáb így szólította meg Amasát: Egészségesben vagy-e, atyámfia? — és megfogta jobbájával Amasa szakállát, mintha meg akarná csókolni, és kiontottá beleit a földre. Júdás így fordult az Üdvözítőhöz: Üdvöz légy, mester! — csókjával meg elárulta őt. Lukács 22.: Júdás, csókkal árulod el az Emberfiát? Erről mondja Sirák fia a 6. részben: Van barát, ti. a hamis, aki ellenséggé válik, és gyűlölködéssel, veszekedéssel, mocskolódással leplezi le magát. Vagyis: a hamis barát könnyen hajlik hol barátságra, hol ellenségeskedésre, de könnyen lelepleződik szívében, mivel ha tud valami rosszat barátjáról, azt kitergeti, ha meg nem tud ilyet: kitalál. Erről Sirák fia 18.: Keresi az alkalmat, aki el akarja hagyni barátját. Jó példát hoz erre Boethius a Vigasztalás VI. könyvében: A gonoszok nem tudják homályhoz szokott tekintetüket felemel-

rit occasiones, id est: rationes excusabiles vel opportunitates recedendi generaliter a vero et bono amico. Et talium amicitiam adversitas probabit, non prosperitas. Ideo dicitur Ecclesi. VI.: Est amicus socius mensae, et non permanet in tempore tentationis. Et dicit Isidorus in li. III. de summo bono, quod amicitia in prosperitate est incerta, quia nescitur, an felicitas diligatur, vel persona. Hinc Sallustius: Verus — ait — amicus numquam fuit, qui aliquando amicus esse desiit.

Felix non indiget amicitia delectabili, quod tali ratione ostendo: Cuiuscumque vita est delectabilis, non indiget delectatione superinducta; sed vita felix est delectabilis, quod patet, quia cum operatio sit causa delectationis: operatio felix cum sit optima, est maxime delectabilis. Felix indiget amicitia virtuali, quare quicumque delectatur in operibus bonis, indiget illis, in quibus maxime operationes bonas potest cognoscere; sed felix est huiusmodi, ergo indiget amicis, ut delectetur in honestis operationibus amicorum, quas magis cognoscit felix, quam suas. Non possumus enim delectari nisi in eo, quod cognoscimus; magis autem possumus speculari proximos, quam nos ipsos, et etiam actiones eorum, quam nostras, quare uniuscuiusque iudicium in propriis magis deficit propter privatum affectum, quem habet quilibet ad seipsum. Ideo oportet, quod felici sint delectabiles ope-

ni a fény felé, különösen nem az igazság fényességében, mert azokhoz a madarakhoz hasonlatosak, kiknek látását az éj kigyújtja, a napfény viszont kioltja. Ezért keresi minden ilyen ember az alkalmat, vagyis a mentséget, az alkalmas ürügyet, hogy szakítson az igaz és jóra való barát-tal. Az ilyen ember barátságának próbája a balsors, nem a jószerencse. Erről beszél Sirák fia a 6. részben: Van, aki asztalodnál ülve jóbarátod, de sehol sincs neked a kísértések idején. Isidorus pedig A legfőbb jóról III. könyvében azt mondja, hogy a barátság a jósorsban bizonytalan, hiszen nem lehet tudni, hogy vajon a szeretet a boldogságra irányul-e vagy a személyre. Erről Sallustius: Soha nem volt igaz barát az — állítja —, aki egyszer is megszűnt barát-nak lenni.

A boldog embernek nincs szüksége olyan barátságra, melynek célja örömben élni. Ezt a következő módon bizonyítom: Akinek örömteljes az élete, az nem szorul ráadásra további örömeiből; a boldog ember élete pedig öröm, s ez nyilvánvaló, hiszen az öröm kiváltója a tevékenység, a boldog ember tevékenykedése pedig a lehető legjobb, s így a lehető legörömtelibb. A boldog embernek szüksége van viszont olyan barátságra, melyben erkölcsisége kiteljesedik. Hiszen az olyan embernek, aki jótettekben leli örömét, nagy szüksége van olyanokra, akikben minél inkább megismerheti a jóért való tevékenykedést. Márpedig a boldog ember ilyen, következésképpen szüksége van barátokra, hogy gyönyörködhessen tetteik értékességében, minthogy ezt könnyebb megismernünk, mint a magunkét. Mert csak abban gyönyörködhetünk, amit ismerünk; társainkat viszont jobban látjuk, mint ma-

rationes bonorum virorum, et contrariae contristabiles. Et probatur per exemplum de musico: quare sicut bonus musicus delectatur in bonis melodiis, et offenditur vel contristatur in malis: sic felix gaudet in bonis operibus amici, et in contrariis contristatur.

Cum homo sine delectatione vivere non possit, quare ut dicit Phil. in VIII. ethi.: Nullus potest cum tristi per diem morari, neque cum non delectabili — ideo homo tenetur ex quodam debito naturali honestatis, ut aliis delectabiliter vivat, nisi propter aliquam causam necesse sit aliquando alios utiliter contristare. Et quare haec virtus consistit circa delectationes in convictu, quae ex ratione proveniunt, inquantum unus ad alterum decenter se habet, ideo has delectationes non oportet refrenare ut noxias, vel circa cibos vel potus per abstinentiam, vel circa venerea per castitatem, vel circa ludos per eutrapeliam seu urbanitatem.

Ad veram amicitiam pertinet amico utilia magis, quam placentia dicere. Prov. XI.: Simulator ore decipit amicum suum. Prov. XVI.: Vir iniquus lactat amicum suum. Item eiusdem XXIX.: Homo, qui blandis fictisque sermonibus loquitur amico suo, rete expandit gressibus eius. Seneca in libro de Beneficiis: Dic illis, non quod volunt audire, sed quod audisse semper volent. Idem in epistolis:

gunkat, s. tetteiket is, mint a sajátjainkat, mivelhogy ítéletünk csorbát szenved a részrehajlás miatt, ami valamennyiünkben megvan önmagunk iránt. Ezért törvényszerű, hogy a boldog embernek barátai erkölcsös cselekedetei örömet okoznak, ellenkezőjük pedig szomorúságot. Ezt igazolja a muzsikuss példája, hiszen a jó muzsikuss a jó zenében gyönyörködik, a rossz viszont sérti és elkeseríti; így a boldog ember örül barátja erkölcsös tetteiben, a többi láttára pedig elszomorodik.

Minthogy az ember öröm nélkül nem tud élni — hiszen ahogy a Filozófus mondja az Etika VIII. könyvében: Senki nem tud naphosszat együtt lenni a szomorkodóval, az örömtelen emberrel. Ezért valamiféle, a természetünk iránti kötelesség jegyében tartozunk is örömben élni egymással, kivéve, ha éppen valamilyen okból mások hasznára kell szomorúságot okoznunk. S minthogy ez az erényünk az együttlét örömeiben rejlik, melyek szellemünkéből sarjadnak, amennyiben helyesen szeretnénk viselkedni egymással; ezért az efféle örömet nem szabad elfojtanunk mint kártékonyakat: sem az evés-ivásban való önmegtartóztatás ürügyén, sem a szerelemben a tisztaság ürvényén, sem a játékokban a jólneveltség avagy az emelkedettség ürügyén.

Az igaz barátság jellemzője, hogy barátunknak inkább a hasznára, mint a tetszésére beszéljünk. Példabeszédek 11.: Szájával rontja meg a képmutató barátját. Példabeszédek 16.: Nem tiszta szándékú ember, aki elhiteti a barátját. Megint ugyanott, 29.: A férfiú, aki hízelegve ámtja barátját, hálót vet annak lábai elé. Seneca A jótéteményekről című könyvében: Ne azt mondd nekik,

Amici vitia frangenda sunt. Non amo illum, nisi offendo. An profecturus sim, nescio; malo successum mihi, quam fidem deesse.

Amici debent concordare ad invicem, quo ad colloquium, quare debent sua secreta ad invicem intimare, quod tripliciter probo, sc.: exemplo, periculo et commodo. Primo exemplo Dei: Exo. XXXIII., ubi dicitur, quod Dominus loquebatur ad Moysen facie ad faciem, sicut solet loqui homo ad amicum suum. Secundo probo idem ex periculo, quod imminere potest, propter quod dicitur Eccli. VIII.: Non omni homini manifestes cor tuum, quod dicit: non cuicumque indifferenter relevas secreta tua, sed tali, qui iuvare possit, et sciat, et velit. Tertio probo idem ex commodo; unde Ambro. de officiis libro III. sic ait: Solatium vitae huius est, ut habeas, cui pectus tuum aperias, cui archana communices, cui secreta tui pectoris committas, ut colles tibi fidelem virum, qui in prosperis congratuletur tibi; qui in tristibus compatitur, in persecutionibus adhortetur. Facilis vox et congrua: Totus sum tuus; sed paucorum est effectus. Et Tullius de amicitia sic ait: Excepta sapientia nihil melius datum homini a diis immortalibus amicitia. Quid namque dulcius, quam habere, cum quo audeas sic loqui, ut tecum? Quis esset tantus fructus in rebus prosperis, nisi haberes amicum, qui illis aequae, ut tu ipse, gauderet? Adversas etiam ferre difficile esset sine illo, qui illas gravius etiam, quam tu, ferret.

amit szívesen hallanak, hanem amiről mindig szívesen fogják venni, hogy halották. Ugyanő a Levelekben: A barát hibáit le kell nyesegetni. Nem szeretem őt, ha nem hibáztatom. Hogy hasznára leszek-e, nem tudom; jó lenne, ha sikerülne; inkább, mint lemondani az őszinteségről.

Szükséges, hogy a barátok összhangban legyenek egymással beszélgetéseikben, hogy titkaikba kölcsönösen beavathassák egymást. Ezt háromféleképpen igazolom, ti.: példaképével, veszedelmével és előnyével. Először: Isten ebben a példakép a Kivonulás 33. részében, miszerint az Úr beszélt Mózesrel színről színre, amint az ember barátjával szokott beszélni. Másodszor ugyanezt veszedelmével mutatom meg, ami ebben leselkedik, s amiért ezt mondja Sirák fia a 8. részben: Ne tárd föl akárki előtt a szívedet, vagyis: ne fedd fel titkaidat bárkinek válogatás nélkül, hanem csak olyannak, aki segíthet: tud is, akar is. Harmadszor ugyanezt lássuk előnyeivel: hiszen ezt mondja Ambrosius A kötelességekről III. könyvében: Vigaszod ebben az életben az, ha van, akire rábízd szíved titkait, hogy hű emberedre támaszkodhass, aki jósorsodban szerencsédet kívánja, szomorúságodban osztózik, üldöztetésedben pedig bátorítód. Könnyű egyszerűen azt mondani: A tied vagyok teljes egészemben. Ténylegesen viszont kevesek osztályrésze ez. Cicero pedig A barátságról című könyvében így beszél: Eltekintve a bölcsességtől, a halhatatlan istenek nem adtak nagyobbat az embernek a barátságnál. Mert mi lehet drágább, mint az, ha bátor lehetsz úgy beszélni valakivel, mint saját magaddal? Jósorsodban mi lehetne akkora élvezet, mint a barát, aki éppen úgy örül szeren-

Amicitia, quae est propter virtutem, indiget multa experientia, quae non potest haberi sine multa assuetudine et longo tempore, ad hoc, ut non se lateant, sed invicem se cognoscant, et hoc est valde difficile. Unde proverbialiter dicitur, quod non convenit, quod aliqui invicem se cognoscant, nisi simul comedant mensuram salis. Hoc idem confirmo ex dicto communi, quod illi, qui amici multorum videntur esse, non virtuosus, sed placentarii vel adulatoris vocantur; nec tales sunt veri amici, eo quod dum omnibus volunt esse familiares, nulli diu convivunt, sed pertranseunt, nec alicui speciali veraciter amantur. Ergo amicitia non sequitur tantum virtutem, sed etiam multa alia, sc.: notitiam, experientiam, commanentiam, convenientiam in affectibus et communicationem in operibus et huiusmodi, quae non convenit ad plures habere.

Ad hoc, quod sit vera amicitia, oportet, quod sciat unus de altero, quod perfecte diligat ipsum, quare oportet esse redamationem non latentem; sed hoc non potest fieri, nisi prius comedant multum de sale, ut dicitur proverbialiter. Unde oportet, quod unus experiatur fidem et mores alterius, et in prosperis, et in adversis, et ante hoc non debet acceptari ad amicitiam; nisi unus appareat vel videatur certitudinaliter esse amabilis vel amandus, secundum quod potest esse certitudo in talibus, et credatur ra-

csédnek, mint te magad? Balsorsodat is nehéz lenne nélküle viselned, nélküle, aki jobban fájlalja nálad is.

Az olyan barátság, mely az erkölcsök közösségén alapul, sok tapasztalatot igényel, ez pedig nem alakul ki a hosszú időt kívánó megszokás híján, ami ahhoz kell, hogy semmi olyan ne kerülje el a barátok figyelmét, ami az emberismeret körébe tartozik — ez pedig igen nehéz feladat. Erről szól a mondás, miszerint ne gondold, hogy megismered azt, akivel nem együtt eszed meg kenyered javát. Ennek bizonyosságára szokták mondani, hogy aki sok ember barátjának akar mutatkozni, az, magyarán szólva, öntetszelgő vagy talpnyaló, nem pedig értékek keresője. Az ilyen ember nem lehet igaz barát, hiszen míg mindenkivel meghitt viszonyra törekszik, senkivel nem vállal közösséget sokáig, hanem átsiklik minden fölött anélkül, hogy valakinek a személye komolyan lebilincselné. Tehát a barátsághoz nem elég valamely nagy érték jelenléte, hanem nagyon is kell hozzá sok minden más: megértés, tapasztalat, állhatatosság, érzelmi egyensúly, a cselekvés közössége, és sok ilyesmi, ami sok emberhez nem fűződhet.

Ahhoz, hogy a barátság igaz legyen, tudnunk kell egymásról, hogy a másik jól és igazán szeret; a kinyilvánított viszonyszeretet elengedhetetlen. Ez viszont csak úgy lehetséges, ha már kenyerünk javát megettük együtt, ahogy mondani szokás. Vagyis próbára kell tennünk egymás őszinteségét és jellemét, jóban-rosszban, előbb nem szabad a kapcsolatot barátságnak tekinteni — kivéve azt az esetet, amikor valakiről megérezzük, hogy lehetetlen nem szeretnünk; mert létezik ilyesfajta bizonyos-

tionabiliter ita esse; et hoc raro contingit. Propter quod Philosophus excludit a tali amicitia, sc. quae est propter virtutem, illos, qui sibi ad invicem de facili amantur, antequam se ad invicem experiantur. Unde dicit, quod illi, qui cito et de facili exhibent opera amicitiae, manifestant, quod volunt esse amici — non tamen sunt amici adhuc quousque sciant, quod invicem sunt amabiles, et sic patet, quod cito fit in homine voluntas amicitiae, sed non amicitia, quae est propter virtutem.

Inter pravos vera amicitia fieri non potest, quare inter amicos debet esse concordia, sed in animo mali est semper discordia. Qui autem in se est discors, quomodo cum aliis concordare poterit? Ratio vero huius discordiae est, quod anima non secundum omnes potentias suas est coniuncta corpori, sc. secundum intellectum et voluntatem, et secundum has anima fertur in verum et bonum simpliciter. Sed secundum potentias sensitivas anima est coniuncta corpori, et ideo eius cognitio fertur super apparens verum, et eius appetitus sensitivus super apparens bonum; sicut ponit exemplum Avicenna de luce ignis, quae a parte superiori, qua non coniungitur materiae combustibili, est clara, sed a parte, qua coniungitur, est obscura.

Amicus, qui est in infortuniis, debet esse discretus in vocando amicum suum. Est enim aliquid infortunium ita parvum, de quo homo per seipsum iuvare et liberari potest, et ad talem non debet vocare amicum suum; nam muliebre est, quod homo voce ostendit se nimis im-

ság, és meggyőződésünk alapján hiszünk benne. De ilyen nagyon ritkán fordul elő. Emiatt a Filozófus kizárja, hogy azok, akik könnyen kötnek barátságokat, még mielőtt ismernék egymást, ilyen barátok lehetnének, ti. olyanok, akiknek közös az értékrendje. Véleménye szerint azok, akik gyorsan és könnyen viselkednek barátként, azt nyilvánítják ki, hogy barátok akarnak lenni, de addig nem azok, míg csak annyit tudnak, hogy képesek szeretni egymást. Ebből látszik, hogy gyorsan fölébred az emberben a barátkozás vágya, de ez még nem barátság, ami a közös értékrenden alapul.

Rossz emberek között igaz barátság nem lehet, mert a barátok között összhangnak kell lenni; a rossz ember lelke azonban meghasonlott. Aki pedig már önmagában is hamis, hogyan is juthatna másokkal összhangra? Ennek a meghasonlottságnak az az oka, hogy a lélek nem minden szerepkörével kapcsolódik a testhez: pl. az értelem és az akarat közvetlenül magához az igazhoz és a jóhoz vonzza a lelket, az érzékek viszont a testhez kapcsolják, s ezért felismerései a látszólag igazra, érzéki vágyai a látszólag jóra vonatkoznak. Erre hoz példát Avicenna a tűz fényéről, mely felső részén, ahol nem érintkezik az égő anyaggal, ragyogó, ahol meg érintkezik, homályos.

A bajba jutott ember fontolja meg jól, hogy segítségül hívja-e barátját. Mert van úgy, hogy annyira kicsi a baj, hogy az ember könnyen segíthet magán, és egyedül is megszabadulhat tőle. Ilyenkor nem kell a barátot segítségül hívni, hiszen gyáva dolog a panaszkodás: meg-

becillem, vacuum et virtute ita ignavum, qui in omnibus auxilium quaerit. Est etiam infortunium, quod excedit vires uniuscuiusque, ita, quod non potest se de illo expedire nec adiuvari, nec etiam per amicos suos; et tunc non oportet nec debet vocare amicos suos, eo quod non ponent se in angustia gratis. Est autem aliquid infortunium ita magnum, quod vires uniuscuiusque excedit, ita, quod non potest se de illis expedire et iuvare, potest tamen adiuvari et liberari per duos aut plures, et tunc bene debet vocare amicum suum in auxilium suum.

Amicitia dissolvitur praecipue propter quattuor rationes. Primo propter finis defectionem, cuius ratio est, quod cum quidam utile et delectabile diligant in personis, et non personas hominum propter seipsas, ideo deficiente utilitate vel delectatione rationabile est, quod deficiat amicitia. Secunda ratio, quare solvitur amicitia, est propter amoris simulationem. Sunt enim plures differentiae amicitiae, sc.: utilis, delectabilis et honesta. Unde potest contingere, quod non secundum unam speciem amicitiae sint aliqui amici coniuncti, et tamen existimantur veri amici esse, sc. propter virtutem, cum tamen unus eorum non propter virtutem, sed propter utile vel delectabile sit amicus, per hoc solvitur amicitia, quare fictio contrariatur amicitiae verae. Tamen in hoc casu ita est procedendum: ille, qui ab alio se existimat amari propter virtutem, decipitur ex seipso, ita quod ille signa inhonestatis exprimit, et non cavetur. Si autem simulatione illius deceptus fuit, tunc iustum est, quod accuset decipientem,

mutatja, mennyire puhány, fegyelmezetlen és magatehetetlen az az ember, aki minden dolgában segítségre szorul. Van úgy néha, hogy akkora a baj, hogy bárki erejét meghaladja, úgyhogy az ember nem tud se magán segíteni, sem barátai nem távoztathatják el tőle. Ilyenkor nem kell, és nem is szabad a barátokat segítségül hívni: ne tegyék ki magukat fölöslegesen kellemetlenségeknek. Előfordul, hogy akkora a baj, hogy bárki erejét meghaladja ugyan, úgyhogy az ember nem tud magán segíteni, egyedül nem képes eltávoztatni, ketten vagy többen viszont segíthetnek és megszabadíthatják; ilyenkor jó ok és szükség is van arra, hogy segítségül hívjuk barátunkat.

A barátság a leggyakrabban négy okból bomlik fel. Először is, ha célja megszűnik, vagyis amikor a felek a hasznot és az örömet szeretik egymás személyében, s nem az emberi személyiséget önmagáért, s így szükségszerű, hogy a haszon vagy az öröm megszűntével a barátság is megszűnik. Másrészt oka lehet a barátság felbomlásának, ha a szeretet látszólagos. Többféle, egymástól különböző barátság létezik ugyanis, ti.: melynek célja a haszon, az öröm, ill. melynek az erkölcsök építése. Ezért előfordulhat, hogy a barátokat nem ugyanaz a fajta barátság kapcsolja kölcsönösen egymáshoz, mégis igaz barátoknak, azaz közös értékrendűeknek tartják magukat, pedig egyikük nem erkölcsi értékek, hanem valamely haszon vagy öröm kedvéért barátkozik, ami felbontja a barátságot, minthogy az ilyen félreértés ellentmondásba kerül az igaz barátsággal. Mindazonáltal ilyen esetben a következőt lehet tenni: aki kitart abban a meggyőződésében, hogy a másik erkölcsi értékei miatt szereti őt, az magát csapja

multo magis, quam eos, qui corrumpunt numismata.

Tertia ratio, quare dissolvitur amicitia, est propter criminis commissio-nem. Si unus amicorum efficiatur malus, alio permanente bono, tunc dissolvitur amicitia, quia virtuoso non potest esse amabile bonum quodcumque, sed solum bonum honestum. Sed qualiter debet se amicus bonus vel virtuosus habere post dissolutionem a pravo? An familiaris ad eum se debeat habere, aut eum refutare, quasi numquam de praeterito fuisset amicus? Quare oportet habere memoriam praeteritae consuetudinis et amicitiae, sicut existimamus, quod aliquis homo magis debeat exhibere et largiri amicis, quam extraneis, ita etiam his, qui in praeterito fuerunt amici, homo se magis debet exhibere propter praeteritam amicitiam, nisi in uno casu, sc.: quando abundans malicia et insanibilis in illo fuit causa dissolutionis praeteritae amicitiae. Tunc enim quanto plus fuit amicus, tanto plus est existimandus ut hostis, et velut haereticus et publicanus detestandus est et vitandus.

Quarta ratio, quare inter aliquos dissolvitur amicitia, est propter virtutis perfectionem. Si unus amicorum permaneat in eodem statu virtutis, alius autem fiat multo excellentior in virtutibus, ita quod fiat virtutis magna differentia inter eos, tunc non est possibile, quod maneat amicitia inter tales. Cuius ratio, quod convivere adinvicem est proprium amicorum, non possunt autem convivere adinvicem, nisi eadem eis pla-

be, ha az jelét adja erkölcsstelenségének, mégsem óvakodik tőle. Ha viszont színlelésével elhiteti, akkor az igaz embernek szót kell emelnie a csaló ellen, sokkal inkább, mint a pénzrontók ellen.

A harmadik ok, amely felbontja a barátságot, valamely bűn elkövetése. Ha a barátok egyike romlottá lesz, a másik viszont megmarad jónak, felbomlik akkor a barátság, minthogy az erkölcsös ember nem szeret mindent, ami csak jó neki, hanem csak ami erkölcsös is. Hogyan viselkedjen hát a jó és erkölcsös barát a romlottal való szakítás után? A megszokott kedvességgel forduljon-e felé, vagy hárítsa el közeledését, mintha soha nem is lettek volna barátok? Hiszen úgy ítéljük, hogy a régi szokásokat, a valamikori barátság emlékezetét meg kell őrizni, mivel az emberre az jellemző, hogy átadja, kiszolgáltatja magát barátainak, sokkal inkább, mint az idegeneknek. Így azoknak is, akik csak voltak barátai, a valamikori barátság jegyében ki kell szolgáltatnia magát, egy esetet kivéve, ti. amikor a régi barátság felbomlásának oka az orvosolhatatlan és mindent elárasztó romlottság. Akkor ugyanis minél nagyobb volt a barátság, annál nagyobb ellenségünként kell kezel-nünk, mint eretneket és bűnözőt kell átkoznunk és elkerülnünk.

Negyedszer: a barátság felbomlásához vezethet az erkölcsök tökéletesedése. Ha a barátok egyike megmarad egyazon erkölcsi állapotban, míg a másik gyorsan emelkedik, s egyre nő a különbség közöttük, akkor lehetetlen megmaradnia barátságuknak. Ennek oka, hogy míg a barátok sajátja az együttlét, csak olyanok tudnak együtt lenni, akiknek ugyanaz tetszik, akik ugyanannak örülnek, és ugyanazt fájlalják. Amiért tehát

ceant, et de eisdem gaudeant et tristentur. Cum ergo propter distantiam virtutis et bonitatis non eadem placeant bono et optimo, ideo non possunt convivere adinvicem, et propter hoc amicitia inter eos remanere et conservari non potest. Unde patet, quod ille, qui proficit in virtute et fit optimus, amicitiam non potest habere ad alium, qui non proficit, sed puer manet secundum mentem; quare sicut dicit Seneca: Ibi incipis fieri malus, ubi desinis velle fieri melior.

erkölcsaik tökéletességének különbözése miatt nem ugyanaz tetszik a jónak ill. a tökéletesnek, nem tudnak együtt lenni, és ezért nem maradhat fenn köztük a barátság. Ebből nyilvánvaló, hogy aki emelkedik az erkölcsök útján, és tökéletesedik, az nem lehet barátságban azzal, aki nem emelkedik, hanem lelkében gyermek marad. Ahogy Seneca mondja: Akkor kezdesz romlani, amikor nem akarsz javulni.

BARTÓK ISTVÁN
A társadalmi rétegződés tükröződése
a 17. századi magyar irodalmi
gondolkodásban

Az 1630–1700 közötti időszak kritikátörténetének egyik fontos területe szerző és olvasó viszonya: kiknek szánták a nyomtatásban megjelenő műveket. Az alkotók gyakran világosan meghatározták azt a réteget, amelyhez szólni kívántak. E nyilatkozatokban sokszor nemcsak néven neveznek bizonyos csoportokat, hanem véleményt is mondanak róluk. Dolgozatomhoz idézeteket válogattam, és az alábbiakban a legszükségesebb kommentárokkal közreadom őket. Mindez átfogó képet nyilván nem adhat a kor „értelmiségének” társadalomszemléletéről — de jellemző keresztmetszetet talán igen.

A legszélesebb rétegeknek szánt munkákhoz kapcsolódva a szerző vagy fordító néha részletezi, kikre gondol: „Egy szóval, mind Tanítóknak, s’ mind halgatóknak, mind Uraknak, s’ mind Szólgáknak, mind Nagyoknak, s’ mind Kitsinyeknek, és minden rendbéli embereknek, vagyon ezen könyvetskébül mit tanulniok; el anynyira, hogy a’ Biblián kívül, alig ha mi szegény Hazánk és Nemzetünk, ennél jobb és hasznosabb könyvet soha-is látott.”¹ Előfordul, hogy nemcsak *rend*, hanem *állapot* szerint is különbséget tesznek: „Mert akar minemű rend és állapotbéli ember légy bár, Felső vagy Alsó Magyistrátus, Egyházi Személy, Cselédes gazda, Vén avagy Iffiú, nős avagy nőtelen, Férfiú avagy aszszony állat, gazdag avagy szegény, majd minden ki-gondolható szükségid bé-foglaltatnak ezekben a’ summás könyörgésekben; [...]”² A következő idézetben a számításba vehető *rendeket* a kompilátor három részre osztja: „[...] olly munka ez, melly edgy-aránt illeti mind a’ Férfiakat s-mind az Aszszonyi-állatokat, és mind felsőbb, mind közép s-mind alsó Rendden lévőket,

1 *Lelki nyugosztalo orak... Mellyeket Magyar nyelvre fordított SZENTZI FEKETE István...*, Lőcse, 17. század. RMK I, 1601. Elöljáró beszéd az olvasóhoz. 5v–6r.

2 *Minden Imádságoknak Veleje... Melly... Magyarra fordítottat, egy akkori bűjdosó által*, Lőcse, 1685. RMK I, 1342. A keresztyén olvasóhoz. A3r.

valakik örök idvösségeket el akarják nyerni.”³ A továbbiakban az egyes rétegekre vonatkozó megjegyzéseket a „felsőbb rendektől” lefelé haladva citálom.

A prédikációirodalom elméleti kérdései között döntő jelentőségű volt, hogy kikhez szól az igehirdető, ugyanis a hallgatók felfogóképességének megfelelően kellett kidolgoznia beszédét. Geleji Katona István, az erdélyi reformátusok püspöke, amikor nyomtatásban kiadta legigényesebbnek tartott munkáit, felsorolta, kik tartoznak az értő közönséghez: „En-is ezeket a’ tanításokat [...] nem akar-hol, hanem az Erdelyi Fejedelem udvarában, s’ nem akar-kik, hanem a’ hitben mélyen meg-gyűkerezett tudós Fejedelmek, írás-olvasott, és a’ controversiákban magok-gyakorlott Grofok, Zászlós-urak, Nemzetes fő-rendek [...] előtt [mondtam el]; vagy pedig a’ Gyula-Fejir-vári Metropolitana Ekklesiában, a’ mellyben sok értelmes Deák emberek vagynak, és a’ kik a’ tsets-evő korból ki-kelvén, a’ kemény eledelt-is bé-vehetik.”⁴ Ebben az összefüggésben a hatalom csúcsán lévők egyszersmind a legmagasabb műveltséggel is rendelkeznek.

A világi és egyházi vezetők udvarnépe gyakran szerepel a megcélzott olvasók között. Pápai Páriz Ferenc tanító célzatú *Pax Aula*jának címzettjei a témából adódnak: „Pax Aula e’ Könyvnek neve [...] minthogy többire az Udvart tartó nagy Emberek, és udvari tselédek mulattják-el inkább e’ Könyvnek leczkéit [...]”⁵ Hasonló körök érdeklődésére számíthatott Csáky István munkája, a „Politica Philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életnek Példája. Mellyet valamely, Istenét, vallását, Királyját és hazáját igazán szerető Nemet ember G. C. I. Deákból Magyarra fordítván, és ez mostani Udvarisággal tellyes Világh fiainak elméjekhez illetetvén különböző indulattok és tudományok megh jobbitására rendeltetett [...]”⁶

A társadalom vezető rétegeit nemcsak lelkileg és politikailag óhajtották művelni, mivel érdeklődésük más irányba is kiterjedt. Egy jeles fordító így számol be könyve ötletének felvetődéséről: „Egykor azért egy Méltóságos asztalnál jelen létünkben, sok értelmes Fő Rendekis jelen lévén, a’ szóbeszéd közben fordúla elő FRANZIUS FARKASNAK az Oktalan állatokról Deák nyelven íratott Historiája, nagy kívánsággal emlittetvén, ha valaki azon Könyvet Magyar nyelvre meg-fordítaná. Én azért akkor menten gondolkodni kezdém felöle, hogy a sok ki-nyomtatott fontos Prédiká-

3 *Isten előtt járóknak tökéletessége... Mellyet A’ Sz. Írásból, és a’ régi Sz Atyáknak s-egyéb biteles Doctoroknak tanításokból... le-irt OTROKOCSI FORIS Ferencz...*, Nagyszombat, 1699. RMK I, 1547. Ajánlás Esterházy Pálnak és Thököly Évának. 6v.

4 GELEJI Katona István, *Váltság Titka*, I, Várad, 1645. RMK I, 779. A Jo-akaro Olvasokhoz.

5 *Pax Aula... Magyar nyelven ki-adattattak PÁPAI PÁRIZ Ferenc... által*, Kolozsvár, 1696. RMK I, 1488. Ajánlás Teleki Lászlónak és Vay Annának. A6v.

6 *Politica Philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életnek Példája. Mellyet... G. C. I. Deákból Magyarra fordítván...*, Lőcse, 1674. RMK I, 1169. Címlap. Kritikai kiadását sajtó alá rendezte, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta HARGITTAY Emil, Bp., 1992.

tzióknak bőségétől már ugyan meg-tsömörölt elmék előtt, talám ez sem lenne minden írásoknál unalmasabb.”⁷

A felsőbb rétegekhez tartozott az úgynevezett jogtudó értelmiség, amelynek tagjai azonban nem mindig tudtak mindent, amire szükségük lett volna. Magyarra kellett fordítani bizonyos dolgokat „a törvény folyásiról” — és hogy miért? I. Rákóczi György udvarbírájának a fordító számol be: „Rövidségnek okáért; a’ minémü alkalmatossággal engem kegyelmed ennek meg fordítására kértt volt; látván, tudni-illik, kegyelmed, az előtte forgo sok rend béli ügyeknek, kivált-képpen a’ főbe jaro Halálos kereseteknek bajos el-igazodását, és hogy mind azoknak ismételre és el-igazítására-is e’ Könyv nem volna haszontalan; S tudván azt-is kegyelmed, hogy a’ Deák nyelvben sinsen mindeneknek annyira valo Tudományok, hogy aszt akadály-nélkül érthetnék; mivel láttyuk aszt is, hogy még a’ Törvény dolgainak ki-szolgáltatására-is olyakat elő-vétet néha a’ kételenség, kik a’ Deákhoz avagy keveset, avagy ugyan semmit sem értenek. Ezekre képest, mondam, akarván kegyelmed meg-fordittatását; Im, Isten áldomásából, immár készen vagyok: ugy remellem, ha egyebek nem-is, azok, a’ kiknek kedvéért fordittatott, ugy mint a’ Deáktalanok, kedvesen láttyák, és leg-aláb a’ Jo Igyekezetet jo neven fogják venni.”⁸

Az eddig említett „uraknál” nem tarthatták sokkal alávalóbbaknak a városlakókat sem — legalábbis van rá eset, hogy egy lapon említik őket. Az egyik jámbor munka szerzője mindkét réteghez kívánt szólni: „[...] mikor Erdély országban, edgyütt-is s’ másutt-is forganék Uri és Városi rendek között, sokszor sok helylyeken tudakoztak az idvességes dolgok felől, vitt erre, hogy az illeténeket, s’ ezekhez hasonlókát tudatlanságokból fel-segíteném [...]”⁹

Az egyházi értelmiségen belül jól elhatárolhatók a szerzetesrendek. Bizonyos esetekben magasabb műveltséggel rendelkeztek, mint az olvasók szélesebb rétegei — ezt mutatják a következőkben idézett fordítók megjegyzései. „Vedd-eszedbe, hogy én ez könyvet (némely igiket változtatván) ugy alkalmaztattam, hogy minden renden-levő Magyarul tudo keresztyéneknek tulajdon-képpen szolgállyon: mert Deákul fő-képpen a’ Szerzetesekhez volt alkalmaztatva.”¹⁰ „Noha fő igyekezetem ez munkában volt, hogy a’ Szerzetes embereknek szolgállyak, mindazáltal az oly rendbe

7 MISKOLCZI CSÜLYAK Gáspár, *Egy jeles Vad-Kert...*, Lőcse, 1702. RMK I, 1658. Ajánlás Czegei Vas Györgynek és feleségének. B2r.

8 *Rövid Igazgatás A’ Nemes Magyar Országának és hozzá tartozó Részeknek szokott Teorveny Folyásiról Mellvet...* Deákból Magyar nyelvre fordított KÁSZONI János, Gyulafehérvár, 1647. RMK I, 791. Elöl-iaro rövid írás A’ Méltóságos Erdélyi fejedelem, Gyula-Fejér-Vári Udvar-bírájához, Nemzetes Ciko Mihály Uramhoz. A2v–A3r.

9 NÁNÁSI Gábor, *Lelki Tudakozodás*, Kolozsvár, 1671. RMK I, 1178. A kegyes olvasóhoz. A4r–A5v.

10 *A’ Kristus Jesus Elete és tudománya...* AVANCINUS Miklos Pap-által. Es Szorgalmatosson meg-magyaráztatott... ILLYES Andras-által, Nagyszombat, 1690. RMK I, 1395. Elöljáró beszéd az olvasóhoz. 3v.

hozott, hogy minden renden lévő embereknek igen használ, a' kik a' josságos cselekedetekre igyekeznek [...]”¹¹

Az átlagolvasó szintjét meghaladó munkák közé tartoztak az iskolai használatra szánt kézikönyvek is. Ezek magyarításánál, ha nemcsak a tanultabbaknak akartak használni, tekintettel kellett lenni a különbségre: „Gyönyörködven olvasásában amaz nagy Practicus Theologusnak, PERKINSIUS WILHEMNEK, elsőben majd szórúl szóra akartam fordítani született nyelvünkre METANOIOLOGIA nevű könyvét, de megtapasztalván hogy az inkább Scholaiképpen s' nem minden csekély elmének megfoghatása szerint volna írva, szándékomat meg-változtattam, és bizonyos kérdésekben s' feleletekben foglalván írástomat (melly oktatásnak formája kiváltképpen az Anyai nyelveken leg foganatossab az épületre) ugy alkalmaztattam a' dolgot, hogy Perkinsius munkájából se maradna-el semmi praxisra való, s' azomban valami ezen materiára tartoznék egygyűnne másunnan-is öszve szedegetném.”¹²

Az iskolázott emberek gyakran tanítással keresték kenyerüket. Sokszor idegen anyanyelvűek voltak, ismereteiket nem mindig tudták „a magyar község” javára fordítani. Az egyik katolikus énekeskönyv összeállítója így panaszodik: „[...] olyan szándékom vala, hogy egy szép Magyar Énekes Könyvet írnék [...] mint hogy tiz esztendeig lakván Plébániákon, láttam, hogy némely régi Magyar Énekeket megvesztegettek a' magyar szókban némely Iskola Mesterek, kik nem tudták azokat jól meg-írni magyarul, mivel hogy sok helyeken nem találtatván jó Magyar Iskola Mesterek, oly Deákokra, kik magyarul jól nem tudtak, szorult a' Magyar kösség, mely miat még a' jó magyar gyermekek-is, kik azoktul olvasni, és írni tanultak, megfogytakoztak, és vétkeztek némely magyar szókban.”¹³ Illyés András aggodalma szép példája annak a felfogásnak, amely a falusi tanítók felelősségét hangsúlyozza az anyanyelvi műveltség megalapozásában.

A puritánus kegyességi mozgalom egyik vezető alakja Medgyesi Pál. Az imádság- és prédikációírás elméletét taglaló könyvének ajánlásából kitűnik, hogy a nép lelki-szellemi felemelését célzó erőfeszítésekben nemcsak a „tanító rendek” érdekeltek: „Sokan sohajtoznak, mind Tanító, mind penig egyéb renden lévő kegyes emberek között, Christus Vrunk Tanítványival egygyűt: Domine DOCE NOS ORARE, Vram, TANETS MEG MINKET KÖNYÖRÖGNI [...]”¹⁴

A kortársaktól azt is megtudhatjuk, hogy a kegyes célkitűzések megvalósításához kik jöhetnek számításba az „egyéb renden lévők” közül: „Ha külső rendbéli cselédes

11 A' Keresztyeni Jossagos-Cselekedeteknek es a tekelletesegnek gyakorlatossaga... Olaszból, és Deákból szorgalmatosson meg-magyaraztatott ILLYES Andras-altal, II, Nagyszombat, 1701. RMK I, 1639. A kegyes olvasóhoz. 6r.

12 CSUZI CSEH Jakab, *Lelki Bölcseségre Tanító Oskola...*, Debrecen, 1680. RMK I, 1242. A keresztyén olvasóhoz. 4v–5r.

13 A' Keresztyeni Jossagos-Cselekedeteknek es a tekelletesegnek gyakorlatossaga... Olaszból, és Deákból szorgalmatosson meg-magyaraztatott ILLYES Andras-altal, I, Nagyszombat, 1688. RMK I, 1370. Elöljáró beszéd. 2r.

14 MEDGYESI Pál, *Doce nos orare, quin et predicare...*, Bártfa, 1650. RMK I, 832. Ajánlás Lorántffy Zsuzsannának. 2v.

gazda vagy, olvassad házadnál, mind magadban, mind cseléded előtt, a' szent Biblia mellett, hogy mind magadat, mind cselédedet építhessed, és az igaz hitre, vallásra taníthassad. Ha Tanito, Egyházi szolga vagy, elly ezzel, mind te magadnak javára, mind az Istennek reád bizott ígését szádból halgato népének hasznára, s' a' Christus országának gyarapítására.”¹⁵

A puritánusok népnevelő elképzeléseiben fontos szerepük volt a „cselédes gazdáknak”. Medgyesi Pál az ő számukra írta *Lelki ABC*-jét, hogy közvetítésükkel az „alsó rendnek” használhasson: „Probályák az Istenfélő Gazdák, Gazdaszszonyok ez kitsinyen; kétség-nélkül hamar hasznát fogják látni. Mert valamig ez lelki gyakorlast az mi Nemzetünk is az ház-nép közzi bé nem veszi; minden sürü Pradicatioknak hallgatási többire tsak ennyi haszonnal léznek ez után is, mint e'kedig. [...] Az szokott Catechismust ezzel senkinek kezéből ki nem vesszszük hanem inkább utat nyitunk ára. Ha tselekedetben veendik az Tselédes emberek; többeket s nétalam szebbeket-is fognak ez után Isten velünk lévén, látni és venni.”¹⁶

Mikolai Hegedüs János is megfogalmazta a „cselédes gazdákkal” kapcsolatos kívánalmait: „Én azért ezt a' végre fordítottam nyelvünkre, hogy a' mely házi Gazdák, fel indétatnak Istentül tisztetekre, tanéthassák meg ebből Tselédgyeket, a' Religio fejeire.”¹⁷ „De bizony ohajtanám, ha ott az Uy Testamentombéli kegyelmek kilyeb terjednének még a' szolgákra és szolgálókrais, az Ur ígérete szerént, melynek bövv kilövellése volt az Uy Pünköst napján. Mert a' mint én ismerem, nem tudom, ha az ovv vagy az Uy Testamentomban lenni állassunke sok szegény lelkeket hazánkban, kik a' Christus hitinek tsak A B C jét sem tudgyák. Főképpen a' szolgák és szolgálók, akar mint éllyenek, nem gondolnak a' Gazdák azzal, tsak ő nekik szolgállyanak; maga azokrais tartozik az Ur ígéreti. (Joel. 2 29.)”¹⁸

Milyen is az az „alsó rend”, amelybe az említett cselédek és szolgálók is tartoznak? Egy fordító a latin iskolát végzettekkel szembeállítva határozza meg remélt közönségét: „[...] e' kis fordításban való forgolodásomban, semmi-képpen nem tötem-fel magamban a' fen-járó, és nagy elméjü embereknek valamit használnom, kik derekassabb, s' mélyebb dolgokat-is szabadossan, és szép értelemmel, mind a deáki, s' mind egyéb nyelveken olvashatnak; hanem a' gyengébb, s' alatonabb elméjüvekért munkálkodtam, kiknek, sem olly derék Bibliothecajok nintsen, sem penig a' deáki nyelvet értelemmel nem olvashatják.”¹⁹

15 KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Igaz hit...*, Szeben, 1666. RMK I, 1042. A Kegyes Olvasónak.

16 MEDGYESI Pál, *Lelki A Be-Ce Az Christus Oskolájában az alsó Rendben bé állatandó Tsetsemőknek Közönségessen; kíváltképpen pedig az méltóságos kegyes Fejedelem-Aszszonynak Loranfí Susannanak, approbb Tseledgyenek, hasznokra*, Gyulafehérvár, 1645. RMK I, 775.

17 *Az Istenes Tselédeknek Lelki Prebendájok... Fordétatott MIKOLAI HEGEDÜS János által*, Utrecht, 1648. RMK I, 814. Ajánlás Pataki Szabó Istvánnak és Várad Szabó Istvánnak.

18 MIKOLAI HEGEDÜS, *i. m.* Az istenes házi Gazdákhöz valo Jó Szó. 43–44.

19 *S. Hilarius... Magyar nyelven ki-botsáttatott; PANKOTAI Ferencz... által*, Várad, 1650. RMK I, 839. A keresztyén olvasóhoz. B2r.

Egy másik fordító is a latin nyelvismeret hiányát látja a szóbanforgó réteg legfőbb jellemzőjének: „Jollehet megh vallanom méltó hogy efféle dolgok fordítása nem engemet illetve, hanem az kik bőveb értelemmel birnak nalamnal: De megh gondolvam [sic!] azt hogy ilyen kicsiny dologgal derekas Tudos ember baylodni szégyenlene, sőt moczkolodasnak tartana, hozzá egyyk [sic!] sem fogot volna, két közben csak ugy maradna, az Déaki tudomany kívül valo emberek eleiben nem költ volna.”²⁰

Geleji Katona István ellenfelei szerint az ő hitvitázó fejtegetései meghaladják az egyszerűbb emberek felfogóképességét. A puritánusok vádjait az ortodox református püspök így hárítja el: „De vallyon, ha ugyan azt kell forgatni, mellyikben vagyon nagyobb subtilitas, paraszt elme felett valo mélység: az ilyen vallás felől való vetélkedésbené, vagy a’ lelki-isméretnek minden indulatinak, gondolatinak, kívánságinak fel-cirkáltatásokban, és élessen valo fel-hasogattatásokban? Tegyen a’ Deák-talan község ítéletet felöle. Ha ök akar-hol, akar-mikor és akar-kik előtt azt tselekszik, miért hurczolják azokat, a’ kik amazt tsak el-néhánykor, s el-néhol, meg-foghatós elméjü halgatok előtt tselekszik?”²¹ Figyelemreméltó a „paraszt elme felett való mélység” mint a „subtilitas” értelmezése.

A már hivatkozott jogi tárgyú fordításban szóba kerül a köznépnél a jogi szóhasználatához való viszonya: „A’ Törvény Dolgaiban forgo minden napi Deák Terminusokat, mellyekkel még a’ Deák-talan Perlekedő köz rend-is elegyesleg szokot élni, én először fordítatlanul hagytam vala; hanem midőn már a’ nyomtatattásához akarnék kezdeni, némellyek ugy javallák s-tanátslák-is, hogy a’ mennyire lehetne, azokat-is fordítanám meg, és egészen Magyarul botsáttatnám-ki; mellyet meg is tselekedém, a’ mennyire lehete.”²²

Érdemes hosszasan idézni a már többször említett Medgyesi Pál nézeteit. Nyelvművelő programjának felvázolásából kitűnik az alacsonyabb néprétegek megítélése is. A helyes kifejezésmód elsajátításával kapcsolatban a következőket írja: „Tsak ne sajnálnók a’ fészket, nem a’ Deák nyelvben, hanem magában fel-keresni, vinnénk minden ki-fejezéseket, ki-mondásokat, az közönséges szokott Magyar szözlásokra, meg-tudakozván szorgalmatossan, mint szokták az jó Magyar emberek a’ féle dolgot ki-mondani: sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk. Mellyhez képest, én azt itélem, hogy Magyarul leg-igazabban s-tisztábban, a’ tudna szólni és írni, a’ ki (egyébként értelmes ember lévén) semmi nyelvet nem tudna. Ezel penig igyekezetemet jelentem inkább, hogy nem mint én-is ez szerént tselekedhettem volna; mert mivel Deák nyelvből tanullyuk mi az tudományt, nem óhattyuk hogy akarunk ellen-is oda ne katonatnánk; más az hogy annyira meg-kezdett az egygynehány esztendő alatt, az sok-féle tarafarazással, született nyelvünk vesztegetődni, hogy alig vagyon a’ ki a’nak mótelyében hire-nélkül-is belé nem kapott volna: mellyen mentől inkább kapdosunk, anál meszszebb esünk az szónak igaz

20 *Novissima Tvba, az az. iteletre serkentő vtolso Trombita szo... Deákból Magyarra fordítatot DARHOLCZ Christoph által*, Kassa, 1639. RMK I, 692. Ajánlás Darholcz Ferencnek. A4r.

21 GELEJI Katona, *i. m.* A Jo-akaro Olvasokhoz.

22 KÁSZONI, *i. m.* Az Olvasok, hol-mi dolgokrol Tudosittatnak. A3v.

végétől, (melly az sziv gondolatnak ki-fejezése, 's-mással közölhetése:) vagy nem értvén az deáktalan nép, e' féle déákos forman-való szóllásokat; vagy igen nehezen értvén és azt vélvén hogy nem igaz Magyarok, hanem Tótosok, etc. a' kik ugy beszélnek. Ezzel-is nem azt akarom, hogy nem kellene a' rendes és ékes szó ejtésekre, szó elegyetésekre, foglalásokra nézni, tsak szintén mint a' Parasztok, olly formán mondván-ki mindent; hanem hogy az helyessen szóllásban-való igyekezetünk, mindenben igaz Magyar módon essék, semmit nem hajtván Deák s-több formákra: holot tsak maga-is az mi nyelvünk eléggé ki-mutattja hol s-mikor esik illetlenül az szó.²³

A demokratikus egyházkormányzás, a presbiteri rendszer ellenzőinek egyik érve a tudatlanság elmarasztalása: „Sokal s-bátorságosb-is, az Ecclesiáknak magoktól az Sz. Írásban gyakorlott Pradicátoroktól, mint'sem a' köz-népbeli emberektől, kik nagy részént Deáktalanok, igazgattatniok.” Medgyesi Bézával felel: „Amaz régi igaz Ecclesiának'sem vólt szégyen a' Halászsoktól, a' Sátor tsinálóktól, tanéttatni, és mikor helye vólt feddetnie-is.”²⁴

Medgyesi meggyőződése az „alsó rendekkel” kapcsolatban szinte már politikai programmá emelkedik. A műveletlenséget fel kell számolni: „A'ban nagyubb akadályt látok, s-nem tsak a' jobbágy illyen hanem egyebek-is nagy részént. De ki büne, hogy tudatlanok... Azért nem kellene az e' felöl-való sűrű tanétásokat ellenzeni, vagy azért másokat hurogatni, holot már Synodusban el-végeztetett dolog-is vólna ez, és a' nagy rendek sem ellenzenék, sőt sokan kívának, szelédén tévén azokat; hanem inkább, mind köz helyen, mind azon kívül, élő nyelvel, írásokkal, s-minden képpen-való sűrű tanétásokkal, kellene a' Magyar Írás olvasásra való Scholákat (mint már ez-is el-végeztetett dolog vólna) valahúl lehetne el kellene indétani.”²⁵

A társadalom alsóbb rétegét alkották a „vitézlő rend” tagjai. Egy ajánlásból kitetszik, hogy igencsak rájuk fért a szellemi táplálék: „[...] a' mostani vitézek [idegenek a] külömb-külömb-féle szelíd, dichéretes és üdvösséges [erkölcsöktől:] mivel-hogy, ha jó lovok, kard, puska, kopivasok vagyon, haja-huja a' többi. [...] értvén Nagyságod fülhegygel e' kis Könyveczkének sommáját, tulaydon maga indulattyából kívánta ezt magyar nyelure fordítatni; hogy így az magyar uitezlő rendnek, nem chak az külső, hanem az belső lelki uitezségre-is, mint igaz vezér, útát mutatna.”²⁶

Az „együgyűség” szélsőséges példája több alkalommal is a női nem. Az egyik derék szerző így nyilatkozik munkájáról: „[...] erről a' titokrul írott könyvek, rész-sze-

23 MEDGYESI Pál, *Dialogus Politico-Ecclesiasticus...*, Bártfa, 1650. RMK I, 831. Előszó Rákóczi Zsigmondhoz. Az idézett részlet modern kiadásban olvasható: *Rendszerek: A kezdetektől a romantikáig*, írta, összeáll. TARNAI Andor, CSETRI Lajos, Bp., 1981 (A Magyar Kritika Évszázadai, 1).

24 MEDGYESI, *Dialogus...*, 94, 95.

25 *Uo.*, 200–201.

26 KÉRI Sámuel, *Keresztyén Seneca...*, Bécs, 1654. RMK I, 882. Ajánlás Batthyány Ádámnak. A7r, A8r.

rint Nagyok s' nagy elmékhez való; rész-szerint pedig igen el-fogytanak: Ez pedig olly együgyüképpen iratott, hogy csak az gyenge leányzók-is meg-érthetik.”²⁷

Annak a fordítónak sincs sokkal jobb véleménye a szebbik nemről, aki munkájával lelki tükröt ad az apácák kezébe. Elrettentésül elmondja leendő olvasóinak, hogy a valóságos tükröt a világi leányok milyen fertelmességekre használják: „Mert a' bújaságh szerető Világh Leányi, nem lölkök, hanem testek ékesgetésére élnek azzal; kiknek búja vásottságok már annyira jutott, hogy az Imádságos Könyvecskékbennis, mellyeket az Isten Házában magokkal visznek Tüköröcskét alkalmaztassanak: mellyből, azon Szent Helyennis, az ő Aszszonyi ékességeket, hajokat, és világhi dicsőségeket, a' búzgo (tudnj-illik) és (:nem tudom mire forro:) Imádságok közöttis, ékesgessék, fodorgassák, és rendellyék.”²⁸

Mindeddig csak magyar nyelvű szövegekből idéztem. A magyar terminológia vizsgálata azonban elképzelhetetlen a más nyelvekkel való összehasonlítás nélkül, hiszen — és nemcsak az általam vizsgált korszakban — az itthon kiadott munkák jelentős része fordítás. Szükségtelen hosszasan méltatni a latin döntő szerepét; közsímet, hogy még a 17. században is ez az európai tudományosság leginkább használatos nyelve. Külföldet járt honfitársaink legnagyobbreszt latin munkákkal találkozhattak; a hazai nyomtatványok között az idegen auktorok mellett sok magyar szerző itthoni kiadású munkája is latinul született meg. Dolgozatom befejező részében csak néhány olyan esetre hivatkozom, amelyek bizonyítják a latin és a magyar szóhasználat szoros összefüggését.

A korabeli szerzők által tárgyalt legtöbb terület kialakult latin terminológiával rendelkezett, a magyar változat ennek pontos fordítása vagy körülírása. Az egyházi és világi retorikai irodalomban a közönséghez való alkalmazkodás tárgyalása során az ellentétes pólusok szembeállítás.

Váradon jelent meg Georgius Beckher neve alatt egy, a braunsbergi jezsuita kollégium tanáráról, Michael Radautól „elorzott” szónoklattan. A két véglet a „generosi et nobiles”, illetve a „plebeji animi et mechanici”. „Nemzetes főrendekről” bőven van szó a magyar nyelvű irodalomban is, nemkülönben „alacsonyabb elméjűekről”. A kézművesek, iparosok említéséről viszont magyar szerkesztésű retorikai kézikönyvben nincs tudomásom. A két réteg összevetésében az idézett szerző egyébként a társadalmi helyzettel nemcsak a műveltséget hozza összefüggésbe. Megállapítja, hogy a meggyőzés érdekében az előbbieknél érdemes az erkölcsi érzékére hatni, az utóbbiaknál viszont célravezetőbb a gyakorlati haszon ecsetelése.²⁹

27 SZATHMÁR-NÉMETHI Mihály, *Az örökre való Egy Isteni állatban lévő Három Személyeknek Mutato Tüköre...*, Kolozsvár, 1673. RMK I, 1150. Ajánlás Bornemisza Annának.

28 SZENKVICZI Pál, *Szent Bonaventura... Könyvecskéi mellyek... Elsőbenn; Magyarra fordítottanak*, Pozsony, 1677. RMK I, 1281. Ajánlás a Szent Klára rendjében lévő szűzeknek. A3r.

29 „Adverte vero diligenter, Oratori considerandum esse in Suasione vel Dissuasione, quinam et quales Auditores sint: nam si Generosi et Nobiles, tunc maxime argumenta sumenda erunt ab honesto; si vero plebeji animi et mechanici, maxime ab utili: utili enim

Idéztem Medgyesitől, hogy szerinte nem kellene „tsak szintén mint a' Parasztok, olly formán mondván-ki mindent” beszélni. Egy nálunk is kiadott külföldi elméletíró az „infima plebs” beszédmodját a legnagyobb megvetéssel említi, mint kerülendő szélsőséget — nála azonban semmi nem ellensúlyozza ezt az arisztokratikus távolságtartást.³⁰

Geleji Katona István latin nyelvű prédikációskötetének előszavában igen hosszasan fejtegeti a közönség eltérő műveltségi szintjéhez való alkalmazkodás lehetőségeit. Az egyik pólus a „cultiores et in sacris versatiores”, azaz — a szerző saját magyar szóhasználatára szerint — „írás-olvasott, értelmes Deák emberek”. A másik szélsőség az „idiota et rustici”. A parasztok már többször is említésre kerültek. Az „idioták” alatt nem azt kell érteni, amire a mai olvasó gondolna, tehát magyar megfelelője nem a sokat emlegetett együgyűek, gyengébb elméjűek (ami egyébként a 17. században szintén nem azt jelentette, amit ma). A klasszikus latinban a görögből átvett „idiota” olyan embert jelent, aki járatlan valamiben, nincs beavatva mások által birtokolt ismeretekbe. Ennek szabatos *magyarázata* az ugyancsak idézett „deáki tudományon kívül való”, egyszerűbben „deáktalan” ember. A vidéki lakosságot Geleji latinul differenciálja: „villanust” és „paganust” említ. Az értelmesebb közönség fellelhetési helye pedig az „urbs” és az „oppidum”.³¹

hoc genus hominum maxime trahitur.” Georgii BECKHERI Elbingensis *Orator extemporaneus...*, Várad, 1656. RMK II, 866. Ex quibus locis praeipue Argumenta sunt sumenda in genere Deliberativo. 140. Beckher szóbanforgó művéről: TARNAI Andor, *A váradai Orator extemporaneus = Klaniczay-émlékkönyv*, szerk. JANKOVICS József, Bp., 1994, 365–378.

- 30 „Neque tamen ad objectam illam et vilem loquendi rationem, qua infima plebs utitur, se assuefaciat concionator: sed potius sermonem prudentum et petitorum imitetur, et verborum et phrasium copiam ex eorum qui bene scribunt vel loquuntur, lectione et auscultatione comparet.” Guilielmi BUCANI *Ecclesiastes, seu de metodo Concionandi tractatus duo; quorum priore de Dispositione, posteriore de Ornatu Concionum agitur*, Várad, 1650. RMK I, 840. 39–107. 81.

- 31 „Discerne tempora, loca, personas et alias circumstantias, quando, ubi, quibus, etc. tu concionem sis instituturus; nam non quilibet cuilibet tempore, loco et auditorum coetui aptus est sermo. Etenim si inter idiotas et rusticanos profundam de religione ac controversis fidei dogmatibus instituas dissertationem, nil prae stuporem in illis efficies, et te ipsum doctum ostendendo illos nequaquam docebis, sed surdis cantilenam canes, operamque perdes: Sonum quidem illi verborum tuorum audient, sed sensum non percipient, neque Amen ad ea dicent. Si vero viceversa inter cultiores et in sacris versatiores vulgaria, ac catechetica duntaxat tractaveris, altiore illi in te requirent scientiam, et lactis potu haud contenti solidiorem appetent cibum. Juxta capacitatem itaque Auditorum tuorum, sermonem tuum, si placere et prodesse simul cupis, prudenter accommodabis. Habes vero in Praeconio hocce nostro tractationem ac institutionem utriusque generis hominum voto ac palato convenientem, si modo facultas tibi discretiva adsit. Nam si Urbicum aut Oppidanum agas Pastorem, popularibus illis ex circumstantiis historiarum Evangelicarum erutis doctrinis sepositis, doctrina tibi excerpta sunt solidiores, dubiorum enodationes, quaestionum controversarum decisiones, locorum ab Adversariis depravatorum vindicationes, objectionumque eorundem confutationes, quas

Egy későbbi magyar elméletírónál az „aulával” egyszerűen a „casa rustica” áll szemben, ugyancsak mint az eltérő retorikai megoldásokat igénylő helyszínek — a jegyzetben idézett szakasz szerint történetesen éppen a beszéd lezárásával kapcsolatban.³²

A műveltség hordozói és terjesztői között két debreceni református szerző is elkülöníti az egyházi értelmiségen belül a „doctort” és a „concionatort”. Míg az előbbi „in Scholis et Academicis” csillogtatja tudományát, addig az igehirdető az egyszerű gyülekezetek építésén fáradozik. A prédikációban szükséges magyarázat módját illetően Martonfalvi György és Szilágyi Márton nagyjából ugyanazt mondja el; az utóbbi megtoldja egy hivatkozással, amiből kitűnik, hogy a prédikátor hallgatói között akár „simplicissimus et rudissimus” is lehet.³³

Összefoglalás helyett függelékként csatolok egy listát. Felsorolom benne az idézetekből kiemelve a különféle rétegek latin és magyar elnevezéseit. Bízom benne, hogy kommentált idézetgyűjteményem talán sejtet valamit abból, hogyan differenciálták a tollforgatók reménybeli közönségüket, az őket körülvevő magyar társadalmat.

tibi Prolepses, Redargutiones, Quastionum vel Dubiorum solutiones, etc. in margine notata, primo statim intuitu indigitabunt; Sin vero Villanus aut Paganus fueris minister, relictis jam e contra doctrinis dogmaticis, quastionum dubiarum enodationibus, ac rationum adversarum refutationibus, doctrinas seligere debes practicas, nec non institutiones, correctiones, consolationes, etc. populares; satis siquidem superque adhuc tibi iis quoque pratermissis restabit, unde sermonem ad horam integram et amplius protrahere possis.” GELEJI KATONA István, *Praconium Evangelicum*, Gyulafehérvár, 1638. RMK II, 521. Pramonitio Autoris ad Lectores.

- 32 „Peroratio est totius Orationis artificiosa conclusio. Peroratione non ubique et semper est locus: ut si vel brevicula sit oratio, vel causa admodum tenuis, ubi luculentum Epilogum addere tantum fuerit, ac si casa rustica studeamus apponere posticam aula convenientem.” BUZINKAI Mihály, *Institutiones Oratoria...*, Sárospatak, 1659. RMK II, 937. XXXIX. De Peroratione. 138.

- 33 „Explicatio brevissima esto; proluxa enim textuum explicationes Doctoribus Academicis; breves vero concionatoribus conveniunt. Non enim omnia preferenda sunt in explicatione, qua praferri possent; sed tantum illa, qua ad scopum et presentem concionem pertineant.” MARTONFALVI György, *Ars Concionandi Amesiana*, Debrecen, 1666. RMK II, 1079. B1v. „Explicare autem non tam stricte et profunde, quam Doctor in Scholis et Academiis; sed in tantum, in quantum Auditoribus est ad salutem scitu necessarium, et captu facilius. Hinc doctissimus olim Crocius. Filio suo Theologia Doctori et eximio Concionatori praeceptum dedisse legitur: ut ita concionaretur, ut a simplicissimo et rudissimo quoque intelligi possit.” SZILÁGYI TÖNKŐ Márton, *Bíga Pastoralis*, Debrecen, 1684. RMK II, 1536. 57.

Függelék

minden rendbéli emberek, akárminémű rendbéli ember, minden renden lévő emberek

felsőbb, közép és alsó renden lévők

aula;
fejedelmi udvar — fejedelmek

metropolitana ekklezsia — értelmes deák emberek

generosi, nobiles;
udvart tartó nagy emberek, udvari cselédek; ez udvarisággal teljes világ fiai; grófok, zászlósurak, nemzetes főrendek; értelmes főrendek; nagy rendek

a törvény dolgainak kiszolgáltatói

urbici, oppidani;
úri és városi rendek

szerzetesek, szerzetes emberek

doctores;
tanítók, tanító renden lévők, iskolamesterek, deákok

concionatores;
prédikátorok, egyházi szolgák

külső rendbéli cselédes gazdák, cselédes emberek, házi gazdák, gazdaasszonyok

plebeji animi, infima plebs; simplicissimus, rudissimus [plebs]
gyengébb, alacsonyabb elméjűek

idiotia;
deáki tudományon kívül való emberek; a deáktalan község; a deáktalan közrend; a deáktalan nép; deáktalan, köznépbeli emberek; a magyar község

háznép — cselédek, apróbb cselédek, szolgák, szolgálók

casa rustica, rusticani, villani, pagani;
jobbágyok, parasztok

mechanici

az magyar vitézlő rend

gyenge leányzók, világ leányi

BITSKEY ISTVÁN
Esterházy Miklós, a hitvitázó nádor

„Vajha, édes Nádasdi uram, a kegyelmed hitin való embereknek szemetét felrázogatná kegyelmed, bizonyára sok homlokkomorító, fülháborgató, gyomorémelétő és irtóztató, hitván gazságok és ocsmányságok ütköznének a kegyelmed szemében” — írta Esterházy Miklós nádor 1642-ben, *Értekező levél* című polemikus fejtegetésében Nádasdy Ferencnek, jövődóbeli vejének, abban a reményben, hogy az evangélikus főúr katolizálását ezzel elősegítheti.¹

A meglehetősen familiáris tónusban kifejezett óhaj nem volt éppen újdonság a magyar hitvitázó irodalom stilisztikai fegyvertárában, viszont Pázmány tollán — Alvinczi Péter ellen — az ilyen fordulat mindig az ironia szolgálatában állt, s csupán az éles, nyers hangvételt tette változatosabbá, élénkebbé. A 17. század gazdagon burjánzó polemikus irodalmában szokatlan, kurióznak számító jelenség, hogy a vitázó felek nem ellenségként állnak egymással szemben, hanem már-már családtagként, majdnem baráti hangon szólítják meg egymást, s így folytatják az eszmecsere, noha mégis szilárdan ragaszkodnak felekezeti álláspontjukhoz. Már csak ezért is különös figyelemmel fordulhatunk a század egyik legjelentékenyebb magyar politikusának — tisztéhez és képzettségéhez éppen nem túlzottan illeszkedő — írásműve felé.

Míg a nádor sokoldalú egyéniségéről, politikai szerepéről, művészetpártoló tevékenységéről viszonylag sok szó esett a szakirodalomban, addig hitvitázó művéről szinte minden esetben csak futólagos említést tettek a kutatók. Akadémiai szintézisünk csak egy sort szentelt e munkának, s Csapodi Csaba monográfiája is röviden szólt róla.² Némi részletességgel csupán Péter Katalin jellemezte, ő észrevételezte, hogy a közvetlen hangú értekezés a katolikus templomi misztika igézetében íródott s a bibliai exegézis eszközeit mozgósította, ennek segítségével igyekezett gyakorlati, térítő célját elérni.³ Helytállónak látszik továbbá az a feltételezése is, amely szerint

1 Galántai gróf ESTERHÁZY Miklós nádor *Munkái*, kiad., bev. TOLDY Ferenc, Pest, 1852, I, 21. h.

2 *A magyar irodalom története*, II, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964, 157; CSAPODI Csaba, *Esterházy Miklós*, Bp., 1942 (Magyar Életrajzok).

3 PÉTER Katalin, *Esterházy Miklós*, Bp., 1985, 62–63 (Magyar História: Életrajzok).

„a hitvitákkal kapcsolatos szövegértelmezés és a templomi misztika talán azért kap Esterházy térítő írásaiban olyan nagy hangsúlyt, mert a katolizálást ezen a két ponton szerzett élmények mozgatták”.

Ha viszont ez így van, akkor ebből az is látszik, hogy a hitvitázó irat elemzése nem csupán a 17. századi magyar próza történetének, stílusváltozatainak megismeréséhez járul hozzá, hanem ezen túl a szerzőről, a nádor eszmevilágáról, emberi tulajdonságairól, valláspolitikájáról, protestánsokhoz való viszonyáról is új ismereteket nyújthat, hasznosan egészítheti ki a róla kialakult képet.

Írói szándék és téma

Az *Értekező levél* megírásának előzményeit és indokait maga a szerző foglalta össze a mű elé írt bevezető soraiban. Eszerint a fiatal Nádasdy Ferenc, itáliai peregrinációra indulva, a nádornál időzőtt Heflányban, s akkor alakult ki közöttük a vita arról, hogy „mivel a tévelygés és eretnokség az szentírásban nem volna, hanem annak alkalmatlanul való értelmében”, kit kell követnie annak, aki nem akar eretnokségbe esni. Mivel Nádasdy nézete szerint Augustinus és más egyházatyák állításai megegyeznek Luther tanításaival, s ezt „nem kicsin munkával” le is írta, így leendő apósa „ex affectu tanquam paterno” készítetve érezte magát a válaszára. Egyfelől szabadkozik ugyan: „noha nekem is nem hivatalomban járnak ezeknek az írásmagyarázó szent doktoroknak nagy bőv írásnak olvasási”, mégis „hogy el ne tévelyedjünk és ne hányattassunk az hamis tudományoknak szelítől”, nekifog a cáfolat elkészítésének. E legfontosabb indok mellett módszertanilag is kifogásolja vitapartnere eljárását: „igen homályos és megcsönkített citatiók által hozván elő kegyelmed némely doctorok írásit, igen laboriosum volt felkeresni a kegyelmedtől citált helyeket”.

Mind a teológia alaptételeiben, mind pedig a polemizálás módjában szembenállt tehát a nádor leendő vejének nézeteivel. Arról sajnos nincsen közvetlen adatunk, hogy a Sienából hazaérkező Nádasdy hogyan vélekedett az *Értekező levél*ről, az viszont tény, hogy a következő évben, 1643 őszén katolizált, s efölött Esterházy nagy örömét fejezte ki. Vajon sor került volna erre a nádor hitvitázó írása nélkül is? Vajon a traktátus sikerének köszönhető a gyors áttérés?

Pontos választ ezekre a kérdésekre már csak azért is nehéz lenne adni, mivel a magyar arisztokrácia katolizálásának folyamata ekkoriban felgyorsult, s főként politikai okokkal magyarázható.⁴ Könnyen lehet azonban, hogy a teológiai ismeretekkel bőségesen rendelkező fiatal Nádasdyra mégsem csak a gazdasági, politikai és magánéletbeli indokok hatottak religió-változtatása pillanatában, hanem leendő apósának igen logikusan, higgadtan előadott gondolatai, áttekinthetően csoportosított érvei is erre készítették. Akár több, akár kevesebb volt azonban a része a vitairatnak az események alakításában, kétségkívül a magyar barokk próza egyik különleges teljesítményével állunk itt szemben. Még Makkai László — szerintünk túl

4 KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., 1964, 21.

szigorú — minősítése szerint is a nádor írása „meghaladja a kor magyar teológiai irodalmának átlagszínvonalát”,⁵ érdemes tehát megkísérelnünk értékes vonásainak számbavételét.

Először is talán átfogó jellegét említhetjük, azt a szembetűnő törekvést, hogy valamennyi vitatott kérdést érintsen, mindazokat a tételeket sorra vegye, amelyek az evangélikus–katolikus polémiában előtérben álltak. Noha a szövegben nincsenek számozott fejezetek, s így tudatosan felépített szerkezetről aligha beszélhetünk, az előadás menete mégis igen logikus, az érintett tételek szinte egymásból következnek.

A kiindulópont Nádasdy alaptételének cáfolata, vagyis annak bizonyítása, hogy a patrisztika irodalma nem támasztja alá a lutheránus felfogást és hitértelmezést.⁶ Itt számos példával, Augustinus és Hieronymus írásaiból vett idézetekkel bizonyítja, hogy azokból nem vezethető le a lutheri álláspont. „Annyéra különböz Szent Hieronymus írása Luther írásától, amennyire különböz a fényes nap a setét éjszakától” — fogalmazza meg képszerűen is alapgondolatát. Szerinte Luther „semminemű credentialissal meg nem bizonyította... reformációra való hajlamát”, így az „nem reformált, hanem igen deformált vallás”. Az összes további téma ebből következik. Szól a kanonikus könyvekről, a Biblia és az egyház viszonyáról, a laikusok Biblia-olvasásának módjáról, a Szentírás világosságáról és interpretálásának szabályairól, a hitviták eldöntésének lehetőségeiről, a zsinatok és a Biblia viszonyáról, a tradíciók figyelembe vételéről, Krisztus emberi és isteni természetéről, egyháztani alapkérdésekről, a szabad akaratról, penitenciáról, fülbegyónásról, az üdvözülésről, a szentségek katolikus értelmezéséről, a szentek imádásának, közbenjárói szerepének megítéléséről s a purgatóriumról. Minden esetben latin alcím vezet be a tárgyalást, majd idézetek világítják meg az ellentétes álláspontokat. A vita során Esterházy legfőbb fegyvere a logika, gyakran él azonban szemléletes szóképekkel, vagy mint ő mondja, „paraszt példákkal” is.

Teológiai műveltség és vitamódszer

A vitairat két forráscsoportot mozgósít és ütköztet egymással. Az egyiket a patrisztika legismertebb képviselői jelentik, elsősorban Augustinus, Tertullianus, Chrysostomus és Cyrillus Alexandrinus, de a többi „régí doctorok” számos tételét is idézi (Irenaus, Basilius Magnus, Lactantius, Ambrosius, Hilarius, Theophylactus, Eusebius, Damascenus, Cyprianus és Hieronymus művei szerepelnek gyakrabban).⁷ Velük szem-

5 MAKKAI László, *Esterházy Miklós küzdelme a rendi reformért = Magyarország története 1526–1686*, Bp., 1985, 900 (Magyarország története, 3).

6 Nádasdy propositioja: „Quod in omnibus articulis fidei, exceptis Adiaphoris et Ceremoniis Patres veteres Augustinus etc. idem senserint per omnia cum modernis Lutheranis”. ESTERHÁZY, *i. m.*, 10. h.

7 A felsorolt és idézett patrisztikai műveknek szinte mindegyike megtalálható Nádasdy Ferenc könyvtárjegyzékein is, vö. *Magyarországi magánkönyvtárak*, II, 1588–1721, szerk. MONOK István, Szeged, 1992, 73–80, ill. 101–106 (Adattár XVI–XVII. századi

ben elsősorban Luthernek — néha követőinek — írásaiból idéz, kimutatva mindenütt az „ellenkező értelmet”. Többször hivatkozik a *Confessio Augustana* tétéleire, a többi „lutheránus doctorok” közül pedig Andreas Musculus kassai német prédikátornak, valamint Jacobus Andrea tübingeni teológusnak, Melanchthon-tanítványnak, a *Formula Concordia* kezdeményezőjének írására.⁸

Luther műveiről lesújtó véleményt mond. Az *Asztali beszélgetésekről* pl. így nyilatkozik: „olly mosdatlan, istállóban való, bokorszökő, hitván kajtor csőcselék szájában való tréfák, hogy minden szemérmetességszerető böcsületes személyeknek méltán felemeléné gyomrát: mellyeket ha szintén halála után írtak is mások, mivel ollyak írták, akik őtet követték, böcsülték és prófétának tartották, nem vélhetjük azt, hogy hamissan írták, mivel nem igyekeztek gyaláztatására, hanem böcsületire”.⁹ Nem sokkal jobb a véleménye a wittenbergi reformátor egyéb műveiről sem, azokat már csak stílusuk miatt sem tartja „az anyaszentegyháznak reformatiója” ügyéhez méltónak.

Gyakran a reformáció két fő ágának ellentéteire hivatkozik, miként azt korábban Pázmány is gyakran tette. A bibliai helyek ellentétes értelmezéséről írja: „Csudálkozom felette igen azon, hogy még kegyelmetek az calvinista atyfiakkal nem tudott az hit ágazatiban megalkodni, noha ők is kegyelmetekkel ugyanazon szentírást bírálják meg... Ha kegyelmed azt mondja, hogy ők nem jól értik a szentírást, ők is azt mondják, hogy kegyelmed nem jól érti, és így kinek kelletik kegyelmetek közül hinnünk? Látja azért kegyelmed, édes Nádasdi uram, minemő galibássan perlekedik, pörinek soha véget nem szakaszthatván, aki olly bírót választ magának, kinek szintén ollyan homályos és olly sokfelé hajtatható az ő sententiája, amely homályos az így, amellyben perlekedik”.¹⁰

A vita középpontjában természetesen a Biblia, s annak helyes interpretációja áll. A szöveg arról tanúskodik, hogy a nádor rendkívül alaposan ismerte a Szentírást, gyakran idézi, s tekintélyét mindennek fölé helyezi. Különös hangsúlyt helyez a polémia módszereinek, szabályainak tisztázására. Elveti az érzelmektől fűtött, szenvedélyektől vezérelt vitát, szerinte „letéve minden passiót” kell érvelni, azt kéri vitapartnerétől, hogy „fontolja meg igen jól... a szép okossággal” álláspontját, s az észre, józan belátásra és logikára alapozza véleményét. Határozott vitamódszert javasol: „Mindeneknek előtte penig kívánom hogy kegyelmed némelly regulákat eszébe vegyen, mellyekkel szükséges hogy éljen minden, aki a paterek írásait hasznoson akarja olvasni”.¹¹

szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/2). Feltűnő, hogy Nádasdy könyvlistáin sem Luther, sem a „lutheránus doctorok” művei nem szerepelnek, úgy látszik, katolizálása után (1643) ezeket eltüntette könyvei közül. Evangélikus korában ugyanis nyilván birtokában voltak az általa bőven idézett művek.

8 HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., 1994, 55–56, 67, 110 (Humanizmus és Reformáció, 21).

9 ESTERHÁZY, *i. m.*, 30.

10 *Uo.*, 52–53.

11 *Uo.*, 35–38.

Regulái a következők. Meg kell vizsgálni, hogy mikor írta a szerző a könyvét, nem mindegy, hogy „az a pater orthodoxus-e avagy nem”, életének melyik szakaszából való a vélekedése. Továbbá figyelembe kell venni, hogy milyen céllal készült a mű, alkalmi írás-e vagy „eltekélt szándékkal” készült, citátumokat pedig kontextusból kiragadva nem szabad előhozni, azok csak az írói szándéknak megfelelően használhatók fel. A harmadik szabályt a görbe fa példájával világítja meg: ha azt ki akarják egyenesíteni, „ugyan meggörbítik másfelé”, tehát az egyensúly érdekében létrejövő túlzásokat mindenképp figyelembe veendőnek tartja. A korabeli körülményektől ugyancsak nem tekinthet el, aki bizonyítéknak használja fel az egyházatyák egykor leírt szavait. Végül nem egy-két citátum a döntő, hanem a „szent atyáknak egyenlő értelme”, ez a római religió alapja. Csakis e regulák megfontolása után érdemes a textusok értelmezéséhez látni, ezt a módszert ajánlja a nádor a vita lefolytatásához. A közismert vitatételek újfajta megközelítéséről, egyéni felfogásáról nincs tehát szó e vitairatban, annál inkább a logika fegyverének alkalmazásáról, a két fél érvrendszerének ürköztetéséről, a két álláspont mérlegeléséről. Olyan szellemi viadal ez, amely konkrét gyakorlati célt szolgált, s ehhez a stílus ékesítésére is nagy gondot fordított.

A polémia stílusrétegei

Az érvelés dekorativitásának eszközeit a nádor igen céltudatosan alkalmazza. Leginkább szembetűnő az a barátságos, csevegő, familiáris tónus, amely szinte egyedülálló a 17. század magyar hitvitázó irodalmában. Az állandó megszólítás („édes Nádasdi uram”) mellett gyakran figyelmezteti írásának címzettjét arra, hol és hogyan olvassa szavait. Így például:

„Ebben az cikkelyben, édes Nádasdi uram, kegyelmedtől egy kiváltképpen való fejelemetességet kívánok...” (69. h.)

„Ezekhez, édes Nádasdi uram, nem kívántatik sem ocular, sem szövétnék, nyilván megismerheti az igazságot minden igazságszerető ember...” (110. h.)

„Vesse már egyben kegyelmed, édes Nádasdi uram, ezeknek írást szent Ágoston írásával...” (133. h.)

„Adott az Úristen kegyelmednek olly elmét és okosságot, hogy ha azt valami erős passiónak füsttől nem engedi meghomályosíttatni, igen könnyen és gyönyörűségesen általérte, minémű törökben keverik az keresztyén lelkeket az kegyelmed vallásán lévő doktorok...” (140. h.)

Az ilyen mondatokban a csevegő hangnemen túl szembetűnő a józan megfontolásnak, az okosságnak, az elme szerepének hangsúlyozása. „Fejelemetességet” kíván, „nyilván megismerhető” evidenciákra utal, az „összevetés”, a mérlegelés a legfontosabb eljárás számára. A „dialektikus” gondolkodás hiányát nyíltan vitapartnerre szemére veti:

„Nem jól tanult volt az dialecticához, aki elsőben is ebből a szent Ágoston helyeiből akarta kihozni az catholica vallás ellen, hogy nincsen purgatórium. Mivel

abból semminemű erővel ki nem sotozhatja egy igaz okossággal élő ember is az kegyelmedtől feltett propositiót” (185. h.).

A megigazulásról folyó vitában is tisztán logikai úton érvel: „mire való volna az poenitentiartás, ha már megvolna az igazulás, és nyilván való dolog az minden okossággal bíró embernél, hogy az a dolog, amelly oka más dolognak, előbbi magában annál a dolognál, amellynek oka” (117. h.).

A józan, racionális megfontolásokra történő hivatkozások mellett nem ritkán érzékletes szóképek, vizuális betétek, „paraszt példák” tarkítják az argumentációt. Egyes augustinusi locusok lutheránus átfestéséről így vélekedik:

„Ezeknek az igéknek mind ujja s mind galléra vagy on, azért szintén olly szépen magukra vehetik az kegyelmed vallásán való tanítók is, mintha ugyan hozzájuk szabták volna.” (63. h.)

Az „igaz eklézsia” tengeren hánýkódó hajójának régi toposzát sok egyéni leleménnyel részletezi:

„Ezeknek a sok hitván foltos hajócskáknak hajós mesteri ez világnak tengerében az eretnekségnek dagályos hajóitól veszedelmessen hánýattatván, mind az római anyaszentegyháznak és annak látható fejének erős kőszála ellen igazgatták kormányokat, aztot a sok undok káromkodásoknak, hazugságoknak, szitkoknak, rágalmazásoknak sűrű golyóbisival lövöldözték, de végezetre nagy sebességgel hozzáütközvén, mind attul rontattanak el, és az hajós mesteri az őket követőkkel együtt az tengernek mélységében merültenek.” (35. h.)

Az ilyen — retorikai szempontból is jól felépített és kidolgozott — képsorok a szerző nyelvi műveltségét, leleményességét dicsérik. Pedig, mint egyhelyütt elárulja, ő is küzdött a magyar filozófiai-teológiai nyelv hiányosságaival, nehézkességével. Emiatt így mentegetőzik: „Hogyha egy kevésbé homályosabbnak látszik kegyelmednek ez az okoskodás, az magyar nyelv mivoltának tulajdonítsa kegyelmed, amelly nem magyarázhat ki olly világossan mindennemű iskolában forgó terminusokat, azmint kívántatnék” (119. h.).

Szembetűnő, hogy mindössze hét évvel Pázmány halála után a „magyar bíboros Ciceró”-nak még a neve sem fordul elő egyszer sem a nádor írásában, holott ugyanazon témákról ír, amelyekről Pázmány vitairatai is szólnak. Ehelyett Bellarmino, Baronius és a Tridenti Zsinat dekrétumai a hivatkozások, bár ezek sem gyakran. Másra aligha gondolhatunk, mint hogy a közismert érsek–nádor rivalizálás, a két legnagyobb magyarországi közjogi méltóság politikai torzsalkodása akadályozta meg Esterházyt abban, hogy Pázmányra hivatkozzon.

Végeredményben a nádori hitvitázó irat stílusának legfőbb jellegzetességeit a következőkben lehet összegezni: baráti-familiáris hangütés, igen erős logikai hajlam, a katolikus dogmaértelmezés racionális magyarázatára törekvés, képszerűség, a különböző stílus eszközök célirányos ötvözése.

Kérdés mindezek után: vajon az elszánt hitvitázó, a római religió rendíthetetlen híve, a meggyőződéses katolikus palatinus hogyan viszonyult a protestánsokhoz, milyen álláspontot érvényesített a többi felekezet vallásszabadságának kérdésében, hogyan jutott érvényre politikájában saját felekezeti nézőpontja?

Esterházy és a protestáns vallásszabadság

Az *Értekező levél* vizsgálata után talán meglepőnek hat annak a ténynek az említése, hogy a protestáns politikusok nagy többsége egyáltalán nem volt rossz véleménnyel a nádorról, sőt gyakran megbecsüléssel emlegették személyét. Közismert nyilatkozat a Kemény Jánosé, aki Bethlen Gábor és Pázmány Péter után kora harmadik legnagyobb embereként említette Esterházyt, aki szerinte „igen eszes, módos, autoritativus jó magyar vala”. Benne is, Pázmányban is csupán egyetlen elítélendő vonást talált: „Ez kettőben csak az vala káros, hogy az evangélica religiónak mindenik nagy üldözője, egyébiránt nemzeteket és annak szabadságát szerető hasznos emberek valának ... igen szomjúhozzák vala az magyar nemzetnek szabadságát és magyar nemből állatandó királyságot, hogy restituálhatnák az régi mohácsmezei magyarok végezések szerint; erről volt elég traktájok is, de az religió dolga nem juttathatta soha az megegyezhetésnek perfectiójára őket”.¹²

Kemény János véleményéhez érdemes azt is hozzátennünk, hogy Esterházy baráti környezetében közismerten sok protestáns arisztokrata is akadt. Így például ifjúkori pártfogói, Illésházy István és Mágóchy Ferenc. A nádornak, tisztségéből következően, egyébként is összekötő kapocsnak kellett lennie a katolikus király és a többségükben protestáns magyarországi rendek között, az egyházügyi vitákban semleges semmiképp nem maradhatott, gyakran kényszerült kényes kérdésekben nyílt állásfoglalásra. Ilyen irányú tevékenységéről már Csapodi Csaba megállapította, hogy a palatinus „abban a korban egészen szokatlan megértést tanúsított a protestánsok követeléseivel szemben. A vallási vitatkozásokat ki akarta kapcsolni a politikai életből, megadni minden, törvényben biztosított szabadságot a protestánsoknak, hogy így egyesíteni lehessen a nemzet egész erejét”.¹³

De vajon a nádori tisztségből következő egyensúlyozó szerep elegendő magyarázat-e az ellentmondásokra? Hogyan lehetséges, hogy az uralkodó és a klérus az *Értekező levél* eltökélt szellemi bajvívójában a protestáns vallásszabadság szószólóját látta? A hithű katolikus nádor hogyan kerülhetett a protestánsokkal való összefogás gyanújába olyannyira, hogy Pázmány Péternek kellett a magyar főpapok nevében igen határozott hangú „atyai és főpásztori” dorgáló-számonkérő levelet küldenie számára?

Az 1633 decemberében Jakusith György prépost által kézbesített levélben ugyanis ez a vád olvasható: „Palatinus Uram az egyházi embereket mind privatim, mind publice sok és mind gyalázatos mind gyűlölséges szókkal illeti naponként, körüle valókkal egyetemben, és kiváltképpen a más religión való emberek előtt”. Ezért folytatódik így az intés: „Őkegyelmét paterne intjük, sőt sub denunciatone aterna damnationis kényszerítjük, ne terhelje az ilyen igyekezettel lelkét”.¹⁴

12 KEMÉNY János *Önéletírása és válogatott levelei*, kiad. V. WINDISCH Éva, Bp., 1959, 150.

13 CSAPODI, *i. m.*, 26.

14 PÁZMÁNY Péter *Összegyűjtött levelei*, kiad. HANUY Ferenc, II, Bp., 1911, 457–462. Helyenként felbukkan a szakirodalomban az az adat, amely szerint Pázmány Esterházyval

Válaszként a nádor csak szóbeli üzenetet küldött, viszont Jakusith pár nap múlva újabb levéllel jelentkezett. Ebben már egyenesen a protestánsokkal való szövetkezés a vád ellene. Eszerint „őkegyelme az más hiten való emberekkel tractál arrul, hogy az jövő országgyűlésébe a Clerus ellen egyetértsenek őkegyelmével. És ezzel akar őkegyelme kedvet keresni nállok... Miolta őkegyelmét palatinussá választók, minden ocasiãoál sok és nagy prajudiciumot tett a Clerusnak, soha pedig csak legkisebb dologba sem mutatta favorát hozzájuk; emellett eszembe jutván az is, amit Palatinus Uram szájából hallottam egy dologrul, amellyet Syncretismusnak hínak; úgy tetszik, adtam valami hitelt a dolognak”.

Indokoltan tehető fel ezek olvastán a kérdés: vajon rászolgált-e az ilyen vádakra Esterházy? Volt-e alapja a gyanúnak, s ha igen, miért és meddig mehetett el a protestánsokkal való egyetértésben?

A válasz keresésében, a nádor és a magyar klérus ellentétének vizsgálatakor ma már nem elégedhetünk meg olyan magyarázattal, amilyen a Márki Sándoré volt, s amely szerint a nádor „törzsökös magyar ember volt, fel-felforrt a vére”, s általában lobbanékony természete sodorta őt saját politikai és felekezeti táborán belül is állandó konfliktusokba.¹⁵ Úgy hisszük, akkor járunk szilárdabb talajon, ha a kétségkívül meglévő egyéni indulatosság, a heves temperamentum emlegetésén túl az ellentétek okait a korabeli magyar társadalmi és politikai helyzetben keressük.

Ha a nádor országgyűlési ténykedésének dokumentumait tekintjük, akkor eléggé szembeötlő, hogy számára mindig a királyi Magyarország területi integritásának és a rendi állam alkotmányos működésének közjogi biztosítása volt a legfontosabb szempont, minden más — így a vallásügy is — csak ezután következett eszmei értékrendjében.¹⁶ A rendi alkotmányosság és a magyar tradíciók tisztelete: erre a két alappillérrre épült egész világképe. A katolikusok mellett is főképp azért tört lándzsát, mert szerinte azok „az régi szent királyoktól reájok maradt hiteket el nem akarták hadni”, de más tekintetben is a Mohács előtti egységes magyar rendi monarchia az eszményképe.¹⁷ Szerinte egyedül az országgyűlés által létrehozott és a király által szentesített alkotmánynak, az abban rögzített törvényeknek maradéktalan betartása lehet csak alapja a szilárd állami létnek, az ettől való eltérés okozza a bajokat. Úgy véljük, innen magyarázható meg a protestantizmushoz való viszonya is.

kapcsolatban a kiátkozás lehetőségét vetette fel. Ez nem helytálló, csupán Esterházy Dániel magyarázta félre az érsek szavait, Pázmány tagadta, hogy ilyet mondott volna, i. h., 461.

15 MÁRKI Sándor, *Esterházy Miklós nádor életrajza*, Pozsony, 1884, 20.

16 ESTERHÁZY Miklós nádor *Iratai*, I, *Kormányzattörténeti iratok: Az 1642. évi megüiúult országgyűlés időszaka (1640. dec.–1643. márc.)*, kiad., bev. HAJNAL István, Bp., 1930; RÁTH Károly, *Gr. Esterházy Miklós nádor levelei*, Magyar Történelmi Társ., 1861, VIII; lényegében ugyancsak terjedelmes adatgyűjteménynek tekinthető: SZALAY László, SALAMON Ferenc, *Galántai gr. Esterházy Miklós, Magyarország nádora*, I–III, Pest, 1863–1870.

17 Levél I. Rákóczi György fejedelemhez, 1644. nov. 11. TOLDY Ferenc idézett kiadása (vö. 1. sz. jegyzet), III, 275. h.

Még nádorrá választása előtt, Zólyom vármegye főispánjaként, 1619. május 23-án jóváhagyta megyéje küldötteinek azt az utasítását, amelyben azok az 1608-as törvények értelmében a két protestáns felekezet szabad vallásgyakorlatának sértetlenül hagyását követelték. Sőt, e követutasítás a szuperintendensek hatáskörének sérthetetlenségét is tartalmazta, valamint azt, hogy „a főurak... ne legyenek felhatalmazva... a plébánosokat és lelkészeket kivetni, vagy bármi sérelemmel illetni vagy némi jövedelmeiket akármily szín alatt megnyesni és lefoglalni”.¹⁸ Valószínű, hogy az ilyesféle sérelmek a királyi országrészben túlnyomórészt — noha nem kizárólag — a protestáns lelkészeket sújtották, így a zólyomi követutasítás jóváhagyása mindenképp az ő védelmüknek számít.

Később, nádorként két évtizeden át hasonló volt Esterházy álláspontja a vallásügy terén. Az 1630-as országgyűlés a rendek tiltakozása ellenére, az uralkodó kívánságára elhalasztotta ugyan a vallási sérelmek tárgyalását, s a nádor sem tudta a honvédelem megszervezésére irányuló nagyszabású memorandumát beterjeszteni, a következő országgyűlést viszont Esterházy és a rendek hosszas vallásügyi tárgyalásai előzték meg. Nem csoda, hogy épp ekkoriban, 1633 decemberében érte őt a klérus részéről a protestánsokkal való összefogás fent említett vádja. Mint Hajnal István megállapítja, a nádor itt két malomkő között órlódott: a rendek szenvedélyesen követelték sérelmeik orvoslásának napirendre tűzését, az uralkodó viszont a nehéz pénzügyi és külpolitikai helyzetre hivatkozva nem kívánt ilyen kényes kérdéshez nyúlni. A nádor a protestáns követeléseket minden erejével korlátozni igyekezett, az uralkodóhoz beterjesztett memorandumban viszont nagyon határozottan fejtette ki, hogy az ország belső békéje nem biztosítható a vallásügy rendezése, a bécsi béke pontjainak betartása nélkül. Utal arra is, hogy az alkotmányban rögzített vallásgyakorlat szabadságának figyelmen kívül hagyása megrendítheti a nemesek bizalmát az uralkodóban, s ez Erdéllyel és a Portával történő szövetkezéshez, majd fegyveres felkeléshez vezethet. Helytelennek és Magyarországon kivihetetlennek tartja az ausztriai ellenreformáció módszereit, amelyek itt a rendi alkotmány semmibevételének minősülnének. Ilyen megfontolások alapján javasolja az uralkodónak a vallási sérelmek orvoslását, a felekezeti viták végérvényes, mindkét felet megnyugtató rendezését.

Az 1637/38-as országgyűlésen még tovább éleződött a helyzet. Esterházynak két irányban kellett hadakoznia. Hajnal István szavaival: „Felfelé és lefelé egyaránt osztja csapásait”.¹⁹ A rendeket kéréssel, fenyegetéssel, nem egyszer színpadias jelenetek provokálásával igyekezett rábírní, hogy mérsékeljék követeléseiket, lássák be, hogy az uralkodó nem lesz hajlandó újabb engedményekre, a jelenlegi jogok védelmét viszont megígérte nekik. Ígéretét betartva, egy közvetítő javaslatot terjesztett az udvari tanács elé, amely 1638. január 27-én és 28-án heves vita kíséretében tárgyalta az ügyet. A javaslat legfontosabb pontja szerint az uralkodó az összes eddigi vallásügyi törvény érvényben maradását és megtartását szavatolná.

¹⁸ SZALAY-SALAMON, *i. m.*, 53.

¹⁹ HAJNAL István, *Esterházy Miklós nádor lemondása*, Bp., 1929, 86.

Csak akkor méltányolhatjuk e pont különös jelentőségét, ha figyelembe vesszük az udvar álláspontját a bécsi békében biztosított és 1608-ban részletesen kidolgozott vallási törvényekkel kapcsolatban. Eszerint ugyanis különbséget kell tenni az önként adott, illetve a fegyveres erő révén kikényszerített engedmények között, s ez utóbbiakat nem köteles az uralkodó megtartani. E megkülönböztetés jogosságát nem ismerte el Esterházy, aki a rendi alkotmányt mindennél — még a katolicizmus terjesztésénél is — fontosabbnak tartotta. Így állott elő az a helyzet, hogy a rendek kevesellték, az uralkodó és a klérus viszont állandóan sokallta azt, amit a nádor a protestáns vallásszabadság terén javasolt.

Az egymást követő sikertelen, a megoldást mindig távolabbra halogató országgyűlések egyre inkább kiélezték, árnyaltabbá tették Esterházy álláspontját a protestáns vallásszabadság kérdésében. Nézeteinek egyik legjellemzőbb, igen körültekintően indokolt összefoglalását 1643. január 14-i „opinió”-ja tartalmazza, amelyet a bécsi udvari tanács kérésére terjesztett be a magyarországi helyzet rendezésének reményében. A „religió dolgáról” így nyilatkozott ekkor:

„Ha véget akarunk vetni az magunk közt való sok gyűlölségnek és veszekedéseknek, nagy és jó igazsággal azt jóvállanám, hogy hirdetne egy derekas tanácsot Őfölsége Posonban... Mert mivel a magyarok az mit most pretendálnak, fegyverrel, vérrel és az törökök társaságával is vitetnék végbe... Lássuk meg azért, mi van megengedve nekik in negotio religionis, s mi nem, s azt is, mit efectuálhat egyéb ígéretében is Őfölsége nekik. S azt az mi már egyszer meg vagyon engedve nekik, cum indiscreto zelo, ennyi félelem és számlálhatatlan distractiói között Őfölségének, miért köll most cum tanto periculo Ecclesiarum Dei ac regnorum in dubium hozni, én nem látom, holott tíz annyi difficultásokban vagyunk most, hogy sem mikor ezek megengettettenek nekik, kiknek megtartásokra erős ígéreti is vannak Őfölségének... Itt sokan azt ítélik talám, hogy én valami új concessiókról elmélkedem etiam in ipso negotio religionis, de nincs olyan gondolkodásom..., csak azt akarnám és kívánnám, hogy kegyelmesen megértené Őfölsége, micsoda terminusban vagyon ez az religióról való kérdés, és az egyéb dolgok is, az kik miatt ennyi molestiái vannak Őfölségének, és ennyi kárai és félelmei is, s magunk közt is ennyi veszekedés, gyűlölség és egyenetlenség, ki miatt ím ezennel utolsó veszedelemben esünk...”²⁰

Esterházy pontosan látta a vallási kérdés politikai súlyát, sürgette a rendezést, az összefogást, s tiltakozott azon vád ellen, amely szerint ő újabb engedményeket igyekszik kicsikarni a protestánsok számára. A régebben kialakított jogok betartását viszont szorgalmazta, a törvényeket az uralkodóval és a klérussal is be kívánta tartatni. Ismerte a hazai protestantizmus erejét, tudta, hogy ellenállásuk megbéníthatja az országgyűlés munkáját, ez pedig politikai válsághoz vezethet: egyfelől az uralkodó abszolutisztikus törekvései erősödhetnek, másfelől a rendeket fogja Erdély és a Porta felé fordítani.

Ezzel szemben a Pázmány által kezdeményezett, s a magyar klérus részéről továbbra is képviselt álláspont sokallotta a protestánsoknak tett engedményeket.

20 ESTERHÁZY *Iratai*, i. m., 383.

Noha 1608-ban még Pázmány is a vallásszabadság biztosítása mellett voksolt,²¹ negyedszázaddal később már más volt a helyzet, előrehaladt a rekatolizáció folyamata. A klérus szigorúbb, elvi álláspontjával szemben Esterházy a politikai gyakorlatot helyezte előtérbe, hiszen neki kellett a rendekkel szinte naponta alkudozni, tárgyalni, vitatkozni. Sem Pázmánnyal, sem utódaival, Lósyval és Lippayval nem volt felhőtlen a nádor viszonya, a konfliktusok napirenden voltak.

De az uralkodó is elégedetlen volt a nádor vallásügyi felfogásával. Mivel figyelme elsősorban a harmincéves háború nyugat-európai színtereire irányult, így Magyarországon békét, nyugalmat akart, s a palatinustól a háborgó rendek lecsendesítését várta el. Noha Esterházy a protestáns nemesekkel nem egyszer keményen szembeállt, azok mégis tárgyalópartnerüknek érezték őt, mert tudták, hogy a bécsi béke pontjainak betartásához ő is ragaszkodik. Hozzátehetjük: a hazai helyzet ismeretében, az erők összefogása érdekében nem is lehetett volna másként eljárni.

Tragikus hős?

Talán meglepően hangzik, mégis több jel mutat arra, hogy a nádort a magyar történelem tragikus hősei közé számíthatjuk. Igaz ugyan, hogy két igen szerencsés házasság révén hatalmas vagyonra tett szert, dúsgazdag és nagyhatalmú úrrá vált alig két évtized leforgása alatt, s nádorként a király után az ország első számú közjogi méltóságának számított. Számára azonban — s ezt eddig idézett állásfoglalásaiból egyértelműen ki lehet érezni — nem a hatalom volt a fontos, tisztségét hivatásnak tekintette, tetteiben is kifejezésre juttatta felelősségérzetét az ország sorsáért. Márpedig a csonka ország részben, Habsburg uralkodó alatt, török szomszédságban, feloldhatatlan vallási ellentétek közepette lehetetlennek bizonyult az ország önállóságára, megszilárdítására irányuló nagyszabású terveinek megvalósítása. Már Hajnal István úgy látta, hogy „Esterházy küzdelme a nádori hatáskör régi teljéért mindenestre reménytelen volt, mert az államelméletnek mindinkább az abszolutizmus felé hajló irányával az ő elképzelése szerint való nádori tisztelet összeegyeztetni már nem lehetett volna”.²²

Mint az újabb kutatások hangsúlyozzák, Bécsben ekkor még hiányoztak az abszolút monarchia kiépítésének feltételei, legfeljebb bizonyos — túlnyomórészt sikertelen — abszolutisztikus törekvésekről lehet beszélni.²³ Ezekkel a kísérletekkel

21 PÁZMÁNY *Összegyűjtött levelei*, i. m., I, 1910, 26–28. Az érsek 1608-as álláspontja szerint „a magyarok a törökkel és tatárokkal nagy és szoros szövetségben vannak, és inkább alávetnék magukat a törököknek, semhogy a vallásszabadságtól megfosztani engedjék magukat”. A bécsi béke érvényességét Pázmány sem vonta kétségbe, vö. még SÍK Sándor, *Pázmány, az ember és az író*, Bp., 1939, 68–69.

22 HAJNAL, i. m., 9.

23 BENDA Kálmán, *Habsburg Absolutism and the Resistance of the Hungarian Estates in the Sixteenth Centuries = Crown, Church and Estates: Central European Politics in the*

szemben került Esterházy közös táborba a protestáns rendekkel, s velük együtt kényszerült arra, hogy a magyar rendi alkotmány sáncaiból védelmezze az ország maradék önállóságát. Nem valamiféle elvszerű tolerancia ez, hanem a gyakorlati helyzet alapos ismeretéből fakadó viszonylag türelmes magatartás a más felekezetűekkel szemben, a közös cél érdekében. Fő törekvése az volt, hogy egyfelől az udvar és a klérus, másfelől a rendek számára egyaránt elfogadható megoldást találjon a vallás ügyében, mert másként — jól látta — könnyen fegyveres konfliktussá fajulhat a feszültség. Az ő érdeme, hogy életében ilyenre nem került sor, noha a helyzet rendezetlensége nem egyszer elkésértette. Olyannyira, hogy nádori tisztségéről állandóan le kívánt mondani, s csak a meg-megújuló királyi kérésekre és engesztelő levelekre volt hajlandó továbbra is helyén maradni.

Az egyensúlyozás, a közvetítés volt az ő szerepe a protestáns vallásszabadság terén is, s e szerep meglehetősen hálátlannak tűnt számára. Lentről és fentről egyaránt vádak szegeződtek mellének, s ő e kettős nyomás terhét két évtizeden át hordozta vitatkozva, érvelve, háborogva, terveket kovácsolva. Szerepe szükségszerű volt, s érdeme is ebben áll: a kor vitatott kérdéseiben úgy foglalt állást, hogy a szembenálló felek között levezette a feszültség egy részét, tompította az esetleg éles sebeket ejtő vágások élet, időt biztosított az ellentmondások későbbi — nagyon remélt — rendezéséhez. Noha meg volt győződve az *Értekező levél*ben is védelmezett „catholica religió” egyedül üdvözítő voltáról, a más vallásúak ellen az erőszak alkalmazását mégsem helyeselte, hanem a vallásügy alkotmányos, országgyűlési rendezésével kívánta biztosítani az ország belpolitikai stabilitását. Ennek égető szükségességét érezte s azért szorgalmazta, hogy minden erőt a végső cél, a török majdani kiűzése érdekében lehessen mozgósítani.²⁴

Nem rajta, hanem korának ellentmondásain, az ország zilált politikai helyzetén múlt, hogy tervei „a magyar romlásnak századában” nem válhattak valóra. Ebben állt tragédiája s ennyiben minősülhet ő maga is tragikus történelmi szereplőnek. Sorsa nem egy ponton mutat rokonságot a Zrínyi Miklóssal; mindketten heroikus erőfeszítéseket tettek céljaik érdekében, azonban csak részeredményekig juthattak, az ország jövője végső soron rajtuk túlmutató erőktől függött.

Sixteenth and Seventeenth Centuries, ed. by R. J. W. EVANS, T. V. THOMAS, London, Macmillan, 1991, 123–128.

²⁴ PÉTER, *i. m.*, 101–114.

CZIBULA KATALIN

Egy magyar utazó a 18. század elején.
Szilágyi András protestáns prédikátor naplója

Az OSzK kézirtára őriz egy kéziratot Oct. Hung. 679. jelzet alatt. A vegyes, több kéztől és időből származó feljegyzések között van egy csaknem ötven főlőra terjedő, összefüggő szöveg: Szilágyi András protestáns prédikátor naplója a 18. század első feléből. A kézira Tarai Andor hívta fel a figyelmemet — ezért ez a téma különösképpen alkalmasnak tűnik arra, hogy jelen dolgozatommal az ő emlékének tisztelegjek.

A kézirat 140 számozott lapból áll. Az első három vegyes feljegyzéseket, az 1v oldal a naplóíró kézírásával „Régi magyar szók” felirat alatt néhány magyar–latin kifejezést tartalmaz, mellettük egy más kéztől: L. B[aróti]. Szabó Dáv[id]. M[agya]rság virágai 1803. lap 453. Alatta ugyancsak más kéztől származó bejegyzés: Alex. Sz Miklósi Ao 1770. d. 18 Xbris. E két utóbbi kézírás felismerhető a későbbi különböző vegyes feljegyzések között is. A jobb felső sarokban jelzet: Lugossy 6006.¹ Ez lehetett a debreceni könyvtár jelzete, ahol Szeremley Samu, a naplóról megjelent egyetlen publikáció írója látta a kéziratot.² A 2r lapon valószínűleg Szilágyi kézírásával kisfia halálára írt epitáfiuma. Ugyancsak az ő feltételezett kézírásával íródott a napló, melyet az 5r–51r lapok tartalmaznak. Itt befejezetlenül véget ér, de a lapalji őrszó azt bizonyítja, hogy a napló eredetileg folytatódott, a kézirat felfeslett fűzése is mutatja az innen kiszakadt lapokat. A napló és a vers közti lapok (2v–4v) váltakozó feljegyzéseket tartalmaznak csakúgy, mint a kötet második két harmada. Ezek többnyire pénzügyi tárgyak és keletkezésük ideje 1789-től 1803-ig terjed. Feltételezhetően a napló a könyvtárba kerülésig tovább hagyományozódott a családban, és állandó elszámolási füzeté lett az utódoknak. Szilágyi kezétől származik még a

1 Lugossy József (1812–1884) református tanár volt, aki 1845-től a debreceni magyar nyelv és irodalom tanszéken tanított, és mellette kollégiumi könyvtárnok volt. 1848-ban egyetemi könyvtárőr lett, s később emiatt csak 1851-től folytathatta hivatalát, 1862-ig, amikor nyugdíjba vonult. (SZINNYEI, VIII, 82–87.) A jelzet azt bizonyítja, hogy az ő könyvtárnoksága alatt került a kézirat a debreceni könyvtárba.

2 SZILÁGYI András *Naplójából 1683–1732*, Debreceni Protestáns Lap, 1887, 33–34, 40–41, közreadta SZEREMLEY Samu. A cikk kizárólag Szilágyi magyarországi tevékenységével foglalkozik, a napló ezirányú részéből közöl szemelvényeket.

131r–135v lapokon található *Laus Amsteladami* című vers és a családi bibliákhoz hasonló feljegyzések a legfontosabb családi eseményekről: születésekről, halálozásokról (139v–140r). Megemlítendő még Szeremley Samu bejegyzése (4v), mely szerint anyakönyvi adatok alapján Szilágyi András 1738. febr. 28-án halt meg Püspökiben, és márc. 2-án temették el. Ezzel a bejegyzéssel lesz teljes a naplóíró életrajza.

Szilágyi származása, fiatal évei

A napló írója 1712-ben kezdte részletes feljegyzéseit, s mielőtt a napi eseményekbe vágott volna, röviden összefoglalta addigi életét, a napló szövegétől eltérően latin nyelven. Ezt a részt kimerítően ismerteti Szeremley Samu is már említett tanulmányában. Megtudjuk, hogy Szilágyi római katolikus székely családból származott, amely elvándorolt a Báthoryak szilágysomlyói birtokára. Az első református a családban a nagybátyja, aki az Erdélyt kormányzó Bánffy Györgynek udvari papja, majd a Nagyvárad melletti Biharpüspökiben (ma Episcopia Bihorului) lelkész. Szilágyi 1683-ban Szilágysomlyón született, ott is járt iskolába 1691-ben, majd a Bánffy-udvarba került. 1699-ben debreceni diák, 1701-ben Püspökiben, nagybátyja mellett látjuk viszont. Innen is távozott azonban 1703-ban, amikor a Rákóczi-szabadságharc következtében a település elpusztult. Aztán hat évet ismét Debrecenben töltött, majd két évig iskolamester volt Hódmezővásárhelyen. Ekkor „sokaknak ösztönzésekből és jóvallasokból” elhatározta, hogy a prédikátori hivatást választja, és tanulás céljából két évet külföldi akadémiákon tölt. Vállalkozásának valószínűleg nem volt mecénása, mivel indulásakor ezt írja: „atyam vram szépen segétvén, magamnakis kevés kölcségem lévén ... Debreczen felé ki indultam...” Ugyancsak az „önfinanszírozó” jellegre vall, hogy előtte iskolamesterségre adta a fejét, ami a magyar utazó diákok gyakori pénzkeresési módja volt utazás előtt.

A latin szöveg után kezdődő magyar nyelvű napló külföldre indulásának körülményeivel kezdődik. A naplóírás módszerét a következő szövegrészek mutatják: „még most is 20 Aug. Baraszlón létemben kinlodom (t. i. hideglelésben)” (12r), „... söt Mostannis scil. 2 Junii Anni 1713. gyenge egésségel vagyok. atatis 30.” (19r) — írja Franeckerben, majd Boroszlóban: „A' szekeres felöl szorgalmaskodtunk, de meg eddégis, t. i. 24 Octob. nem talaltunk, hanem remenljük, hogy jö” (31v). Prédikátorsága alatt pedig, 1724-ben: „4. Augusti meg élek jo Istenem kegyelmességeben kedves edes Felesegemmel, harom gyönyörű gyermekimmel...” (46r). Ezek a bejegyzések azt mutatják, hogy nem naponta kerültek a sorok a naplóba, de nem is egyszerre íródtak, hanem időszakonként: az utazás alatt valószínűleg egy-egy pihenő alkalmával foglalta össze élményeit, később pedig évente, vagy még ritkábban, évekre bontva jegyezte le élete fontos eseményeit.

Elméleti alátámasztás — az utazás mint a tanulóévek koronája

A világlátásnak a beillesztése a nevelésbe, a felnőtté válásba régi hagyomány. Magyarországon a 16. századtól követhető nyomon kialakulása, s az azt követő századokban számtalan dokumentum bizonyítja a kultúrhistóriában elfoglalt lényeges helyét. A mentalitástörténet terén való kutatások egyik legfontosabb forrásaként Európában is a 80-as években történt meg vizsgálatuk,³ és az utóbbi évtized magyar kutatásai lehetővé tették a hazai utazási irodalom mind elméleti hátterének, mind hagyományának jobb megismerését, létrejöttek a legfontosabb szövegkiadások.⁴

Az utazáselméletek európai atyja, akinek erőteljes hatása kimutatható Magyarországon is, Justus Lipsius az utazás céljával a horatiusi élvezet és hasznosság elvét jelöli meg. Ez az az elv, amit a 16–18. század utazói, elméletírói egyaránt szem előtt tartanak. Ugyanígy hagyományozódik az utazási tanácsadó könyvekben, a methodus apodemicákban az utazások elméleti vezetőjeként szereplő három tényező: a bölcs tanítók, a híres emberek meglátogatása és a könyvek olvasása.⁵ A lipsiusi induló hagyományon alapuló kézikönyvek egész sora volt forgalomban Magyarországon, közülük is a két legismertebb Theodor Zwinger és David Frölich munkája.⁶ Ezek a kézikönyvek többféle célú utazást különítenek el, vallási és tudományos célzatút, főúri vagy polgári utazót, de bizonyos előírások minden utazóra vonatkoznak. Előírják, hogy az utazó naplót írjon utazása folyamán, és a leíráshoz nélkülözhetetlen szempontokat is megadják: a meglátogatott város neve után számbaveendő a benne élő emberek helyzete, a város földrajzi elhelyezkedése és megadott sorrendben a városban található nevezetességek.

A methodus apodemicákban rögzült szabályok fokozott figyelembe vétele, megtartása egyrészt, módosulása, úticélonként való differenciálódása másrésztől

3 A külföldi szakirodalomból jelen dolgozatom elkészítéséhez sok segítséget adott a Wolfenbütteler Forschungen 21. kötete: *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte*, hrsg. Antoni MACZAK, Hans Jürgen TEUTEBERG, Wolfenbüttel, 1982; és *Reise und Reisebeschreibungen in 18-19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforschung*, hrsg. Boris KRASNOBAEV, Gert ROBEL, Herbert ZEMAN, Berlin, 1980.

4 Ezek között meg kell említeni: SZEPSI CSOMBOR Márton *Összes művei*, kiad. KOVÁCS Sándor Iván, KULCSÁR Péter, Bp., 1968 (RMPE, 1); *Magyar utazási irodalom 15-18. század*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, Bp., 1990 (Magyar Remekírók); valamint a szegedi József Attila Tudományegyetem *Adattár a XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* (szerk. KESERŰ Bálint) vonatkozó és a *Peregrinatio Hungarorum* c. sorozat (szerk. HERNER János) megjelent kötetét.

5 Lásd KOVÁCS Sándor Iván, *Justus Lipsius és a magyar későreneszánsz utazási irodalom* = K. S. I., *Pannóniából Európába*, Bp., 1975, 72–79.

6 Az utazáselméletekről szóló legfontosabb további publikációk: KOVÁCS Sándor Iván, *Útleíró utazók — utazási irodalom a XVI-XVII. században*, Acta Historia Litterarum, X–XI, Szeged, 1971, 79–85; UŐ., *A régi magyar utazási irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében* = K. S. I., *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi*, Bp., 1988, 93–200.

az, ami megfigyelhető a 18. század utazási irodalmában. Széchenyi György fiát, Zsigmondot így indítja Itáliába tanulmányújtára, a methodusok szellemében: „ha tanulni s experiálni akarsz, amely nap tölünk el mensz, diáriumot csináltatván magadnak, valamely falu, város, vár és presidiumokon által, vagy mellette mensz, azoknak neveket föl irgyad, elmédben is meg tartsad, nagy urakat, fejedelmeket meg udvarolj, azoknak is neveket, nemzetségeket és szokásokat connotáld...”⁷ Ötvös Péter hívja fel a figyelmet arra, hogy ettől az időszaktól kezdve népszerűsödött az ún. cavalierstour, a főúri ifjak tanulmányútja, mely esetén „kevésbé az egyetemi studiumokra, mint a világlátásból megszerezhető gyakorlati tapasztalatokra építő tanulmányútról volt szó.”⁸ Ugyanő idézi Leibniz *Nova methodus discendi docendique juris* (1667) című művét, mely az utazásnak a nevelésben betöltött kitüntetett szerepére hívja fel a figyelmet, hangnemében azonban érezhető a korábbi methodus apodemicitól a cavalierstourok szellemében való különbözés: „az ifjú ismerje meg s írja fel a népek általában észrevett eltérő szokásait, figyelje meg evésüket, ivásukat, házaikat, ruházatukat, földművelésüket, kézműiparukat, törvényeiket és szokásaikat, fáradozzon azon, hogy jelentős és kiváló emberekkel kapcsolatba kerüljön, jegyezzen fel érdekes történeteket és furcsaságokat.”⁹

Szilágyi András naplója igen sokban különbözik az eddig nyomtatásban megjelent peregrinus-naplóktól. Nem ír bevezetőt, amelyből kiviláglana, mi a célja a naplóírásnak, milyen elődöket követ tudatosan. Bár az utazás végén pontos elszámolást készített a költségeiről, mégsem valószínű, hogy egy pénzbeli támogatónak való felelősség készítette erre; mint említettük, valószínűbb, hogy saját költségen utazott. Feltehetőleg egy általánosan jelenlévő hagyományhoz akart igazodni, s nyilvánvalóan, mint minden utazótársa, ő is ismerte a methodus apodemikák tanácsait.

Nyilvánvaló a tanulási szándék is, a szó legkonkrétabb értelmében is, hiszen célja az, hogy „az Also-Német-Országi academiákra” menjen. Célja tehát a 17. századi protestáns utazókkal rokonítja.

A 18. századból viszont a már említett nemesifjak utazásait ismerjük inkább, többnyire nem a konkrét értelemben vett tanulás szándékával. Szilágyi András útinaplója tehát egy tudományos érdeklődésű, de alapvetően az ámuló turista szemével figyelő, szegény anyagiak között utazó protestáns ifjú szemével láttatja a 18. század eleji Európát, a protestáns peregrinus diákok megszokott útvonalán: Boroszló, Odera-Frankfurt, Berlin, Lübeck, Hamburg, Franeker, Amszterdam, Utrecht.

⁷ Széchenyi Zsigmond *italiai körútja 1699–1700*, közreadja ÖTVÖS Péter, Szeged, 1988, 14 (Peregrinatio Hungarorum, 1).

⁸ *I. m.*, 15.

⁹ *I. m.*, 17.

Europica varietas — száz évvel később

A napló egyik legjellegzetesebb sajátossága, hogy igen részletesen beszámol az utazás körülményeiről. Általában véve a hasznosság szempontja a gyönyörködésnél sokkal fontosabb a naplóíró számára, s ez a praktikusság kézzel fogható formájában jelenik meg. Az alkalmas kocsis felfogadásának nehézségeiről már olvashattunk egy idézett részletben. Ugyanígy szól a drágaságról, a kocsisok bitangságáról, sőt ritkán tapasztalt jóindulatáról is: „... meg indulék Debretzenbül Eperjes felé 1. Aug. az hova 7 Aug. egy Eszényi István nevű Betsülletes kalmár ember, maga szekeren, etelén, italán el hozott, azon fellyül egy Tallérral meg ajandekozott. Sok jót adgyon Isten az édes Vramnak érette” (12r). De az ilyen élmények ritkák. Gyakoribb a rossz: az esőzésektől sáros úton hazafelé napokat kell gyalogolnia a kocszi mellett. S olyan nyomorúságos vidékeken kell átutazniuk Lengyelországban, ahol valósággal éheznek, ennivalót nem vagy csak nagyon rosszat, keveset kapnak.

Éppen az ilyen élmények megörökítése közben útjának minden állomását rögzíti, többnyire a helységek neve mellett egy-egy élményízű, rövid mondattal. Számunkra azonban mégis nehéz településről településre követni, mert a nyelvet nem ismervén hallás után jegyzi le a helységneveket.

A kocsiszerzés, ellátás mellett visszatérő nehézség a passzus kiváltása. Bejegyzi pontosan a passzus árát, azt, hogy pl. Lübeckben a dokumentumba bevezették ruhájuk leírását, hajuk színét. Mindez, mint a beszámolóból kitűnik, nemcsak az utazás állami igazgatás alá vonását célozza, hanem véd is: a századok óta rettegett ellenségtől, a pestistől. A lütheeni (ma Németország) határátkelőről írja: „Passus van ez helyen. Itt meg bökkenénk és nagy veszedelemben esenk. Szorossan megvisgaltak bennünket, a Baraszlai Passusunkra semmit sem hajtottanak, noha Berlinbennis subscribaltanak ... muskotérosokkal hajtata ki a faluból életünk és fejünk vesztesége alatt meg parantsolván, hogy abban a tartományban megne hálljunk” (16r). Később pedig Lübeckben az út viszontagságaitól sápadt, beteges kinézetű Szilágyit akasztó-fával fenyegetik, s csak nagy ügyel-bajjal engedik a városba. Hazafelé egész útvonaluk módosítására kényszeríti őket a pestis: nem Franekeren, Hamburgon keresztül, hanem Brémán át indulnak útnak Amszterdamból, később azonban az odáig is elterjedő pestis nyugatabbra kényszeríti őket, és Glückstadton keresztül kerülnek ki Hamburgot.

Indokolatlanabb és ezért bosszantóbb kellemetlenségekről is hírt ad: a berlini harmincadolásról, ahol egyetlen font teáját megvámolják, és a lengyel „strasak”-ról, akik „megijesztének, de innyok adánk, es Isten ki hozza közülök bekevel.”

A szállás olyan gyakorlati dolog, mely minden külföldet járót komolyan foglalkoztat. Szilágyi megjegyzéseiből az alábbiak tűnnek ki:

1. Már Magyarországon gyűjtenek címeket, adatokat a szállásra vonatkozólag.
2. A külföldön tanuló magyar diákság igyekszik egy fogadóban vagy szállásadó körül csoportosulni, egymástól el nem szakadni. Ezeket az állandó fogadókat közvetítik egymásnak hazajövet.

3. Az ilyen magyar központot nem találó diák a nyelvet nem ismerve teljesen elveszítettnek érzi magát, s ha ráesteledik, csak ideiglenesen száll meg másutt.

Ezt bizonyítandó álljon itt néhány naplórészlet. Berlin: „azhol szállasunk volt az Cantius Janos özvegyenél, mert maga már megholt volt az Judistras vagy sido uttzaban, kit még Magyarországbán commendaltanak nemellyönknek noha nem igen nyerenk benne” (15r). Hamburgban „Mejjer Pál” fogadójában: „Ott valanak írva az Ablak-faján s egyebüttis fel betsülletes Magyar és Erdely országi Akademiara bujdosó Magyaroknak a neveik, a hova én magamis nevemet fel irtam” (17r-v). Amszterdam: „a Hollandiai avvagy oroszlan tzimerü vendég fogadoba... Tekentyük mas nap az ablak fajan levő irasokat, hát az volt a régi bujdosó magyarok szállása” (20r).

A gyakorlati tapasztalatok után következzenek azok az élmények, amelyekről beszámol a napló. Az egyik legfeltűnőbb tény, hogy az „academiakra bujdosó” Szilágyi elenyészően keveset járt az említett intézményekbe: talán csak a Franekerben töltött télen látogatta rendszeresen az egyetemet, bár akkor is inkább betegeskedett, míg végül az egyetem magnificus rectora, Petrus Latane orvosprofesszor (1658–1726) gyógyította meg. Ugyancsak keveset törődik a jövőendő prédikátor a különböző vallási szokásokkal, míg pl. a magyar főúri utazó Bethlen Mihály¹⁰ külön figyelmet szentel a temetések, házasságkötések, keresztselők sajátosságainak. Szilágyi András az örök turista-mentalitással állandó csodálkozással fedezi fel az otthonival összehasonlítható és furcsállásra kíváncsozó különbségeket.

A kisebb helységeket is pontosan feljegyzí naplójában, és ilyen sajátóságokkal jellemzi: „Neinstein, mikor ezen által jövünk vala éppen akkor volt benne kitsény sokadalom. Wisltok: mellyben igen jo, magyaros etelekből álló ebédet ettünk három, három garasig. Rétdorf, Jubellin itt megis hálánk egy ettzakán” (30v). Ennél figyelemreméltóbb Brandenburgról: „Ezen az országón mindenütt a falu vagy varos végen mutato, faból faragott emberkezek vannak, hogy meg tudhassa kiki, melly felé kellyen menni” (15v). Sáros alkalmas arra, hogy egy anekdotaszerű történettel vonultassa be naplójába: „Vagyon az hegyen egy nagy pusztá kö vár, a' mint hallottam felölle, a benne levő puska por vetette fel magát nemely részét a várnak szellyel hanta a többit meg egette 's ekképen pusztult el. Dütsösséges nagy hegyen 's tagas helyen fekvő szép épület volt amint ex rudibus meg tetszik” (12v). Itt már felsejlik a methodusokban fellelhető szempont a situációra vonatkozólag, de szinte elvész az anekdotikus történetben.

A boroszlói leírás jól mutatja a methodusok alapján kialakult hagyomány és a naiv, csodálkozó turista-mentalitás összeolvadását: „Van ebben a városban 12 nagy magas Torony a Lutheranusoknak 12 Templomok, mellynek egyikében, melly vagyon a kettős vagy két agu toronymál magamis voltam ... Ugyan ezeknek vagyon 12 Oskolajok, meg egy ala való oskolajok azon kívül egy Akademiajok. A papistaknak vagyon 24 Templomok 1. Akademiajok: itt lattuk előszsör, hogy a grádicsot meg kö porozzak, a petsenyét órá mesterseggel, forgo kerekeken sütik. Es igen jo Vendeg

10 BETHLEN Mihály *Útinaplója (1691–1695)*, sajtó alá rendezte JANKOVICS József, Bp., 1981.

fogadonk vala” (17r-v). Az utazáselméletekből tanult módon írja le Berlint. A már említett Bethlen Mihály is járt itt, de a két leírás mintha nem egy városról szólna. Bethlen a kuriozitások mellett a fegyvertárak nagy tisztelője. Minden országban megnézi ezeket, sőt naplójába le is rajzol egy érdekes puskát. De a királyi palota és a botanikus kert csak futó említést nyer. Szilágyi egy társával, „hogya az üdöt meg tsallyák”, szintén elmennek a királyi fegyvertárba, de az egyéb látnivalók túlnőnek ezen az élményen, s a napló egyik legrészletesebb beszámolóját adják: „itt meg jártuk es szemleltük Friderikusnak a Borussiai kirallynak kirallyi hazait, ki akkor otthon nem lévén, a Kirallyház örzője a Kirallynak minden ékes házaiba el hordozott, mellyekben meg bötsülhetetlen arany, ezüst, marvanykö, barsony, selyem es egyeb ritkasagokat nagy almelkodással szemleltünk: ezüst asztalokat, szekeket, gyertyatartokat, zöld, veres, és egyebféle barsonyos agyakat és szekeket lattunk, ‘s annyit ‘s olly dragakat, mellyet bizony nehéz vólna meg mondani. Erös, fris öltözetü fegyveres hadsérok örzik fen a Kirallyi Palotát, kívül a hazaknak egy csepp fedelét sem látnád, mert az elötte levö magas köfalak el vészik annak látását. A kö falaknak tetein a régi poganyoknak Isteneik, Isten Aszszonyaik mesterségessen ki vannak faragva, gondolnad, hogy egy kis földi menyország. A Kirally vadas kerteben lattunk három oroszlánt, két parduszot, valami tenger mellyéki sült disznokat, kiknek a szöri vagy a’ tövisse völt masfél arasnyi hosszóságú. Lattuk a kirally képét lovastól rezbül igen ritka mesterseggel ki öntve, valami magas helyetskén, alatta lévén ugyan rezből öntött rab emberek bekoban es bilintsben a Kirallyi hatalomnak jeles tizimerezöi...” (15r-v). Említi még lejjebb „a Kirallynak tiztrommal, narantsal bövölködö és egyeb ritkasagokkal tellyes kertét.” A város leglényegesebb turistalátnivalóit írja le itt Szilágyi, kevésbé szelektálva speciális érdeklődésének megfelelően, hiszen a kor-szakban divatos kuriozitások iránt tanúsít figyelmet. Protestáns prédikátortól szokatlan módon viszont a képzőművészeti alkotások iránt nagyon érdeklődik, mint ahogy erre még a továbbiakban is látunk példát.

A methodus apodemikában leírt kíváncsiságnak leginkább megfelelő beszámoló Utrecht leírása: szó esik itt a város elhelyezkedéséről, építkezésének sajátosságairól, templomairól, épületeiről, tornyaitól. Ezután pedig a különlegességek: találkozás egy Dantzlár nevezetű muzsikussal, egy orgona leírása, egy éneklő toronyóra, egy Malebán nevű park a körülötte fekvő mesterséges erdővel, és egy „meglesett pillanattal”: az európai országok követői a városban gyűltek össze, és inasaikkal találkozáskor egy szerezcsent is látott (21r-v).

Amszterdam leírását össze is vethetjük a fejezet címében már emlegetett Szepsi Csombor Mártonnak majdnem száz évvel korábbi leírásával és Bethlen Mihály beszámolójával is. Az derül ki így, hogy a változatos Európa nem is látszik oly sokat változni egy évszázad alatt. Mindhárman elámulnak a város nagysága láttán, Szilágyi a következőképpen: „Rettenetes varos ez, és bizonyara minden képpen meg felel hírének. Fekszik epen a tenger parton, a szamtalán, ki mondhatatlan sok hajót mikor meg latnad ‘s annak köteleit, arbotz fajt meg nezned, alitanád, hogy valami nagy vadon erdő vötte környül a várost” (19v). Majd a város szokásoknak megfelelő leírása következik: fekvése, útjai, tornyai, templomai, a városháza az éneklő órával, mely

sok városban előfordul, és mindenütt nagyon leköti Szilágyi — sőt néhány leírás szerint Bethlen — figyelmét is. Végül a turista szemnek furcsa érdekességek: a feltűnően jól öltözött emberek és a télen szántalpakra szerelt hintók kiváltotta csodálkozás.

Mindhárom utazó ellátogat a dologházba, ahová Szepsi Csombor szerint külföldről is elküldik a bűnös életűeket. Bethlennél így található meg a leírás: megnézték „a ráspolyházat, ahol 80 férfi lator fűrészelt; és a fonó, varró házat eljártuk, ahol a többi között igen szép cifra 3 kurvát láttunk.”¹¹ A két pap véleménye sokkal elítélőbb, különösen Szilágyié: „Ebben az házban rekesztik be az fajtalan lopó hasártos vrát nem bötsüllő s anak jóságát tekozló részegeskedő undok rossz aszszonyokat.” Illetve: „...mentünk abban az házban, melyben az haszontalan henyelő huzó vonó lopó ver szopó lator ferfiakat sanyargattyák” (26v). Ilyen gazdagon ékesszóló stílussal csak ritka pillanatokban találkozunk egyébként Szilágyi naplójában. Az egyik büntetés mód különösen megfogja őt is és Szepsi Csombort is, Szilágyit így: „Látám itt ama hazatis melyről sokan emlékeznek. Ebben mesterséges réz csüveken bé szokták venni a vizet, amikor akarják és a vakmerő embert a ki dolgozni nem akar beléje rekesztik. Az réz csüveken a vizet meg eresztik, a kamaranak valami kis lyukán hanni kell ki fele a vizet vagy akarja vagy nem ha ugyan tsak meg nem akar fuladni benne” (26v). Reakciója pedig ez: „Ebben a házban el tartják az embert 10, 20, 30, 40 esztendeig úgy hogy sok ott hal meg közzülök, es a kit leg kevesebb ideig tartanak ott nintsen alabb 6 holnapnál. Keservesebb vagyon dolgok és állapottyok az halalnál.” Szepsi Csombor leírása hasonló a furcsa kamráról, de még szánakozóbban ír a bűnösökről: „Egy szoval. Purgatoriumba lákik az ember, mikor ez házban vagyon, elég dolgok de bizony szűk czipoik.”¹² Amszterdam másik fontos nevezetessége az ispotály, azaz a bolondok háza, amiről szintén részletes, részvételtjes Szilágyi leírása, de azért jelen van ítéletében a kíméletlen morális szemlélet: Isten büntetésének tartja mindezt. A teljességhez azonban az is hozzátartozik, hogy Szilágyi két nap szabad időt nyer Amszterdamban, s egyéb léha időtöltés helyett nézi meg ezeket az intézményeket. Ez a néhány azonos tapasztalat, élmény bizonyára annak a magyarországi érdeklődésnek a bizonyítéka, mely a hasonló intézmények iránt ebben az időszakban élénkül meg. Hiszen a magyar invalidusház, az első magyar szociális intézmény megépítése 1716-ban veszi kezdetét.

A külföldet járt magyar utazókról a hazai szakirodalomban az a vélemény alakult ki, hogy nem lelkesedtek túlságosan a képzőművészet iránt, Rubens és Rembrandt világa teljesen hidegen hagyta őket. Szelestei N. László már hoz ellenpéldákat erre a feltételezésre, de a 17. századból és katolikus részről.¹³ S valóban ritkák a műtárgyleírások, s ha vannak is ilyenek, az utazó az anyagi értéket csodálja, nem a művészetet. Ilyen például az említett — pedig nem is prédikátor! — Bethlen Mihály

11 *I. m.*, 42.

12 SZEPSI CSOMBOR, *i. m.*, 192–193.

13 Lásd *Batthyány Kristóf európai utazása 1657–1658*, közreadja SZELESTEI N. László, Szeged, 1988, 7 (Peregrinatio Hungarorum, 2).

feljegyzése a marburgi Szent Erzsébet templom síremlékéről: „drága, egészen ezüsből és aranyas kereszt formára vagyon csinálva, a két oldalán a 12 apostolok, mindenfelől rakott drágakövekkel, amelyek között kiváltképpen valók:

Egy gyöngy egy diónyi	8 000 tallér.
Egy smaragd szinte olyan	6 000 tallér.
Egy jáspis	2 500 tallér.
Topáz	7 000 florenis.
Zafir	8 000 tallér.

Onix és abban két kimetszett emberi ábrázat, azért ígért edgy moguntiai érsek edgy kis tartományt. Ameneburg a neve.”¹⁴ A lübecki katedrálisban is szó nélkül hagyja azt a festményt, amelyet nagy bámulattal ír le Szilágyi, sőt szellemi üzenetét a napló legköltőibb ékesszólásával közvetíti az olvasónak. „Annak utanna mig ott voltunk magunk mulattságában szemlelesnek okaért menenk a’ Szüz Maria templomaban dütsösséges szép nagy templom. Egyik reszeben lattam a Papat, Kardinalist, Erseket, Puspököt, Prelátot, Császárt, Királyt, Vrat, koldust, ifjat, öreget, szüz leant, menyetsket vén aszszonyt le festve, mindenik közzibe volt festve és rajzolva halal, egyik kezevel egyiket masik kezevel masikat huzván, az iras ugy esett hogy mindeniket két-két halal fogta és vonta. Akarták ezzel ki rajzolni, hogy az halál sem Pápának, sem Barátnak, sem Császárnak, sem parasztnak, sem Cirusnak, sem Irusnak, sem dusnak, sem köldusnak nem kedvez: hanem mint a fényes palotából ugy a kunyhoból mindent ki huz és el temet” (29r–v).

A Szent Tamás templom két síremlékének bemutatása, ha csak egy mondatos is, hasonlóképpen műtárgyleírásnak nevezhető: „Ot latánk egy rakott sir felett fejeér marvány köből epült drága monumentumot, az mellyen aranyas betűkkel illyen írást látánk:

In pace requies:
Sumus morte est qui scit se morte renasci
Mors ea non dici sed nova vita potest.

Mas egy monumentum felett lattunk egy cardinalisnak mesterseges munkaval rezbül ki öntött statuajat a templomnak sanctuariumaban...” (29v). Egyébként egyedül itt örökíti meg Szilágyi a feliratot, ami szintén ellenpélda a protestáns prédikátoroknak felrótt hideg, leckeszerű feiratgyűjtési mániára.¹⁵ Bethlennél az egyik síremlékről azt tudjuk meg, hogy „2 000 tallér árú”, és hogy Henricus Bucholdus Stralsundo volt a halott püspök. Míg nála a földi hasznosság és hívság az anyagi értékre és a társadalmi státusra irányítja a figyelmet, Szilágyi a túlvilági gondolatot sugalló művészi alkotás láttán elfeledkezik az anyagi javakról, és az alkotást magát méltányolja, azonosul a művész gondolatával még akkor is, ha katolikus templomban van.

¹⁴ BETHLEN, *i. m.*, 114.

¹⁵ Vö. KOVÁCS, *A régi magyar...*, 154.

Már említettem, hogy a tanulmányúton tartózkodó diák milyen kevés kapcsolatot tart a tudománnyal. Mindössze egy télnyi tanulást feltételezhetünk Franekerben. Naplójában azonban csak az itt tanító professzorok nevét sorolja fel. Említi Campegius Vitringát (1659–1722), Johannes Regiust (1656–1738), Johannes van der Waeyent (1676–1716), Jacob Rhenferdet (1654–1712). Utrechtbe pedig azért utazik, hogy személyesen találkozzék Hermann Alexander Roell (1653–1718) professzorral. Az Amesius–Coccejus-hagyományok akkori képviselői közül tehát személyesen ismert néhányat, de hogy mit tanult, tanult-e tőlük valamit, arról nem emlékezik meg.

A Justus Lipsius-i követelmények egy pontja, a tudós professzorokkal való találkozás tehát teljesített, az olvasmányélmények azonban hiányoznak. Felsorolja viszont tételszerűen azt a harminc könyvet, amit Utrechtben vásárolt. Nagyjából az akkori holland nyomdatermékek legfrissebb vagy régtől fogva népszerű darabjai ezek: Coccejus és Altingius minden munkája, Vitringa és Witsius művei, disszertációk, héber nyelvű biblia, zsoltárok. Ebben valósul meg Lipsius követelményeinek másik pontja.

A változó Európa legváltozóbb arca, a politikai élet teljesen érdektelen Szilágyi András számára. A társadalmi-társasági élet eseményeit a kisember kulcslyukon beleső szemszögéből látja. A híres emberekkel való találkozás lipsiusi elve híres emberek vagy szolgálók megpillantásává degradálódik. Inkább csak sejthető mögötte a nagy tanácsadó szelleme, amikor eseményé válik Szilágyi számára, ha Altonába menet a hajón tudja, hogy velük utazik „a brabantiai fejedelemnek a követei egy inasával és szakácsával” (17v), és részletes leírást ad a meklenburgi fejedelem feleségének vacsorájáról — és ugyanakkor a sajátjáról is: „A Fejedelem aszszony vala férfi ruhában és parokában, mivel épen akkor jöttek vala meg a vadaszatból, holott lövött vólt egy szarvast. Szép személyü, vig, es igen beszedes szemtül. Ott a szálláson egy személyre jól laktunk, két két garassal” (16r).

A nagypolitika változásai teljesen közömbösen hagyják, mindaddig, míg a saját privát életét nem érintik. A történelemmel való kényszerű szembesülés azonban elkerülhetetlen, és Bükken határában a következőket látja: „Azon a hataron pedig egy kis erdőben, mellyis oda egy rugaszkodas vala, nekünk éppen utunkba, az előtt való nap vágta le a Danust a Svecus, itt vólt a harcz, a test pedig mind a földön hevert. Szintén mikor ott el mentünk, akkor hordták és rakták össze, a Danusok ki vont fegyverekkel ott állottak és bolygottak, strasalva az utat, es minket fenyegettek; sőt megis tartoztattak egy darabig. Az után tring-geldet kértek vagy tiz garasig...” (16v).¹⁶ Bármennyire is kevésbé ékesszólóak ezek a mondatok, bármennyire nincs is jelen a szövegben az író személyes döbbenete, épp a közlés rövid tárgyilagossága hat: ez nem a lübecki templomfalra festett haláltánc, hanem valódi és tömeges méretű.

Említésre méltó a változó Európában néhány apróság, mely a változatlan magyar szokásokat mutatja. Így például mikor Szilágyi panaszkodik Boroszlóban, hogy kénytelen sört inni, ez valószínűleg nem azt jelenti, hogy eddig vizet ivott volna,

16 A leírás az 1700–1721 közötti ún. északi háború egyik csatájára vonatkozik.

hanem hogy bort, hiszen máskor ezt gyakran említi az ebéd mellett. Lengyelországban Bethlen is fölpanaszolja, hogy vizet kénytelen inni, ami azért is nagy csapás lehetett számára, mert borivó volta közismert volt, sőt egy apai levél szerint, melyet második feleségéhez írt, halálát is a mértéktelen részegeskedés okozta: „... oda haza Josefet szoktasd Serre, Kafera, most külön azert külttem neki egy Sűveg Nadmezet, az Istenert kerlek vegy Cafet neki Szoktasd rá, inkább magad is igyal kelletlenis, bizony felek egy részeges rossz Ember leszen, es tsak hamar Bethlen Mihaly es a teobb részeges Battyai utann megyen, mert a Bethleneket bizony mind a bor öli meg.”¹⁷

A sok csodálkozás közepette érdemes megfigyelni, mikor csap át ez rosszallásba, azaz mit tud tolerálni egy protestáns prédikátor, mit nem. Mint kiderül, a más vallást igen, a prostitúciót nem. Utrechtbe menet diskurzusba keveredik egy latinul tudó emberrel, és teljesen közömbösen említi, hogy a beszélgetés végén derült ki, az illető jezsuita. Annál inkább felháborítja, hogy a hajós szajhát tart, hordozza magával a hajón, egyéb gazemberségein — visszatartja a hajót, hogy minél több pénzt költsenek el nála az utasok — ezek után már meg sem lepődik Szilágyi.

Összességében egy nyitott szemű, újdonságokra fogékony, de nem elsősorban tudós szemléletű turistával van azonban dolgunk, ezt nem szabad elfelejteni. Ezt példázza utolsó idézetem. Amszterdamban történt: „Mikor éppen bé akarnánk menni a Varos kapuján, akkor jö ki két gyermek mint egy 12 esztendő, mindenik egy egy, két két kerekű lectikatskakkann ülven, mindeniket vont a egy egy öreg komondor mesterséges kantár lévén a fejekben: ezek midön nagy erölködéssel lihegve pihegve vonnak a szekeretskeket, ezeknek midön egyike latná a masiknak a nagy faradtság miatt el vitsoritott fogait mintha ő reá haragunnek, nagy haraggal az ő meg faradott tarsanak ugrik, es kemenyen kezdenek veszekedni, ugy hogy majd a szekeretis öszve törrik: de a szekerben ülő gyermekek mind addig verek miglen nagy nehezen el valaszták egymastól, nemis merték osztán melleleg jartatni a szekereket hanem egy más után” (21v–22r). Már az anekdota részletes, más soha vissza nem térő látónivalókkal megegyező hosszúságú leírása is árulkodó, de még inkább az a történet értékelése: „Meg vallo az egész bujdosasombannis nem láttam talám nagyobb ujságot mint ekkor.”

Költségek és vásárlások

Az utazásnak mintegy öt lapnyi része külön figyelmet érdemel. Hazautazása előtt feljegyzí „Franckerában való költségének rendit”. A teljes elszámolást megelőzően is jegyzí állomásai során a szállás, étel, utazás költségeit, de ezek a szövegbe ágyazott megjegyzések eléggé alkalmoszerűek. Az összesített jegyzék viszont teljes tájékoztatást nyújt mindarról, amire és amennyit egy peregrinus diák költött. Először is a heti szállás- és ételköltséget összegzi: 38 hetet töltött Franekerben, és ez idő alatt

17 Idézi GÉBER Antal, *Gróf Bethlen Miklós bécsi fogságáról*, ItK, 1905, 162.

hetenkénti költsége 19 stifer és 1 florenus 15 stifer között mozgott. (Valószínűleg 20 a váltószám a két egység között, mivel a stifer 1-től 19-ig fordul elő. Emellett szól az a megjegyzése is, hogy 1 stifer 4,5 denarius és 1 florenus 100 denarius.) Rövidebb tartózkodásai többbe kerültek: Utrechtben egy hét már 2 florenus 4 stifferre rúg, Amszterdamban pedig négy nap, három éjszaka kerül ugyanennyibe.

Szálláson kívül igazán nem költ sok mindenre: rendszeresen csak cukorra és kávéra. Valószínűleg újdonság számára a teaivás szokása, mert hazafelé vásárol teát dobozzal együtt, kávé is, dobozostul, sőt kávéskannát is. Születésnapra vesz még bort és vendéglátásra költ meglepően magas összeget: 18 florenust.

A 18. században Magyarországon azzal gúnyolják a fiatal papokat, hogy a külföldi akadémiákról nem hoznak haza egyebet, mint „egy, a magyar gyomrot csömörítő parókát, bugyogót, órát, ezüstcsattos cipőket, tűszlit és némelyik egy vén helvéta lányt.”¹⁸ Szilágyira épp csak a vén helvéta lány nem illik, mert bizony alaposan felöltözködik: 104 florenus 19 stifert költ el csak egy alkalommal egy német ruházatra — mely áll alsó ingből, felső ingből és gatyából —, egy köpenyre és egyebekre. Egyéb apróságok az öltözködéshez, melyeket felsorol: saru, csatt, 3 harisnya, kétféle gallér, kézelő, nadrág. Sőt hazafelé, amikor a kávé és a teát veszi, vásárol még csipkét, nadrágtartozékot (Apprendices braccarum), 3 ruhát, gallért, kesztyűt, cipőt, kézelőt.¹⁹ Ez a sok ruhavásárlás azért fontos, mert valóban peregrinus diákjainknak is szerepe van abban, hogy elkezd hódítani a század folyamán a német illetve francia viselet Magyarországon. Olyannyira, hogy a háromszögletű „chapeau a trois carnes” és a lapos „chapeau bas” a debreceni diákok kötelező viseletévé vált.²⁰

Ruhaneműn kívül könyveket hoz még haza. Ezt a költségét magyar forintban adja meg, bár a két forint értéke közel azonosnak tűnik, csak a váltópénz más:

38 hét Franeckerben	74 fl. 15 st.
Egy öltözet ruha	104 fl. 19 st.
A 30 könyv ára	166 fl. Hung. 90 denarius

Tehát nem is keveset költ könyvekre. Főleg ha összehasonlítjuk az árakat: Coccejus összes művei 8 kötetben 41 florenusba, Altingiusé 5 kötetben 40 florenusba kerülnek, míg egy köpeny ára 38 florenus. Ha a hazai viszonyokat nézzük, a könyvek ára tehát 166 fl. 90 den., az útiköltség 108 fl. 80 den. A későbbiekben pedig 50 fl. egy félévi fizetése udvari papként, egy évi jövedelme Krasznán mint prédikátornak 182 fl. 37 den. Tehát későbbi évi jövedelmével csaknem megegyező összeget költött könyvekre.

Az sem csoda, hogy külföldön ruházkodott, hiszen Magyarországon sokkal drágább a ruhanemű, mint külföldön. Későbbi vásárlásai kapcsán megemlíti, hogy egy papi mente 64 fl., egy „parnusztos süveg” 22 fl. Magyarországon.

18 Idézi UNDI Mária, *Úri- és népviselet a barokk korban = Művelődéstörténet*, főszerk. DOMANOVSKY Sándor, *Barokk és felvilágosodás*, Bp., 1941–1942, 379.

19 A latin nyelvű költségvetés fordításában való segítségért Ballér Piroskát illeti köszönet.

20 UNDI, *i. m.*, 378.

Egy protestáns prédikátor élete Magyarországon

Itt érnek véget Szilágyi Andrásnak az utazással kapcsolatos feljegyzései. Magyarországra visszaérkezvén azonban tovább folytatja a naplóírást. Ez a szöveg azonban a naplóírónak és a valóságnak is egy másfajta arculatát mutatja: egy prédikátor mindennapjait. A hazai napló azonban relatíve sokkal rövidebb feljegyzéseket tartalmaz: míg az utazást a 12r–34v lapjai örökítik meg, addig az 1714-től 1732-ig tartó eseményeket a hazatérés körülményei után a 35v–51v lapok tudatják.

Ezt a 18 évet ismerteti említett publikációjában Szeremley Samu, így én ezt rövidebben teszem. Hazaérkezve először Teleki Mihály kővári várkapitány udvari prédikátora lesz. Ez az élet igencsak változatos, de bizonytalan: hamarosan összevész egy apróságon gazdáival, valójában azonban elégedetlen, mert a bérét nem kapja meg, és hamarosan távozik. 1715-től 1720-ig Krasznán prédikátor, majd mivel itt sokan áskálódnak ellene, 1720-ban a püspökiek falujukba hívják, és ott is marad haláláig. Ettől kezdve a hivatásához kapcsolódó feljegyzések csak néhány hivatali feljebbvalójának látogatására szűkülnek, s hivatástudata világlik ki elejtett megjegyzéseiből.

Fontos bejegyzendő események forrása a családi élet. Még a Teleki-udvarral való utazgatásai során ismeri meg feleségét, Diószegi Sárát, akiről egész naplója során a legnagyobb tisztelettel és szeretettel nyilatkozik. Köztük lévő pörlekedésről soha nem ír a napló, viszont Szilágyi fájdalmas sorokban festi le aggodalmát, amikor felesége hosszasan betegeskedik. 1715. május 14-én kötnek házasságot, és nyolc gyerekük születik, közülük csak négy éli meg a felnőttkort. A betegségek és halálozások igen sok fájdalom forrásává, visszatérő motívummá válnak élete során. Legkedvesebb gyermeke, Sámuel születéséről és haláláról beszámolva válnak a sorok olyan ékesszólóan irodalmivá, mint az utazás néhány élményének leírásakor már láttuk: „A gyermek nem tsak minékünk szüléknek, hanem masok iteleti szeréntis, ékes termes, okos volt, ha élhetett volna... 14 Augusti. Szilágyi Samuel szerelmes szép fiunk, négy hetig való kinos betegsége után, tizedfel holnapi gyönyörű virág szál korában, szüvünknek iszonyú nagy keserűségére a' szomorú halál által e' világból ki szollittatott. 16 eodem szép tisztesseggel, de szomoruan el temettük!” (47v–48r).

Ez az epizód az, ami egy másik ponton is összekapcsolódik az utazási élményekkel: Amszterdam az a város, melynek szépsége a naplóba is bejegyzett *Laus Amsteladami* című latin vers megírására ihleti, így feelve meg a magyar utazási irodalom még egy fontos formai hagyományának, és a gyermek elvesztése fölött érzett fájdalom az, ami ismét versre fakasztja, immár magyarul. Az utazó diák a methodus apodemikák tanácsait követve, doctus voltát bizonyítandó a tudomány nyelvéhez fordul. A személyes fájdalom adekvát nyelve az anyanyelv.

Összefoglalás

Szilágyi András kézírata a 18. századi magyar szellemi élet kétféle arculatába enged betekintést nyújtani: utazási naplója a 17. századtól külföldre látogató protestáns magyar prédikátorok 18. századi utódának szemléletét mutatja, melyet egyrészt a methodus apodemicák hagyománya, másrészt a században népszerű cavalierstourok távoli hatása alakít ki. Így írásában a művelt protestáns falusi papság sokak által megjárt valóságos útját rekonstruálhatjuk. Hazai naplója pedig ugyane réteg ugyan-csak tipikusnak tekinthető mindennapjait, életútját rajzolja meg. Ezért érdemes meg egy szövegkiadást.

CSONKA FERENC

„Mindenütt feljül ég, a föld lészen alsó.”

(Adalékok és észrevételek Zrínyi három epigrammájához)

Sietek kijelenteni, hogy nemcsak erről az egy sorról fogok írni, hanem rajta kívül még 26-ról, vagyis Zrínyinek arról a három epigrammájáról, amely szerintem egységet alkotva *Az idő és hírnév* elnevezés alatt vonult be a magyar irodalomtörténetbe. Előrebocsátom azt is, hogy nem ritmikai kérdésekkel szándékozom foglalkozni, sem az inverziókkal, sem a rímeléssel. Az én kitűzött célom a versek vagy verssorok interpretálása. Ahol lehet és ahol tudok, kitérek majd az eredet-locusokra, valamint a versek közötti kapcsolatokra is.

Tudom, ezekkel az epigrammákkal már sokan és sokat foglalkoztak; azt is tudom, hogy rendkívül komoly és fontos eredményeket értek el. Hibátlan munka azonban nincs, senkié sem az. Ahogy Zrínyi mondja: „Vagyon fogyatkozás... mind az holdban, mind az napban.” Ez a megállapítás bátorított fel engem arra, hogy az általam helyesnek, elfogadhatónak vélt meglátásaimat szerényen az eddigi eredmények mellé tegyem mint pótlékokat, adalékokat vagy additamentumokat. Írásom egyetlen célja az, hogy közös ügyünket, a magyar irodalomtörténet ügyét — ha tudom —, egy kicsit előbbre vigyem.

De térjünk a tárgyra.

Az idő és hírnév mint egység

Kovács Sándor Iván jogosan panaszkodik, hogy az eposzíró Zrínyi mellett a lírikus Zrínyi még mindig csak másodhegedűs szerepet játszik.¹ Ez persze úgy nagy általánosságban igaz, de ha *Az idő és hírnév* cím alatt megbúvó három epigrammát vesszük figyelembe, akkor már a kesernyés megállapítást aligha mondhatjuk helytállónak. Gondoljunk akár az 1981-es vitaülésre, az epigrammák verselésével foglal-

1 KOVÁCS Sándor Iván, *Zrínyi-tanulmányok*, Bp., 1979, 101. (A továbbiakban: *Zr.-tan*.)

kozó szimpóziumra,² akár a négy évvel később megjelent nagy monográfiára, *A lírikus Zrínyire*.³

Tudjuk, a szimpóziumon lezajló metrikai viták oldalvizén újra meg újra felbukkantak különböző kérdések: a hitelesség és az egység kérdése; a három epigramma ciklust alkot-e vagy nem?; a ciklus egy vers vagy három?; a sorrendet Zrínyi állapította-e meg vagy más? stb. stb.

A felmerülő problémák közül én csak a hitelesség és az egység kérdésével szándékozom foglalkozni. Dokumentumokat nem tudok felmutatni, az eljárásom filológiai lesz. Megkeresem azt a pillanatot, amikor a gondolat megfogamzik, s a csírázás megindul. Kovács Sándor Iván ötletéből indulok ki. „A versciklus keletkezése alighanem úgy rekonstruálható, mint az utolsó stróféé: ahogyan ez kipattant a magyar-török végvári felfogást és a Lucanus-maximát elegyítő *Vitéz hadnagy* prózájából...”⁴ Én ezt a kipattanási helyet a *Peroratio*-ban vélem megtalálni. Köztudomású, hogy a *Peroratio* az *Exegi monumentum* kezdetű horatiusi óda parafrázisa. Megismétlem: parafrázisa és nem fordítása, mert — noha szinonim fogalmak — a kettőt összekeverni nem szabad. Az alábbi rövid visszatekintés igazolni fogja az összetevésztés hamis eredményét.

A *Peroratio* és az *Exegi monumentum* kapcsolatát először Greksa Kázmér vetette fel.⁵ Könyve végén — utalva a *Szigeti veszedelemre* — ilyen ártatlan mondatot ír le: „Melynek megalkotása után önérzettel mondhatta Horatiussal [sic!]: Exegi monumentum are perennius, quod non imber edax, non Aquilo impotens possit diruere aut innumerabilis annorum series et fuga temporum” —, és következik a *Peroratio* első 4 sora. Semmi több.⁶ Alig jelent meg Greksa könyve, Lehr Vilmos máris kétségbe vonta Greksának ezt a kijelentését, és bizonyítani kezdte, hogy a *Peroratio* forrása nem Horatius ódája, hanem Ovidius *Metamorphosis*a, mégpedig a XV. ének utolsó kilenc sora (XV, 871–879).⁷ Okfejtését el is fogadhatjuk az első és második stróféig. A harmadik strófánál már bizonytalankodni kezd, a negyediknél pedig ki is jelenti: „Most jön Zrínyinél még négy sor [a *Peroratio* 4. strófája], melyet Ovidius nem írhatott, azért, mert ő nem volt úgy hadvezér és költő egy személyben, mint Zrínyi...” „Ovidiusnál egyáltalán semmi nyoma sincs annak, hogy ő munkáját nemzete vagy hazája számára írta volna...” Lehr Vilmos tehát ott volt a célszalag előtt, még egy bátor lépés kellett volna, de nem tette meg. Helyette meglepő módon így fejezi be cikkét: „Ezek után világos, hogy Zrínyi a berekesztésnél Ovidius sorait használta fel...” „Nincs

2 „Az idő és a bírnév” (*Zrínyi bárom epigrammájának ritmikája*), szerk. KECSKÉS András, Bp., 1984. (A továbbiakban: *IH*.)

3 KOVÁCS Sándor Iván, *A lírikus Zrínyi*, Bp., 1985. (A továbbiakban: *Lír. Zr.*)

4 Uő., *Zr.-tan*, 102.

5 GREKSA Kázmér, *A Zrínyiász és viszonya Tasso-, Vergilius-, Homeros- és Istvánffyhoz*, Székes-Fejérvár, 1890. (Több kiadása van.)

6 *I. m.*, 158.

7 LEHR Vilmos, *Adalékok Zrínyi „Szigeti veszedelmé”-nek forrásaiboz*, EPhK, 1891, 972–975.

igaza tehát Greksa Kázmérnak...”⁸ Nem csodálkozom, hogy ilyen határozott kijelentések után T. Váli Lajos már nem is kételkedik a megállapítás igazságában, és egy szerény megszorítás kíséretében („Interdum sententia congruens, saltem primo aspectu, paulo obscurius erumpere videtur...”)⁹ át is veszi Lehr Vilmos véleményét.

Itt a vita elcsitult, a későbbiekben csak több évtizedes intervallumokban bukkan fel újra meg újra. Az első világháború után Király György kezdi meg a sort.¹⁰ A vitában nem vesz részt. A sokszor idézett cikkében csak annyit mond a két vers viszonyáról, hogy „a gyönyörű és büszke” *Peroratio* „több, mint a horatiusi *Exegi monumentum* pusztá visszhangja.”¹¹ Elgondolkodtató mondat, de nem megyünk vele most semmire.

Közel négy évtizedes csend után újra fellángolt a vita, amelyben most már diadalmenetben folytatta útját Lehr Vilmos véleménye. Marót Károly — az elődök említése nélkül — két tanulmányban is Ovidius javára döntött.¹² Ezekből idézem a nagyon határozott, de félrevezető mondatokat: „A nagyszerű Berekesztés az eposz végén: [következik a *Peroratio* 1–3. strófája], az akkori idők gyakorlata szerint *szinte pontos fordítása* [kiemelés tőlem, Cs. F.] a Metamorphoses híres epilógusának: [következik a XV. ének utolsó 9 sora]; „...minden kétség nélkül ebből vette át a híres Berekesztést.”¹³ A „szinte pontos fordítása” megállapítást Kovács Sándor Iván minden megjegyzés nélkül átveszi.¹⁴

Nos, ezzel a több mint százéves megállapítással szálllok most vitába. Megismétlem, a *Peroratio* az *Exegi monumentum* parafrázisa és nem fordítása, de nem fordítása még az ovidiusi epilógusnak sem.¹⁵ Ezt próbálom gondolatkörről gondolatkörre haladva bebizonyítani.

A két versben 4-4 gondolatkör és 4-4 strófa van. A gondolatkörök határai nem azonosak a strófahatárokkal. A két első gondolatkör teljesen azonos a két versben, ezért csak idézem, de nem kommentálom őket.

Horatius:

Exegi monumentum are perennius
Regalique situ pyramidum altius,
Quod non imber edax, non aquilo impotens
Possit diruere aut innumerabilis
Annorum series et fuga temporum.

8 *I. m.*, 974; KOVÁCS, *Lír. Zr.*, 244.

9 Ludovicus T. VÁLI, *De locis poeticis, qui congruunt in operibus P. Ovidii Nasonis et Nicolai Zrínyi*, Cassovia, 1898, 69.

10 KIRÁLY György, *Zrínyi és a renaissance*, Nyugat, 1920, 550–556.

11 *I. m.*, 552.

12 MARÓT Károly, *Ovidius, a mindenki költője*, MTA I. OK, 12(1958), 51–64; UŐ., *A kétezer éves Ovidius*, Bp., 1958, Bevezetés.

13 *I. m.*, 57, ill. 42.

14 KOVÁCS, *Lír. Zr.*, 243.

15 L. Devecseri Gábor fordításait: HORATIUS *Összes versei*, szerk. BORZSÁK István, DEVECSERI Gábor, Bp., 1961. — *A kétezer éves Ovidius*, Bev. 40.

Zrínyi:

Véghöz vittem immár nagyhírű munkámat,
Melyet irigy üdő, sem tűz el nem bonthat,
Sem az ég haragja, sem vas el nem ronthat,
Sem az nagy ellenség, irigység nem árthat.

A második gondolatkör. Horatius:

Non omnis moriar multaque pars mei
Vitabit Libitinam...

Zrínyi:

És amikor az a nap eljön, mely testemen
Csak uralkodhatik, fogyjon el éltemen
Hatalma: magamnak ugyan nagyobb részem
Hordoztatik széllal az magas egeken.

És itt következik a harmadik gondolatkör: a növekvő hírnév, a beszélni fognak rólam egész Itáliában és addig, amíg a főpap és a hallgató Vesta-szűz felmegy a Capitoliumra, vagyis Horatius hite szerint: örökké. Zrínyi itt már elvág Horatiustól, és a sajátosan latin részt sajátos magyar képpel adja vissza.

Horatius:

...usque ego postera
Crescam laude recens, dum Capitolium
Scandet cum tacita virgine pontifex.
Dicar, qua violens obstrepit Aufidus
Et qua pauper aqua Daunus agrestium
Regnavit populorum...

Zrínyi:

S honnan Scitiából kijött magyar vitéz,
Merre vitézséget látta világ nagy rész,
Azokról helyekről minden szem reám néz,
Hírről, böcsülettől, valamilyen világ lesz.

A befejező, 4. gondolatkör már teljesen eltér egymástól. Horatius az ódák megírásán kívül még abban is látja hírének, dicsőségének maradandó voltát, hogy alacsony származása ellenére a görög verset ő ültette át először a római irodalomba. Tehát: dicsőségének mindkét oka — irodalmi ok. Mindez így hangzik latinul:

(Dicar) ... ex humili potens
Princeps Aulium carmen ad Italos
Deduxisse modos.

Zrínyi dicsőségének első oka a *Szigeti veszedelem* megírása volt, most keresnie kellett egy másik okot is. Igen ám, de ő nem hivatkozhatott irodalmi okra, vagy nem is akart, hiszen „az, kit írt, multságért írta” (*Az olvasónak*), viszont hivatkozhatott olyasvalamire, ami a „pajzsát elhajító” Horatiustól — enyhén szólva — ugyancsak távol állott. Hivatkozhatott hát az ő igazi „professiójára”, a katona voltára, országa szolgálatára, ami — ítélete szerint — nagyobb, mint a poezis. És ekkor, itt születik meg a költő-Zrínyi *Peroratiójának* legtöbbet idézett, már-már önálló életet élő négysoros 4. strófája, amelyből majd kicsírázik a katona-Zrínyi *Peroratiója*, a három epigramma ciklusa. Íme:

De híremet nemcsak keresem pennámmal,
Hanem rettenetes bajvívó szablyámmal:
Míg élek, harcolok az ottomán hóddal,
Vígan buríttatom hazám hamujával.

Hírnév, harc, halál..., erről szól a három epigramma is: hírnév, amelyen nem fog az idő; harc, amellyel ezt a hírnevet megszerzi, és a halál, amelynek, ha tisztességes, égis ható dicsőség a jutalma. Én tehát *Az idő és hírnév* három epigrammáját az ebben a strófában megfogant egységes koncepciónak tartom, amelynek gyökerei a költő-Zrínyi *Peroratiójából* szívják még ma is éltető nedvüket.

Az idő szárnyon jár

Most pedig vegyük sorra a három epigrammát, külön-külön. Emlékezetünk felfrissítése céljából idézem az elsőt.

Az idő szárnyon jár,
Soha semmit nem vár,
És foly mint erős folyás.

Vissza soha nem tér,
Mindent a földre vér,
Mindeneken hatalmas.

Ő gazdagot, szegént
Öszveront egy szerint
Nincs néki ellenállás.

Csak egy van, időtül
S az ő erejétül
Aki békével marad;

Nem fél kaszájától,
Nem sebes szárnyától,
Üdő rajta elolvad.

Az tündöklő hírnév,
Mely dicsősségre rév,
Az mindenkor megmarad.

Az előttünk fekvő versnek nagyon egyszerű a summázata: az idő rohan, nem tér vissza soha; elpusztít mindent, gazdagot és szegényt „egy szerint öszveront”. Egy valamin azonban nincs hatalma, és ez a valami a tündöklő hírnév.

Az előző fejezetben már kimutattam, hogy a ciklus három verse szoros összefüggésben van a *Peroratio*val. Ez a megállapítás tehát erre a versre is vonatkozik. Ha viszont tartalmi összefüggést is keresünk a *Peroratio* és e vers között, akkor már nagyon lehangoló az eredmény. Áttételesen, többszöri áttétellel persze kimutatható lenne valami, hiszen ott is, itt is a mindent elpusztító, irigy időről van szó, bizonyító erejű, használható érvet azonban nem kapunk.

Kovács Sándor Iván e célból a *Vitéz hadnagy* előtt álló, *Az olvasónak* című ajánlást vette górcső alá. Az eredményről ő maga nyilatkozik: „A vers és az ajánlás között nincs érdemi összefüggés; a szándék azonos: kísérlet az idő értelmezésére.”¹⁶

Toposzok keresése közben — kudarcok engem is értek. De nem tudtam belenyugodni abba, hogy ne találjak olyan párhuzamos helyet, amely alkotáslélektani szempontból figyelembe vehető. Szárnyasigéket persze és kiragadott részleteket találtam, be is mutatok néhányat, elsősorban olyanokat, amelyek az idő múlását, visszafordíthatatlanságát, mindent elpusztító erejét példázzák.

Vergiliustól:

fugit irreparabile tempus — elfut a visszahozhatatlan idő (Georg. III, 284; An. X, 467);

Ovidiustól:

Tempus edax rerum tuque invidiosa vetustas,
Omnia destruitis: vitiataque dentibus avi
Paulatim lenta consumitis omnia morte.
Ó, te falánk idő és te irigy múlt, ti tönkretesztetek mindent; és amit az idő
foga egyszer megrágott, azt ti kis falatokban, lassú halállal felfaljátok (Met.
XV, 234–236);

Senecától:

Fluunt dies et irreparabilis vita decurrit. — Elfolynak a napok, és a
megismételhetetlen élet is elfolyik (Epist. 123, 10);

¹⁶ KOVÁCS, *Lír. Zr.*, 285.

Claudius Rutilius Numatianustól:

Grandia consumpsit mœnia tempus edax. — A falánk idő felfalta a hatalmas várfalakat (Itinerarium I, 410);

Palingeniustól:

rapit omnia tempus — magával ragad mindent az idő (VI, 346).

A bemutatott példák külön-külön rímelnék Zrínyi szövegével, különösen az Ovidius-részlet, de annyira szétszórtak, időben-személyben annyira távol esnek egymástól, hogy forrásként aligha vehetők figyelembe.

Közelebb kerülünk a megoldáshoz Seneca 91. és 92. levelével. Egyik a földi dolgok mulandóságáról, másik az élet rövidségéről elmélkedik. Különösen két gondolatra hívom fel a figyelmet, az egyik: „Az idő el fogja törölni még nyomait is a városoknak” (91, 10); a másik, ami csak itt fordul elő: „A sors (necessitas) egyformán bilincsbbe veri a legmagasabbakat és a legalacsonyabbakat (summos imosque)”, vagyis a gazdagokat és a szegényeket (uo., 15).

És amit terjedelmük miatt nem tehettem meg Seneca leveleivel, azt most pótolom az 1-es számú versével (Poet. Lat. Min., ed. Am. BAHRENS, Lipsia, 1882, IV, 55).

Omnia tempus edax depascitur, omnia carpit.
Omnia sede movet, nil sinit esse diu.
Flumina deficiunt, profugum mare litora siccant,
Subsidunt montes et iuga celsa ruunt.
Quid tam parva loquor? moles pulcherrima cœli
Ardebit flammis tota repente suis.

Omnia mors poscit. Lex est, non pœna, perire:
Hic aliquo mundus tempore nullus erit.

Nyers fordításban: Ó, a falánk idő mindent elemészt, mindent elrombol, semmit sem hágy sokáig élni. Elfogynak a folyók, kiszáradnak a tengerek; a hegyek elülnek, alázuhanak az ormok. De miért beszélek ilyen kicsiségekről? Hiszen az ég gyönyörű boltozata is rövid idő múlva a tűz martaléka lesz. A halál mindent magának követel. Az elmúlás nem büntetés, hanem törvény: s ez az egész világ idővel semmivé lesz.

Most már csak arra kell kádenciát keresnem, hogy az idő, az elmúlás, a halál — valamit nem tud elpusztítani. Íme, Propertius egyik elégiájának (IV, 1, 62–63) vége az elmúlás képei után:

At non ingenio quasitum nomen ab avo
Excidet: ingenio stat sine morte decus.
Magyarul: De a (költői) tehetséggel szerzett hírnév örök: a (költői) tehetség dicsősége halhatatlan.

Vagy Senecának a 28. számú verse (5–6. sor):

Ingenio mors nulla nocet, vacat undique tutum:
Inlasum semper carmina nomen habent.
Magyarul: A (költői) tehetségnek nem tud ártani a halál, az mindenfelől
biztonságban van. A költemények hírneve örökké sérthetetlen.

A most következő tragédia-idézetre (ugyancsak Senecától: Herc. Cét. 1983–1988)
később még hivatkozni fogok:

Nunquam Stygias fertur ad umbras
Inclita virtus. Vivite, fortes;
Vos Lethaos sava per amnes
Nec fata trahent. Sed cum summas
Exiget horas consumta dies,
Iter ad superos gloria pandet
(Az elmúlás képei: uo., 1031–1130)
Magyarul: A dicső virtus (hősiesség, vitézség) sohasem száll le a Sztüx árnyai
közé. Éljetek, hősök; titeket a zord végzet nem visz át a Léthe vizén. Amikor
pedig az idő beteljesedik és meghozza számotokra a végső órát, a dicsőség
feltárja előttetek az istenekhez vezető utat.

Azt hiszem, nem kell már bizonygatnom, hogy *Az idő szárnyon jár* kezdetű
epigramma ősforrása valahol a fenti idézetek valamelyikében keresendő.

A filológia azonban nemcsak közvetlen átvételt ismer, ismer közvetettet is. Ezért
fogok most két verset közölni, mindkettő ismerős. Íme az első — Angerianustól:¹⁷

De suo amore aeterno

Tempore tecta ruunt pratoria, tempore vires,
Tempore quasita debilitantur opes.
Tempore vernaes flores, argentea et arent
Lilia; praeulgens tempore forma fluit.
Tempore montani lapides, et tempore virtus
Occidit, et regum tempore deficit honos.
Tempore mutantur cineres in saxa, peritque
Tempore fama, perit gloria, nomen abit.
Vertitur in senium tellus, et tempore montes
Deficiunt, aquor tempore perdit aquas.
Tempore fit coelum variabile, tempore Phoebus
Luce caret; scriptum tempore marmor obit.

17 Hieronymi ANGERIANI *Erotopaignion*, Parisiis, 1582, 28.

Tempore durities, decedit tempore livor:
At meus heu nullo tempore cessat amor.

Nem fordítom le a szöveget, mert Balassi Bálint verse — az utolsó strófa kivételével — elvégzi ezt a feladatot. Amint majd látni fogjuk, Angerianus tulajdonképpen a klasszikusok elmúlási képeit variálja, de nála nemcsak a világmindenség pusztul el, nála megsemmisül a hírnév, a dicsőség, a hősiesség, a költői vagy az ősi családi név is. Ami nála megmarad, ami szerinte örök, az egyedül az ő szerelme.

Lássuk tehát a másik verset is, a fordítást, melynek Balassi ezt a címet adta:

Az ő szerelmének örök és maradandó voltáról

Idővel paloták, házak, erős várak, városok elromolnak,
Nagy erő, vasztagság, sok kincs, nagy gazdagság idővel mind elmúlnak,
Tavaszi szép rózsák, liliom, violák idővel mind elhullnak,

Királi méltóság, tisztesség, nagy jószág idővel mind elvesznek,
Nagy kövek hamuvá s hamu kősziklává nagy idővel lehetnek,
Jó hírnév, dicsőség, anyagi nagy szépség idővel porrá lesznek,

Még az föld is elagg, hegyek fogyatkoznak, idővel tenger apad,
Az ég is béborul, fényes nap setétül, mindennek vége szakad,
Márvánkőben metszett írás kopik, veszhet, egy heliben más támad,

Meglágyul keménség, megszűnik irigység, jóra fordul gyűlölség,
Istentül mindenben adatott idővel változás s bizonyos vég,
Csak én szerelmemnek, mint Pokol tüzének nincs vége, mert égten ég.

Kommentárra nincs szükség, az idézett versek önmagukért beszélnek. Az átvételi vonal egyenes és tiszta: elpusztul minden, de valami megmarad. A séma a fontos, nem az egyéni eltérés.

Nem írom pennával...

Következik a második epigramma, amelyről igen változatos véleményeket olvashatunk: Elek István: „Zrínyi költészete egyik tetőpontja”;¹⁸ Kecskés András: „elképzel-

¹⁸ *IH.*, 34.

hető, hogy az öt sor töredék”;¹⁹ Szilágyi Péter: lehetséges, hogy „befejezetlen vagy megcsonkult szövegű”;²⁰ Kovács Sándor Iván: a *Peroratio* „gnómaszerű változata”.²¹

Az első három vélemény számomra közömbös, a negyedikkel tulajdonképpen egyetértek. Hiszen a *Peroratio* zárógondolata ismétlődik itt meg, az, hogy a halhatatlan hírnevet Zrínyi nemcsak költői tehetséggel, pennával, „ingeniummal” fogja majd megszerezni, hanem karddal, hősiességgel, „virtussal” is. (Az ingenium és a virtus klasszikus gyökereit már fentebb kimutattam.)

Nem írom pennával,
Fekete téntával,
De szablyám élivel,
Ellenség vérivel
Az én örök híremet.

A „penna, ténta”-képet már Pázmány Péter is használta: „Noha talám nem karddal, hanem pennával, nem vérrel, hanem téntával kellene énellenem hadakoznod” (*Összes munkái*, II, Bp., 1895, 632). Innen vette volna Zrínyi a képet, vagy máshonnan? Nem tudjuk.

Az első két sorra latin toposzt találni — reménytelen vállalkozás. A három utolsó sort is csak akkor lehet toposszal kapcsolatba hozni, ha egyfelől szétszaggatjuk, másfelől viszont összekapcsoljuk a sorokat. Tehát: csak ilyen képeket kereshetünk: karddal írni vagy vérrel írni. A vérrel-írásra a szakirodalom eddig csak egy ilyen toposzt ismer, a Bán Imre találta²² Statius-sort (*Thebais* XI, 514):

Arvaque sanguineo scribit rutilantia gyro.
Magyarul: [Egy elvadult ló] vérköröket ír a csillogó mezőkre.

A közlés után azonban Bán Imre ilyen megjegyzést fűz e sorhoz: „Egyébként ez sem a mi toposzunk...” (uo.).

Én találtam ugyan még három helyet, de nagy jövője egyiknek sem lesz, csak azért közlöm őket, hogy a szakirodalom tudjon róluk.

Az első Senecától (*Cons. ad Marciam* I, 3): „libros, quos ille fortissimus sanguine suo scripserat.” Magyarul, Révay József fordításában: „a könyveit, amelyeket ez a rendíthetetlen férfiú, úgyszólván a vérével írt.”

A másik Liviustól (XXIII, 8, 10), Muraközy Gyula fordításában: „Most azonnal Hannibál vérével akarom megpecsételni szövetségünket.” Latinul elfogadhatóbban hangzik: „Iam ego sanguine Hannibalis sanciam Romanum foedus.” Természetesen

¹⁹ Uo., 58.

²⁰ Uo., 169.

²¹ KOVÁCS, *Lír. Zr.*, 291.

²² UŐ., *Utolsó az Adriai tengernek Syrenaia basonnás kiadásához*, Bp., 1980, 63.

a Hannibál vérével való megpecsételést képletesen kell érteni, mint ahogy Zrínyi sorai is képletesen értendők.

A harmadik példám Claudianustól való (In Ruf. I, 315):

Membraque qui ferro gaudet pinxisse Gelonus.

Nyers fordításban: A gelón ember szívesen rajzol kardjával a testére. Még nyersebben: A gelón ember kardjával (tőrével, késével) szeret jeleket, ábrákat karcolni, vágni, metszeni a tagjaira; szép „magyar” szóval: örömmel tetoválja magát.

A magyar irodalomból két helyet érdemes felidézni, ahol ennek az ötsoros gyöngyszem-epigrammának különös képei témaként szerepelnek. Először Bessenyei György használta fel őket, amikor az egyik műve előszavában az olvasójával vitatkozik. (Napjainkban fájdalmasan aktuális sorok következnek — a másságról, a másság elviseléséről.) „Értsd meg hát, olvasó, hogy a világ nem élhet el egy ésszel: hogy a külömb-külömbféleség is természetre tartozik és annak lett míve. Amit tőlem elfogadsz, tiéd; amit elvetsz, felveszi más; bajod véle nincs; és így megoszunk magunk közt. Egyik része melletted, a másik mellettem harcol. *A penna nem kard; a tenta nem vér* (kiemelés tőlem, Cs. F.): gondolat az ütközet, s a harc füstbe megy; nincsen veszedelem.”²³ Megszívlelendő tanács!

A jelenkorban Vas István foglalkozott ilyen szempontból is ezzel az epigrammával. Ő ebből az epigrammából, amely szerintem a harc felmagasztalása, furcsa logikával a toll, az írás elsőbbségét hámozza ki. Ezt írja: Zrínyi „hiába értékeli többre a kard tevékenységét, azzal, hogy a hasonlat közös nevezőjévé az »írni« igét teszi, — tudatos szándékával ellenkezően az írást vallja fontosabbnak.”²⁴ Mit lehet erre mondani? Játék a szavakkal. Igazságérzetem azonban megköveteli, hogy mentségére is felhozzak valamit. Amikor ő ezeket a sorokat papírra vetette, 1948-at jegyzett a kalendárium. A háború, a nagy világégés még nagyon közel volt az emberekhez. Érthető a költő békevágya, a harc utálata. Meg aztán a hírhedt békeharc is elkezdődött már akkor. S az íróktól elvárták az efféle fordulatokat.

Befed ez a kék ég...

Elérkeztünk a legtöbb problémát felvető harmadik epigrammához, melynek élére ezt a mottót írnám: Iter ad superos gloria pandet (Seneca: Herc. CÉt. 1988).

Befed ez a kék ég, ha nem fed koporsó,
Órák tisztességes csak légyen utolsó;

²³ BESSENYEI György, *Rómának viselt dolgai*, Bp., 1966, 32.

²⁴ VAS István, *Jegyzet Zrínyi kilenc sorához*, Válasz, 1948, 649; Uő., *Az ismeretlen isten*, Bp., 1974, 949.

Akár farkas, akár emésszen meg holló,
Mindenütt feljül ég, a föld lészen alsó.

Felülről nézvést olyan világos, olyan könnyen érthető itt minden, hogy egyesek szinte sajnálkozó tekintettel néznek arra, aki e sorokkal, különösen a negyedikkel kapcsolatban faggató kérdéseket merészel feltenni. Félreértés ne essék, de ez a vers csalóka, sekélyebbnek látszik, mint amilyen mély a valóságban, és sokkal bonyolultabb, mint amilyennek az első olvasás után gondoljuk. Mert ha valóban egyszerű és világos lenne, akkor egyszerűen és világosan tudnánk hétköznapi nyelvre is lefordítani, azaz iskolásan elmondani a tartalmát. De nézzünk csak két tartalomismertetési kísérletet, egyet a hatkötetes irodalomtörténetből (*A magyar irodalom története*, 1964), egyet pedig az általános iskola 6. osztályos tankönyvéből (1983).

Az elsőben ez olvasható az idézett epigramma alatt: „Balassi is énekelt arról, hogy »sok vad s madár gyomra lészen koporsója vitézül holt testeknek«, de a reneszánsz ember földön járó derült tárgyilagosságával. Zrínyi kozmikus távlatba lendülő pátoszában már a barokk életérzés kap hangot” (II, 165). Ennyi. Tagadhatatlanul szép mondat, ám ami a lényegét illeti — üres.

A másik példa: „Olvasd el a *Befed ez a kék ég* című verset! Kíméletlenül, nyers képben mutatja be Zrínyi a harcmezőn elesettek halálát. Figyeld meg, hogy hogyan kapcsolódik össze a vers képeiben az emberi élet vége és a természet változatlan nyugalma!” (40). El kell ismernünk, hogy ez az idézet többet mond, mint az előbbi, de hogy egy 12 éves tanuló milyen eredménnyel fogja megfigyelni az emberi élet végét és a természet változatlan nyugalma, annak kiderítését rábízom a gyakorló mamákra és papákra, akiknek ilyen korú gyermekük van.

A két példából tanulságként levonhatjuk a következőket: ha hivatkoznak az epigrammára, konkrétumot csak a 2. és 3. sorral kapcsolatban mondanak. Az első, de különösen a 4. sorból mindig valamilyen mély, tudományos vagy filozofikus gondolatot próbálnak kielemezni.

És mit lát a költő ebben a versben? Hallgassuk meg újra és utoljára Vas Istvánt — soronként. Furcsa és különös szavakat fogunk hallani.

„Az első sor első tagjának nekiszaladása, négy rövid szótaggal a két hosszú előtt, odadobbantó hangsúlya, valamiféle cinikus vagy még inkább dacos kezdőnyomatékot teremt. Ez a nyomaték persze annál szebb és érthetőbb, ha tudjuk, hogy Zrínyinek, a hadvezérnek, a politikusnak, a magyarnak e töredék írásakor már minden oka megvolt a dacra és elkeseredésre.”²⁵

Menjünk tovább: „Nem szabad például azt képzelünk, hogy a második sor erkölcsi tétele ne lett volna akkor is majdnem olyan öreges és költőietlen, mint ma. Költőileg sztoikussá és szenvedélyessé voltaképpen csak” [a szórendje teszi].²⁶

²⁵ *I. m.*, 650, ill. 951.

²⁶ *Uo.*, 651, ill. 952.

Újra idézet: „S a harmadik sor szokványos képét is, az »emésszen meg« keserű realizmusán kívül az enyhén erőszakolt szórend és a kötőszó után elhelyezett éles cezúra teszi izgalmassá.”²⁷

A negyedik sorról ilyeneket mond: egyszerű és megrendítő; a vers legszebb sora a pogányságot és vallást, dacot és belenyugvást fogja össze. A sor eredeti kezdetlensége, ügyetlensége csak egy kései kor különösséget kedvelő, modern ízlésének lesz — szépség.²⁸

Amint látjuk: egyéni, merész és modern ismertetés, de hogy nem filológus írta a fenti sorokat, azt mindnyájan érezzük.

Ilyen vélemények után érthető, hogy valóságos felüdülés Kovács Sándor Iván idevonatkozó munkáinak olvasása. Ő nem a fellegekben jár, minden pátosz nélkül egyszerű nyelven igyekszik megvilágítani a megvilágítandókat. Az imponálóan nagy munkásságból én most csak az előttünk fekvő harmadik epigrammára vonatkozó eredményeit fogom figyelemmel kísérni.

Olyan kutató ő, aki következetesen alkalmazza azt az elvet, hogy Zrínyi megértéséhez nincs jobb forrás, mint maga Zrínyi. Különösen érvényes ez a tétel erre az epigrammára. Idézzünk vele együtt a *Vitéz hadnagy*ből egy részletet, mégpedig az 52. centuriának a végét: „Tartozunk őrizni életünket, valameddig lehet tisztességgel, arra nézve, hogy hazánknak többet szolgálhassunk. De viszont a dicsőségnek törvénye az, hogy kívánjuk a halált. Azt mondja a török..., avagy holló hasamra, avagy tisztesség fejemre. Azért ne irtózzunk se a haláltul, se annak formájától. És temetésünkről is mihaszna sopánkodnunk? Sok vitéz embernek holló gyomra volt koporsója, annál inkább fennmaradt a nevek. Cœlo tegitur, qui non habet urnam, et undique ad Superos tantundem est via.”²⁹ Majd a vers idézése után így folytatja: „Vers még nem született ilyen ragyogó lélektani és filológiai megvilágításban, úgy is mondhatnám: annyira a szemünk előtt, mint ahogy ez a négy sor kibukott Zrínyi-ből!”³⁰ Tökéletesen igaza van.

A híressé vált Lucanus-idézet (és nem Lukianosz-idézet, ahogyan Szilágyi Péter mondja),³¹ a cœlo tegitur, felismerése hasznos katalizátor lett Kovács Sándor Iván kutatói munkásságában. Természetesen most is csak a Zrínyi-epigrammákra gondolok, azok közül is csak a most tárgyalt háromra. Noha ő csak azokat a párhuzamos helyeket (locusokat) értékeli és becsüli, amelyek „alkotáslélektani és esztétikai tanulságokkal szolgálnak”, mégis szinte tobzódik az ilyen helyek feltárásában. Szt. Ágoston, Petrarca után sorra veszi Zrínyi munkáit, a magyar nép- és műköltészetet. Meg is van az eredménye, egyre világosabb, érthetőbb munkája nyomán a *Beféd ez a kék ég* kezdetű epigramma.

Az esztétikai szempontból zárt kompozíciójú epigramma első sorában rendkívül fontosnak tartja, hogy a cœlo tegitur személytelenségét Zrínyi a személyességgel

27 *Uo.*, 651, ill. 952–953.

28 *Uo.*, 651, ill. 953.

29 KOVÁCS, *Zr.-tan.*, 90; *Lír. Zr.*, 281.

30 *Uo.*, 90, ill. 282.

31 *IH.*, 169.

váltja fel, de Zrínyi itt sem fordít — mondja —, hanem a parafrázist választja. „Merészséggel és bátorsággal húzza”³² a saját elképzelt holttestére a kék eget, mintegy vigasztaló realitásnak fogva fel az ő *dulce et decorum est pro patria mori* elvét. Amit a kutató mond, az igaz, csak figyelmen kívül hagy valamit, úgy is mondhatnám, hogy *csak* magyarul gondolkodik, és ez itt — értelmezési hiba forrása lehet, mint ahogy az is. Megpróbálok világosabban beszélni. Mi, magyarok, ha azt mondjuk valakiről, hogy elszenderült, nem arra gondolunk, hogy elaludt, mert tudjuk és értjük, hogy e szép és kegyeletes kifejezés mögött az a keserű valóság húzódik meg, hogy az illető meghalt. Nos, így voltak a latinok is a *coelo tegitur* szókapcsolattal. Ők a kegyeletes kifejezés mögött, hogy befedi az égbolt, érezték és értették a kegyetlen valóságot: a temetlenséget, a szabad ég alá, a madaraknak való kivetettséget, a nem-védelmet, mert védelmet csak a sír adott. (Lásd Lucanus IV, 809–810. sorát:

...Libycas en nobile corpus
Pascit aves, nullo contectus Curio busto.
Magyarul: Íme a nemes test Libya madarait táplálja, mert nem védelmezi
Curio testét semmiféle sírhalom.)

Ha viszont a szócsoportot lefordítjuk magyarra, hiába jó a fordítás, mi a befed, befedez igékben nem érezzük a temetlenséget, inkább a védelmet, az oltalmat, az óvást. Bizonyíték erre az 52. centuria végén közölt fordítás is, ahol ezt olvashatjuk: az egek védelmezik azt, akinek nincs hamvvedre... stb. stb.³³ Kovács Sándor Iván szerint is ezért húzza Zrínyi „merészséggel és bátorsággal” a saját elképzelt holttestére a kék eget. Így aztán nem csodálható, ha sokan úgy értelmezik az első sort, hogy a koporsó hiánya okozta szomorúságot a befed ez a kék ég vigasztalása enyhíti. Ha ez így volna, akkor a második sorban lévő ellentétes tagmondat mivel ellentétes? Akkor mi szerepe van a megszorító *csak* kötőszónak? Remélem, világosabbá válik minden, ha egymás mellé állítjuk a kétféle értelmezést.

Első változat, amelyben a befed ez a kék ég vigasztalásként szerepel. Befed, megóv a kék ég, ha nem fed koporsó, csak a végső órák legyen tisztességes. Figyeljük meg, az ellentétes mondat szervesen lóg a levegőben.

A második változatban a befed ez a kék ég nem vigasztalásként szerepel. Temetetlen maradok, ha nem fed koporsó, [de nem sopánkodom,] csak a végső órák legyen tisztességes. Itt a megszorító ellentétes mondat szervesen, logikusan simul bele a körmondat első részébe, és ez lesz a vigasztalás, mint ahogy az is. Mert Zrínyi tudott latinul, ő érezte a *coelo tegitur* eufémisztikus voltát.

Kovács Sándor Iván a második és harmadik sor építőelemének csak a „holló hasamra avagy tisztesség fejemre” mondást fogadja el. Nehéz azonban elhinni a latin szentenciákat jól ismerő Zrínyiről, hogy csak az ilyen költőietlen török mondást

³² KOVÁCS, *Zr.-tan.*, 93.

³³ ZRÍNYI Miklós *Összes művei*, szerk. CSAPODI Csaba, KLANICZAY Tibor, Bp., 1958, I, 711.

építette volna bele a még napjainkban is abundanciát sugárzó versébe. Lehetetlen, hogy tudata mélyén ne gondolt volna a latin irodalomban szélteben-hosszában előforduló efféle „mors honesta”-mondásokra, mint:

Sallustiustól: „Bárcsak tisztos vége lehetne balsorsomnak a halál” (Jugurta 24);

Curtius Rufustól: „Én itt [ti. a harcmezőn] megtalálom ... a tisztos halál módját” (IX, 2, 34);

Tacitustól: „a tisztos halál a becstelen életnél kívánatosabb” (Agricola 33, 25). Annál is inkább, mert ez a Tacitus-szentencia a már idézett 52. században benne van, éppen a török mondás előtt, ebben a formában: ...kívánjuk a halált, mikor életünk tovább tisztességes nem lehet.

Még ezeknél is fontosabb számunkra Marullus gondolata a *Mortui pro patria* c. versében (Epigr. I, 6):³⁴

Tu, quicunque virum tot milia in arvo
Cernis ab hirsutis dilaceranda feris,
Desine mirari: patrii est hoc moris, honestam
Pugnando mortem quarere, non tumulum.
Magyarul: Bárki vagy is, ki a harcmezőn sok ezer férfi[hullá]t látsz otthagyni
a vadak martalékául, ne csodálkozz: honi szokás ez, a csatában tisztos halált
keresünk és nem sírhalmot.

A harmadik sorban a farkas és a holló is a rím-kényszer miatt kerülhetett a versbe. A klasszikus irodalom nem szűkölködik az efféle mondásokban, csak azokban nem farkas van és holló, hanem kutya, vadállat, madár vagy keselyű, és csak nagyon ritkán holló.

Amikor Kovács Sándor Iván az építőelemek felsorolásában a negyedik sorhoz ér, váratlanul kijelenti: „a »Mindenütt felyül ég, a föld lészen alsó« sorhoz is idézhető egy távoli párhuzam, Théodore de Beze disztichonja:

Cœlum si versus tendis, quocunque recedes,
Hinc spatio cœlum distat et inde pari.”³⁵
Magyarul, Kulcsár Péter fordításában: Ha az ég felé törekszel, akárhová
elmehetsz, mindenfelől egyenlő távolságra van az ég.

(Csak zárójelben jegyzem meg, én még Bézánál is távolabbi párhuzamot ismerek, mégpedig az idézett Marullustól [Epigr. IV, 29, 3–4]:³⁶

Una eadem terra est, quam cernis, ubique locorum,
Nec magis Elysium hinc aut minus inde via.

³⁴ Michaelis MARULLI *Carmina*, ed. Alessandro PEROSA, Zürich, [1951], 5.

³⁵ KOVÁCS, *Lír. Zr.*, 292.

³⁶ *I. m.*, 97.

Magyarul: Ugyanazt a földet látod mindenütt, és az Elizium [a mennyország] is egyenlő távolságra van mindenünnen.

De még Marullusnál sem kell megállnunk, mehetünk Senecáig: „undecunque ex aquo ad coelum erigitur acies, paribus intervallis omnia divina ab omnibus humanis distant.” [Cons. ad Helv. 8,5]. Révay József tolmácsolásában: „Mindenünnen egyaránt az égre röppen a tekintetünk, menny a földtől mindenütt egyforma távolságra van.”)

Visszatérve a zárójel előtti részhez: bárki is találta meg Forgách Mihály 1587-ben kiadott *Oratio de peregrinatione* c. munkájában a fenti Béza-disztichont, jó szeme volt, és a leleménye majdnem telitalálat volt. Csak azt nem értem, hogy Kovács Sándor Iván miért írja azt, hogy távoli párhuzam ez a kétsoros, és miért nem hívja fel az olvasó figyelmét arra, hogy íme, ezt mondja Zrínyi is az 52. centuria végén, ahol ez olvasható: Coelo tegitur, qui non habet urnam, *et undique ad Superos tantundem est via*. (Kiemelés tőlem, Cs. F.) Még magyarul is ott van: Az egek védelmezik azt, akinek nincs hamvvedre, és mindenfelől egyforma hosszú út vezet az Istenhez. Nem kétséges, Béza *ezt* az idézetet látta valahol — később látni fogjuk, hogy hol —, és *ezt* az idézetet szedte versbe, mégpedig az eredeti „peregrinációs” értelemben, vagyis: mindegy, hogy hol halunk meg, az ég mindenütt egyforma távolságra van tőlünk.

Kovács Sándor Iván nem állítja, hogy Zrínyi ismerte volna Béza vagy Forgách szövegét, ő azt gyanítja, hogy Szt. Ágoston vagy Kovásznai Imre vagy valaki más szedhette versbe ezt a gondolatot, és ezt az ismeretlent használta fel Zrínyi. Nos, nem. Zrínyi Cicerón vagy Senecán keresztül Anaxagoras mondását használta fel. De számunkra most nem is nagyon fontos a titokzatos szerző, sokkal fontosabb az a tény, hogy Béza, Szt. Ágoston, de főleg Kovásznai Imre *Vigasztaló beszéde* alapján elkezdődött egy vita a temetlenség és az üdvözülés kapcsolatáról. A temetlenség mindig is foglalkoztatta az embereket, a régieket azért, mert — hitük szerint — temetlenül Charon nem vitte át őket a Sztűx vizén; a keresztényeket pedig azért, mert félték, hogy a tisztességes temetés nélkül nem juthatnak a mennyországba. Felmerült tehát a kérdés: vajon Zrínyi azért írta-e a negyedik sort, hogy mint athleta religionis vagy athleta Christi megnyugtassa magát: ő temetés nélkül is üdvözülni fog. Kovács Sándor Iván nem fogadja el ezt a magyarázatot és igaza van. Itt ugyanis nem arról van szó, hogy a temetlenség ellenére is lehet üdvözülni, hanem a temetlenség iránt megnyilvánuló közömbösségről, a temetésünkről való mihaszna sopánkodásról, a „facilis iactura sepulchri”-ről (Verg. An. II, 646), hiszen a török időkben sokszor (majdnem mindig) lehetetlen volt a halottak eltemetése, vagy nem is merték (*Psalmus LXXIX*, 2. strófa)³⁷:

Nemes szentidnek, papoknak testét
vadak, madarak eszik,
Azokat, az kik tiszteltek téged,
az vadaknak vetik,

37 BOGÁTI FAZAKAS Miklós, *Psalterium: Magyar zsoltár*, vál. SZABÓ Géza, Bp., 1979, 136.

Mert az mezőben fekvő testeket
temetni sem merik.

Petrarca ezt tömören így fejezi ki: „Notum est illud: Caelo tegitur, qui non habet urnam. Illud quoque notissimum: Facilis iactura sepulchri.”³⁸ Magyarul: Ismeretes az a mondás: befedi az ég stb. De az még ismeretesebb, hogy csekély veszteség a sírhalom hiánya.

Tudjuk, a halál megvetése, az elhantolás iránti közömbösség — főleg a sztoikus filozófia terméke. A sor irodalmi forrását keresve tehát üssük fel Cicerónak *Tusculumi vitáit*, a halál megvetéséről értekező első könyv 43. fejezetét. Itt fogunk találkozni a minket annyira érdeklő toposszal. Mikor Anaxagoras Lampsacumban tartózkodott, barátai megkérdezték tőle: hazavigyék-e szülővárosába, ha valami történne vele. Anaxagoras így felelt: „Nihil necesse est, undique enim ad inferos tantundem via est” (I, 43, 104). Magyarul: Teljesen felesleges, az Alvilágba ugyanis mindenünnen egyforma hosszú út vezet. (Zárójelben megjegyzem, hogy ugyanezt a toposzt Senecánál is megtaláljuk, mégpedig kétszer: az előbb idézett *Helvia vigasztalásában* és a *De remediis fortuitorum libri* töredékeiben a III, 2 jelzet alatt, csak egy kicsit bővebben, részletesebben.) Visszatérve Anaxagoras feleletéhez, Zrínyi — keresztény lévén — természetesen az ad inferos-t az ad Superos-szal helyettesíti.

Az 52. centuria alapján tehát ez az idézet a negyedik sor ősforrása. Szinte magunk előtt látjuk a folyamatot, ahogy Zrínyi a szentenciát belekényszeríti a 12 szótagos sor igájába. Először az undique (mindenünnen) határozószó helyett ubique (mindenütt) határozószót írt, Anaxagoras logikus értelmezése szerint. A rím: *alsó*, valószínűleg már adva volt. Maradt összesen még hét szótag. És ekkor a 20. századi költőket felülmúló absztrakcióval kilúgozott a szentenciából mindent, csak a mozgás két végpontját hagyta meg, ahonnan és ahová vezet az a bizonyos egyforma hosszúságú út. Az eredeti szentenciából tehát csak ennyi maradt meg: mindenütt felül az ég, alul pedig a föld. (De belejátszhatott a sor kialakításába ez a bibliai mondat is: Caelum sursum et terra deorsum. Fent az ég és lent a föld.)³⁹ Lucanus éppen a caelo tegitur előtt írja, hogy capit omnia tellus, qua genuit (VII, 818–819); magyarul: befogad a föld mindent, amit ő szült. Testünk a föld szülötte, halálunk után tehát visszatérünk az anyaföldbe. Lelkünk az Isten része volt, halálunk után vissza is száll hozzá — hirdetik a sztoikusok, újsztoikusok, valamint a Bibliát elfogadó vallások.

Az elmondottak alapján — én így értelmezem, így mondom el hétköznapi nyelven a harmadik epigrammát: temetetlenül maradok ugyan, ha nem lesz koporsóm, de ez nem fontos, ezen nem sopánkodom, mert csak egy dolog lényeges, az, hogy a végső órák, a halálom, az legyen tisztességes. S hogy a temetetlen testem hol és hogyan, farkas vagy holló által emésztődik el, az sem érdekel, mert a földön

38 Francisci PETRARCHA *De remediis utriusque fortuna*, Agria, 1758, II, c. 132. L. még: SENECA, *Epist.* 92, 34–35; Szt. ÁGOSTON, *De civ. Dei* I, 11–12; TAURINUS, *Stauromachia* III, 138–176.

39 Proverb. 25, 3.

bárhol is ér el a halál, az ég, az Isten, ahová vagy akihez a lelkem visszatér, mindenütt ott lesz fölöttem.

Hogy aztán az absztrahált negyedik sorba mi, kései utódok, még mit olvasunk vagy gondolunk bele, az függ a mi olvasottságunktól, műveltségunktől, de főleg a világnézetunktől. Így aztán az üdvözülés gondolata is belefér, minden erőltettség nélkül. De bármit is próbálunk megfogalmazni, Zrínyi szövege mellett a mi szövegünk mindig is vérszegény dadogás marad csak. Ezért legszívesebben Berzsenyi Dániel szavait veszem ilyenkor kölcsön (*Felsőbüki Nagy Pálhoz*):

A derék nem fél az idők mohától,
A koporsóból kitör és eget kér.

DÁVIDHÁZI PÉTER
Kettős védőpajzs mögött
(Toldy Ferenc és a reformkori álnévhasználat)

Toldy életének szinte minden mozzanatán felismerhető nyomot hagy rejtett és rejtélyes, de ellenállhatatlan vonzódása a kettősséghez. Első felbukkanásaikor még naiv őszinteséggel vállalja: amikor egy-egy önelemzés során ráismer, a romantikus barátság kitárulkozási ösztönével vallja meg Bajzának. Az még szokványosnak látszhat, hogy pályaválasztási dilemmáján töprengve (1822. szeptember 9-én), az orvosi és a literátori hivatás más és más irányú vonzásában kapva kap a pályakettőzés és önmegosztás lehetőségén, ám egyszercsak kicsúszik a száján e különös, hajlamai mélyébe világító, elszólásnak is beillő kis mondat: „Eggyféleségem igen bosszont.”¹ Nemsokára (1824. február 1.), egy kifogásra válaszul saját belső kettősségeit, természetének váltakozva uralkodó végleiteit tárja fel barátjának („én úgy vagyok vigyázatlan s szorgalmatos, lomha és munkás [...], sebes és késedelmező, majd büszke s majd szerény, önhitt s majd egészen a csapongásig félékeny, bizodalmatlan magamhoz, s szklávosl!”), abban a hiszemben, hogy ez mindenkire érvényes, nem leplezhető vonás, tehát aligha szégyellni való. „Az ember csupa ellenmondásokból van össze téve, s ezeket egy külső egyenlőség mázával akarja elfedni, de a vizsga szemet még sem kerülheti-el. Innen találhatunk mindenkiben hibákat ha akarjuk [...]”² Ekkoriban kisebb-nagyobb szerelmi cselszövéseiben is feltűnik a kettős rajzolat, s beszámolóiban olykor némi utólagos bűntudatot érezve (vagy inkább csak mímelve), elfojthatatlan élvezettel satírozgatja, mígnem tolla nyomán megelevenedik, hogyan intézte egy érző szívű reformkori ifjú két hajadon egyidejű áltatását, féltékenységre büszkén, kijátszásuk feltett szándékával. „Mind a kettőt meg akartam csalni.”³ A *megcsalni* itt ártatlanabb hűtlenséget jelent ugyan, mint az ige mai jelentése alapján gondolnánk (épp csak egy-egy hajfűrtöt kért volna emlékkönyvébe a leányzóktól, s egyelőre erről is letett, nehogy el találják mondani egymásnak a külön-külön lelkükre kötött titkot), de a tét kicsinysége nem változtat a fontolgatott

1 Toldy Ferenc Bajza Józsefnek, 1822. szeptember 9. BAJZA József és TOLDY Ferenc *Levelezése*, kiad., jegyz. OLTVÁNYI Ambrus, Bp., 1969 (a továbbiakban: BAJZA–TOLDY 1969), 40.

2 Toldy Ferenc Bajza Józsefnek, 1824. február 1. BAJZA–TOLDY 1969, 99.

3 Toldy Ferenc Bajza Józsefnek, 1825. január 20. BAJZA–TOLDY 1969, 189.

kettős árulás érzelmi mintázatán, sőt nemegyszer az ilyen játszi semmiségek villantják föl rejtett hajlamainkat. S amikor rátalál a literátori pályán használható külön névre, és ráébred a más-más névvel ellátott kétféle szerep fokozott önvédelmi lehetőségeire, Bajzának (1826. június 22-én) küldött lelkendező beszámolójába megintcsak besodródik egy sajátos, általános igazságnak szánt, de inkább *őrá* mélyen jellemző tétel: „Minden nembeli tárgyak a világban, ha ketten vannak, mind a kettő tökéletesb s érdekesebb, mint ha egy volt volna.”⁴

Külön-külön talán jelentéktelen adatcskák, hiszen az első eset idején alig tizenhét esztendő, s a legutóbbinál még nincs huszonegy, együtt azonban jeleznek valamit. Ráadásul tudjuk, hogy a két név viselőinek azonosságát ő eredetileg csak egy szűk baráti kör előtt akarta fölfedni, a váltogatás önvédelmi stratégiája érdekében titoktartásukat kérve, ami (ha álneve hamarosan nyilvános írói névvé nem vált volna) óhatatlanul mélyebben relativizálta volna személyiségét, mint amire a névfelvételt (polgári névként is) bátorító Kazinczy, vagy akár saját fiatal nemzedéktársai számíthattak. Talán a kettéosztódás szokatlanul erős hajlamának megérzésével is magyarázható, hogy több kortársa jellemhibára gyanakodott. Vörösmarty alig tudta leküzdeni viszolygását vele szemben, simulékonynak és hízelgőnek találta, jó ideig csak „Bülbül”-ként emlegette, s egy metsző iróniájú levélben (1827 tavaszán) kétszínűséggel és köpönyegforgatással vádolta („egy mézes száju vastag kis madár maga, kit a’ kegyek simára szoptak, s fölöltözettek szürke köpönyegbe, a’ hiterességnek köpönyegébe, mellynek két három, ‘s több színe is van, a’ mint az idő magával hozza”⁵); Eötvös ugyancsak hízelgő színlelést és köpönyegforgatást vél fölfedezni nála,⁶ s későbből visszatekintve Lauka Gusztáv is némi számító, simamodorú kétszínűségre emlékszik hivatali főnöke viselkedésében.⁷ Mindez, ha volt benne igazság, elmaradhatatlan erkölcsi árnyoldala lehetett a kettősséghez való vonzódásnak és a védettség igényének, amiknek engedve az irodalmi álnév viselőjét igyekezett mindinkább önállósítani.

Önmagában az álnéven publikálást a kortársak nem furcsállhatták. Hogy az új néven színre lépőnek első dolga volt titoktartást kérni Thaisztól, azon a korabeli viszonyok ismeretében nincs mit csodálkoznunk. Különböző okokból, de számos költő, író vagy kritikus leplezte magát, s barátaik gyakran az összeesküvők körületekintésével iparkodtak megakadályozni (nemegyszer hiába), hogy a rejtőzködő kilétére fény derüljön. „A’ Koszorúban Csaba ál-név alatt fogja a’ Tns Ur verseimet olvasni. Ál-nevet kelle választanom, hogy a’ kik nem jó szemmel nézik föllépésemet, a’ versjártósággal ne vádolhassanak.”⁸ Vörösmarty avatja be ezzel 1828 elején

⁴ Toldy Ferenc Bajza Józsefnek, 1826. június 22. BAJZA–TOLDY 1969. 321.

⁵ Vörösmarty Mihály Toldy Ferenchez, 1827. április [30]. VÖRÖSMARTY Mihály *Levelezése*, I–II, kiad. BRISITS Frigyes, Bp., 1965 (a továbbiakban: VÖRÖSMARTY 1965), I, 171.

⁶ Eötvös József Szalay Lászlóhoz, 1851. december 31. EÖTVÖS József *Levelei Szalay Lászlóhoz*, kiad. NIZSALOVSKY Endre, LUKÁCSY Sándor, Bp., 1967 (a továbbiakban: EÖTVÖS–SZALAY 1967), 177.

⁷ LAUKA Gusztáv, *A múlttól a jelennek: Emlékjegyzetek*, Bp., [1879], 38–41.

⁸ Vörösmarty Mihály Kazinczy Ferenchez, 1828. január 27. VÖRÖSMARTY 1965, I, 197.

Kazinczyt álneve titkába, hozzáértő szem azonban könnyedén azonosíthatta versei szerzőjét. „Ha a' Csaba név alatt, mint gyanítom, te lappangsz” — írja Vörösmartynak alig egy hónappal később Fábíán Gábor —, „bizzál e' mondásommal, hogy a' Helviláról és Szemekről való dalokat könyv nélkül tudom [...] 's elmondom úton útfélen mindennek, kinek csak látom hogy fülei vannak.”⁹ Alig hihető, hogy csak a költeményeket mondta el úton-útfélen, s a szerzőjük megsejtett kilétéről mindvégig hallgatott. Fábíán egyébként, maga is verselvén, ismerhette az álnév mögé húzódó költők nemegyszer ellentmondásos érzelmeit, s amikor nemsokára ő sodródik kényes helyzetbe, hasonló dilemmát él át. Egy dalt küld Vörösmartynak, hogy az adja át Kisfaludy Károlynak az Aurora számára, s úgy kér titoktartást, hogy az eleve (s aligha pusztán kényszerűségből) viszonylagos: „A' dal az én saját bogaram; de pseudo-nevet tettem alá, mert szerelmemet, melly a' dalt súgallá a' világ előtt elárulni nem akarom. Azért kérlek, hogy ti is senkinél el ne áruljátok. Károl, Gyuri, Schedel és Bajza tudhatják, ki lappang a' Nőzséry név alatt, — de másnak ne szóljátok.”¹⁰ A beavatottak folyamatosan tudósítják egymást az álnéven megjelenő művek szerzőségéről; Schedel is szolgál ilyen hírekkel Bajzának. „Kisfaludi most egy elbeszélést végzett melly Szalai név alatt adatandik. Jelenben a 'Tihamér' nevűn dolgozik, melly igen igen romános lesz, [...] s az ő nevével. Még egyet fog ő írni Szalai név alatt az ez évibe.”¹¹ Ilyen belső információk áramoltatása kellett ahhoz, hogy egymás bontakozó életművét figyelemmel kísérhessék.

A titok azonban sosem lehetett teljes biztonságban, leleplezése nyilvánosan is bármikor megtörténhetett, akár a szerző akarata ellenére. Bajza, aki éberén ügyelt arra, mit ad ki a kezéből („én nem akarom szégyenleni a munkát melly alá nevemet írom”¹²), ezért mérgelődött több levelében, amikor néhány versét barátja az ő tudta nélkül (sőt megváltoztatott szöveggel) adta le Kovacsóczy Aspasiájának álneves közlésre. (Még az álnevet is önkényesen Schedel találta ki hozzá, barátja éktelen bosszúságára.) Hiába az álnév, méltatlankodott a jogaiban megsértett szerző: ha már egyetlen ember, a szerkesztő ismeri a szerző kilétét, minden kitudódhat. „A mit Kovacsóczy tud, azt tudja Thörök, s a mit Thörök, azt egész Pest.”¹³ Amikor ezután a szóban forgó versek egyikét, a Júliusz álnéven publikált *Philomélához* címűt különösen megtépzazza egy kritikus, a mentegetőző barát is csak felemás vigasztalással tud szolgálni. „Csak jó hogy szerzőjét nem nevezte. Ezen recensióból azt tanulhatod, hogy nálunk a szerény névtelenség sem pajzs a vagdalkozni szeretők ellen.”¹⁴ A fiatal Eötvös szintén hiába publikálta B. E. J. monogrammal a *Házasulók* című vígjátékát, így teljesítve anyja kívánságát, aki (mint a fiú gyöngéd humorral mesélte Szalaynak) attól félt, „hogy *nagy becses nemes vitézljő nagyságos 's méltóságos*

9 Fábíán Gábor Vörösmarty Mihályhoz, 1828. február 28. VÖRÖSMARTY 1965, I, 201–202.

10 Fábíán Gábor Vörösmartyhoz, 1828. április 19. VÖRÖSMARTY 1965, I, 208.

11 Toldy Ferenc Bajza Józsefnek, 1824. február 4. BAJZA–TOLDY 1969, 102.

12 Bajza József Toldy Ferencnek, 1824. május 6. BAJZA–TOLDY 1969, 131.

13 Bajza József Toldy Ferencnek, [1824.] július 16–18. BAJZA–TOLDY 1969, 158; egész vitájukhoz lásd még *uo.*, 155, 157, 161–163, 165, 172, 213–214, 215.

14 Toldy Ferenc Bajza Józsefnek, 1824. november 22. BAJZA–TOLDY 1969, 178.

nevem Bajza ur Recensioi által nagyon kissebbítettne”,¹⁵ sőt hiába törölte ki az ajánlásból barátja nevének még (netán azonosítható) kezdőbetűjét is, a szerző kiléte nem maradhatott rejtély a visszhangos íróvilágban, s egy megsemmisítő kritika végén éppen Toldy rántotta le róla a leplet.¹⁶ Pedig Toldy igazán tudhatta, mit tesz ezzel; emlékezhetett rá, mennyire megbánta egy évtizeddel korábban a kritika csapásai alatt, hogy Schiller-fordítását apja kedvéért névvel közölte. (Úgy látszik, idősb Schedelnek, egyszerű postai tisztviselőként, nem volt mit féltetni nevén, hiszen báró Eötvös anyjával ellentétben *kérte*¹⁷ neve kinyomtatását.) S ekkorra már azt is saját bőrén tapasztalhatta, milyen kínos lehet a rejtőzködő kipellengérezése. Bár verset csak elvétve közölt álneven (a *Mivész estdala* 1824-ben Emil, a *Késő bánat* 1828-ban Bülbül, az *MDCCCXXIII* 1831-ben Budai aláírással jelent meg¹⁸), sokműfajú pályája során változatos alkalmi álneveket és szignókat használt (A Kisfaludy-Társaság egy régi tagja; Békefi; Corvin; G.; Philomusos; S*; T.; -y -f.)¹⁹; ezek némelyikét csak a beavatottak tudták megfejteni, akiknek hallgatására nagyon számított, s a titok kipattanását olykor baráti és közéleti kapcsolatai egyaránt megsínylették.

Szerepe kényessége miatt a *kritikusnak* még nyomósabb okai lehettek a rejtőzködésre. Egy-egy korabeli folyóirat már megalakulásakor tisztázta idevágó szabályzatát, s ennek ismertetésével toborozta munkatársait. Amikor (1830) Bajza felkéri Kölcseyt, hogy írjon elvi nyitócikket az induló Kritikai Lapokba, megemlékezik arról, hogy öt évvel korábban Toldynak azért nem sikerült kiadót találnia egy hasonló vállalkozásához, mert „nálunk mindjárt gyűlöletes, ha ki egy-két recenzióban egy-két író felett ítéletét hallatni merte; az pedig, ki egy egész kritikai folyóírás kiadására szánta fel magát, számot tarthat reá, hogy közüldözés tárgya leend s feláldozza polgári szerencséjét”. Mivel e mostoha körülmények közt is „a szabad, őszinte, részrehajlatlan ítéletnek kell uralkodnia” az új lapban, Bajza pontosan körülírja a bíráló rejtve maradásának lehetőségeit. „A dolgozó társaknak tetszésükre van hagyva magokat munkáik alatt megnevezni vagy nem. Az író nevét, ha kívántatik, a redaktornak kötelessége létszen a legszorosb titok alatt tartania.” Bajza még arról is biztosítja a magyar kritika úttörőjét, hogy másoló sem árulhatná el kilétét, s a titkot csak ők ketten ismernék: „ha kívánja, hogy neve ne tudassék, férfiúi szavamat adom, hogy legbiztosabb barátim sem fogják megtudni s munkáit nyomtatására is önnön kezemmel írom le.”²⁰ A Figyelmező szerkesztőjeként később (1838) Schedel is azzal küldi

15 Eötvös Szalayhoz, Pozsony, 1833. EÖTVÖS-SZALAY 1967, 56.

16 Kritikai Lapok, 1834, IV. füzet. Vö. KERÉNYI Ferenc, *Eötvös József drámai pályakezdéséről és a Csél szerzőségéről*, ItK, 1989, 431.

17 Toldy Ferenc Bajza Józsefhez, 1824. november 22. BAJZA-TOLDY 1969, 179.

18 Vö. KOZOLCSA Sándor jegyzete: *Szemelvények Toldy Ferenc műveiből*, kiad. LENGYEL Dénes, Bp., 1942, 79 (Magyar Irodalmi Ritkaságok, 61); BRISITS Frigyes jegyzete: VÖRÖSMARTY 1965, I, 415.

19 Vö. GULYÁS Pál, *Magyar írói álnév lexikon: A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei*, Bp., 1978, 640.

20 Bajza József Kölcsey Ferencnek, 1830. október 21. KÖLCSEY Ferenc *Levelezése: Válogatás*, kiad. SZABÓ G. Zoltán, Bp., 1990 (a továbbiakban: KÖLCSEY 1990), 107–108.

Kisfaludy Sándor, Guzmics, Balogh, Fábián és Kazinczy munkáit recenzióra Kölcseynek, hogy felajánlja a bíráló nevének elhallgatását. „Mind társaink, s ha vagy ezért vagy egyéb tekintetekből is egy vagy más könyvnél nevedet el kívánnád hallgattatni, a szerkesztőség *»tökéletes titoktartást biztosít«*.” Mint a folytatásból kiderül, ez Schedelnek még mindig a szabad ítéletmondás esetleges segédeszközeként jut eszébe, noha már nem hiszi nélkülözhetetlennek. „De kérlek, tisztelt barátom, ne hagyd magad semmi kímélő tekintet által tartóztatni, s hidd, hogy már jobban állunk a kritika dolgában, mint 1817-ben, azaz íróink hozzá kezdenek törődni, szükségeit, hasznait ismerni, s megnyugodni a gáncsoló bírálatban is, csak kitűnjék hangjából a rec.[ensens] jószándéka.”²¹

Álnév dolgában a fiatal Schedel talán kortársainál is többet tartott megengedhetőnek. Pályája kezdetén (1824) egy gyenge pillanatában arra próbálta rábírní Bajzát, hogy az névtelenül recenzeálja az ő (mások által ostromozott) Schiller-fordítását, még anyagot is kínált hozzá,²² barátja azonban nem állt kötélnek, s higgadtan elmagyarázta neki az ötlet legalábbis kétes erkölcsiségét. Mivel a szerkesztő előtt nem maradhatna titokban kiléte, fejtegette Bajza, más is megtudhatná, s lehetetlen volna „azon gondolatra nem jutniok, még azoknak is kik minket közelebből nem ismernek s barátságunkat nem tudják, hogy ezen recensio öszvebeszélésből történt, az az hogy te ön magad recenseáltad magadat s ez nagy kárt tenne neked a publicum előtt”.²³ E kijózanító lebeszélés megtette a hatását, de ahhoz mégsem volt elég, hogy a műve kritikai fogadtatásán szörnyülködő fordító minden ilyesféle gondolatot egyszer s mindenkorra kiverjen a fejéből. A következő évben még a közvetlen önrecenzió csábítása is megkísértette („Feltettem magamban, hogy a Minervában recenseálni fogom Schiller és Schedel haramjait”²⁴), ebből azonban szerencsére semmi sem lett. Ilyesmire később, érett fővel, sohasem vetemedett, s bár a névtelen és álnévű munkák csorbitatlan szerzői tulajdonjogát egy értekezésében (1840) feltűnően parttalan (és öntudatlan kompenzációnak tűnő) érvekkel védte („a név nem lényeges dolog, eltagadásában semmi káros nem fekszik a társaságra nézve”²⁵), és számos kritikát közölt névtelenül, álnéven vagy szignóval, legfőljebb annyi turpisságot engedett meg magának, hogy szükség esetén megpróbálta elterelni a figyelmet szerzőségéről. Ifjonti felindulásában olykor fenekedett, hogy valamelyik szeretett mesterét (egyszer például Kisfaludy Károlyt) álnéven megtámadja, hirtelen gerjedt haragja csillapultával azonban letett szándékáról. Atyai barátja, Kazinczy 1830 végén hiába tudakolta ismerőseitől, hogy ki írta a *G.* aláírású éles kritikát a *Szent bajdan gyöngyei* fordításáról, be kellett érnie Bajza dodonai válaszával. „Más recenseálta a' Gyöngyöket, más az ódát. Nevét egyiknek sem szabad felfedeznem. Férfiúi ígéretem tiltja

21 Schedel Ferenc Kölcsey Ferencnek, 1838. január 2. KÖLCSEY 1990, 278.

22 Toldy Ferenc Bajza Józsefnek, 1824. március 5. BAJZA–TOLDY 1969, 117.

23 Bajza József Toldy Ferenchez, 1824. április 2. BAJZA–TOLDY 1969, 121.

24 Toldy Ferenc Bajza Józsefnek, 1825. március 4–5. BAJZA–TOLDY 1969, 200.

25 SCHEDEL Ferenc, *Az írói tulajdon philosophiai, jogi és literaturai szempontból, az azt tárgyzó külföldi törvények, és vélemény egy magyar írójogi törvényről* [könyvként bekötött különnyomat a BpSz első kötetéből], Pest, 1840, 81.

azt.”²⁶ Más kérdés, hogy akkor is, mint rendesen, hamarosan minden kiszivárgott,²⁷ s Toldyt élete végéig furdalta a lelkiismeret hálátlansága miatt.²⁸

Az írói nevet művei számára tartotta fenn, s a polgári életbe óvakodott átvinni, de az előfordult, hogy levélben kissé átmerészkedett vele az írói magánérintkezés területére. Névhasználat dolgában a levél határesetnek számított: mint nagy retorikai hagyományú irodalmi műfaj, kettős nevű szerző esetén írói nevet kívánt volna, mint magánközlemény, törvényes polgári nevet. Nem sokkal azután, hogy Schedel írói álnévként fölvette a *Toldyt*, s az e névvel jegyzett *Asthetikai Levelek* immár könyvként is megjelent, a művére büszke fiatal szerző négy példányt vitet Bajzával Schwaiger András pozsonyi könyvárusnak („Mondd, hogy Herr Toldy köszönti s küldi ezt.”), a barátának szóló levél (1827. augusztus 14.) megszólításán azonban nem változtat: „Bajzának Schedel”.²⁹ Kazinczy, aki a levelezést még elsősorban irodalmi műfajnak érezte, az írói névről tudomást szerezvén készségesen *Toldynak* szólította őt következő levelében,³⁰ de ilyen előzékenységet kevesektől lehetett várni, sőt elutasításra is akadt példa. Mint Kazinczynak beszámol róla, 1827. július 1-jén *Toldy* aláírású illedelmes levélben kért Batsányitól életrajzi adatokat, melyekre sürgősen szüksége volt egy már nyomdában levő magyar költészettörténeti kézikönyvéhez. Batsányi (akit ő egykori Iszokratész-fordításának jegyzeteiben megtámadott, s akiről még öregkorában is följegyezték, hogy „Schedelt ki nem állhatja”³¹) Trattner által azt üzente vissza neki, hogy „igaz” neve alatt írjon újra (és adjon bővebb határidőt). Miután egy hasonló kérésre Batsányi március óta nem válaszolt, a rendreutasítás nyilván mindenképpen méltánytalannak hangzott volna, ám a névhasználat jogtalanságára célzó fricska érzékeny pontot talált. A sértett szárazon válaszolt a hírhozónak („Üdvözlöm B-it, és punctum.”), s a maga részéről lezárta az ügyet.³² Az írói név e Batsányi általi visszautasítása némiképp hasonlít arra, hogy Toldy a Kazinczyval folytatott levélbeni tegeződést nem vihette át a személyes találkozás szóbeliségébe; az irodalom betűvilágát ugyanis finom, de gondosan szemmel tartott határ választotta el a társasélet birodalmától. E mára végképp láthatatlanná halványult vonal helyét onnan sejtjük, hogy két oldalán láthatóan más-más viselkedési szabályok érvényesültek.

26 Bajza József Kazinczy Ferenchez, 1830. december 30. KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, I–XXI, kiad. VÁCZY János, Bp., 1890–1911 (a továbbiakban: KAZINCZY 1890–1911), XXI, 438.

27 Kazinczy 1831. március 8-án Zádor Györgyhöz írt leveléből kiderül, hogy már tudta a szerző kilétét. KAZINCZY 1890–1911, XXI, 473.

28 DÁVIDHÁZI Péter, „*Iszonyodnám enmagam előtt*”: Egy írói Oidipusz-komplexum drámája, Holmi, 1995, 350–365, 513–525.

29 Toldy Ferenc Bajza Józsefhez, 1827. augusztus 14. BAJZA–TOLDY 1969, 423.

30 Kazinczy Ferenc Toldy Ferenchez, 1826. május 23. KAZINCZY 1890–1911, XX, 25.

31 ERDÉLYI János, *Úti levelek, naplók*, vál., szerk., bev. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., 1985, 273.

32 Toldy Ferenc Kazinczy Ferencknek, 1827. július 16. KAZINCZY 1890–1911, XX, 319. Toldy ominózus levele Batsányihoz az MTA Könyvtár Kézirattárában M. Irod. Levelezés 4-r. 142. sz. alatt a 15. csomagban található, „accepi 1827. jul. 5” dátummal.

ERDÉLYI LUJZA
A Mihály-gyűjtemény *Tristia*-fordításai

A 16–18. századi művelődés forrásánál, az iskolai oktatásban (ami túlnyomórészt még az időszak végén is latin nyelvű) a latin költők koronázatlan királyaként Vergilius uralkodott. A második és harmadik helyért Terentius, Ovidius és Horatius vetélkedett. Ez utóbbi három szerző iskolai olvasottságának változásairól figyelemreméltó képet rajzol Balassa Brunó a német nyelvterület protestáns és jezsuita középiskoláinak tantervei alapján. Eszerint míg a 16. században Terentius és Ovidius a legelterjedtebb auktor, a 17. században „kissé mellőzötté vált Terentius, akit ... a nyelv tanítását célzó didaktikus reformok és a purifikáló törekvések szorítottak háttérbe. Talán ez utóbbi ok miatt csappant meg az érdeklődés Ovidius ... iránt is, de meg azért is, mert a formalisztikusabbá vált poétikai oktatás Vergilius olvastatása után vagy idején sem a versforma, sem pedig a költői nyelv szempontjából nem talált sok újat írásain” (BALASSA, 282–284). Előtérbe kerül ugyanakkor Horatius, hogy azután a 18. században szinte teljesen kiszorítsa Terentiust az iskolából. Ovidius visszanyeri korábbi helyét, de az oktatás változóféltben lévő igényeit, lassú fejlődését jelzi, hogy az addig nyelvi, formai szempontok alapján előnyben részesített *Tristia* és *Epistola ex Ponto* mellett egyre több helyen veszik elő „történeti, de főleg mitológiai vonatkozásai miatt a *Metamorphoses*-t és a *Fasti*-t” (uo., 284).¹ Ez a vizsgálati eredmény természetesen csak megszorításokkal alkalmazható a magyarországi középiskolákra — nálunk Terentius korántsem szorult ki ilyen mértékben az oktatásból, sőt, 1795-ben jelent meg Debrecenben Budai Ézsaiás kiadásában hat komédiája latinul „in gratiam tironum” (PETRIK, III, 619), egy évvel korábban Csokonai ugyanitt olvastatta (*Losontzi*, 38); ezzel szemben a 18. század elején (1711-től) kollégiumi tanulmányait Erdélyben végző Hermányi Dienes József panaszolja később, hogy poéta korában olvasnia kellett volna a *Metamorphosest*, de közel s távol nem tudták

1 A hazai középfokú oktatás színvonala hasonló ismérvek alapján ítéltető meg: „A fejlődést a 18. század folyamán éppen az mutatja, hogy kisebb-nagyobb reformok eredményeként ezt az eddig járulékos elemet [ti. mindent, ami a latin- és vallásitanításon kívül esett] hol, milyen mértékben sikerült fontosabbá, gazdagabbá, korszerűbbé tenni” (KOSÁRY, 100). — A rövidítések feloldását a tanulmány végén mellékelt irodalomjegyzék tartalmazza.

beszerezni². A hazai tantervek megvalósítását tehát nagy mértékben befolyásolta, hogy hozzá lehetett-e jutni az előírt auktorok kiadásaihoz. A témának olyan részletes feldolgozásaival azonban, amilyenek a német területre vonatkozóan Balassának vizsgálódásában segítségére voltak, magyar viszonylatban nem rendelkezünk (*i. m.*, 69).

Ovidius helyzete a hazai oktatásban, úgy tűnik, megingathatatlan volt. Oláh Miklós nagyszombati szabályzatától (ismerteti *Középiskolák*, 16–18) a *Ratio Educationis*ig komoly támadás — tán az egy Comeniust kivéve, aki általában ellenzi a latin auktorok tanítását — nem éri. 18. századi népszerűségét jól jellemzi az egyik poétikai kézikönyv: *Flores poetarum* fejezetének 201 idézetéből 76 Ovidiusé, olvasmánygyűjteményében az elégia műfaját csak Ovidius *Tristiája* (és egy Ovidius haláláról írt elégia) képviseli (*Losontzi*, 33).³ Közel négyszáz éves hatásának és népszerűségének egyéb megnyilvánulásairól — ovidiusi reminiscenciák, kezdve Janus Pannoniusszal, aki a *Tristiából* és a *Pontusi levelekből* vett kifejezésekkel (egyébként korabeli toposzként) báncskodik számkivetettségén⁴; költőnk mint irodalmi alkotás szereplője; a magyarországi tartózkodásáról és sírjáról szóló legenda⁵ stb. — fölösleges itt beszélni, a kérdésnek terjedelmes a szakirodalma.

A Magyarországon önállóan (ill. a *Pontusi levelekkel* együtt) a 17–18. században megjelentetett *Tristia*-kiadásokat végignézve a következő adatokat találjuk. 17. század: 1642, Lőcse (RMK II, 601), 1677, Nagyszombat (RMK II, 1410); 18. század: 1703, Nagyszombat (RMK II, 2181), 1721, 1731, 1749, 1769 — ugyancsak Nagyszombat; 1719, Kassa. Ez a szám — bár természetesen csekélynek tűnik a korabeli nyugat-európai kiadások mellett⁶ — hazai viszonylatban jelentősnek mondható⁷.

2 HERMÁNYI DIENES József *Szépprózai munkái*, kiad., bev., jegyz. S. SÁRDI Margit, Bp., 1992, 157 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 9).

3 BÁN Imre — Lugossy József eredményeit is felhasználva — e kézikönyv három kiadását is említi (1747, 1769, 1784). Ezt a népszerűséget figyelembe véve nem véletlen, hogy amikor a 18., sőt 19. században az iskolázás alacsony színvonalát éri kritika, Ovidius neve tolul a bírálók nyelvére. Kazinczy így ír: „A semidoctuskák nem Virgilt és Horácot, hanem Ovid Tristiumjait tanultatták ...” (Idézi *Losontzi*, 33.) Arany János a századfordulón virágzó diákpoeziszról szólván maliciózan jegyzi meg: „örömet affektálják a tudós színezetet, ... azon diákos középosztály számára [írnak], mely érti, megtapsolja ovidiusi célzásait ...” (Idézi *Debreceni*, 7.)

4 T. KARDOS, *Toni ed echi ovidiani nella poesia di Giano Pannonio* = *Classical Influences on European Culture A. D. 500–1500*, ed. Robert Ralph BOLGAR, Cambridge, 1971, 183–194.

5 E téma szakirodalmát összefoglalja B. RÉVÉSZ Mária, *Hozzászólás a magyarországi Ovidius-legendához*, AntTan, 1961, 287–292; Uő., *De Ovidio vivo et mortuo in Hungaria* = *Acta Conventus Omnium Gentium Ovidianis Studiis Fovendis...*, Bukarest, 1976, 185–190.

6 Csak német nyelvterületen 24 *Tristia*-kiadás jelent meg a 18. században. (Határesetként ideszámoltam még egy 1809-es kiadást is. *GV*.)

7 Ugyanebben az időszakban hat Vergilius *Opera*-kiadás és két Horatius-kiadás látott napvilágot. A kereslet jó részét egyébként még külföldi beszerzések elégítették ki. Mint

Annál meglepőbb eredményre jutunk, ha a *Tristia* fordításait keressük. Noha az első teljes művet tartalmazó Ovidius-fordítás (*Metamorphoses*) 1792-ben megjelent és néhány „alagya” is napvilágot látott, az első teljes magyar *Tristia* csak jó harminc év múltán, 1823-ban került kiadásra.⁸

A Ráday Könyvtár Kézirattárának K 1. 326 jelzetű darabja (Stoll a ‘Mihály-gyűjtemény’ címmel látta el, a lejegyző keresztnéve után, így én is ezt használtam)⁹ próza fordításban tartalmazza a *Tristia* 1. könyvének csaknem felét (7–11. elégia) és a 2. könyvet. A kéziratot teljes részletességgel itt most nem kívánom ismertetni. Szeretném azonban megmutatni, hogy nagyrészt iskolai tárgyú gyűjteményről, diákjegyzetről beszélhetünk, a részleges leírás elől ezért nem térhetek ki. A 72 levél terjedelmű kézirat tartalma a következő tárgykörök köré csoportosítható: 1. Latin nyelvű irodalmi szemelvények (1r–3v; 48v–50r) — ezek közé tartozik Juvenalis 13. szatírája, csonkán, a lejegyzés a 100. sor elején megszakad.¹⁰ 2. Latin nyelvű mitológiai és földrajzi tudnivalók összefoglalása (4r–13v; 16r–17v). Ezek közül a mitológiai ismeretek a következő cím alatt szerepelnek: „U[lt] pull[us] Asopicus inster=qui=lineo [sic!] dum escam quarit, margaritam invenit, sic qui fabulis Mithicorum legendis et discendis occupatur, in eis veritatem et ip[s]am, ut ajunt Sine nube Junonem reperiet, cui usui inservit et hac brevis, Pantheo–mithici Synopsis.” Ez a rész Franciscus Pomey S. J. *Pantheum mythicum seu fabulosa deorum historia*

Kosáry Domokos erre rámutat, még a század második felére ugrásszerűen megnövekvő nyomdai kapacitás sem volt képes a hazai piacot ellátni (KOSÁRY, 531).

- 8 P. OVIDIUS NASO *Szomorú Verseinek Öt Könyve*, ford. IRMESI HOMONNAY Imre, Pest. Ugyanebben az évben, ugyancsak Pesten jelent meg az első hosszabb lélegzetű részfordítás is: *Busverseinek negyedik könyve*, EGYED Antal fordításában. Összehasonlításképpen: az első anyanyelvi *Tristia*-fordítások sora már a 16. században megkezdődött: Bolgar egy angol és egy olasz nyelvű, nyomtatásban megjelent fordításról, ill. részfordításról tesz említést. (Robert Ralph BOLGAR, *The Classical Heritage and its Beneficiaries*, Cambridge, 1958, 530, 533.)
- 9 Rövid leírása STOLLnál (304): „Mihály gyűjtemény (1771) — 71 lev. 21 cm.”, tartalma: „1a: ‘Habet Michael ... Ao 1771. die 24ta Februarij mp.’ 1a–49b: Latin verses és magyar prózai szövegek. 49b–71b: Magyar verses és prózai szövegek, köztük fordítások Vergiliusból.”; KOZMA–LADÁNYI (544): „Szépirodalmi gyűjtemény. (Különféle feljegyzések, Aeneis-fordítástörödek, Juvenalis szatírák, latin elégiák magyar fordítása, névnapi köszöntőversek.) ... Egy kéz írása. 135 pp. 210x175 mm. Rongált. Poss.: Dr. Kiss Áron (1845–1908).”
- 10 Juvenalis azon klasszikus szerzők sorába tartozik, akiknek kiadásával a 15. század végén, 16. század első felében még Európa-szerte megkísérelték kiszorítani a latintanítás gyakorlatából az elavultnak tartott korábbi tankönyveket és módszereket (BALASSA, 65 skk, 184; BOLGAR, *i. m.*, 530–531). A következő időszakban nagyrészt kiszorult az oktatásból (BALASSA, 282–283), de épp jegyzetünk keletkezési ideje tájáról van magyar adatunk: a kolozsvári jezsuita gimnázium retorika osztályának anyagában szerepelt Juvenalis is (FINÁCZY, 357).
- 11 A lejegyző vagy másoló a ‘sterquilium’ (szemétdomb) szót nyilván nem ismerte, vagy nem ismerte fel.

című munkájának¹² a párbeszédes formát megtartó, iskolai szempontok szerint leegyszerűsített és „purgált” kivonata.¹³ Bán Imrétől tudjuk, hogy „a minden poétikai kézikönyvben kötelező ... [mitológiai] tudnivalókat a tankönyvek felekezeti különbség nélkül” ebből a munkából szedték össze (*Losontzi*, 34), ezt oktatta Csokonai is 1794-ben a poéta-osztályban (*uo.*, 38–39). 3. Vallásos tárgyú latin és magyar prózai és verses elmélkedések (14r–v; 17v–19v; 50v–53r; 62r–63v). Ezek közé tartozik az „Egy igaz Szivű Barátnak Kedves Bar[átt]yával [...] többek között Neve napján tett b[eszédek]” című verses dialógus (50v–53r). 4. A *Tristia*-fordításon kívül (20r–31v) prózai és strófás fordításrészletek Vergilius *Aneis*éből (32r–48r; 54r–61v — ez utóbbinak és a kézirat többi részének részletes ismertetését másutt végzem el). 5. Magyar és latin materiára faragott magyar strófák (64r–71v). 6. Vegyes személyes feljegyzések: receptek, adósságok és adósok, valamint egy csonka és részben olvashatatlan ázott felsorolás, ami többek közt a következő tételeket tartalmazza: Phedrus, Eutropius, Cicero Oratio, Déák Biblia stb. (72r–v; első és hátsó belső kötéstábla.) A kézirat a korabeli középfokú oktatás vázlatát adja. Phadrus, Eutropius katolikusoknál és protestánsoknál egyaránt az alsóbb osztályok tananyaga volt (Phadrust ezenkívül még a poétika osztályban is olvasták)¹⁴, Ovidiust, Vergiliust és Cicero könnyebb beszédeit a poéták fordították és nekik már magyar nyelvű verset is írniuk kellett (*Iskolaügy*, 541), ugyancsak Vergiliust és a nehezebb Cicero-beszédekét tanították a retorika osztályban. A magasabb szintű vallásitanítás is a felsőbb osztályoknak volt fenntartva. Bár a kéziratot egy kéz írásának tartják (vö. 9. sz. jegyzet), a 17v–19v ill. 62r–63v levélen szereplő vallásos tárgyú feljegyzés az előtte és utána található jóval kiürtebb, könnyedebb írásképet mutat, láthatóan utólag töltötte ki a jegyzetíró az eredetileg üresen maradt oldalakat. Elképzelhető, hogy a már felsőbb tanulmányait végző diák bejegyzései ezek. Alátámaszthatja ezt a feltevést az a tény, hogy a jegyzet hosszabb ideig használatban volt. A possessor bejegyzés éve 1771, de az adósságok és kölcsönök előbb említett nyilvántartásában rendre 1782, 1783 olvasható.

A kézirat helyhez kötése külső ismérvek alapján nem oldható meg. Helybejegyzést természetesen nem tartalmaz. Az eredeti possessor bejegyzésből a családnév sérült. (Elképzelhető, hogy [Nalgy, de mivel a kiegészítés bizonytalan, nem tűnt célravezetőnek ezen a nyomon továbbhaladni.) A későbbi possessor, Dr. Kiss Áron személye sem visz közelebb a kérdés megoldásához — élete folyamán hosszabb ideig tanult vagy tanítva a fél országot bejárta Sárospataktól Pozsonyig és Kolozsvárig (SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, reprint: Bp., 1980–1981, VI, 262–269), pedagógiai érdeklődésének megfelelően bárhol birtokába juthatott jegyzetünk. Kiss Áron gyűjteményének a Ráday Könyvtár Kézirattárában fellelhető egyéb maradványaiból szintén nem deríthető ki a kézirat származása¹⁵. Egy lehetőségünk

¹² Én az 1771-es lipcsei kiadását láttam.

¹³ Az istenek „kifogásolható” tetteinek felsorolását „utpote turpia mittimus”, „— reticenda” helyettesíti, az istenek számát a könnyebb megjegyezhetőség szerint redukálja stb.

¹⁴ FINÁCZY, 224, 356 skk; *Iskolaügy*, 534, 554 stb.

¹⁵ Szabó András tájékoztatása.

marad, a kézirat nyelvének tüzetesebb vizsgálata, abból kiindulva, amit Homonnay Imre is mond fordítása előszavában: „Azokkal a’ szavakkal éltem ..., melyeket hazámban ... ‘s tanulásom helyén ... meg tanultam.” (7. L. 8. sz. jegyzet.) Hangsúlyozom, hogy nem nyelvészeti dolgozatot írok, a nyelvészetet csak mint „segédtudományt” igyekszem igénybe venni. Ehhez a vizsgálódáshoz a következő két munkát használtam fel: BENKŐ Loránd, *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1960 (a továbbiakban: *FelvIr*), valamint BENKŐ Loránd, *Magyar nyelvjárástörténet*, Bp., Tankönyvkiadó, 1957 (a továbbiakban: *MaNyT*).

Előljáróban vázolnunk kell a következőket. A 18. század a nyelvi jelenségek és azok megítélése terén egyaránt nagy változásokat hozott. A század végén nagyjából lezárul a magyar nyelv korának első szakasza, ugyanakkor alapjában kialakul a mai nyelvjárási helyzet előképe (*FelvIr*, 74, 267). A korabeli értelmiség érdeklődése nagymértékben a nyelvi kérdések felé fordul, ezzel összefüggésben megnő az igény a szabályozott és egységes irodalmi nyelv iránt. Minthogy azonban ennek szabályai részint még nem fogalmazódtak meg, részint, amennyiben léteztek, még nem érvényesülhettek, az értelmiség — az irodalmi nyelv birtokosa — körében pedig az „úgy írj, ahogy beszélsz” elv uralkodott, a nyelvi norma, a nyelvjárások és a provinciális köznyelvek¹⁶ ütközése jól regisztrálható különbségeket eredményezett a korabeli irodalmi alkotásokban. Ez a tény, valamint az, hogy a Benkő által vizsgált művek keletkezési ideje 1751 és 1800 közé esik (*FelvIr*, 11), jogosít fel saját vizsgálatom elvégzésére. A 18. század második felében három provinciális köznyelvről beszélhetünk (vö. 16. sz. jegyzet). Ezek: 1) a keleti, ami lényegében az erdélyi magyar városok (Kolozsvár, Torda, Nagyenyed, Gyulafehérvár és Marosvásárhely) nyelve, amit székely nyelvi elemekkel való gyakori keveredés is jellemez, 2) az északkeleti (Kassa, Sárospatak, Debrecen és némileg Miskolc), 3) nyugati (Komárom, Győr, Veszprém, Szombathely stb., *FelvIr*, 267–268). E köznyelvek egyikéhez próbáltam kötni a *Tristia*-fordítás nyelvét. Módszerem a következő volt: kigyűjtöttem és rendszereztem az ismétlődően előforduló — és így táji jellegzetességként értékelhető — nyelvi jelenségeket tükröző szavakat¹⁷. Ezeket csoportokba rendezve ismertetem az alábbiakban (lehetőségeimet csökkentette, hogy a kézirat a magánhangzók

16 Provinciális köznyelv Benkő szerint az a regionális nyelv, ami az egyes nyelvjárások, nyelvjárás-csoportok főbb jellegzetességeit megtartva azok fölött, „helyi jellegű beszélt nyelvi kiegyenlítődés”-ként jött létre, de a nemzeti nyelvhez, a köznyelvhez viszonyítva mindenképpen táji jellegű képződménynek tekinthető (*FelvIr*, 98, 267–268).

17 Nem használtam fel bizonyításra azokat a nyelvi jelenségtípusokat, amelyek illusztrálására csak egy-egy példa (ha mégoly jellegzetes is) fordul elő a szövegben. A felsorolt jelenségek egy része a normatív, köznyelvi alakokkal keveredik a kéziratban. E keveredés lehetséges okairól Benkő részletesen ír munkájában (*FelvIr*, 400–418). Kéziratunk esetében ennek a valószínű másolás (erről ld. alább részletesen), diákjegyzetről lévén szó, az „írói” tudatosság alacsony foka ill. hiánya, az anyanyelvjárás és az iskolázás nyilván normatívabb nyelvének ütközése, valamint az iskola nyelvében feltehetőleg szintén megnyilvánuló kettősségek egyaránt okai lehetnek.

ékezésekor csak az *á*, *é* betűk esetében használ hosszú ékezetet, sőt gyakran ott is csak pontot — erről a szövegközlés szempontjainál bővebben szölok, valamint, hogy a mássalhangzó-hosszúság jelölésében is ingadozó¹⁸):

a-zás: áldazatakra, alkalmatosságot, által váltazásról, bajaman, bajnakak, bakat, bátarság, bátarságasabb, tsikarag, dolgak, dolgakat, dolgat, galambak, írásamat, írásamért, látagatnál, olvasad, olvasan, Párthusak, szabadak, szakasztatta, távazzatok, vádaltattam, várasba (csak *a*-val fordul elő), várasába, virtusad stb.;

ē-jelölés *ē*-vel: déákul, égyébb, élég, élméjüvé, léány, réám, réád, vakmérő stb., ill. idegen eredetű szavaknál: éríthoniust, Élefánt, Hélénárol, Mégara, Ménélaussal, Méonides, Sémeléről, Sénékának stb.;

a-jelölés *á*-val idegen eredetű szavakban: decláráltattam, deklaráltad, Jázige-seket, Kálkulus, Mátrónák, Trágédia, válét, párthusak stb.;

labiális–illabiális illeszkedetlenség: erköltsemet, kötezttessem, köteztetet, szere-töjek stb.;

geminálás alakok a következő szavaknál: belölle, nállanál, rollad, töllem stb.;

depalatalizált alakok: hankodások, hánkodásától, kesken, menkü, reménséged stb.;

ly-zés: halyokat (=hajókat), valyan (=vajon); felyül, melyed (=melled); ély, élyenek, itély, telyesek stb.;

j-zés: fojtato, fojtatok stb.;

a korabeli normatív geminálás alakok helyett: mely, melyek, oly, olyak, oyal stb.;

o-zás: ágyomban, igazok, igozitják, utozásomban, utozo; alázatoson, bátorsá-gosobb, bátorságoson, tilalmos stb.

És végül: viszzá (egy kivétellel mindenütt így); ürös, különösön, löttél; aval, ahaz; hamissak, kevensen stb.¹⁹

Ha ezeket a jelenségeket külön-külön nézzük, több provinciális nyelvhez is köthetnénk. Összességükben azonban — és ellenpróbaként figyelembe véve, mely jellegzetességek nem fordulnak elő egyáltalán (*FelvIr*, 448–449, 470–472, 488–490) — eredményként a keleti, azaz erdélyi provinciális köznyelv fő sajátosságaihoz jutunk (*FelvIr*, 488–490). Tájékozásunkat megerősíthetik a következők. Jegyzetünkben a *lab-dázás* szó *loptázás* alakban olvasható. Ilyen formájáról nyelvtörténeti szótárainkban egy adat szerepel 1762-ből, Mátyus István *Diateticájából* (TESz II, 701). Mátyus Marosvásárhely közelében született, a vásárhelyi kollégiumban végezte tanulmányait, majd külföldi utazásai után ebben a városban is telepedett le. Munkáját Benkő szerint a Marosvásárhely és környékén beszélt provinciális köznyelv ismérvei jellemzik,

18 A mássalhangzó-hosszúság jelöltség (múlt idejű igeragozásban, középfok jelenél stb.) ill. a jelölésbeli ingadozás a 18. század végén „halódó forma” volt ugyan, de nem ritka (sőt korabeli viták tárgya), a század közepén, derekán még gyakoribb (*FelvIr*, 120–121).

19 Az itt felsorolt nyelvi jelenségtípusokat a már említett nyelvészeti munkák következő helyéről vettem: *MaNyI*, 90–91, 93, 98, 101; *FelvIr*, 132, 195, 377, 405–406, 476–477, 479, 485, 489 stb.

keveredve a normatív alakokkal (*FelvIr*, 372–374, 474). A *labda* szó *lopta* formában való előfordulásainak helye: Kolozsvár, Székelyföld, Háromszék m., Kis-Küküllő m., Szőkefalva, Szolnok-Doboka m. (MTsz I, 1274). Erdélyi tájszóként (EtSz I, 1222) ill. nyelvjárási szóként (TESz I, 575) adatolják szótáraink a *csurdé* szót (ez jegyzetünkben kétszer is, *tsurde* és *tsurdén* ragozott alakban fordul elő, jelentése ‘meztelen’), a TESz első előfordulását 1787-ből említi, a SzT (II, 231) ragozott alakjában 1774-ből hozza az első adatot, a *Tristia*-fordítás tehát a szó időben legkorábbi írásos előfordulására lehet példa (vö. 235., 339. sz. jegyzet). Kéziratunkat tehát nagy valószínűséggel a nagyobb erdélyi városok egyikének iskolájához köthetjük.

A fordítás a latin szöveg megértése szempontjából meglehetősen vegyes színvonalú. Egészen egyszerű helyek félreértése és nehezen érthető szövegrészek helyes fordítása egymás után következik. Gyakran fordul elő a magyarázat szövegbeillesztése, míg másutt teljes sötétben tapogatózik a fordító a helyes szövegértelmezéshez szükséges tudnivalók tekintetében. Előfordul, hogy a fordítás nemcsak egyszerű félreértés, hanem teljesen értelmetlen szóhalmaz (vö. pl. 79. sz. jegyzet). Ezekre a következtelenségekre több, egymást kiegészítő magyarázat is adódik.

a) A fordítás véleményünk szerint másolat, sőt, talán többszöri továbbmásolás eredménye. (A szöveghez fűzött jegyzetekben felhívjuk a figyelmet a másolásnak vélt hibákra.) Az iskolai oktatás jellemzői (órai fordítás részletes magyarázat keretében — otthoni feladatként végzett fordítás — órai írásbeli feladat — ismétlések, vö. *Iskolaügy*, 458, 460–461, 465–466, 541 stb.) megengedik, hogy több, külön-külön alkalommal készült fordítás összemásolására gyanakodjunk. Ez a lehetőség egyúttal a szövegmagyarázat meglétének (ill. utólag történt beszúrásának — l. 251., 311. sz. jegyzet) és hiányának kettősségére is magyarázatot adhat.

b) Okkal feltételezhetjük, hogy már a latin szöveg is másolás eredménye. Ha felidézzük a nyomdai kapacitásra, valamint az iskolai tankönyvellátottságra vonatkozó korábbi megállapításokat, valószínűnek látszik, hogy a Mészáros István által ismertett 16. századi állapot — nevezetesen az iskolai oktatás azon jellegzetessége, hogy elegendő latin auktorkötet hiányában egyes diákok mellékjövedelemért a szükséges számban lemásolták az olvasandó szöveget (*Studia*, 32) — még kéziratunk keletkezésének idején is fennállt.²⁰ Ez utóbbi feltevésünket erősíti, hogy néhány esetben szöveghagyomány által nem regisztrált téves latin szöveg lehetett fordításunk „eredetije” (a jegyzetekben kitérünk ezekre a helyekre).

A vázolt problémákat figyelembe véve a fordítás alapjául szolgáló kiadást (vagy kiadásokat) egyértelműen megnevezni nemigen tudjuk. Ez(eke)t keresve mégis kézenfekvőnek tűnt a hazai lehetőségeket megvizsgálni. A korábban felsorolt magyarországi *Tristia*-kiadások közül az egyik 17. századi és az összes 18. századi a Jacobus Pontanus által gondozott szöveget — kommentált kiadás esetében pedig az ő magyarázatait — tartalmazza. Pontanus (eredeti nevén Spanmüller) 1542-ben született a csehországi Bruckban. (Innen származik latin neve.) 1562-ben lépett be

20 A 17. századra vonatkozóan erre a következtetésre jut Kecskeméti Gábor (*Római szerzők*, 583).

a jezsuita rendbe. Ókori nyelveket és retorikát tanított, számos poétikai és retorikai kézikönyv mellett írt dialógusokat, kiadta klasszikus auktorok munkáit. 1626-ban halt meg. Munkái Európa-szerte elterjedtek, több mint száz évig használták az oktatásban valláskülönbségre való tekintet nélkül.²¹ Kedveltségére jellemző, hogy a német nyelvterületen összeszámolt *Tristia*-kiadások közül (l. 6. sz. jegyzet) még négy Pontanusé. Ezt a szöveget kéziratunkkal összehasonlítva a következőket tapasztalhatjuk. A számos változat²² közül (a hagyományozás során megőrződött, a kiadók által javasolt és a nyomdai hibák révén létrejött szövegeket célszerűnek tűnt összefoglalóan így nevezni) a jegyzetíró(k) által fordítottak nagyrészt megegyeznek a Pontanus által választott szöveggel²³. (A *Tristia*-hagyomány állapotára és az iskolai kiadások megbízhatatlanságára egyaránt jellemző és az összehasonlítást megnehezíti, hogy a négy általam átnézett 18. századi Pontanus-kötet szövege egymással sem egyezik.²⁴) Érdekes eredményre vezet a kommentárral való összehasonlítás. Pontanus magyarázatai és a fordító kiegészítései ugyanis gyakran szó szerinti egyezést mutatnak, vagy az utóbbi az előbbi egyszerűsített változatának tűnik, sőt az is előfordul, hogy a fordítás és a kommentár ugyanazon a félreértésen alapul.²⁵ Minthogy azonban mind a törzsszöveg fordításában, mind a kiegészítésekben találunk néhány, Pontanusszal nem azonosítható kivételt, a kézirat egy részénél pedig — mint említettük — a félrefordításból következően nyilvánvalóan nem használhatott a jegyzetíró magyarázatot, mindössze annyit állapíthatunk meg, hogy az egyik fordított kiadás (vagy az egyik fordítás alapja) egy Pontanus-féle szöveg lehetett. A

21 Carlos SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, Bruxelles–Paris, 1895, VI, 1007 skk. és BALASSA, 144, 218.

22 Itt egy rövid megjegyzés erejéig ki kell térnünk a *Tristia*-szöveghagyomány állapotára. Ez a legrosszabbul hagyományozódott Ovidius-mű. Kéziratainak zöme 13. századi vagy még fiatalabb, sokszorosan interpolált szöveg. A 17–18. században jelentős kéziratait nem ismerték (Guelferbytanus Gudianus 192, a trieri *Tristia*-töredék), vagy nem ismerték fel jelentőségét (Laurentianus — a korábbi Marcianus 223). Ezek (újra)felfedezése sem oldotta meg a szövegproblémák jelentős részét, mivel közülük a legkorábbi is átdolgozott, interpolált. (LUCK, 549–551 alapján.) Az egyik modern szövegkiadó, Georg Luck szerint a 20. századi kiadók egy részénél is csak a személyes rokonszenv döntötte el az alapul vett kódex kiválasztását (*uo.*, 550). Borzsák István viszont épp Luck kritikai kiadását (legalábbis annak első kötetét) marasztalja el, a *Tristia* első könyvének 8. (kéziratunkban 7.) elégiája ill. annak 3 vitatott helye kapcsán. A szövegválasztásból ugyanis nyilvánvaló, Luck nem vette figyelembe a jeles magyar filológus, Némethy Géza 1913-ban megjelent *Tristia*-kommentárjának rendkívül figyelemreméltó és meggyőző javaslatait. (BORZSÁK István, *Ovidianum*, Acta Ant. Hung., 1968, 271–274.)

23 Elsősorban az 1769-es nagyszombati kiadást használtam összehasonlításra, ennek lapszámára hivatkozom a jegyzetekben.

24 Például a 10. (jegyzetünkben 9. — vö. 35. sz. jegyzet) elégia 21., 39. sora, a 2. könyv 402., 480. sora nem egyforma a négy kiadásban — így ezek egy része egyezik kéziratunkkal, egy része nem. (Erre a fordítás jegyzeteinél egyenként kitérünk.)

25 L. 312., 313. sz. jegyzet.

korabeli szövegváltozatokkal, valamint más kommentárokkal való összehasonlításra Peter Burmann 1727-es összkiadását választottam.²⁶

Jegyzetünk tanulási célból készült, műfordításnak nem tekinthető. Fordítója (bár, mint láttuk, talán szerencsésebb lenne fordítóiról beszélni) meglehetősen szabadon kezeli az irodalmi „alapanyagot”. Az iskolai gyakorlatnak megfelelően számtalanszor olvashatjuk az eredeti szöveg keretei közt a magyarázatot is — ezt a jobb érthetőség és a járulékos tudnivalók gyarapításának célja egyaránt indokolhatta.²⁷ E sajátosság ellenkezőjére (jelzős szerkezetek, tagmondatok, teljes sorok, sőt olykor több sor összefoglaló, egyszerűsített fordítására, ismétlődő részek fordításának elhagyására stb.) is bőségesen találunk példát. Az egyes szavak lefordításakor a jegyzetíró gyakran nem szorítkozik a szótári jelentésre.²⁸ A 11. (kéziratunkban 10. — vö. 35. sz. jegyzet) elégia 11. sorában szereplő ‘stupor’ szó Pápai Páriz szótárában: Bolondság, Elámultság, Rémülés, Tag ‘zibbadás. Itt: ‘magam kívül valo ragadtatás’. A 10. (itt 9.) elégia 34. sorában olvasható ‘instabiles ... Cyaneas’ jelzőjét valamennyi általam átnézett szótárban ‘nem állandó’, ‘állhatatlan’ jelentésben találjuk. Jegyzetünkben fordítása — nyilván a magyarázat ismeretében²⁹ — rendkívül kifejező: ‘tündér forma’. A ‘princeps’ fordítása hol ‘fejedelem’ (2. könyv, 133), ez a jelentés található Pápai Páriznál is, hol ‘Derék férfi’ (2. kv., 128), hol egyszerűen csak ‘férfi’ (2. kv., 147). Gyakran él fokozással a fordító a gatzettekkel, bűnös cselekedetekkel kapcsolatos kifejezések és azok jelzőinek fordításakor. ‘Impurus’ jelentése a szótárakban ‘tisztátalan’, ‘impura conditor historia’ (Eubiusról, 2. kv., 416) fordítása: ‘otsmány vers író’; ‘adulterium’ (2. kv., 430): ‘gonoszság’; Médea gyilkosságainak előidézője, a ‘lasus amor’ jegyzetünkben: ‘idegen fajtalan szeretet’ (2. kv., 388) stb.

Ha egy közel száz évvel korábbi előddel³⁰ hasonlítjuk össze ezt az iskolai jegyzetet, feltűnő különbségként említhető, hogy a fordító nem feltétlenül magyaráz ill. aktualizál. ‘Vestales oculi’ (2. kv., 311) fordítása ‘tisztá Vestalis szűzek’ és már nem ‘Vesta apaczái’; ‘Gigantei ... proelia belli’ (uo., 71) ‘Gigantessékkal való hartz’, holott Pápai Páriznál megtalálható a ‘Gigas’, ‘Giganteus’ szó ‘Oriás’, ‘Oriási’ jelentéssel; ‘Ausonius’ fordítása ‘Római’ (és nem ‘olaszországi’), mint ahogy ‘Thracia’ sem ‘Rácz-ország’.

26 Publii OVIDII NASONIS *Opera omnia cum ... notis ... cura et studio Petri BURMANNI*, Amstelodami, 1727, Tom. III, Pars II, *Tristium lib. V.* ... cum integris Jacobi MICYLLI, Herculis CIOFANI et Danielis et Nicolai HEINSIORUM et excerptis aliorum notis.

27 Ez a magatartás a 16–18. századi nyomtatásban megjelent fordításoktól sem volt idegen, s ennek oka részben talán éppen ez az iskolai gyakorlat lehetett.

28 Itt kell megjegyeznünk, hogy bár a jegyzet szókincse általában azonosítható Pápai Páriz szótárának szóanyagával (én 1762-es nagyszombati kiadását használtam), olykor Szenci Molnár Albert szótárában (1604-es kiadását érve ezalatt) találunk a fordító által használt jelentésre. Vö. pl. 220., 271. sz. jegyzet. A következő szótárakat használtam még: CALEPINUS *Latin-magyar szótára*, sajtó alá rendezte MELICH János, Bp., 1912; CELLARIUS-BÉL, *Latinitatis ... liber memorialis*, Pozsony, 1777.

29 Pontanusnál például: „*Instabiles* vocat; procul enim adventantibus nunc videntur insula dua, nunc una, quasi moverentur, et interdum se conjungerent” (65).

30 *Római szerzők*, 151–192, 688.

A 16–18. századi fordítások közös jellemzőjeként találhatunk példát a vocativus meghagyására (Oh Bache), latin szerkezetek „tükörfordítására”³¹ (‘Jollehet temeg tiltottad, hogy ne reméljek’, ‘Sokak szabadak a szüzeknek olvasni’ stb.); közkeletű, anyanyelvinek érzett szavakat nem fordít le a fordító ill. másik latin szóval ad vissza (szcéna, decláral, virtus, poesis, causa, matéria, praéda stb.). Más szavak esetében valószínűleg a túlzott körülményesség elkerülése a cél, ezért nem magyarít (pl. válét mondani, relegatus, exul). Közös korabeli sajátosságnak tekinthető, hogy a hely- és népnévek használatában rendkívül hanyag a kézirat: általában azt az alakot veszi át és ragozza tovább, ami az eredeti latin szövegben szerepel, ennek eredményeként ragozott alakok nominativusként, mellénevek „főnevesítve” sorjáznak jegyzetünkben (Rheticusok, Thráziák, Lesbai Saffo, Sestont Abidontol stb.).

A latin szövegnek ez a változatos „átültetése” olykor-olykor költői szikrákat is felcsillant. Ennek érzékeltetésére csak néhány példát ragadok ki. ‘Nem is igen nagy gazdagságban, nem is igen szegény szegénységben helyheztetet az én házam’ — olvashatjuk a 2. könyv 113. sorának (‘Et neque divitiis, nec paupertate notanda’) fordításaként. A ‘sidus juvenile’ (uo., 167) ‘Ifjúságnak virágjai’; a haszontalan játékokkal ‘aranynál kedvezőbb időnk el vesztjük’ (‘Perdere rem charam, tempora nostra solent’, uo., 484). Itt-ott Pázmány Péter ízes kifejezéseire bukkanunk (l. 187., 234. sz. jegyzet), különleges archaikus vagy tájnyelvi szavak örvendeztetnek meg (pl. 235., 276. sz. jegyzet).

A szöveg átírásakor teljes betűhűsögre törekedtem, kivéve a következőket. A nagy I, J betűt latin szavaknál a korabeli, magyar szavaknál a mai írásmód szerint írtam át. (Jegyzetünk ezek jelölésében egyrészt következtelen, másrészt négy betű-változatot használ.) A magánhangzók ékezésénél az *á* és *é* betű kivételével csak rövid ékezetet találtam — ezt így hagytam³², az *á*, *é* betű ékezése azonban változó, gyakran használ pontot a lejegyző. Ezt meg sem kíséreltem írásban visszaadni³³, minden esetben *ā*-t és *ē*-t írtam. A szórványosan előforduló rövidítéseket feloldottam, és csak indokolt kivételként kísértem jegyzettel. Pótoltam a központosítást, azt tartva szem előtt, hogy a fordítás minél inkább megközelítse az eredetit, noha esetenként így ellentétbe kerültem a fordítás utolsó lejegyzőjének értelmezésével. Ilyenkor jegyzetben jeleztem az eltérést. A kézirat helyenként olvashatatlaná ázott, ill. csonka. A bizonytalan olvasatú szavakat ill. a kiegészítéseket szögletes zárójelbe tettem. A tollhibákat vagy feltételezett másolási hibákat [Ebből javítottam:] jegyzet kíséretében korrigáltam, a tulajdonnevek kivételével. A hibásan használt tulajdonnevek a fordító(k) ill. másoló(k) tudásszintjét is jellemzik, így hasznosabbnak véltem meghagyni

31 Vö. például Borzsák István észrevételeit (*Római szerzők*, 636–637).

32 Benkő Lorándtól tudjuk (*Felvi*, 119), hogy „Bár különböző jellegű ékezési bizonytalanságok a magyar nyelvterületnek minden részéről származó íróknál találhatók, e téren az erdélyi írók kéziratai messze vezettek. Erdélyben majdnemhogy provinciális nyelvi szokásnak mondható a hosszú magánhangzót jelölő betűk hanyag ékezése, sőt nemegyetűben a hosszúság teljes nem jelölése is.”

33 A hosszú és rövid ékezés következtelen, a kézirat állapota miatt pedig gyakran nem is dönthető el, így nyelvészeti célra nem használható.

a törzsszövegben. A kézirat lejegyzőjének javításaihoz szövegkritikai jegyzetet fűztem, csúcsos zárójelben közölve az áthúzott változatot, átírás esetében [Javítva erről:] megjegyzés kíséretében.

A szövegkritikai jegyzeteket a jegyzetapparátuson belül gondolatjellel különítettem el; a szövegkritikai megjegyzés mindig a jegyzetelt szóra ill. az azelőtt (balra) álló helyre vonatkozik.

A tárgyi jegyzetek elkészítésénél céloknak tekintettem annak vizsgálatát, milyen szövegváltozato(ka)t használt a fordító, de nem tartottam feladatommak a félrefordítások, téves értelmezések regisztrálását. Kivételt tettem, ha ennek oka a fordított latin szöveg feltételezett vagy valószínűsíthető hibája ill. kommentárbeli félreértés lehetett. Hely hiányában ugyancsak nem tértem ki a szövegben található egyszerűsítésekre, összevont fordításrészekre, hacsak ennek valamilyen külön okát nem találtam. A 18. századi és a ma általánosan elfogadott szöveg különbségeinek megállapításához a már ismertett korabeli edíciókon kívül felhasználtam még R. MERKEL Ovidius-kiadását (Vol. 3, *Tristia, Ibis, Ex Ponto libri, Fasti*, Lipcse, Teubner, 1911), valamint Georg LUCK 1963-ban megjelent kétnyelvű kötetét³⁴. Az Ovidius-idézeteknél sorszámmra hivatkoztam, kivéve az iskolai Pontanus-kiadást. Ott — sorszám nem lévén — csak lapszámot adhattam meg.

Rövidítések

BALASSA	BALASSA Brunó, <i>A latintanítás története: Neveléstörténeti forrástanulmány</i> , Bp., 1930.
CzF	<i>A magyar nyelv szótára</i> , szerk. CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, I–VI, Pest, 1862–1874.
Debreceni	BÁN Imre, JULOW Viktor, <i>Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában</i> , Bp., 1964.
EtSz	<i>Magyar etymologiai szótár</i> , szerk. GOMBOCZ Zoltán, MELICH János, Bp., 1914–1944.
FelvIr	BENKŐ Loránd, <i>A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában</i> , Bp., 1960.
FINÁCZY	FINÁCZY Ernő, <i>Az újkori nevelés története 1600–1800</i> , Bp., 1927.
GV	<i>Gesamtverzeichnis des deutschsprachigen Schrifttums 1700–1910</i> , bearb. unter der Leitung von Hilmar SCHMUCK u. Willi GORZNY, 105, München–New York–London–Paris, 1984.
Iskolaiügy	MÉSZÁROS István, <i>Az iskolaiügy története Magyarországon 996–1777 között</i> , Bp., 1981.

³⁴ P. OVIDII NASONIS *Tristia Epistulas ex Ponto* Latine et Germanice edidit, prafatus est, illustravit Georgius LUCK, In Adibus Artemidos Turici et Stutgardia.

KOSÁRY	KOSÁRY Domokos, <i>Művelődés a XVIII. századi Magyarországon</i> , 2. kiad., Bp., 1983.
KOZMA–LADÁNYI	L. KOZMA BORBÁLA, LADÁNYI Sándor, <i>A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének (Budapest) kéziratkatalógusa: 1850 előtti kéziratok</i> , Bp., 1982.
<i>Középiskolák</i>	FINÁCZY Ernő, <i>A magyarországi középiskolák múltja és jelene</i> , Bp., 1896.
<i>Losontzi</i>	BÁN Imre, <i>Losontzi István poétikája és a kései magyar barokk költészet</i> , Debrecen, 1964 (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének Kiadványai, 22).
<i>MaNyt</i>	BENKŐ Loránd, <i>Magyar nyelvjárástörténet</i> , Bp., 1957.
MTsz	<i>Magyar tájszótár</i> , szerk. SZINNYEI József, I–II, Bp., 1893–1901.
NySz	<i>Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig</i> , szerk. SZARVAS Gábor, SIMONYI Zsigmond, I–III, Bp., 1890–1893.
PETRIK	PETRIK Géza, <i>Magyarország bibliographiája 1712–1860</i> , I–III, Bp., 1890; V, Pótlások, Bp., 1971.
RMK	SZABÓ Károly, HELLEBRANT Árpád, <i>Régi magyar könyvtár</i> , I–III, Bp., 1879–1898.
<i>Római szerzők</i>	<i>Római szerzők 17. századi magyar fordításai</i> , szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., 1993 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 10).
STOLL	STOLL Béla, <i>A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája 1565–1840</i> , Bp., 1963.
<i>Studia</i>	MÉSZÁROS István, <i>XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”</i> , Bp., 1981.
SzT	<i>Erdélyi magyar szótörténeti tár</i> , szerk. SZABÓ T. Attila, I–, Bukarest, 1975–.
TESz	<i>A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára</i> , főszerk. BENKŐ Loránd, I–IV, Bp., 1967–1984.
ÚMTsz	<i>Új magyar tájszótár</i> , főszerk. B. LŐRINCZY Éva, I–, Bp., 1979–.

[Mihály-gyűjtemény]
[20r:] Ovidio Liber primus

*Elegia sexta*³⁵

Ha V[al]a[la]lki viseled az én képemet, kérlek töröld ki a' Borostyán [k]oszorut. Mert az az ékesség a' Jo Poétakat illeti, Engemet nem illet. Ezeket ha titkolad is, mindazáltal tudod, kinek mondom, Aki ujjadba viseled az én képemet, Es az én Aranybol ki metszet ábrázatomat, Kérlek, kedvesen nézzed.³⁶ Es valahányszor nézed, monddjad azt, hogy már meszsze vagyon Naso Barátunk. Ebből is meg tetszik a' te hűséged. De kérlek, kedvesen olvassad az én Verseimet, abból jobban meg latz engemet. Az én Változásról irt könyveimet még nem végezhettem vala el, mivel az én számkivetéselem félbe szakasztotta. Ezeket én el menvén szomorúsággal több Javaimmal³⁷ együtt a' tűzbe vetettem, A mint mondjak Altárol³⁸, hogy Thesias³⁹ Fijának fatalis üszkét a' tűzbe vetette⁴⁰, nagyobb szeretettel viseltetett Nyényeihez⁴¹, mint Fijához, Így én is a' velem veszendő könyveket méltatlanul meg égettem. Vagy azért, hogy azok által vesztsem volna el, vagy, hogy még el nem végeztem vala. A melyek még azt gondolom, hogy nem veszték el egészen, hanem még meg vagynak több példákbol⁴² irattatva, Most azt kívánom, élyenek és az olvasokat gyönyörködtessék, réám emlékeztessék. Mindazáltal azokat Senki jo szivel nem olvassa, ha meg tudják, hogy el nem végeztem. Az a' munka félbe szakadott, meg Sem palléroztam vala, Es

35 A fordítás alapjául szolgáló kötetben az 1. könyv 3. elégiája (102 sor) és a 4. elegia (28 sor) egy verset alkotott. Ilyen volt az általam használt nagyszombati kiadás is. Ezért az első könyv itt fordított elégiáinak sorszáma mindenütt eggyel kisebb, mint a mértékadó kiadások által elfogadott. Heinsius a 4. elegia kezdősorához fűzött jegyzetében felhívja a figyelmet: „Hinc exordium faciendum nova Elegia, idque ex fide castigatiorum codicum, quod nescio quomodo typographica opera neglexerunt.”

36 A 'relegati' (8) fordítása elmarad. Később, a 2. könyvben sem fordítja le, hanem a latin szót használja. Pápai Páriznál a szó jelentése: Hazájából ki-űzetett, ki-küldetett.

37 A fordító által használt szövegben ezen a helyen 'bona multa' (15) változat volt — ahogy az 1769-es nagyszombati *Tristia*-kiadásban is. Ez a tény ismét felhívja a figyelmet az iskolai *Tristia*-kiadások megbízhatatlanságára: a Burmann által gondozott szöveg jegyzeteiből megtudhatjuk ugyanis, hogy „*Bene multa* etiam Pontanus legebat”, míg az általam átnézett négy 18. századi, Pontanus nevével fémjelzett magyarországi *Tristia*-kötetben kivétel nélkül 'bona multa'-t olvastam.

38 = Althaia. A latin szövegben csak 'Thesias' (18).

39 Ehelyett: Thesias. Vö. előző jegyzet.

40 A 17. sor fordítása Pontanus magyarázatát tükrözi: „Althaa ... stipitem fatalem, quo ejus [ti. filii] vita nitebatur, flammis absumpsit ...” (49).

41 'soror' (18) félreértése. Althaia volt jobb „néne”, mint anya; fivéreieért fián állt bosszút. A szó alakjához vö. pl. NySz (II, 964): 'nyenyéddel' (Heltai Gáspár fabuláiban).

42 'exemplis' (24), Pápai Páriznál is: Példa, Követett példa. Jelentése itt 'másolat', 'példány' (TES III, 147).

a' Ditséret helyet engedelmet⁴³ kérek. Elég Ditséret az, ha engemet Jo szivel olvasnak. Ezeket a' hat verseket ha a' könybe⁴⁴ elől akarod tenni, meg lehet. Ha valaki Számkivettett könyvem látod, engendgy⁴⁵ ennek bár csak a' városba helyet, hogy annál inkább kedvezz, hogy Senkitől nem eresztet⁴⁶, hanem a' veszedelemből⁴⁷ ragadtatott ki. Ha pedig hibásak lesznek az én Verseim, meg ne ítélj. Mert meg Jobbitottam, ha szabad lett volna.

[20v:] *Elegia Septima*⁴⁸

Már a' tengerben lévő folyó vizek kutfejekhez vissza folynak. A Nap is viszsza felé megyen⁴⁹, A Föld tsillagokat termet, Az eget szántyák, a' viz tüzet szült, a' tűz⁵⁰ pedig vizet. Mindenek a' természet Törvényével ellenkeznek, semmi a' maga Utyán nem Jár, mindenek meg lesznek, melyeket gondoltam lehetetlennek, Es Semmi nintsen, a' minek ne hidjenek. Ezeket azért mondom, hogy meg tsalattam attol, a' kitől segítséget várok vala. Te hazug, ugy el felejtkeztél rollam, hogy még Meg Sem látagatnál nyomorúságomban, hogy még meg Sem néznél, meg Sem vigasztalnál, Számkivettett ki Sem kisérnél? Ugy tartottad é meg azt a' szent és tisztelendő Barátságot, Ilyen kitsiny dolognak látni é néked? Ily nagy dolog volt é meg látagatnod Barátodat, Engemet, számkivettett beszédeddel vigasztalni? Ha nem Sirtál volna is esetemen, Szoltál volna nékem szomorúan. Ily nagy dolog volt é, mint idegenek, köszönni Es a' Neppel együt fell kiáltani? Nagy dolog volt é ábrázatomat, midőn szabad volna, meg nézni Es egyszer utoljára válét mondani és ismét azon köszönötet viszsza venni? Nem meg tselekedheted volna, mint mások, a' kik nem voltak kötelesek, meg tselekedtek és könyveztenek⁵¹, a' melyet meg tselekedtél volna, ha együt nem barátkoztunk volna oly sok időig, Es ha Tréfáidat nem tudtam volna, te sem tudtad volna? Ha tsak Romába esmértelek volna, oly⁵² Sokat nem tréfáltunk volna⁵³, meg tselekedted volna? Igy el felejtkeztél é a' barátságról, mind a' Feledékenységnak tengerébe vetetted? Azt gondolom, hogy nem születél Romába,

43 *enged* 3. jelentése TESz szerint (I, 768): könyörül; Mitleid haben/ büntetést elenged; verzeihen.

44 Ezen a helyen kívül még kétszer fordul elő így. Nem feltétlenül tollhíba, NySz (II, 405) több 17. századi ilyen alakot sorol fel, 'könný', 'könnýü', 'könyü' formája pedig később is gyakori (TESz II, 614).

45 Nyelvtörténeti szótárainkban ilyen alakot nem találtam.

46 *eresztet* ... *ki*: 'edita' (37). NySz (I, 670): ki-ereszt 3) [ledo, herausgeben, erscheinen lassen]; SzT (VI, 716) kieresztés 4) kiadás.

47 'de domini funere' (38).

48 L. 35. sz. jegyzet.

49 'conversis Solque recurret equis' (2).

50 [Előtte áthúzva:] <viz>

51 [A „z” betűtől a szó végéig aláhúzva.] A 'könný' szó Szenci Molnár Albertnél is előfordul 'könyv' alakban.

52 <h>oly

53 Az itt fordított változat: 'in genus omne ioci' (34). Az általam használt nagyszombati kiadásban is ez olvasható (54), Burmann-nál Heinsius javaslatával összhangban 'loci'.

A hová mennem már Soha nem szabad, Hanem Pontusnak bal kéz felől valo kö szálain, a' Pusztá Scithia Sarmatica határába, Mert a' te szived kö és ate melyed értz. A ki téged kitsiny korodba nevelt, nem más volt, hanem Tigris. Ha az én bajaman inkább busultál volna, mint a' másén, ily durván nem vádoltalak volna. De mivelhogy az Istenek ezzel is az én nyomorúságomat akarták nevelni, Hogy kevesebb Barátim lennének, mind eddig, Vidd véghez azt, hogy a' te hibádrol el feletkezzem és az én szájamal Jo téteményedet hirdessem, a' melyel most panaszkodom.

[21r:] *Elegia Octava*⁵⁴

Ély Szerentsésen Sokáig, a' ki Jo szível olvasad ez én könyvemet. Oh vajha az én könyörgésim valamit hosználnának az Istenek előtt teéretted, a' mely Kegyetlen Istenek Semmit Sem tettek érettem. Mig boldog állapotban lész, Sok Barátid lésznek, De mihely Javaid el fogynak, Barátid is mindjárt el hagynak. Nézd meg, látod, hogy mennek a Galambak a' Fejér kapura, a' Régi Tornyokat el hagyák. A Hangyák Sem igyekeznek az üres tsűrhez, így egy Barát Sem megyen az oly emberhez, akinek gazdagsága el fogyat Vala. mint a' Nap Világánál Jároknak Arnyék mégyen utánnak, De midőn A Felhő bé fogja a' napot, az árnyék is el enyészik, A Könyen hajlo kösség így Követi a' Gazdagságot, melyek ha el fogynak, el hagynak tégedet. Azt kívánom, hogy ezek te réád nézve legyenek hamissak, De én ezeket az én példámból igaznak találtam. Midőn Boldog állapotba valék, az én esméretes denem kevés házamban Barátim elegen voltak. De mihelyen nyomoruságba esém, Barátim meg ijedvén ravaszul⁵⁵ Nékem hátat fordítottak. Nem is tsudálkozom, ha a' menkütől félnek, a' mely körül lévőket meg emészt. De mindazáltal a' szerentsétlen állapotban meg marado barátokat ditséri Casár, ha ellensége is. Nem is szokot haragudni (mert ő Nállánál kegyelmesebb nintsen), ha valaki szereti azt, akit addig szeretet, a' nyomoruságban. Minekutánna Thoás Philadesnek⁵⁶ Oresteshez valo szeretetét meg [ismerte, meg]⁵⁷ ditsérte. Azt mondják, hogy Patroclusnak⁵⁸ AKhilleshez valo szeretetét⁵⁹ Hector meg látta, meg is ditsérte. Mit tselekedet a' jo szívű Theseus, midőn Piritous⁶⁰ Barátyával pokolba le ment, azt mondják, Hogy puluto⁶¹ is Sajnálta. Midőn Thurnus⁶² meg holt, Nisus és Eurialus velle valo Barátságokat hihető, hogy meg Siratták. Még a' szegényeken is vagyon könyörületesség, a' mely még az ellenségbe is ditsértetik.

⁵⁴ L. 35. sz. jegyzet.

⁵⁵ 'Cautaque' (20). A szó jelentése 16–18. századi szótárainkban: okos, eszes.

⁵⁶ 'Pyladen' (28).

⁵⁷ Értelem szerinti kiegészítés. Talán másolási hiba következtében maradt ki a fordításból.

⁵⁸ Az eredetiben csak 'Actorida' (29).

⁵⁹ [Ebből javítottam:] szeretét

⁶⁰ A latin szövegben csak 'amico' (31).

⁶¹ 'Tartareum ... deum' (32). A 'Tartareus' jelző jelentése Pápai Páriz szótárában: Pokol-béli. Pontanusnál szerepel a magyarázatban Pluto (58). Erre a névalakra vonatkozó adatot nem találtam.

⁶² 'Turne' (33). A két sor teljes félreértése — nem Turnus halt meg, hanem Nisus és Euryalus. Pontanus részletes magyarázatot ad (59).

Jaj nekem, mely kevesen indulnak fel nyomoruságomon. Ilyen állapotba vagyok, amelyet eléggé meg nem Sirathatok. Jollehet meg szomorodtam vala Számkivettetésem, De a' te virtusad⁶³ meg vigasztalt. Ezt én még akkor meg mondtam, hogy e rajtod fog történni⁶⁴, mikor ily állapotba nem voltunk. Ha valami haszna vagyon a' Joerköltsnek és a' kegyességnek, azokba Senkit elődbe nem⁶⁵ tések. Es ate szép ékesen szollásaddal nints oly causa, mely el nem igazítatik azal. Ezeken Fel indultam és előre meg mondtam, hogy a' tehired fenn marad. [21v:] Ezt én nem jövendölöm az áldazatokra valo állatoknak belső részekből, Sem az egnek bal kézre valo dörgéséből, Sem a' madarak tsátsogásokból, Sem repülésekből. A' Jövendölésnek oka a' következő dolgokhoz valo jól hozzá vetés.⁶⁶ Ezeket jövendöltem, meg is bizonyítottam. A melyek mind reád, mind reám nézve igazok. Örvendek a' te elméden. Vajha az én tudományom a' Setétségbe maradott volna, Es az én hirem ki nem tudodat volna! Valamint néked a' mély tudományok hasznodra vagynak, Így nékem a' Poesis⁶⁷ ártat. Te mindazáltal tudod életemet, hogy a' melyeket irtam, azokat nem tselekedtem. Tudod, hogy ezt Ifju koromba inkább Tréfából, mint valoból irtam. Ellenben vétkeimet nem pallástolhatom, a' melyeknek meg lehet engedni⁶⁸. A mint lehet, Barátom, vedd szivedre bajamat, a' mely szivességgel eddig voltál, Légy olyal ezután is.

*Elegia Nona*⁶⁹

Vagyon nékem 'S kívánom, hogy továbbá is⁷⁰ légyen egy, A Minerva gondviselése alatvalo hajom, amely Sisakjáról neveztetik, a' mely akár vitorlával, akár evező lapáttal, akár mely Széltől is jól vitettetik, Es nem elégedet meg aval, hogy az ötöt követő halyokat⁷¹ el hagyná S a' melyek előtte indultak vala el, azokat is el hagyná, Es a belé szökdöső vizet meszsze el viszi, meg sem telik. Arra hajora én Corintusnak

63 A 40. sor többféle változatát ismerteti Burmann: 'profectu', 'pro sensu', 'pro censu', 'processu' stb. Pontanusnál 'profectu'-t olvashatunk, a sorhoz fűzött magyarázata: „et dissipantur nubila, cum de progressu studiorum tuorum, amice et de virtutibus cogito” (59).

64 Jelentése körülbelül: 'ez fog veled történni'. (Vö. NySz II, 1361, rajt 2.) A többféle fennmaradt változatból (41. sor: 'Hoc eventurum', 'Hoc ego venturum', 'Hoc mihi venturum', 'Hoc tibi ...') ez utóbbi szerepel Pontanusnál (59), ez lehetett fordításunk „eredetije” is.

65 [Előtte áthúzva:] <tész>

66 'Augurium ratio est et coniectura futuri' (51). Elképzelhető, hogy a fordító által használt latin szöveg volt már romlott: nyomda- vagy másolási hiba (vö. bevezetés) folytán hiányzott pl. az 'et' stb.

67 Poesis: csak 'Dissimiles illis' (58). Pontanus: „artes dissimiles sunt Poetica” (60).

68 megenged: ideillő jelentése (NySz I, 642, 4): indulgeo [dimittio; erlassen, vergeben, verzeihen]. L. még 43. sz. jegyzet.

69 L. 35. sz. jegyzet.

70 [Az „s” betűtől a Minerva szó kezdetéig aláhúzva.]

71 Vö. a bevezetés nyelvjárástörténeti része!

Cenkreis⁷² nevű várássánál találtam, és ezután engemet kékessegesen⁷³ viszen oly sok veszedelmek és a' vizeknek hankodások⁷⁴ között Minerva által kékesseggel⁷⁵ mégyen⁷⁶. Es mostan is azon könyörgök, hogy Pontusnak tengerbe való szakadásánál⁷⁷ bátorságosan⁷⁸ mehessen A Getáknak partyára, a' hová igyekezik. A mihelyt Eoliának Hellespontus vitt kevés szél által nagy utat tettem⁷⁹, Bal kézre fordultunk⁸⁰, Trojának várássától Imbriának⁸¹ kikötő helyére érvén, onnét könnyű szellel Zerinthiának⁸² kikötő helyére érvén a' mi meg fáradt hajonk Samon⁸³ Tratziaához érkezett. Innét könnyen el lehet menni Tempirába⁸⁴, eddig hozta az ő Urát. Ugy tetszet énnékem, hogy Tratziaán gyalog menyek által, hol Hellespontus⁸⁵ el hagyta a' tengernek vizét Es Dardaniába ment, mely építőjéről neveztetik, Lampsacusba⁸⁶

72 'Corinthiacis ... Cenchreis' (9). A ragozott alakot használja nominativusként, ezzel a módszerrel a továbbiakban is gyakran él.

73 'Fida' (10). Nyelvtörténeti szótárainkban ideillő jelentésben a szót nem találtam. Valószínűleg másolási hiba helyett: 'békessegesen'. (Az *Aneis* 1, 557. sorának fordításánál is ezt a szót használja: „hogy békesseggel el mehessünk Siciliának tengerén”.) Pápai Páriz magyar–latin részében szerepel a 'híhetséges' kifejezés (credibilis, verisimilis); az azonos tövű 'hiedelem' (fiducia) és 'hiedelmes' (confidens) szavakkal összevetve még ez is szerepelhetett az „eredeti” fordításban. Minthogy lejjebb előfordul még így, nem javítottam. Vö. 75. sz. jegyzet.

74 = hánkódások. Felváltva szerepel az *ny*-es változattal.

75 'tuta' (13). Valószínűleg másolási hiba helyett: 'békesseggel'. L. 73. sz. jegyzet.

76 Pontanusnál (63) és a Burmann-féle kiadás szövegében: 'tuta fuit' (13), de Heinsius a 'fugit' változatot tartja helyesnek.

77 'vasti ... ostia Ponti' (13). Az 'ostium' szó magyarázata a kéziratban felsorolt geográfiai terminusok között (vö. bevezetés): „Est locus ubi fluvius in mare aut major [sic!] in fluvium se exonerat.” (16v.) 'Pontus' jelentése Pápai Páriznál: Tenger.

78 *bátorság*: EtSz (I, 311) 2. jelentése 'securitas', 'sicherheit'.

79 A 15–16. sor értelmezése a szövegkiadóknak is nehézséget okozott, érthető, hogy kéziratunk fordítója (lejegyzője) sem tud vele mit kezdeni. Olyan szöveghagyományt, ami a *kevés szél által* fordítást igazolná, nem találtam. (A kéziratok 'limes' és 'trames' változatot regisztrálnak.) Másolási hiba vagy diktálás félreértéseként keletkezhetett a 'limes' = 'valami határa', azaz *széle* szóból *szél* 'ventus' értelemben.

80 ké<rt>re; fordultu<t>rtunk [ebből javítottam]

81 *Trojának várássától*: 'ab Hectoris urbe' (17); *Imbriának*: 'Imbria terra' (18). A melléknévi alakot használja földrajzi névként. Ez utóbbit Homonnay Imre is „Imbria földjé”-nek fordítja. Pontanus: „est enim Imbrus insula in Aegeo mari ...” (63).

82 *szellel* [ebből javítottam:] szellet — *Zerinthiának*: 'Zerynthia litora' (19). Pontanus: „Zerinthus, insula in Archipelago vel saltem oppidum et littus Samothracia” (63).

83 Vö. 72. sz. jegyzet.

84 A 21. sor többféle változatban maradt fenn. Az itt fordított változatban 'Tempyra petenti', míg az általam használt Pontanus-féle szöveg iskolai kiadásában 'Epirea petenti' áll (63). Az 1721-es nagyszombati, ugyancsak Pontanus névvel fémjelzett kötetben viszont 'Tentyra'.

85 'Hellespontiacas illa relegit (Pontanusnál relinquit) aquas' (24). A Hellespontiacas-accusativus helyett más szöveghagyományt nem találtam.

86 [Előtte áthúзва:] <Priacusnak>

ment, mely Priacusnak⁸⁷ gondviselése alatt vala, Hol Hellespontus Sestont Abidontól⁸⁸ el szakaszta. [22r:] Innét mentem propontis mellet épített Tzizikonba⁸⁹, a mely a Tessaliáknak nevezetes építmények, Onnét a' pontusnak arra a' részére mentem, a' melyen vagyon építve Bizantzium, Itt szakad kétfelé a' tenger. azt kívánom, hogy ezeket mulja felyül és jo szél által menyen keresztül a' tündér forma Cianéásnak⁹⁰ Szigetein, Stinéás⁹¹ várássán és Apollonián⁹², a' magos⁹³ Anchialus kö fala mellett ményen el. Innét Mesambria⁹⁴ ki kötő helyére és Odesbe⁹⁵ és a' te nevedről nevesztetet várasba, Oh Bache. Es az Alcatoes⁹⁶ kö fala mellet meg Szállat népeken keresztül, akik hazájokból ki üzetten oda telepedtek meg. Onnét Thomi várássába, a' honnét⁹⁷ Casar haragja miatt ki üzettem. Ezek ha így lennének⁹⁸, méltán áldozhatnék egy bárányt Minervának, mert Nagyobbakat nem lehet áldoznom. Tiis Castor és pollux, két testvér Atyafiak, akiket tisztel ez a' sziget, légyetek mind akét részről kalauzim⁹⁹, mert egyik vezet Simplegadás szigetében¹⁰⁰, a' másik Tratziában, Ti tselekedjétek azt, hogy mind akét utamban legyen szerentsés szelem.

*Sequens Elegia 10ma*¹⁰¹

Ez én levelem, melyet olvasz el első könyvemben, az én nyomorúságos utozásomban irtam, avagy pedig hideg¹⁰² decemberbe, midőn fáznám, mikor adria

- 87 Ehelyett: Priapusnak. A 26. sor itt fordított változata: 'Et te ruricola, Lampsace, culta deo'. Pontanusnál: 'tuta deo', az ő magyarázata szerint Liber vagy Osiris, és csak mint 'alii' véleményét említi Priapust (64).
- 88 'Seston Abydena' (28). Vö. 72. sz. jegyzet.
- 89 *Innét*: a ma általánosan elfogadott 'Inque' (29) helyett 'Inde' (pl. Pontanus) vagy 'Hincque' (Burmán) változat fordítása. *Tzizikonba*: 'Cyzicon' (uo). Vö. 72. sz. jegyzet.
- 90 *tündér forma*: 'instabilis' (34). Sem eltérő szövegváltozatot nem találtam, sem hasonló jelentést szótárainkban. *Cianéásnak Szigetein*: 'Cyaneas', vö. 72. sz. jegyzet.
- 91 'Thyniacosque sinus' (35). Valószínűleg másolási hiba ehelyett: 's Tinéas'.
- 92 'per Apollinis urbem' (35). Pontanusnál megtalálható a magyarázatban (65).
- 93 A többféle változat közül ('arta', 'acta', 'alta' 36) ez utóbbi szerepelt a fordító által használt szövegben. (Így található Pontanusnál is, 65.)
- 94 37. sor: a Burmann-féle kiadásban: „*Mesambriacos multi scripti*.” Pontanusnál 'Mesembriacos' (66).
- 95 'Odesson' (37). Pápai Páriz szótárában nem szerepel, Szenci Molnár Albertnél Odéssus, Homonnay fordításában Odesson.
- 96 39. sor: Pontanusnál: 'Alcathoi ... a moenibus' (66), de a Burmann-féle kiadás jegyzeteiből kitűnik, hogy számos 'Alcathoës'-változatot tartalmazó kézirat is volt. Az 1719-es kassai kiadásban: 'Alchathei'.
- 97 *Thomi várássába*: 'Miletida ... ad urbem' (41). Pontanus is hozza a magyarázatot. *a' honnét*: 'quo' (42). Szövegváltozatot nem találtam. Sajtóhibából, vagy, ha a latin szöveg másolat volt, elírásból eredő 'qua' alakra gondolhatunk.
- 98 Az itt fordított változat: 'Hac si contigerint' (43). Pontanusnál: 'Hac si contigerit' (66).
- 99 [Ebből javítottam:] Clauzim. Nyelvtörténeti szótáraink a szó ilyen vagy hasonló előfordulását nem regisztrálták.
- 100 'Symplegadas ... per artas' (47), vö. 72. sz. jegyzet.
- 101 L. 35. sz. jegyzet.
- 102 [Ebből javítottam:] hide

tengerének közepén volnék, vagy midőn Korintusbol¹⁰³ ki mentem volna és számkivettetésemnek második hajójára ültem. Hogy a' pontusnak háborgási és hánykodási között verset irtam, még az Égéum tengerének közepében lako Ciclade-
sek¹⁰⁴ is el bámultak, azt gondolom. [22v:] En magam is tsudálkozom, hogy az én elmém a' tengernek ily nagy zugása miatt el nem tompult¹⁰⁵, ezt vagy magam kívül valo ragadtatásnak¹⁰⁶ vagy bolondságnak mondjam. Még is az én elmémet meg ujjitatta¹⁰⁷ nyomoruságomban. gyakran engemet a' Hedus¹⁰⁸ tsillagai felhőkkel fenyegetnek vala, gyakran a' Steropis¹⁰⁹ tsillaginak fel tetszésekkal a' pontus ijeget¹¹⁰ vala. A Göntsöl Szekerének¹¹¹ fel jövele a' napot meg homályosította, avagy a' Hiadás tsillaginak fel jövele vizet ád vala. Még az hajom is vízzel telvén, még is reszkető kezemmel¹¹² verset irtam, a' mint lehetett. most is a' Kötelek tsikaragnak az északi szélről és a' víz hegy modra hánykodik. Még az hajos mester¹¹³ az égre emelvén kezeit elfelejtvén mesterségét segedelmet kér. akár hová nézek¹¹⁴, tsak látom az halál formáját, tsak nem kétségbe esem, rettegve könyörgök, majd a' ki kötő helyre érkezem, de inkább félek a' partan lévő tolvajoktól¹¹⁵, min Sem¹¹⁶ a' tenger hánkodásától. Mert egyszersmind mind az emberek fégyverektől, mind a' tenger olálkodásától¹¹⁷ félek. két dolog rettegtem engemet, ugymint a' fegyver és a' víz.

-
- 103 'Aut, postquam bimarem cursu superavimus Isthmon' (5). A kéziratban másutt — vö. bevezetés — olvasható földrajzi „szakkifejezések” közt 'Isthmus' meghatározása: „Est terra angustum Spatium quo peninsula cum continente coharet” (16r). Pontanus magyarázata: „Bimarem vocat Corinthum Isthmo propinquam ...” (67).
- 104 Vö. 72. sz. jegyzet. Szenci Molnár szótárában Cyclades: Az Agaum tengeren valo szellesztett szigetek. Pápai Páriznál nem szerepel.
- 105 [Javítva erről:] tomlut.
- 106 Pápai Páriznál a szó jelentése: Bolondság, El-ámultság, Rémulés, Tag 'zibbadás.
- 107 'mens relevata mea est' (12). Nem találtam más változatot, talán egy 'renovata'-ra romlott iskolai kiadást vagy másolatot használt a fordító.
- 108 'Hadus' Pápai Páriznál: Gödölye, Ketske bak.
- 109 Burmann kiadásában 'Steropes' (14), de a jegyzetekben: „*Steropis* scripti quidam et editi”. Pontanusnál is ez utóbbi alak szerepel (68). A fordításra vonatkozóan vö. 72. sz. jegyzet.
- 110 *íjeget*: ijesztget (TESz II, 196; SzT V, 528).
- 111 'custos Erymanthidos Ursa' (15). Fordítónk a 'custos' szót figyelmen kívül hagyta, így lett az Arcturusból *Göntsöl szekere*. (Pontanusnál szerepel a magyarázatban, 68.)
- 112 [Ebből javítottam:] kezennel.
- 113 'gubernator' (21). Jelentése Pápai Páriz szótárában: Kormány-hajtó; a 'hajósmester' a 'naclerus, naviculator' szónak felel meg. Talán az ugyancsak Pápainál szereplő 'gubernator equorum: lovász-mester' analógiájára fordítja így.
- 114 Az általam látott modern kiadásokban szereplő 'quocumque aspexi' (23) helyett Pontanusnál is (69), Burmann-nál is 'aspicio'.
- 115 'portu terrebor ab ipso: Plus habet infesta terra timoris aqua' (25–26). Pontanus jegyzete: „ipse me portus terrebit ob latrones” (69).
- 116 *min Sem* 'mint' ilyen alakban: TESz II, 931. (Hunyad m.), minsen: Erdély (ÚMTsz III, 1277).
- 117 Az 'insidiis' (27) szót — a következő sort ('ensis et unda') előrevetítve — már itt kétféleképp fordítja: *fégyverektől, olálkodásától*. Szenci Molnárnál a szó 3. jelentése

Tartok, ne hogy¹¹⁸ ez a' vért szomjuhozo nemzet meg ölvén prédát keressen az én véremben, a' tenger is, meg halván, ditsekedjék halálomban. Pontusnak bal kéz felől való részén igen ragadozó¹¹⁹ nemzet lakik, holot csak a' vér ontás és hadakozás hallatik. télben a' tenger igen zavaros szokot lenni, az én szivem ánnál is zavarosabb. Anyival is inkább meg engedhetz¹²⁰ nékem, kedves olvaso, hogy ez meg nem felel reménségednek, mivel meg sem felelhet. Most nem írhatok ugy mint régen, az én kertemben, Nem is fekhetem ágyomban¹²¹, hányattatom télnék idején a' tengeren és kék színű vizek el borityák leveletem, fenyeget a' tél keménységgel, morgolodik, hogy rajta verset mérek írni. győzőn meg a' tél, de kérem, hogy a' mely időben meg szünöm¹²² a' vers írástól, ő¹²³ is szünyék meg¹²⁴ a' hánykodástól.

[23r:] *Liber Secundus*

Mitsoda gondom vagyon reátok, haszontalan könyveim, aki versem miat vésztem el. Miért vésztem számba az én nyomoruságot okozo verseimet? Nem elég é, ha egyszer meg büntetődtem? Az én verseim tselekedték azt, hogy az egész nép roszt itélettel volna felöllem. Az én verseim tselekedték azt, hogy Césár meg esmérne engemet erköltsémmel¹²⁵ együt, aki ennek előtte gyűlölte verseimet¹²⁶. gondolj engemet tudomány nélkül valonak, azonnal nem leszek bűnös. Az én versemnek tulajdonítottam, hogy bűnösnek decláraltattam. Ez a jutalma éjjeli nappali fáradtságomnak, az én tudományom meg büntettetett. Ha eszem lett volna, nem követtem volna a' Kilentz musákat, azokat az Istenekeket, akik az ötet tisztelőket veszedelemben ejtik. Most oly nyomoruságba vagyok, hogy egy küben kétszer ütöm meg lábamat, Valamint a' meg győzzetett bajnak viszsza mégyen a' viaskodo helyre és az hajotőraést¹²⁷ szenvedet hajo a' hanykodo tengerre viszsza mégyen. De talám¹²⁸ mint

Olalkodas. Pápai szótárában 'insidia' jelentései közt nem, csak származékszavainál sorolja fel.

118 ho<d>gy [A „g” betű „d”-ből javítva.]

119 „Latorságtól, álnok tanátskozástól, ragadozó szándéktól megmenti őket” (Pázmány prédikációiból idézi NySz II, 1357).

120 Vö. 43., 68. sz. jegyzet.

121 [Lap szélén így szétválasztva:] a' gyomban.

122 *meg szünöm*: ideillő jelentéseit NySz (III, 356) a Calepinus-szótárból veszi (a példát is): cesso, concessio, desisto; 'sírástól megszünöm'. Az ovidiusi sorban (44): 'modum statuam carminis'. Pontanusnál: „Ego cessabo a scribendo, tempestas cesset a saviendo” (70).

123 ö<s>

124 Vö. 122. sz. jegyzet.

125 [Átírva ebből:] <versemmel> [vagy] <verseimmel>.

126 *aki ennek előtte gyűlölte*: az itt fordított szövegváltozat: 'Iam pridem invisus' (Pontanusnál így, 72). Burmann kiadásában: 'Iam demum visus' (8). — *verseimet*: [ebből javítottam:] verseimet.

127 [ligatúrával]

128 *talám*: talán (TESz III, 827).

régen Telafusnak¹²⁹ amely dolog ártat, Segítséget adott, Így engemet is az én versem, a' mely Casárt meg haragitatta, talám¹³⁰ meg engeszteli haragját, A mely az Isteneket gyakran meg engeszteli. Maga¹³¹ is Cesár a' Romai Aszszonyokkal a' tornyos Koronájú¹³² Opsnak verseket énekeltetett, Még Fébusnak egyszer a' száz esztendőben elé fordulo játékban meg parantsalta verset énekelniek. Kérlek kegyelmes, hogy ezen példákkal engeszteltessél meg réám haragvásadrol. Hogy ezeket meg nem érdemlettem volna, nem vagyok oly szentelen¹³³, hogy tagadjam. ha nem vétettem volna, nem kérnék engedelmet¹³⁴, de az én nyomoruságom alkalmatosságot adot a' megengedésre¹³⁵. Ha valamenyiszer vétkeznek az emberek, mind anyiszar hajtya le menykövét Jupiter, hamar ki fogyna belölle. Ha az ég dörög, e földet meg retenti, mindjárt szép időt hoz. Méltá¹³⁶ mondatik tehát Istenek Atyának, igazgatójának, Nintsen is nagyobb nállanál e' földön. Te is mindenek Atyának mondatathatol, Kövesd az Istenek szokását, viseld nevét. [23v:] Azt meg tselekedheted, mert Senki nintsen nálladnál kegyelmesebb, És Senki nem tudja jobban igazgatni a' birodalom gyepöljét, mint te. Te gyakran, meg győzván a' párthusak¹³⁷, meg engedtel¹³⁸, ha téged[et meg] győztek volna, ők néked meg nem engedtek¹³⁹ volna. Te ellened sok gazdag és vitéz emberek fegyvert fogtanak, akikkel mely napon meg ütköztél, azon az napon meg engeszteltetted. mind akét részről meg engeszteltettek s' az Isteneknek aldoztanak. Valamint ate katonad örvendnek, ha az ellenséget meg győzik, így az ellenség is örvend, hatölled¹⁴⁰ meg győzzetetik. Az én bajam anyival könnyebb, hogy rollam nem mondhatyák, hogy én Sem az ellenség fegyverét, Sem Seregét nem követtem. A Tengerre 's a' földre¹⁴¹ 's az harmadik egben lakozo Istenekre és te réád, jelen valo Istenre eszküszöm¹⁴², Te nagy Férfi, ilyen szivességgel viseltettem hozzád, hogy egyedül igyekezettel tiéd voltam, mivel egyéb modon nem lehetet. En kívántam, hogy¹⁴³ élj Sokáig és az kevesen¹⁴⁴ kívánok között én is egyik voltam, Es

129 Te<s>lafusnak. — Ehelyett: Telephusnak. A latin szövegben csak 'Teuthrantia regna tenenti' (19). A nevet Pontanus hozza a jegyzetekben.

130 Vö. 128. sz. jegyzet.

131 <m>Maga [Az „M” „m”-ből átírva]

132 'turrigera ... Opi' (24). A 'turriger' szó jelentése Pápai Páriznál: Torony viselő, hordozó. Pontanus magyarázata: „Latinas foeminas jussit Augustus Opi, coronam turritam gerenti Dea, carmina dicere” (73).

133 Vö. pl. TESz III, 711.

134 Vö. 43., 68. sz. jegyzet.

135 Vö. 43., 68. sz. jegyzet.

136 méltá: méltán. (Vö. TESz II, 884.)

137 'parti superata' (43) helyett Pontanusnál 'Partho superato' (75).

138 Vö. 43., 68. sz. jegyzet.

139 Vö. 43., 68. sz. jegyzet.

140 [Lapszálen elválasztva:] ha=tölled.

141 fő<r>ldre

142 A nyelvtörténeti szótárakban egyetlen hasonló alakot találtam: eszkedni (csángó nyj., EtSz II, 46).

143 [A „g” betű olvashatatlan betű(k)ről javítva.]

144 [A két „s” „sz”-ből javítva.] Eltérő szövegváltozatot nem találtam.

érted áldoztam, különösön¹⁴⁵ egyedül a' többek közé is könyörgésemet hozzá adtam. Miért emlegetem azokat a Könyveimet, melyek nékem ártattanak¹⁴⁶, a' melyekben sok helyek neved ditséretével telyesek? Nézd meg az én nagyobb könyveimet, melyeket el nem végeztem, az én által változásról irt verseimet: Meg tanálad ott a' te nevednek ditséretét és az én te hozzád való szivességemnek jelét. a' vers által nem nevededik a' te ditséreted, nem is öregbedhetik. Jupiternek fenn vagyon az ő hire, még is mindazáltal örvend, ha az ő neve a' versek matériája. Midőn emlegetik a' Gigátesekkel¹⁴⁷ való hartzát, Hihető hogy örvend. Tégedet mások ditsérnek, a' mint illik, versekkel magasztalnak. De a' miképpen a' száz barmokból való áldozat kedves Jupiter előtt, így a' kevés is kedves az Isteneknek. [24r:] O mely kegyetlen és meg esküt ellensége az, aki az én Szeretetről irt könyveimet néked olvasta, hogy azokat az verseket, a' melyek ate nevedet tisztelik, gyűlöljed¹⁴⁸. De ha te haragszol, ki nékem Barátom? akkor én is magamnak szinte ellensége valék.¹⁴⁹ Midőn az háznak egy része el sülyed, a' terre¹⁵⁰ mind oda fordul, Így midőn el hagy a' szerentse, minden rosszszak te read¹⁵¹ fordulnak. Mihelyt te gyűlölted az én verseimet, az egész nép is mindjárt gyűlölte. Emlékezem, hogy erköltsemet meg próbálván¹⁵² meg szeretted életemet, midőn a' nékem adattatott lovan te előtted Censor¹⁵³ előtt meg fordultam. ha az Semmit Sem hosznál, és az tisztességes életnek Semmi jutalma nintsen is, leg alább nem pirangattál meg. Nem is bolondul tétettettem a' törvénybe idéztettek igazításokat fojtato sinat közé, nem is bolondul a' tiz férfiak¹⁵⁴ közé Számláltattam. Még akülönös¹⁵⁵ ítélet tételben is igazán ítéltem, hogy mind a' nyertes

145 *különösön*: külön. Ld. NySz II, 485.

146 [Az „n” betű „t”-ről javítva.]

147 'Gigantei ... proelia belli' (71). Fordítónk itt is a ragozott alakot ragozza tovább. (Vö. 72., 83. j.) 'Gigas' jelentése Pápai Páriznál: Oriás.

148 Heinsius jegyzete a 79–80. sor fennmaradt változataihoz: „Sed quo te vertas, omnia subobscura sunt. Quare et hoc distichon inter spuria numeretur.” A Burmann-nál és Pontanusnál is olvasható szöveg: 'Carmina, ne nostris sic te venerantia, libris Iudicio possint candidiora legi!' A magyarázat Pontanusnál: „Qui legerit tibi libros meos amatorios ..., efficiet, ut de aliis quoque libris meis et carminibus, quibus te laudo, minus candide ac sincere iudices” (77).

149 *Debateharagszol* ...: így központozva a fordítás megközelítőleg helyes (81). A kéziratban nem így található; a *kikezdetű* tagmondatot a fordítás utolsó lejegyzője minden bizonnyal vonatkozó mellékmondatnak tekintette.

150 = teher. (NySz III, 503: tereh, terhe, terh.) Nem gondolom tollhibának. Bár ilyen alakjára adatot nem találtam, nyelvtörténeti szótáraink számos változatát regisztrálták.

151 re<d>ad

152 [A „p” betű „b” betűből javítva]

153 A 89–90. sor fordítását kiegészíti a magyarázatból. Pontanus: „Censebantur tum equites” (78) és később, az 542. sorhoz fűzött magyarázatban: „cum te Censorem ... praterii” (115).

154 'decem decies ... viris' (94). 'decies' fordítása kimarad, bár a kommentárok említik, hogy a 'judicium centumvirale' értendő ezalatt.

155 'Res quoque privatas' (95). 'Res privata' jelentése Pápai Páriz szótárában: Magános dolog,

mind a' Alperes¹⁵⁶ meg vallaná, hogy igazán ítéltem. Jaj szegény fejem, én a' ki tölled Sokszor meg ditsérttettem, még is utolsó ítélet tételed nékem ártat. Utolsó ítélet tételeddel te engemet el vesztettél, a ki eddig békességben voltam. Nem is te haragszol csak én réám, hanem mindenek. Miért láttam valamit? miért láttam szemem¹⁵⁷ a' tilalmas dolgakat? miért vétkeztem boldogtalanul? Tudatlanul Acteon meg látta Diánnát meztelenül, melyért kutyainak praédájává lett e¹⁵⁸. Az Istenek a történetből¹⁵⁹ eset vétkeknek Sem engednek meg¹⁶⁰, hanem azt meg büntetik a' meg bántatot Istenek. Azon az napon, melyen tudatlanul vétettem, el veszet méltatlanul az én bűn nélkül való házam. Így az én kitsiny házamnál elejére nézve egy sintsen nemesebb. Nem is igen nagy gazdagságban, nem is igen szegény szegénységben helyeztetet az én házam, a' hol vagyon egy középszerű nemes értékű ember. [24v:] Légyen az én házam Kitsiny mind eredetére, mind régiségére, még is az én elmém által híres. Jollehet az én munkáimat bolondság[bol] irtam, még is az egész világra ki terjedet az én hirem. A Tudos emberek esmérik Násot, és nem is átalják a' bölts ferfiák közé számlálni. El veszet az én Musák előtt Kedves házam egy, de nagy vétektől. De úgy veszet el, hogy még fel kelhet, ha Csésár¹⁶¹ haragja meg engesztelődik, a' kinek büntetésemhez való kegyelmessége olyan, hogy kissebb az, mint félelmem volt¹⁶². Eletemet meg engedted¹⁶³, halálra nem ítélte, O Derék férfi, ki nagyobb büntethetsz vala meg. Az is hozzá járult, hogy Atyai örökségemtől meg nem fosztattál, mintha nem elég lett volna, hogy életemet meg engedted¹⁶⁴. Sem pedig büntetésem a' tanács eleiben nem deklaráltad, Sem pedig különös ítélő birot hozzám nem küldtetél, Hanem büneimért meg dorgáltál, mint illik fejedelemhe a' törvénybe idéztetteknek perek. Még az is hozzá járul, hogy mely keményen fenyegetél, még is a' büntetésnek neme annál könnyebb, Mivel Relegatusnak¹⁶⁵, nem exulnak hivattatom, melyek szenvedhetők. Jozan¹⁶⁶ okosságú embernek nintsen nagyobb baj, mint a derek ember előtt nem lenni kedvességben, De az Istenek is meg engesztelődnek, és az első után szép idő szokot lenni. Láttam egy szőlő vesszővel meg rakattatot szilfát, mely a' menykütől megütetett. Jollehet temeg tiltottad, hogy ne reméljek, de még is reméllek, ezt az egyet parantsolatod ellen is meg tselekedhetem. Midőn¹⁶⁷ tégedet látlak, oh Kegyelmes férfi, akkor remellek, de midőn

Tulajdon maga dolga. A Calepinus-, Szenci Molnár Albert- ill. Cellarius-Bél-féle szótárban sem találtam ebben a jelentésben.

156 [Az *Al fel*-ről javítva]

157 [Ebből javítottam:] szememet. Elírás vagy másolási hiba.

158 = ez (NySz I, 723).

159 *történetből*: véletlenül (CzF VI, 443).

160 Vö. 43., 68. sz. jegyzet.

161 [A „C” után az „s” betű utólag beszúrva.]

162 Az itt fordított változat: 'Ut fuerit nostro lenior illa metu' (126). Pontanusnál 'illa' helyett 'ira'.

163 Vö. 43., 68. sz. jegyzet.

164 Vö. 43., 68. sz. jegyzet.

165 *Mivel*: [Az „M” „m”-ről javítva] — Relegatusnak: vö. 3. sz. jegyzet.

166 [Javítva erről:] Pogan.

167 [Az „M” „m”-ről javítva].

bűnömet meg gondolom, el tsüggedek. Valamint a' hánykodo tenger¹⁶⁸ a' szél vészektől meg szünik¹⁶⁹, le tsendesednek és halgatnak, hogy azt gondolnád, hogy már nem hánykodik, [25r:] Így az én félelmem el mégyen, meg viszá jő, reméllek, nem is, meg haborodom. Az Istenek által, a' kik néked hoszszu életet adnak, adjanak is, ha Romát szeretik, hazád¹⁷⁰ által, mely uraságod alat bátorságban¹⁷¹ nyugszik, A kik között a' minap bátorságban¹⁷² valék, E szerént egész indulatból a' te érdemed szerént a' Romaiak ditsérjenek. Livia, a' te feleséged, éljen Sokaig te vélled együt, Kitsoda máshoz nem lett volna méltó, A Ki ha nem lett volna, nőtelen életet Kellet volna élned, Senki nem lett volna, Kinek férje lehettél volna. Boldog állapotba lévén a' te mostoha fíjad is élvén temeg vénhedvén vénségében igazgassa ezt az Országot. Ezt meg tselekedvén A te unokáid, Ifjuságnak virágjai, mint te és a' te Atyád¹⁷³, ugy tselekedjenek. Így a' te birodalmodhaz¹⁷⁴ szokot győzedelmed most is segéljen meg, A Romaiak hadi vezérét a' szerentse hordazza jobb szárnyán¹⁷⁵, tétetessék fejében Borostyán koszoru. A Ki által hadakozol, a' kinek adod a' te Isteneidet és szerentséidet, Egy részed jelen vagyon, igazgatod Romát, más részed meszsze Germániába¹⁷⁶ hadakozik. Ezz¹⁷⁷ jöjjön¹⁷⁸ viszsza győzedelmesen, Győzedelmi pompát tartson. Kérlek kegyelmezz meg énnékem, szünjék meg haragod, már szegény fejem próbáltam haragos voltodat. Kegyelmez, Oh Hazának Atya, és nem emlékezzél meg erről, add meg régi reményseget. Nem kérem, hogy viszsza menyek hazámba, Jollehet, hogy hihető, hogy az Istenek nagyobbakat is meg engednek. Ha énnékem közelebb lévő Számkivettetett helyet adsz, büntetésemet nagyon meg könnyebbitel. Meszsze vettettem számkivetésben az ellenség közé, Senki is meszszebb nem küldettett, mind én. egyedül Vettettem a' Pontusnak arra a' részére, a' hol a' Pontusba szakadat az Ister folyo vize heted magával, nyomorgottatom¹⁷⁹ egyedül a' Göntzöl szekere. A Jázigeseket, Kolkusakat, Metereusokat és a' Gétákat tsak a' Danubium szakosztya el töllem. Még mások is, a' Kik nagyobbat vétettek, meszszebb számkivetésben nem küldettek, mind én. [25v:] Ezentul már Semmi nintsen, hanem¹⁸⁰

168 'aquora' (149). Pontanus, Burmann, Luck ezt a változatot hozza. (Merkel: 'aëra'.)

169 Vö. 122. sz. jegyzet.

170 [A „h” betű „n”-ről javítva.]

171 L. 78. sz. jegyzet.

172 L. 78. sz. jegyzet.

173 'Per tua, perque tui ... parentis' (168). Pontanusnál ez a változat szerepel. (Burmann-nál Heinsiusszal összhangban 'perque sui'.)

174 [Ebből javítottam:] birodalmod haz

175 'solitis circumvolet alis' [ti. Victoria] (171). Nem találtam eltérő szövegváltozatot.

176 Ovidius Germániáról itt nem (176), csak a 229. sorban ír.

177 A TESz egy 14–15. századi 'ezzek' alakot regisztrál (I, 818).

178 jö<l>jjön

179 = 'nyomorgattatom', azaz 'nyomorgatom'? A fordítás így helyes lenne. A szó ilyen előfordulását nem találtam. Amennyiben nem elírás 'nyomorgotom', azaz 'nyomorgatom' helyett (vö. a bevezetés nyelvtörténeti részét: o-zás, magánhangzóhosszúság jelöletlensége), elképzelhető még, hogy a *Göntzöl szekere* kifejezés mellől maradt le másolási hiba folytán az [alatt].

180 [Ebből javítottam:] hanem hanem

tsak a' hideg, az ellenSég és a' Fagyos tenger, mely hely ezektől lakhatatlan¹⁸¹. Itt[en]¹⁸² Euxinusnak bal kéz felől való részén vagyon vége a' Romai birodalomnak, Közelebb laknak Basternusok, tovább a' Sarmatesek. Ez Roma utolsó határa¹⁸³, ide is alig terjed ki birodalmad. Kérlek alázatosan tégedet, hogy tégy engemet¹⁸⁴ bátorságosabb¹⁸⁵ helyre, Hogy¹⁸⁶ ha meg fosztattál hazámtól, ne fosz meg békességemtől is, Hogy ne féljek ezektől a' Nemzetségektől, akiket meg nem tartoztathat az Ister a' réám ütéstől, Ne hogy az ellenségtől meg fosztassam¹⁸⁷ te hozafijad¹⁸⁸ lévő. Nem engedi meg A Romai Törvény, hogy aki ot született a' Tsászárok békességes állapotokban, meg kötezzem¹⁸⁹. Két vétkek vesztettek el engemet, az én versem hibám, a' masikat el halgatom, Ne hogy Czésárnak¹⁹⁰ ujjolag ártsak, melyet Sokszor meg bántam¹⁹¹. A Más vétkem még hátra vagyon, mely rut vétkekkel méltátlannul¹⁹² meg bántattam, paráznasággal vádaltattam. Czésár Sem tudhat meg mindent, és Sokak vagynak olyak, melyek kisebbek, mint Sem meg tudhatná. Még az Isteneket is és égen uralkodo Jupitert Sem illeti, hogy minden kitsiny dolgot meg tudjan. Te is, a' ki igazgatod Romát, minden kitsiny dolgot nem tudhat meg, tudnillik te, Roma előjárója, a' te bajad miat nemérkezel, hogy olvasnád az én haszontalan verseimet. Nem olyan könnyű igazgatni Romát, Nem olyan kitsiny tereh¹⁹³ vagyon rajtad, Hogy olvashatnád az én Játékból iratt haszontalan verseimet, és nézhetnéd valójában. Most néked Pannoniát, most illirikumot kell meg hodolnod, Most a' Rhetikusok és a' Trátziák fenyegetnek, Most kérnek békességet az Arméniabéliek, most nyujtyák nyiljakat, Most adják által a' Lovas Párthusak hadi szerszámokat félvén. [26r:] Most esmérük fijadban Drususban¹⁹⁴ a' Germániabéliek hatalmadat, hadakozik a' Nagy Czésár helyet akis Tzésár. Utoljára Soha ily¹⁹⁵ nagyra nem terjedet Roma birodalma, még egy¹⁹⁶ része is rosszszul nem igazgattatik. A Várasban lévő Törvény ki adás is,

181 A magyarázatot is belefoglalja a fordításba. Pontanus: „Ultra hanc terram sunt loca ob frigus inhabitabilia ...” (85).

182 Bizonytalan olvasat. Lehet még: *Itt az*.

183 'Hac est Ausonio sub iure novissima' (199). Pontanus magyarázata: „Terminus hic et limes Romani Imperii” (86).

184 [Előtte áthúзва:] <tég>

185 L. 78. sz. jegyzet.

186 <h>Hogy

187 'Neve ... possim ... capi' (204). 'Megfoszt' jelentéséhez vö: „Meg-fosztotta, és fel-prédálta minden ellenségét”; „Az tiz király meg-fosztja és hamuvá teszi a várast” (Pázmányt idézi NySz I, 950).

188 'civis' (204). Első jelentése Pápai Páriznál is: Haza fia.

189 kö<z>tezzessem

190 [Ebből javítottam:] Czsésárnak

191 'Quem nimio plus est indoluisse semel' (210). Más változatot nem találtam.

192 Az itt fordított szövegváltozat: 'qua turpi crimine lasus' (211), Pontanusnál így található. — *méltátlannul* [ebből javítottam:] méltátlannus.

193 = teher (pl. TESz III, 875).

194 'prole tua' (229). A magyarázatok eltérnek egymástól. Pontanusnál Tiberius (88).

195 [Többszörösen javítva:] i<gy><j>ly

196 [Utólag a sor fölé beszúrva]

a' bátarság¹⁹⁷ szerzés is és az erkölts¹⁹⁸ vizsgálás is fáraszt tégedet. Rajtad azok Sem történhetnek, hogy a' mely békességes állapotot adsz¹⁹⁹ a' Nemzetségnek, magad nem követheted, irtoztato²⁰⁰ hadakat viselvén Sokakkal. Tsudálkoznám, hogy te ily Sok nyomoruságok közt olvashattad volna az én Tréfás verseimet. Inkább is akartam volna, hogy ha ürös²⁰¹ löttél volna asok bajtol, versemet olvastad volna. tudom, hogy Semmi hibát benne nem találtál volna. Azt ugyan meg vallom, hogy azok nintsenek olyanak, hogy méltó lenne Ilyen²⁰² férfi eleiben. Mindozáltal nem irtam ugy, hogy ellenkeznék a' Romai Törvényel, És a' Romai Aszszonyokat tanítanak. Ne hogy kételkedjél, kinek irtam légyen, az egyiknek elején e²⁰³ vagy on²⁰⁴ írva: Távazzatok ennek olvasásától, o²⁰⁴ ti tisztá életű szüzek és tisztességes Mátrónák, Semmit Sem irtam törvényel ellenkező dolgot, hanem csak a' mi szabad volt. Az en versemben Semmi hiba nintsen. Valyon nem el tiltottamé ettől a' Aszszonyságokat? De Aszszonyság élhet ilyen tudományokkal²⁰⁵, azt is meg tanulja, mely nem néki tanittatik²⁰⁶. Semmit Se olvassan tehát az Aszszonyság, mert minden verseskönyvből tanulhat rosszat. Akár mihez nyuljan, ha hajlandosága vagy on a' rosra, erköltse²⁰⁷ vesztetésére mindenből talál rosszat. Végye bár a' kezében a' Romai historiát²⁰⁸, melynél ártatlanabb²⁰⁹ semmi nintsen, meg tudja honnét származott eleje²¹⁰. Ha valaki kezében vészi Lucretius verseit, melynek elején mondatik Vénus fiának lenni Eneást²¹¹, mindjárt magában kérdezősködik, hogy hogy lehetet Éneás Venus fia. [26v:] Tovább mégyek, ha szabad rendre menni, az elmének minden versek árthatnak. Mindazáltal nintsen minden könyvben h[iba]. Semmit Sem hosznál, a' mi nem árthat. Mivagyon hasznasabb a' tüznél, mindazáltal ha valaki meg gyujtja házát, vakmérő voltának meg adja az Árrát²¹². Az orvosság is hosznál, árt is, és meg mondja, melyik fű hasznos²¹³, melyik ártalmas. Mind a' Tolvaj, mind az utozo fegyverbe öltözik, a' tolvaj

197 L. 78. sz. jegyzet.

198 erkö<r>ls [vagy] erkö<l>rts [eldönthetetlen, hogy melyik betűt javította a másikkal]. Nyelvtörténeti szótárainkban „r” betűs alakot nem találtam.

199 [Javítva erről:] asz.

200 'irrequieta' (236). Jelentése Pápai Páriznál: Nyúghatatlan.

201 TESz (III, 1054): 2) 'elfoglaltságtól mentes, szabad'.

202 [Javítva erről:] lyen

203 [Fölötte pont v. aposztróf.]

204 [Fölötte pont v. aposztróf.]

205 [Ebből javítottam:] tudományokat

206 [Javítva erről:] tulajdonittatik — t<u>a<lajdo>nittatik

207 [Ebből javítottam:] erköltse. — Vö. 198. j.

208 [Javítva erről:] historit.

209 [Javítva erről:] ártalmasabb — á<t>rta<l>t<mas>la<bb>nabb

210 [A szó első betűje javítva, valószínűleg „i”-ről.] Elképzelhető, hogy másolási hiba a latin eredetiben olvasható 'Ilia' (260) helyett.

211 'Sumpserit, Aneadum genetrix ubi prima' (261): a magyarázatot itt is belefoglalja a sor fordításába.

212 SzT az *ár* szó számos ilyen alakját regisztrálja a 16–18. századból (I, 385–387).

213 [Ebből javítottam:] melyikfűhasznos [A fordító utólag szúrta be a 'fű' szót, ezért egybeírták látszik.]

leselkedik, az utozo magát oltalmazza. Tanulják az ékesen szollást, hogy az ártatlanoknak bajakat igozitsák, Mégis²¹⁴ az bünösöket meg szabadityák és az ártatlanokat el nyomják. Így az én versem is, ha jozan elmétől olvastatik, Senkinek Semmit²¹⁵ Sem árthat. És A ki az én versemben hibát talál, vétkezik²¹⁶ és az én verseimet gyalázza. Azt mindazáltal meg vallom, hogy a' Játék néző helyen is a' rosszszak tanulnak rosszszat: ronsd el hát a' Játék néző helyet! Mely nagy ok²¹⁷ szolgáltatik a' vétekre a' Bajnakok küszködéseknak helyeken!²¹⁸ Rontassék el²¹⁹ azért a' kerek játék néző hely²²⁰, mert nem bátorságos²²¹ a' Circus, mert ott egybe ül a' Legénykével²²² a' Leány. Némely Leányok tsak azért mennek a' Játék²²³ néző helyre, hogy lássa Szeretőjét. azért ne nyitassék ki a' Porticus? Mivagyon szentebb a' Templomnál? ebbe Sem kell menni, itt is tanul a' rossz rosszszat. Midön meg áll Iupiter templomában, meg látja, mely Sok Leányokat Koholt²²⁴ menyessékké. Ha bé megyen Jupiter Templomához közelebb lévő Juno templomában, kérdezi, mért kergette Juno²²⁵ a' tisztátalan személyeket. Ha valaki Pallásra néz, mindjárt kérdezi, hová tette²²⁶ Pallás a' küszködés között lett Erithoniust.²²⁷ Ha valaki bé megyen a' Nagy Márs templomában, meg látja az ajtóban Mársal Vénust együt festve, a' melyet te tisztelsz²²⁸. [27r: Ha] valaki bé megyen Isis Isten Aszszony templomában, mindjárt Kérdezi, mért kergette Juno²²⁹

214 is [utólag beszúrva]

215 [Ebből javítottam:] sennit.

216 A modern kiadásokban olvasható 'At quasdam vitio. quicumque hoc...' (277) helyett Pontanus (91) és Burmann szövegében egyaránt 'At quiddam vitii quicumque hinc concipit, errat'.

217 [Az „o” olvashatatlan betűből javítva.]

218 A 281–282. sor változataiból a Pontanusnál (is) találhatóhoz jár a fordítás a legközelebb: 'Peccandi causam quam multi saepe dederunt, Martia cum durum sternit harena solum?' (A 'quam multi' mellett 'qua multi', 'quam multis', 'mimi quam', 'multis quam' variációt találtam; a 282. sorbeli 'cum' helyett előfordul 'cur'.) *Bajnakok küszködéseknak helyeken*: 'harena' jelentése a szótárakban egyöntetűen 'fövény' ill. 'viaskodók pályájok'. A magyarázatban (92) szereplő 'ludus gladiatorius' azonban Pápai Páriznál: Bajnoki játék.

219 [Előtte áthúzva:] <vetek>

220 'circus' (283). Pápai Páriz szótárában: Kerengő, Kerek gyűrű, Kerek udvar. Szenci Molnárnál: 'Item Romába egy Kerek nagy Épület, jadas neohely.'

221 Vö. 78. sz. jegyzet.

222 [A „g” betű javítva „k”-ról.]

223 [A „j” betű „l”-ről javítva.]

224 NySz (II, 332): kohol 3) [facio, formo; machen, formen].

225 'Palicibus multis hanc doluisse (Pontanusnál: indoluisse) deam' (292). A fordítás a 297–298. sort ('cur ... Saturnia ... egerit') vetíti előre.

226 [A sor szélén elválasztva:] hová=tette.

227 Olyan szövegváltozatot, amivel ezt a fordítást magyarázhatnám, nem találtam (293–294).

228 A Pontanusnál (93) olvasható szöveg: 'Venerit in magni templum, tua Numina, Martis, Stat Venus ultori juncta viro ante fores' (295–296). Magyarázata: „Si quis venerit in templum Martis, tua Numina, quem pracipue colis, Auguste, ibi adulterium Martis cum Venere subibit mentem.” A modern kiadásokban 'tua munera' változatot találunk és így: „Stat Venus Ultori iuncta, vir ante fores.”

229 Vö. 225. sz. jegyzet. *Juno*: csak 'Saturnia' (297).

Isist keresztül a' Jonium és a' Bosporus tengerén. Meg látja, hogy Vénusnak Anchises, A' Holdnak Latmius, Ceresnek Jasius volt Szeretőjek. Mindenek Segithetik a' rossz elmét a' rosszra, mindazáltal azok helyben álnak. De az én tisztátalanaknak²³⁰ írot könyvemnek első versében²³¹ el tiltottam a' szemérmeseket. [Ha] Valaki²³² bé mégyen a' szent helyre az áldozó papon kívül, maga léssen büntetésének oka. Mindazáltal Nem oly vétkes dolog²³³ VerSet olvasni. Sokak szabadak a' szüzeknek olvasni, De nem szabad magaknak tselekedni. Gyakran a' magokat vető²³⁴ Aszsonyok látják Vénus Templomában a' tsurde²³⁵ áldozó Papokat²³⁶. A tiszta Vestalis szüzek is nézik a' Kurvákat, De azért nem bünteti²³⁷ meg őket Pontifex²³⁸ Maximus. Hát' miért mondják, hogy az²³⁹ könyvemben bujaság vagyok? És mért mondják hogy szeretni tanít? Meg kell vallanom, hogy vétkeztem. Bánom is azt, és bánom, hogy erre fordítottam elmémet. Miért nem irtam versekben Troja várassának veszedelmét, mely a' Görögöktől el pusztított? Miért halgattam el Thébé VárassánaK erejét és a' Két Testvéreknek halálokat? Es a' hét Kapukat s' azokon álló hét hadivezéreket? Élég Matériát ad²⁴⁰ vala nékem az írásra hadakozó Roma Várassának le írása, És az én hazámnak jeles tselekedeteit kell vala versekben foglalnom. [27v:] Utoljára Czésár midőn hireddel majd az egész [világot] bé tölténéd, azok közül egyiket kell vala versekben foglalni. Valamint a' nap Sugára maga után vonja az emberek szemeit, így kellett volna huzni az én elmémet a' te [tse]llekedetnek. Méltatlanul vádaltatom: gyenge tudományt fojtatok, De azoknak a dolgoknak, melyeket elé számláltam, nagyobb elme kíváncsít. Ha egy kitsiny hajo a' Ton hajokázhatik, nem menjen azért hajokázni a' tengerre. De talám²⁴¹ kételkedjem, hogy annál kisSebbekre²⁴² vagyok elmém. Ha parantsolnad, hogy irjam versekben Jupiternek a' Gigántesekkel²⁴³ vala

230 [Ebből javítottam:] tisztátalanaknak.

231 versé<g>ben [a „b” „g”-ről javítva.]

232 [Ha] Valaki: [eből egészítettem ki:] <H>Valaki [a „V” „H”-ről javítva].

233 dol<g>og [az „o” „g”-ről javítva.]

234 'supercilii ... matrona severi' (309). Maga-vető (NySz III, 1156): jactator, gloriator stb. „Kevélyek, maga-vetők, engedetlenek voltak” (uo. idézi Pázmányt). Pápai Páriznál: Supercilium severum: Kemény tekintet. Severi supercilii homo: Kemény maga viselő ember.

235 = meztelen. Erdélyi nyelvjárási szó. (Többek közt TESz I, 575.) L. bővebben a bevezetés nyelvjárástörténeti részénél.

236 'nudas ... et Veneris stantis ad genus omne' (309–310). Eltérő változatot nem találtam. Az 'áldozó pap' Pápai Páriznál: Sacrificus, Sacrificulus. Talán a 311–312. sorban (és az ahhoz fűzött magyarázatokban) szereplő 'Vestales' és 'Pontifex maximus' (vö. 238. sz. jegyzet) zavarta meg a fordítót.

237 [Ebből javítottam:] bünti

238 Pon<f>tifex. — A latin szövegben csak 'domino' (312); a sorhoz fűzött eltérő magyarázatok közül Pontanusnál is 'Pontifex Maximus' (94).

239 <h>az

240 [Utólag a sor fölé beszúrva]

241 Vö. 128. sz. jegyzet.

242 [Lapszálen elválasztva:] kis Sebbekre.

243 Vö. 147. sz. jegyzet.

hartzát, ha gondolkoznám, mindjárt meg erőtelenedném, Hogy a' kegyelmes Czésár-
nak tselekedetét le írnam, Ne hogy a' Matéria nagyobb lenne a' tehetségénél. De²⁴⁴
mindazáltal hozzá²⁴⁵ fogak vala, De félek vala, ne hogy midőn szavát, ditséretét
nevelni akarván meg kissebbítem, És a' mi nem szabad, néked ártsak. Ismét a' Játszi
versekhez fogtam, és a' fajtalan szerelem írásához fogtam. En ugyan nem akartam,
De az Istenek huztak reája, hogy azokáltal meg büntettessem. Jajj nékem, miért
tanultam²⁴⁶, miért tanítottak az én szüléim? még tsak egy fél órát is miért töltöttem
a' tanulásban? Ez a' balgatagság tett előtted gyűlölségessé, mely felől úgy vélekedel,
hogy a' tiszta életűeket meg vesztegetik²⁴⁷. [30r:] De az Aszszonyok ezt a' rosszat
töllem nem tanulták és ennek tanítója nem voltam, mert aki keveset tud, mást nem
taníthat. Így én tsak a' Játszi verseket írván, De ezért én Senkitől meg nem
pirongatodtam, Es egy férj sintsen a' nép közöt, a' ki olvasta verseimet, vétekekkel
vádoltatott volna. Higy ennékem, Sokat különböznek az én erköltsim verseimtől: az
én életem ártatlan, versem pedig tréfás. Az én munkámnak nagyobb része hazugság
és Költemény, többet tulajdonít versem magának, mint irojának. A Köny²⁴⁸ nem jele
az elmémnek, hanem az akarat²⁴⁹. Acciust vérengezőnek, Térentziust tobzodonak
kell mondani, hadakazoknak, kik hadakoznak. Utoljára nem tsak egyedül irtam a'
szeretetről verset, azért még is tsak egyedül büntetődtem meg. mit tselekedet a'
Thejabéli Liricus²⁵⁰, Ki azt írja, hogy előbb bort igyék az ember, azután szeresse a'
Léányokat? Mit tanított Lesbíai Saffo²⁵¹, hanem szeretni a' Léánykákat, mindazáltal
mind²⁵² Liricus, mind Saffo bátarságban²⁵³ voltak. Néked Sem ártat, Callimacch.²⁵⁴,
hogy gyakran olvastad a' szeretetről irt verseket, a' mint meg vallattad²⁵⁵. Menander
még versnek Sem tartja a verset, ha szeretet nintsen benne²⁵⁶, mindazáltal mind a'
Legények, mind a' Leányok olvasni szokták. Homérusnak mivagyon egyéb az Illias

244 [Ebből javítottam:] D

245 ho<gy>zzá [A „gy” betű átírva.]

246 tanulta<k>m

247 Az eredeti kéziratban hibás kötés miatt a 346. sorral megszakad a fordítás és a 395. sornál folytatódik. Visszaállítottuk az ovidiusi sorrendet, megtartva a kézirat jelenlegi állapotának folioszámozását.

248 Vö. 44. sz. jegyzet.

249 Pontanusnál 'voluntas' (98); Burmann (Merkel, Luck) kiadásában 'voluptas' (357). A következő 358. sor fordítása kimarad.

250 'lyrici Teia Musa senis' (364). A Teos városnévből képzett melléknevet használja a jegyzetíró földrajzi névként.

251 'Lesbia ... Sappho' (365). Vö. előző j.

252 [Javítva erről:] mint.

253 bátarságban. — A szó jelentéséről l. 78. sz. jegyzet.

254 [Javítva erről:] Battiades [v.] Bathiades. [A „h” a második „c” fölé írva; így rövidítve fért csak el az eredeti szó helyén.]

255 A 367–368. sor értelme Pontanus szerint: „Tibi O Callimache, ... non nocuit, quod ipse fassus es, te delicias habere in legendo tuo carmine de Lyde puella, quam amasti. Legenti videtur positum pro legendo” (99).

256 'Fabula iucundi nulla est sine amore Menandri' (369). A félreértés itt is (vö. előző jegyzet)

nevű könyvben? nints egyébb, hanem Hélénaól²⁵⁷ való beszélgetés, kiért veszekedet Páris Ménelaussal²⁵⁸. [30v:] Mivagyon ott²⁵⁹ elől? tsak ott vagyon Agamemnonnak Kriseishez való szeretete, a' vagy mitsoda el ragadtatott Leány tselekedte, hogy a' két hadi vezérek veszekedtek?²⁶⁰ Avagy mi vagyon az Odisséában irva? Semmi Sem egyébb, hanem hogy az Ulisses felesége ferjéhez²⁶¹ való szeretetért, midőn férje távol vagyon, Soktol kérttetet, még is férhez²⁶² nem ment. Mi vagyon Méonides verseiben? a' vagyon, hogy miképpen köteztet meg háloval²⁶³ Vénus és Márs. Honnét tudnok, ha Homérus nem mondotta volna, Czirtzének és Kallipsének Ulissesben való szeretetét²⁶⁴? Semmi nintsen az írások között ártatlanabb, mint a' Trágédia, még is matériája mindenkor a' szeretetről vagyon. Mert mi vagyon Sénekának²⁶⁵ Hippolitusrol való Trágédiájában? Semmi nintsen, hanem a' buja mostoha Anyának Szeretete és a' Nemes Canacénak ötséhez való szeretete²⁶⁶. Mi indította Telopsat²⁶⁷, kinek fél keze Élefánt tsonbol²⁶⁸ vala, hogy Hippodíamáját²⁶⁹ Frigiában hozza? Semmi Sem egyébb, hanem a' szeretet. Hogy Medéa²⁷⁰ gyermekét meg ölte, az idegen fajtalan szeretet²⁷¹ indította arra. A szeretet változta²⁷² madárrá Téreust Filomélával²⁷³, az ő ágyassával, a' Ki még most is siratya²⁷⁴ Fiát, Itist. Ha

érthetővé válik Pontanus magyarázatából: „Menander Comicus erat, cui nulla visa est fabula jucunda sine amore et legitur passim etc. dat. pro abl.” (99).

257 Csak 'adultera' (371).

258 'Inter amorem ... virum' (372). Pontanus: „materia est Helena..., de qua bellum inter amorem Paridem, et inter virum Menelaum” (100).

259 <i>ott

260 A 373. sor Merkel és Luck kiadásában: 'Quid prius est illi flamma Briseidos, utque'; Burmann-nál: 'Quid prius est illi flamma Chryseidos, utque', Pontanusnál: 'Quid prius est illic flamma Chryseidos? aut qua ...' Jegyzetünk fordítása a Pontanus-féle változat szövegével egyezik.

261 *Ulisses felesége*: a latin szövegben csak 'femina' (375). — *ferjéhez*: [a lap szélén elválasztva:] ferjéh-hez.

262 A 17–18. században a *j*-s és *j* nélküli alakot egyformán használták. (SzT IV, 70.)

263 'Venerem Martemque ligatos' (377). Pontanusnál: „tenuis retibus deprehensos” (100).

264 'Hospitis igne duas incaluisse deas' (380). Pontanus: „Narrat quoque Homerus, quomodo ... Circe et Calypso incaluerint ... amore sui hospitis, nimirum Ulyssis” (100).

265 'Nam quid in Hippolyto est, nisi ...' (383). „De Hippolyto Seneca Tragœdiam scripsit” — egészíti ki Pontanus (101).

266 'Nobilis est Canace fratris amore sui' (384). Másolási hiba folytán 'et' állhatott 'est' helyett a latin szövegben.

267 Másolási hiba vagy elírás ehelyett: Pelopsat. A latin szövegben csak 'Tantalides' (385).

268 Az eredetiben csak 'eburnus' (386). Pontanus: „Ceres eidem eburneum brachium restituit” (101). Másutt (pl. Ciofanus) az 'eburnus' jelzőt a 'currus'-ra értik.

269 Ehelyett: Hippodámiáját. Ovidiusnál csak 'Pisaam' (386).

270 Csak 'mater' (387).

271 A latin szövegben 'a laso ... amore' (388).

272 Így nem találtam nyelvtörténeti szótárainkban. Talán másolási vagy tollhiba 'váltotta', 'változtatta' helyett.

273 389. sor: 'cum palice regem'.

274 <r>siratya.

Eropét az ő Istentelen atyafia, Thiestes²⁷⁵ nem szerette volna, nem olvasnok, hogy a' nap meg fordult. Az Istentelen Sczilla Sem lett volna a' Trágédiának matériája, ha az ő Atyának haját vélle a' szeretet el nem vágatta volna.²⁷⁶ [28r:] A Ki Elektrát és az bolond Orotest²⁷⁷ olvasad, Egistesnek és Klitemnestrának²⁷⁸ vétkei ott látod. Mert mit szoljak a' Kegyetlen Bellarofonrol²⁷⁹ Khimérének meg hodoltatójáról, a' Kit az ő Istentelen gazdaszszonya (Schenobaa)²⁸⁰ Szinte meg ölt? Mit szoljak Hermionrol²⁸¹, mit szoljak Atalántáról²⁸² és te rollad Fabé²⁸³, aki Agamemnonnak szeretője voltál? mit Danaéről és Danaesnek menyéről és Sémeléről, Bakhus Anyáról? Mit Alchménáról²⁸⁴ és Két egybe ragadt étszakáról? Mit szoljak admétusrol²⁸⁵, mit szoljak Théseusrol, mit Protéséusrol²⁸⁶, a' Ki előbb Kötöt ki Troja Kikötő helyére? Ide járulj, Iole és Pirhus Anya, ide Hercules felesége, Mégara²⁸⁷, ide járulj Hilas és Ganimedes²⁸⁸! Ki fogyok az időből, ha mindent elő beszéllek, és az én konyvemben a' nevek sem térnek²⁸⁹ el. Még a' Trágédiákban is vagynak nevetséges dolgok, a' melyek szégyent²⁹⁰ is okoznak. Homérusnak Sem ártat, a' Ki Achillesnek Szeretetét írta le, haaz ő virtussát Kissebbitette is. Aristides²⁹¹ hogy az Milésiusoknak vétkeket le írta, nem üzetetet ki hazájából. Sem ama otsmány vers iro Eubeus, a' ki azt tanította, hogy miképpen kell meg fojtani a' magzatott, Sem a' Ki a' minap Sibaris város bélieknek dolgait le írta, Sem az, aki a' maga vétkei is meg vallatta. Es azokkal még a' Tudos embereknek is Könyvek telyesek²⁹², melyeket ki botsáttani meg engedtek

275 Ovidiusnál a név nem szerepel (391).

276 A kéziratban a 347–394. sorok fordítása után kötésihiba miatt az 521. sortól folytatódik a fordítás. Vö. 247. és 333. sz. jegyzet.

277 Másolási hiba vagy elírás.

278 A latin szövegben csak 'Tyndaridos' (396).

279 A latin szövegben a név nem szerepel (397). A névalak másolási hiba vagy elírás eredménye lehet.

280 Ehelyett: Sthenobaa. A latin szövegben csak 'fallax hospita' (398).

281 'Quid loquar Hermionen' (399).

282 'Schoeneia virgo' (399). A név Ovidiusnál nem olvasható.

283 'Phoebas' (ill. Phabas, 400). Az előzőkkel ellentétben itt nem ír Cassandrát, bár a magyarázatokban (Pontanusnál is) szerepel. *Agamemnon*: 'Mycenao ... duci' (uo.).

284 A 402. sor itt fordított változata: 'Alcmanam et noctes cui coiere dua'. Az általam átnézett négy iskolai kiadás közül egyben (1719, Kassa) így, a másik háromban: 'Hamonaque et noctes'.

285 A név a latin eredetiben (403) nem szerepel.

286 Ehelyett: Protésilausrol. A 403–404. sor fordításánál a nevet a magyarázatból kölcsönözte és részben Theseus névével összetévesztve jegyezte le ill. másolta a kézirat írója.

287 Ovidiusnál a név nem szerepel (405).

288 Az eredetiben a név helyett: 'Iliacusque (Iliadesque) puer' (406).

289 = férnek (pl. TESz III, 894). ('Vixque meus capiet nomina nuda liber', 408.)

290 [Előtte áthúзва:] <a>

291 <M>Aristides

292 Itt nem a Pontanus-féle szöveget ('Suntque ea doctorum monumentis mista virorum', 419) fordíthatta jegyzetírónk. Merkel kiadásában 'salva' olvasható 'mista' helyett, talán így volt a jegyzetírő által használt egyik kötetben is, bár Burmann csak 'tectae' ill. 'scriptae' változatot tüntet fel.

az²⁹³ elébb valok. De nehogy tsak a' külső historiákkal oltalmazsam magamat, Romában is vagynok tréfás Könyvek Sokak. Es a' mint a' bölts Ennius le irta a' hadakozást, a' nagy elméjü Ennius, de gyenge poéta, Valamint Lukretzius a' tűz sebességet le irta, és az három éltető állatoknak²⁹⁴ elenyészését²⁹⁵ le írja, Így az fajtalan Catulus is ki beszéllette Szeretőjét, akit tsalárdul nevezet Lesbiának. Aval meg Sem elégedett, még Sokat irt²⁹⁶ szeretetről könyvet, melyben meg vallatta gonoszságát. Hasonlo szabadsággal a' Kitsiny Kálvus élt, a' Ki meg vallatta külömb Külömb gonoszságát. Mit szoljak Tindéről²⁹⁷ és Memnon²⁹⁸ verséről, a' Kiknek nevekkal együtt a' szégyen távol volt²⁹⁹ könyvektől. [28v:] Ezekhez hasonló Czinna is, ennél még bujább³⁰⁰ [Anser,] hasonlok Kornificusnak és Kátonak versei, És azok] a' Poéták is, a' kik Perilla neve alatt Metallus[rol] verset irtanak.³⁰¹ Az is, a' ki az Argonautákrol verset irt, a' maga bujaságát meg vallatta. Nem külömbet irtak Hortensius és Servius. Ki ne követné az ilyen embereket? Sisennának Sem ártat, a' Ki az Milesausokrol irt³⁰² Aristides verseit déákul fordítván Sokat toldata³⁰³. Gallusnak Sem ártat Licordáról irt versei, hanem hogy részegen Augustusrol szollat³⁰⁴. Tibullus is azt tanitya, hogy az esküvőnek nem kell hinni, mert még férjeket is meg tsalják. Maga meg vallatta, hogy azt is tanította, hogy miképpen tsalja meg a' Léány az örizőket³⁰⁵. Sok versen³⁰⁶ mintha tsak a' gyűrűt nézván kezét fogja, És mutatással³⁰⁷, hunyoritással beszél az Léánnyal, És jegyül a' Kerek Asztalon ír. Azt is jegyzi, hogy mivel keljen meg gyógyítani

293 a'z [a „z” betű utólag beszúrva]

294 *éltető állatoknak*: a 426. sorhoz fűzött magyarázatokban (Pontanusnál is) szereplő 'elementum' szó korabeli közkeletű fordítása.

295 elenyészés<st>tét [A „t” „s”-ről javítva.]

296 [Előtte áthúzva:] <kö>

297 'Quid referam Ticide?' (433). Úgy vélem, a *Tinde* név egy lejegyzett Ticide-alak hibás másolásával jött létre.

298 'Memmi carmen' (433).

299 A ma általánosan elfogadott 'adest' (434) változat helyett 'abest', a Burmann-féle kiadás mást nem is tüntet fel.

300 Pápai Páriz szótárában a 'procax' jelentései közt nem szerepel a 'buja'; Szenci Molnárnál a szó 2. jelentése ez.

301 Eldönthetetlen, hogy a 438. sor melyik változatát értette félre a fordító ('nunc legitur dicta, Metelle, tuo' ill. 'Metella suo'. Ez utóbbi Pontanusnál is, 106).

302 A 443. sor fordítását a magyarázatból, ill. a 413. sorban szereplő 'Milesia' ismétlésével egészíti ki a jegyzetírő. Az ott olvasható *Milésiusok* alak valószínűleg másolási hiba folytán tovább torzult.

303 'turpes inseruisse (Pontanusnál insecuisse) iocos' (444). Told 1) [addo, adjicio; zusetzen, zugeben] (NySz III, 697).

304 'sed linguam nimio non tenuisse mero' (445). Augustus neve a magyarázatból került a fordításba. Pontanus: „in quodam convivio, ubi nimium biberat, de Augusto oblocutus sit” (107).

305 Az ezután következő 450. sor fordítása kimarad.

306 Így határozószóként jelentése: -szer, alkalommal (TESz III, 1122). 'Sape' (451) Szenci Molnár és Pápai szótárában is 'gyakran', 'gyakorta'.

307 [Ebből javítottam:] mutatattással.

a' tsokolás közben eset kékséget. Utoljára azt is, mit kérjen boldogtalan férjétől³⁰⁸, hogy ez is, amaz is kevésben vétkeznék. Tudja, kire ugat a' Kutya, midőn egyedül jár Kin, tугya, Ki háKog³⁰⁹ a' bé zárlott ajtok előtt. Sokat tanít még olyakat, hogy kell meg tsalni az Aszszonyoknak férjeket. Olvastatik Tibullus és kedvesnek tartattatik, a' Ki előtted is esméretes. Nyájas propetziusban³¹⁰ is ilyeket találsz, mindazáltal ő sem jegyeztetett meg. [29r: Ezek után éln következtem, mivelhogy nem engedik [a' nagy] embereknek ditsőségek³¹¹, hogy versekről szól[jak]. Meg vallo, hogy nem-féltem arra a' hajora ülni, melyen mások is ültenek és hajo törést nem Szenvedtenek, én is azt³¹² gondolván, hogy nem szenvedek. Még vagynak más irások is, melyek a' Kotzkárol irattattak, ezek a' mi régi elejinkről³¹³ vétkes dolognak tartattak: Milyen légyen a' Kotzka, hogy kell vetni jora, hogy kell el kerülni a' bakat³¹⁴. Vagynak még olyan Könyvek, hogy külömböztessenek meg a' számok, hogy kell el hajtani, hogy menyen az ostáblán egyeneSen a' Kálkulus, mert bizonyos, hogy két ellenség között el vész a' Kálkulus. hogy annál inkább joll járjan³¹⁵, vissza hijja az elsőt, nehogy vakmerőn bátorsággal el menyen³¹⁶. Vagyon még oly Kitsiny Ostábla³¹⁷, melyen három Kálkulussal játszodnak, a' melyen a' nyerés a' joll helyheztetésben áll. Vagynak meg más Játékról irt Könyvek is, de mindeneke elé nem számlálhatok, melyel³¹⁸ aranynál kedvesebb időnket el veszestyük. Egy Köny³¹⁹ tanít a' loptázásról³²⁰, egy az uszásról, más a' tsigázásról³²¹. Vagyon még oly könyv, mely tanítja az ortzának barnítását³²², más ismét a' szakasságról, más az vendéget traktálásról, más a' földről, mely tanítja, melyből lesz jobb edény, más, melyikből jobb meg inya a' bort. az³²³

308 A Heinsius által javasolt és Pontanusnál is szereplő 'petit ille marito' (457) helyett itt a 'petit illa' változat állhatott. *boldogtalan*: 'incauto' (uo.) szabad „fordítása”.

309 [„K” javítva „g”-ről]; = krárog, köhécsel; 'excreo' Pápainál is: Hákogva ki-pököm.

310 Valószínűleg csak tollhiba ('blandi ... Properti', 465).

311 'candor' (467) jelentése Pápai Páriznál: Fejérség, Jámboreság stb.

312 a<t>zt

313 'ad nostros ... avos' (472). Esetleg másolási hiba vagy elírás ehelyett: *elejinktől*.

314 'damnosos effugasque canes' (474). Bak: az ÚMTsz (I, 313) adatolja 'kutya hímje' jelentését (Szék, Kászonalitiz); EtSz (I, 236): a magyarból eredeztethető az erdélyi szász bak szó, aminek első jelentése: 'der männliche Hund'; de lehetséges, hogy (mivel a kutya volt a legrosszabb dobás), itt 'elkerülni a baklövést' értelemben szerepel.

315 Heinsius: „locus mendosus”. A 16–18. században közkeletű és itt is fordított változat: 'Ut mage velle sequi sciat' (479).

316 Burmann-nál: 'Ne tuto fugiens incommittatus eat' (480). Négy 18. századi hazai Pontanus-kiadásból háromban 'Nec ... eat', egyben 'Nec ... erat'.

317 A 481. sornál az 1769-es iskolai Pontanus-kiadást magyar jegyzetekkel is kiegészítették: „Quod appellant Ung. Ostáblán játszani” (110).

318 [Ebből javítottam:] melyet. Másolási hiba vagy elírás lehet.

319 Vö. 44. sz. jegyzet.

320 = labdázás (TESz II, 701). L. erről bővebben a bevezetés nyelvjárástörténeti részénél.

321 Az 1769-es kiadásban a 486. sorhoz magyar kiegészítést is fűztek: „Trochi: Ung. Tsigá.” Vö. a 317. sz. jegyzet.

322 Az itt fordított változat: 'fuscandi ... coloris' (487). Pontanusnál is így.

323 [Utólag beszúrva]

Ilyen versek építetnek³²⁴ hideg³²⁵ Decemberben, melyek Senkinek Sem ártnak. [29v:] En ezzel meg tsalattattam, mert én örvendetes játszi verseket irtam. De az én tréfáimat szomorúság követte. Utoljára egy Sintsen, aki oly Sok irok közül kárát vallotta volna írásának, tsak én egyedül. Hát ha még minden szemérem nélkül irtam volna verset a' szeretetről³²⁶, a' mely felettébb ellenkezik az igaz szeretettel³²⁷. Amelyekben a' parázna elé áll és ravaszsággal meg tsalja ügyetlen férjét. Ide a' férjhezado Leány, az Aszszony, a' férfi, a' Gyermek ele gyül, és a' Tanács nagyobb része is jelen vagyon, nézik. Nem elég, hogy halják az éktelen beszédeket, hanem szemekkel meg látják az rut dolgokat. Midőn az Aszszony valami ujsággal meg tsalja Férjét, meg ditsértetik és pálmaággal meg ajándékoztatik. A melyek Keveset használnak, azok a' poétáknak Sokat használnak, Es az előljáro a' poétáknak ilyen Könyveket meg vészi. Nézd meg, Augustus, a' te töled építetet ajándékot³²⁸, mely Sok Költséggel szereztet. Ezeket te nézted és masoknak is hagyta, hogy nézzék. Még is tiszttségben³²⁹ meg maradtál. Ate szemeiddel, melytől egész Roma igazgattatik, örömmel³³⁰ nézted a' Scénában valo paráznaságot. Ha szabad irni azokat a' rut dolgokat, melyeket a' Mimosok követnek, Az én mátériámmal³³¹ kisebb büntetésem. Valyon az ilyen írásnak Neme bátorságasé³³²? És ami a' Mimosoknak szabad a' Scénában, valyan szabadé követni? Es az én verseimen is a' nép tanczolt, Es te is nézted.³³³

324 'Talia luduntur' (491). A Pontanusnál olvasható magyarázat: „Hujusmodi ludi exercentur, et talia poemata recitantur ...” (111). 'Épít' jelentései közt szerepel a 'csinál' (ÚMTsz II, 196); 'alakít, formál' (SzT III, 238), valószínűleg itt is ilyen általános értelmére gondolhatunk, ami valójában inkább a 492. sor infinitivusának ('composuisse') fordítása.

325 'fumoso' (491). Pontanus: „Fumoso propter luculentos ignes ad frigus dissolvendum” (111).

326 'Quid, si scripsissem mimos obscena iocantes' (497). 'Mimos' jelentése Pápai Páriznál: Más ember szólásának, erköltsének mesterséggel tréfás követője. Pontanus magyarázata (111): „Mimi sunt poemata sine pudore ... Habent semper fictos amores, et prohibitos.”

327 [Javítva, valószínűleg erről:] szeretettől. — a' mely felettébb ellenkezik az igaz szeretettel: a 'fictus' jelző fordítása teljes tagmondatban. Burmann-nál: 'Qui semper ficti crimen amoris habent' (498), Pontanusnál 'amoris' jelzője 'vetiti', de a magyarázatban (vö. előző jegyzet) ő is hozza.

328 a' te töled építetet ajándékot: 'inspice ludorum sumptus ... tuorum' (509). Az általam átnézett kiadásokban nem találtam olyan magyarázatot, ami ezt a fordítást indokolná. Ha nem másolási hiba 'játékot' stb. helyett, a római nép számára „ajándék”-ként rendeztetett játékokra gondolhatt a fordító. 'Épít' jelentésével kapcsolatban lásd a 324. és 335. jegyzet.

329 [A „d” „g”-ről javítva.] — tiszttségben meg maradtál: 'Maiestas adeo comis ubique tua est' (512). Nem találtam más szöveget, talán sajtóhiba vagy másolási hiba folytán 'comes' állt 'comis' helyett.

330 'latus' Pontanusnál (112); Burmann-nál és a modern kiadásokban 'lentus'-hagyomány (514).

331 [Bizonytalan olvasat. Esetleg még:] mátériámmal.

332 [Ebből javítottam:] bátorságasáé. — Jelentéséről l. 78. sz. jegyzet.

333 Az 520. sor után a kéziratban a 347. sortól kimaradt rész fordítása következik. (Vö. 247. sz. jegyzet.)

[31r:] Tudnillik a' ti³³⁴ házatakban a' ti régi Atyátok képei fel vagynak építvén³³⁵ mesterségesen, Igy egy helyen tábláKon vagynak Vénus modjára öszve öleltetvén. Valamiképpen Az Ajáx³³⁶ irtozo ábrázattal ki van tsinálva és az ő Anya Medéa³³⁷ is hasonloképpen³³⁸ durván, Igy Vénus is tsurdén³³⁹ vizes haját szárazgatya,³⁴⁰ És most is vizzel borittatik. Némelyek a' hadakozásokrol irtak, Némelyek a' te eleidről, némelyek ate viselt dolgaidrol. Engemet pedig a' természetnek irigysége öszve szorítot a' tudomány Kesken halma közé és gyenge élméjüvé tett. Mindazáltal boldog Virgilius³⁴¹ a' hadakozásrol irt, azután le szállot Dido szerelmére³⁴². Es annak egy része-is örömöstebb nem olvastatott-mind az a' rendeletlen szerelem. Ugyan ő Bukolikájában ifjúságában meg irta Fillisnek és Amarillisnek szerelmét. Én is már azzal régen vétettem, most uj büntetés Követet. AkKor irtam vala ezeket, midőn lovan előtted el mentem meg nem jegyeztetvén³⁴³, hát most Vénuségemben büntettem azért, a' mit irtam ifjúságomban, gondolván Semmi³⁴⁴ buját nem vallom. Régi írásamért későre büntetődtem, és büntetésem meszsze időre haladat³⁴⁵. mindazáltal nem tsak minderről irtam én, hanem gyakran még nagy dolgokrol irtam. En irtam a' fastorum könyvet, melyet hat könyvekre szabtam, és mind a' hónap végén végeződnek. Azt az írásamat néked akartam vala szentelni, Czésár, De számkivettetésem félben szakasztatta. Irtam én Medéáról³⁴⁶ is trágédiát, melyben irva vagynak Királyok

334 Az 521. sorban ma általános 'nostris' változat helyett Burmann-nál, Pontanusnál is 'vestris'.

335 'picta' (522) valamennyi szövegben. *épít* ideillő jelentése lehet 'alakít', 'formál' (SzT III, 237), de kéziratunk többször is használja általános 'csinál', 'létrehoz', 'alkot' stb. értelemben (vö. 324. sz. jegyzet).

336 Csak 'Telamoniuss' (525).

337 Ovidiusnál a név nem szerepel ('barbara mater', 526).

338 [Ebből javítottam:] hasonloképpe. Valószínűleg egy nazálsívon maradt le a továbbmásolás során az *e*-ről.

339 *tsurdén*: l. 235. sz. jegyzet. A latin szövegben 'Venus uda' (527); 'nuda' hagyományt nem találtam, de elképzelhető, hogy a fordító által használt latin másolatban tévesen így szerepelt.

340 Ilyen alakját nem találtam; 'szárazskodik', 'szárazst', de 'szárítgat', 'szárogat' olvasható szótárainkban.

341 'felix Aneidos auctor' (533).

342 'in Tyrios ... toros' (534). Pontanus: „cum coepisset ab armis, deduxit carmen ad toros Tyrios cum Didone” (114).

343 Az 542. sor 18. században ismert változatai — 'irrequietus' (pl. Pontanusnál), 'ille quietus', 'jure quietus' (Heinsius javaslata) — közül voltaképpen bármelyik állhatott a latin szövegben, a vitatott és nehézkesen értelmezhető eredeti helyett ugyanis itt is a magyarázatot olvashatjuk a fordításban. A *meg nem jegyeztetvén* így akár a Pontanus-féle kommentár „Nullam tunc censuram Passus sum” (115) mondatának, vagy a fentebb, a 89–90. sorhoz fűzött „nec ulla censura notatus” (78, vö. 153. sz. jegyzet) kiegészítésnek fordítása is lehet. Burmann Heinsius javítását fogadja el, ehhez fűzött megjegyzése: „*quietus* vero, est securus nota censoria, quia nullius sibi mali conscius erat”. Összehasonlításként: Merkel kiadásában 'inrevocatus', Luck javaslata: 'iure citatus'.

344 [Ebből javítottam:] Senni.

345 = halasztódott (TESz II, 32).

346 Ovidius tragédiájának címe az 553–554. sorban nem szerepel. Pontanus magyarázata a

Urak ditséreteket, ahaz képest mélyen irtam. Meg irtam egy Könyvet, melyet ki nem duplázhattam, az által váltazásrol. Vajha egy kevésbé meg szünnél³⁴⁷ és üres³⁴⁸ lennél munkádtol, Versemet olvasnád, Melyet Világ Kezdetén kezdettem, le hoztam ate idődig³⁴⁹. Nézd meg menyire meg bátaritanál engemet. a' te eleidnek és a' te ditséretedet nevelném. [31v:] Senkit Sem rágalmaztam az én versemmel³⁵⁰, és azokban Senki vétjét fel nem fedeztem³⁵¹. Az egyenes utat Követvén³⁵² minden gonosz tréfától magamat meg tartattam. A Romai nép Közöt s' anyi ezer irok Között Senkit³⁵³ a' maga tudománya³⁵⁴ el nem vesztes, hanem csak engemet. Senkit³⁵⁵ nem gondolok az Romai nép közöt, aki örvendne az én nyomorúságomon, Es Sokak bánkodnak. Nem is hiszem, hogy valaki örvendne rajtam, hogy számkivettet vagyok, ha valaki emlékezik igazságomrol. Ezeket Kérem te töled,³⁵⁶ Oh hazának Atya és gondviselője és oltalmazója. Nem kérem, hogy Romába viszsza menyek most, hanem még valaha, mikor az én büntetésemmel meg elégedel, egy Kevéssel bátarságasabb³⁵⁷ számkivetést adj nékem, hogy hasonló légyen vétkemhez büntetésem.

VÉGE

két sor fordítására is magyarázat: „Scripsi etiam (Medeam) Tragoediam ... et ... Persona Regia, illustres in Tragoediis, ...” (115–116).

347 Talán figyelmetlenség, másolási hiba következtében maradt ki a 'haragodtol' ('ab ira' fordítása, 557). A *megszünnél* jelentéséhez l. 122. sz. jegyzet.

348 Vö. 201. sz. jegyzet.

349 <ö>idődig

350 [Ebből javítottam:] versennel.

351 felfedez: „a felfed igének gyakorítója” (CzF II, 704). Azaz: *fel nem fedtem, el nem árultam*.

352 *Az egyenes utat Követvén*: 'candidus' (565). Vö. Pápai Páriz: Candor animi: Egyenes elme.

353 [Ebből javítottam:] Senki

354 *a' maga tudománya*: 'mea Calliope' (568).

355 [Ebből javítottam:] Senki

356 A kéziratban ezután a sor háromnegyede üres, az 573. sor pedig nagyrészt lefordítatlan marad. Elképzelhető, hogy olvashatatlan volt a kézirat lejegyzője által másolt „eredeti”.

357 Vö. 78. sz. jegyzet.

HARGITTAY EMIL
Justus Lipsius és Laskai János

„Lipsius ist um 1590 ein Fürst der abendländischen
Wissenschaft, des europäischen Humanismus.”
(Gerhard Oestreich)¹

Csak egyetérthetünk Oestreichnek, a Lipsius-életmű kiváló ismerőjének posthumus könyvében megjelent megállapításával, mely szerint Justus Lipsius az 1590 körüli nyugati tudomány és európai humanizmus fejedelme. A németalföldi humanista levelezésével, műveivel, majd tanítványain keresztül évtizedeken át jelentős hatással volt az európai művelődéstörténetre. Szerteágazó filológiai és filozófiai munkásságának híres darabjaitól eltekintve e helyen a politikai gondolkodó fő művére, a Laskai János által magyarra fordított *Politica*-ra, Lipsius „aranyas könyvecskéjé”-re irányítjuk figyelmünket.²

A *Politica* nem fejedelmi tükör, tematikájában annál többet nyújt: az egész polgári társaságnak (társadalomnak) a tudományát körvonalazza. Lipsius mint politikai gondolkodó a 16. század végétől a 18. század elejéig a leginkább hatott Magyarországon.³ Nem véletlen tehát, hogy a magyarországi politikai irodalom szakirodalma — Zrínyi munkássága mellett — a Lipsius-hatást tárta fel a legalaposabban. Erre való tekintettel e helyen csak a nélkülözhetetlen adatokat, megállapításokat ismételve el néhány eddig mellőzött szempontra irányítjuk a figyelmet.

1 OESTREICH 1989, 188. — A rövidítések feloldását a tanulmány végén mellékelt irodalomjegyzék tartalmazza.

2 Justus LIPSIUSNAK *A' Polgari Tarsasagnak Tudomanyarol Irt Hat Könyvei*, Bártfa, 1641 (RMK I, 709). Laskait Tarnóc Márton betűhív kiadásából idézem (LJVM). — Az „aranyas könyvecske” kifejezés a *Mátyás-elmékedésekben* olvasható, ZMPM 197. Zrínyinek a *Politica* 1596-os antwerpeni kiadása volt meg, *BiblZrin.* 217.

3 VARGHA 1942; WITTMAN 1957; TARNÓC 1988, 125–212 (ua.: LJVM 13–61). A magyarok és Lipsius levelezése — egy kivétellel (SZÉKELY 1982) — megjelent: RML I. Lásd még SZABÓ 1986, 503–504.

A *Politica* első kiadása 1589-ben Leidenben jelent meg (*Politicorum sive civilis doctrina libri sex, qui ad principatum maxime spectant*). Hatását, népszerűségét mutatja, hogy a latin eredetit a harmincéves háború kezdetéig terjedő 29 évben 26 alkalommal adták ki.⁴ A példányszámok rendelkezésre álló adatai szerint egy-egy alkalommal 1000–1500 példányt nyomtattak belőle.⁵

A *Politicát* Lipsius tehát leideni (református) korszakában írta. Ezt megelőzte jezsuita neveltetése Kölnben, professzorsága a lutheránus jénai, majd a katolikus kölni egyetemen, s követte még egy utolsó vallásváltoztatással a leuveni katolikus egyetemen való szereplése.⁶ Életútja mintha éppen a *Politica* kijelentésével állna szöges ellentétben, mely szerint az emberek „akar-minemű Vallást vesznek-is bé, nehezen válnak attúl meg”.⁷ A katolikusok Lipsiusszal néhány helyen átírták a *Politicát*, s a leuveni szemlélet tükrözi az új kiadások mellett megjelentetett Lipsius-írás, a *Liber de una religione*. A kiegészítések főleg a IV. könyv 4. fejezetét érintették, de például az 1637-es antwerpeni összkiadásból a hivatkozott szerzők regiszteréből kimaradt Machiavelli neve. A kétféle szöveghagyomány közül Bernegger 1641-es kiadásáig a katolikus változat volt fölényben, annak ellenére, hogy a *Politicát* mindjárt első megjelenését követően Spanyolországban és Rómában indexre tették.⁸ Laskai valamelyik leideni típusú kiadványból fordított, amit nem lehetett nehéz megszereznie, hiszen 1629 és 1631 között maga is Leidenben tanult.⁹ Természetesen más, akár későbbi protestáns változatból is fordíthatott.¹⁰ A *Politica* alább következő tartalmi elemzése a Laskai-fordításon alapszik, néhány esetben azonban utalunk a katolikus változat eltérő szövegére.¹¹

4 OESTREICH 1989, 190. Tarnóc Márton valamivel alacsonyabb számot ad meg: „1589-ben Leydenben jelent meg első ízben, 1641-ig 24 kiadása ismeretes” (LJVM 43). Egy másik adat szerint Lipsius *Politicájából* 74 kiadás jelent meg 1589 és 1751 között (DOLLINGER 1964, 236). Oestreich felsorolja a *Politica* latin nyelvű és lefordított kiadásait 1752-ig (*i. m.*, 215–218). Kár, hogy Laskait sem itt, sem a *Constantia*-kiadások között nem említi meg. Ez annál meglepőbb, mivel Klaniczay Tibor és Wittman Tibor publikációi szerepelnek irodalomjegyzékében.

5 További adatok: OESTREICH 1989, 190. (Ekkora olvasottságra bármelyik mai tudós büszke lehetne.)

6 FETSCHER–MÜNKLER 1985, 63. Az inkvizíciót elutasító véleménye is megváltozott Leuvenben, lásd OESTREICH 1989, 190.

7 LJVM 171.

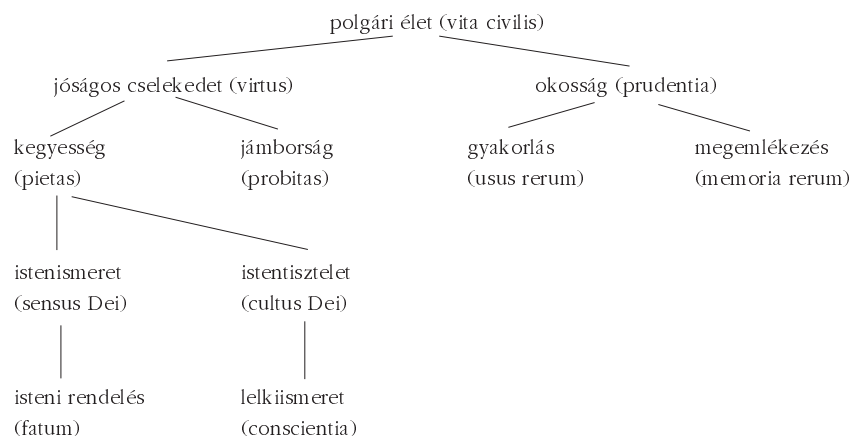
8 OESTREICH 1989, 190–191. Lipsiusnak a római jezsuitákkal, Bencivel és Bellarminóval való előzetes levelezése szerint nem minden javasolt módosítást vett figyelembe. A katolikus terjesztést engedélyező határozatra Lipsiusnak több mint egy évet kellett várnia (*uo.*, 201).

9 LJVM 19–20; RMKT XVII/9, 568.

10 Tarnóc a fordítás vizsgálatakor az 1675-ös Weselben megjelent összkiadást használta (LJVM 33, 43 stb.).

11 Egy 1610-es antwerpeni katolikus változatot (LIPSIUS 1610, OSzK jelzet: 401.464–401.471) és egy 1612-es frankfurti protestáns változatot (LIPSIUS 1612, OSzK jelzet: Pol. g. 979) használtam.

A *Politica első könyvében* Lipsius a „polgári élethez” szükségesnek tartott morális rendszert építi fel. Ennek alapfogalmait és összefüggéseit tíz részben fejti ki. Ennek alapján az alábbi összefüggésrendszer rekonstruálható (a magyar terminológiában Laskait, a latinban Lipsiust követem).

A társadalom élete tehát alapvetően erkölcsi kategóriákra épülő rendszerként működik. Ebbe a hierarchiába kerül *bele* a vallás, mint az állam életének *egyik* (igaz, a legfontosabb) területe. (Lásd később a IV. könyvben.)

A *második könyv* tizenhét része a birodalom (imperium) fogalmának és fajtáinak tárgyalásával kezdődik. A három alaptípus („Fejedelemség, Fő-rendeknek, és a’ Kösségnek igazgatása”)¹² közül a legjobb a fejedelemség (principatus). Ahogy a hajót, a birodalmat is egy kormányosnak kell igazgatnia.¹³ A fejedelemség vezetője férfi legyen, aki a törvények szerint uralkodik (II/6). A fejedelemség megszerzésére csakis két lehetőséget javasol Lipsius: a választást és az öröklést („következés”), melyek közül az utóbbit tartja előnyösebbnek (II/4). Ez után következik az I. könyvben kifejtett elvek gyakorlati alkalmazása: az ideálisnak tartott uralkodás körvonalazása. Ezek szerint az uralkodó a közjót szolgálja (a maga hasznát a tirannus keresi: II/6), okossággal és jámborsággal kormányozzon (II/7). A jóságos cselekedetek jelentik az igazságot, mértékletességet, kegyelmességet, szelídséget, a felséget s más kisebb virtusokat, mint a móddal való adakozást, tisztalelkűséget, a harag eltávoztatását, a szidalmak iránti közömbösséget, a hírnévre való gondviselést és a tudományszeretetet. A 14. részben van szó az uralkodó „hitel”-éről (fides), melynek kapcsán Lipsius elítélően nyilatkozik a fejedelmet hitszegésre biztatókról: „Megvetem az Etrúriai úy Doctorokat”, ők ugyanis „mérget öntnek a’ Fejedelmek füleiben: és arra tanácsolják, *Hogy minden igaz és tisztességes dolgokat megh-vessenek, csak*

¹² LJVM 187; II/2.

¹³ *Uo.*, 188; II/2.

uralkodhassanak".¹⁴ Lipsiusnak Machiavellihez való viszonya alapján (lásd később) feltételezhető, hogy itt nem Machiavelli, hanem az őt követők és félremagyarázók ellen fogalmazódik meg a bíráló.¹⁵

A *harmadik könyv* tizenegy részben szól arról, hogy a fejedelmi okosság másoktól is eredhet, tehát a fejedelemnek tanácsosokra és szolgákra is szüksége van. Kiválasztásukat, hozzájuk való viszonyukat tárgyalván Lipsius kitér az udvari élet fonákosságaira is.

A *negyedik könyv* tizennégy része a szűkebb értelemben vett országirányítás kérdéseiről szól, melyek a fejedelem „magában való okosságából” és nem mások tanácsaiból következnek. A „prudentia propria” háborúban és békében is megnyilvánulhat, ez utóbbiban pedig részben az Istenre, részben az emberre tartozó dolgokban. Ezzel elérkeztünk a lipsiusi szemlélet egyik kulcskérdéséhez, hiszen „A’ vallás legfőbb az Respublicában”.¹⁶ A vallással kapcsolatos kérdéseket a IV. könyv 2., 3. és 4. részében tárgyalja Lipsius. Ezek szerint bár az államban a fejedelemre tartozik az isteni dolgokra való gondviselés, „a’ Fejedelemlennek nincsen szabados hatalma a’ szent dolgokban”.¹⁷ A harmadik részben jelenti ki, hogy „egy Országban egy Vallást kell tartani”.¹⁸ Felmerül az eretnekek és tévelygők büntetése is. Itt indulatait nem leplezve fogalmaz a németalföldi filozófus: „Mindenkör meg kell-é büntetni a’ kik különben értenek, és Mindeneket-é? Mely dologról hogy szóllyak, nem a’ Nyughatatlanság visel engemet, hanem a’ közönséges haszon, és Európának mostani állapottya, mellyet meg-vallom könyhullatás-nélkül nem nézhetek. O e’ világnak jobbik része, minémü szakadozásoknak tüzeit gerjesztett te benned a’ Vallás! A’ Keresztyéni társaságnak fő rendei egy-mással tusakodnak, és sok ezer emberek vesztek s-vesznek el a’ Kegyességnek színe alatt. Kicsoda halgatna itt? én nem...”¹⁹ Figyelemre méltó, hogy a vallási kérdéstről, a hitvitákról szólva soha nem nevezi néven a dolgokat, soha nem utal konkrétan egyetlen régebbi vagy újabb eretnecségre, nem hivatkozik egyetlen katolikus vagy protestáns felekezetre, tanra vagy írásra. A leideni professzor teljes általánosságban fogalmazva bírálja az újítókat, anélkül, hogy megnevezné, kiket is ért ez alatt. Már az I. könyv 2., 3. és 4. részében is Luther előtti, archaikus szemlélettel foglalkozott a vallás kérdéseivel. Alighanem ez a szemlélet művei ellentétes (katolikus és protestáns) recepciójának magyarázata, s általános népszerűségének oka. Említettük, hogy a jezsuiták a könyv első megjelenése után indexre tették a *Politicát*. Nos, nem kellett sok változtatás ahhoz, hogy a mű katolikus részről is szabad utat kapjon. Lipsius a IV. könyv 3. részében megkülönbözteti a vallás ellen magányosan (privatim) vagy csoportosan vétőket

¹⁴ Uo., 206, 207. Az idézet eredetiben is kurzív része a marginalia szerint Ciceróból van (*De officiis* 1).

¹⁵ ÖESTREICH 1989, 167–168.

¹⁶ LJVM 235; IV/2.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo., 237; IV/3.

¹⁹ Uo.

(publice peccare in religione). Csakis az utóbbiak megbüntetését helyesli, s itt Ciceróra (!) hivatkozik.²⁰ A magukban tévelygőkről viszont ezt írja: „Talám nem-is kell őket felettéb czirkálni. mert mi haszna”. Ez a két mondat a későbbi átdolgozott kiadásból hiányzik.²¹ A cenzúra nem kímélte azt a Sallustius-idézetet sem, amellyel a tévelygőkkel való erőszakos elbánás káros következményeire utalt: „Elméddel egész Európát járd el, meglátod hogy *e’ kemény itéletekkel pusztittatnak el inkább a’ Városok, hogy-nem-mint jobbittatnak*”,²² A lipsiusi tolerancia az egyéni tévelygőkkel szemben inkább a tanítás módszerét ajánlja, hiszen „Két szerte jók a’ megtérők”.²³

A negyedik könyv további részében a fejedelem világi feladatairól („emberi dolgokra tartozó Okosság”) esik szó, de jellemző módon minden esetben itt is az erkölcsi erényekből vagy hibákból indul ki Lipsius. Ilyenformán például a fejedelem háromféle virtus, a szelídség, jótétemény és engedelmesség birtokában számíthat alattvalói jóakarataira, azaz „a’ Kösséget Gyengén és Nyájassan igazgassad”.²⁴ Hasonlóképpen a méltóság oltalmazza meg az országot, a hatalom vezet a méltósághoz, a hatalomhoz pedig pénzre, fegyverre, tanácsra, frigyre és jó erkölcsre van szükség (IV/6). A fejedelmet a „leselkedés” (merénylet) és az „árultatás” buktathatja meg. Ezeknek is megvannak a megfelelő ellenszerei, de végül is minden Isten rendelése szerint történik (IV/10). Az országok vesztét okozhatja a gyűlölség (IV/11) és a becstelenség (IV/12). A gyűlölséget a vétkek idézik elő, mint a kegyetlenség, engesztelhetetlenség, ezeket pedig különbözőképpen lehet büntetni az adószedéstől a halálbüntetésig. (Az adó mértékére ügyelni kell, mert minthogy „Kemény és gyűlölséges az Adó”,²⁵ ennek nagysága újabb gyűlölséget szülhet.) Az okos fejedelmi magatartással kapcsolatban Lipsius Pindarosra és Plutarkhoszra hivatkozva jelenti ki, hogy „A’ ből az Oroszlány bőr nem basznál, Róka bőrt kell fel-venni”.²⁶ A pillanatnyi helyzetnek megfelelő, rugalmasan változó magatartás elismerésekor Lipsius megvédi Machiavellit: „nem-is kell ama’ Maculo Olaszt ily kegyetlenül kárhoztatni: (ki ő nyavalyás, kiktől nem szenved mostan?)”.²⁷

20 „Nincsen itt a’ Kegyelmességnek helye. Egessed, vágiad, hogy inkább valamely veszen-el a’ tagok között, hogy-nem-mint az egész test.” Uo., 238; IV/3. Az eredetiben is kurzivált rész a Cicero-idézet.

21 Uo., 240; IV/4. A protestáns kiadásban: „Fortasse. nec nimis inquirendus. nam cui bono?” (LIPSIUS 1612, 188). A katolikus kiadásban nincs meg; LIPSIUS 1610, 82.

22 Uo. Az eredetiben is kurzív rész a Sallustius-citátum. A protestáns kiadásban: „Europam hanc cogitatione peraga. videbis acerbis istis iudiciis vastari magis civitates, quam corrigi” (LIPSIUS 1612, 189). A katolikus kiadásban nincs meg; LIPSIUS 1610, 82. Vö. OESTREICH 1989, 129–130, 201–202.

23 LJVM 241; IV/4.

24 Uo., 253; IV/8.

25 Uo., 279; IV/11.

26 Uo., 302; IV/13. (Kiemelés az eredetiben.)

27 Uo. A protestáns változatban: „Ab illo facile obtinebimus, nec Maculonum Italum tam districte damnandum: qui miser a qua non manu hodie vapulat? et esse quamdam, ut vir sanctus ait...” — és következik egy Basilius-idézet (LIPSIUS 1612, 300). A katolikus

Az *ötödik könyv* húsz részében Lipsius az ország megvédéséről, a háborúról és vitézségről, általában véve a hadügyről szól (például a jogos háború feltételei, a gyalogság szerepe a harcban, a „hazabéli” katonák előnyei az idegen zsoldosokkal szemben stb.). Itt is elsősorban az antik szerzőkre támaszkodik, nyilván felhasználta saját németalföldi tapasztalatait is. Erasmushoz és Guevarához hasonlóan Lipsius is a béke feltétlen híve.

A *hatodik könyv* hét részben tárgyalja az országon belüli „polgári hadakozást”. A középpontban a zsarnokság mibenléte és a zsarnok uralkodóval való szembeszállás áll, amit Lipsius ugyan megenged, ám több szempontból is inkább a tűrést javasolja. Ennek egyik — művében korábban nem hangsúlyozott — érve a fejedelmi hatalom isteni eredetére való utalás.²⁸

A Laskai által híven tolmácsolt lipsiusi gondolatrendszer első szembeötlő sajátossága a *rendszerszerűség*. A reneszánsz- és barokk-kori gondolkodásmódban és kifejezési formákban még mindig erőteljesen élt a skolasztika módszere. Tudományos művekben ez gyakran a gondolatmenethez illesztett táblázatokban jutott kifejezésre.²⁹ Lipsius ilyet nem közölt, de a *Politica* szerkezete kitapinthatóan formulázott rendszer alapján épül fel. Ez az áttekinthetőséget és a befogadhatóságot könnyítette meg. Az első könyvben rendszerbe foglalt erénykatalógushoz hasonlóan táblázatokba lehetne foglalni a *Politica* teljes felépítését.

Lipsius rendszere alapvetően *morális rendszer*. Művében a morális kategóriák hierarchiájával ad magyarázatot az egyes ember tevékenységére, érzéseire és a társadalom működésére. (Az „egyes ember” a *Politica*-ban természetszerűleg a fejedelmet jelenti leggyakrabban.) Az állam életének sajátosságai mindig morálisan meghatározott emberi tulajdonságokra épülnek. Ebben az összefüggésben mindig az ember az elsődleges.³⁰

A morális meghatározottságot példák és *citátumok* ezreinek segítségével fejezi ki Lipsius, műve formálisan tekintve „idézetyszerkesztmény”.³¹ Alig van olyan mondata, amelyben ne szerepelne idézet. Újszerűsége így nem kompiláció-voltában, hanem a kompiláció nyersanyagának elrendezésében rejlik. Forrásait tudatosan nem saját korából választotta, a Biblián, a görög auktorokon és az egyházatyákon túl mindenekelőtt a latin ókorból. Gondolati sémái a római stoikus világszemléletnek felelnek meg.³² Saját filológusi tevékenységével is magyarázhatóan elsősorban

változatban a mondat összevonása után rögtön a Basilius-idézet következik: „Ab illo facile obtinebimus esse quamdam, vt vir sanctus ait...”; LIPSIUS 1610, 133.

²⁸ *Uo.*, 405; VI/5.

²⁹ Ilyen található a hazai politikai irodalomban például Pataki Füsüs-nél (KT (o)(o)8a) vagy Csáky Istvánnál (CSÁKY 1992, 77).

³⁰ „Im Mittelpunkt der »Politik« steht eigentlich nicht der Staat, sondern der Staatsmann, nicht die Institution, sondern der Mensch.”; OESTREICH 1989, 148.

³¹ Négyesy László kifejezése, ZMPM 85.

³² „Das Denkschema von Lipsius ist das Denkschema der Weltanschauung des römischen Stoizismus.”; OESTREICH 1989, 150. — A *Politica* mintegy 300 forráshivatkozását Tarnóc Márton gyűjtötte ki kritikai kiadásában: LJVM 495–500.

Tacitus és Seneca művei, példái és szemléletmódja hatottak rá. (Természetesen megfordítható e megállapítás logikája, azt is mondhatjuk, hogy Lipsius azért adta ki Tacitus és Seneca műveit, mert bennük látta saját szemléletmódjának a kifejeződését. Az már csak technikai kérdés, hogy szövegkiadóként könnyűszerrel találhatta meg a megfelelő citátumokat.) Lipsius az esetek túlnyomó többségében még ott is antik szerzőt idéz, ahol minden más politikai iratban bibliai citátum áll.³³

Ilyen módon Lipsius sajátosan „profán”, késő-reneszánsz alkotó, s e tekintetben érintkezési pontok mutathatók ki *Machiavelli* módszerével és bizonyos tekintetben eszmeiségével. Egyikük sem a bibliai mondanivaló felől indul ki. Lipsius kerüli az államrezon fogalmát, ám Machiavellihez hasonlóan a politika teológiától független (de attól természetszerűleg nem mentes) diszciplínáját körvonalazza. A politika önálló tudománnyá válását éppen Machiavelli működése indította el, s részben Lipsius tevékenysége nyomán jöttek létre szervezeti keretei.³⁴ Sokatmondó adat, hogy Lipsius a *Politica*-nak az olvasóhoz írt bevezetőjében egyértelmű elismeréssel szólt Machiavelliről, akinek elméje éles, találó és tüzes.³⁵ A kettejük közötti különbség tehát nem a gyökerekben (antik hagyományok), nem is a célban (az egyháztól független állam diszciplínájának létrehozása), hanem — túl a módszerbeli különbségeken — a lipsiusi morális szemléletben ragadható meg: Lipsius elmélete „erkölcsösített machiavellizmus”.³⁶

Lipsius *európai* gondolkodó volt a szó legszorosabb értelmében. A *Politica*-ban többször is egész Európára kitekintve fogalmazta meg gondolatait. Nemcsak a vallás nevében vívott háborúk történelmi viharairól szólva, de más összefüggésben is. Európára ható veszélyt látott a törvénytelen uralkodásban s a polgárháború következményeiben egyaránt.³⁷

Laskai fordítását a gazdag eperjesi kereskedőnek, Madarász Györgynek ajánlotta.³⁸ Meggyőző Tarnóc Márton érvelése a *Dedicatoria* címzettjének megokolásával kapcsolatban: Laskai 1640-ben már Bethlen Istvántól elhidegülő, s I. Rákóczi György felé irányuló álláspontjáról van szó. Madarász nemcsak kereskedő, de Rákóczi bizalmasa, politikai informátora is volt. Így hát az ajánlás közvetve a fejedelemnek is szólt.³⁹ Rákóczi viszonyát a *Politica*-hoz érdekes módon világítja meg az a még

33 Például a *Politica* VI. könyvének 5. részében, ahol Lipsius a zsarnokokkal szemben való erőszakos fellépés elleni érveket sorolja, a következőképpen fogalmaz: „nem Istentől vadnaké a Királyok? Veszedelmes dolog azért *akar-mely Fejedelemmel-is vérében keverőzni*. Tacit. 15. Ann.” (Kiemelés az eredetiben.) Ez volt már Guevara módszere is.

34 „A Machiavelli utáni irodalom egyik legfőbb jellemvonása, hogy olvasóit ennek a frissen felfedezett tudománynak a szabályaira igyekszik megtanítani.”; KLANICZAY 1985, 201.

35 „unius tamen Machiavelli ingenium non contemno, acre, subtile, igneum”, idézi OESTREICH 1989, 165.

36 Friedrich Meinecke kifejezését idézi FETSCHER-MÜNKLER 1985, 64.

37 A 19. jegyzetben idézetten kívül lásd még LJVM 314, 393.

38 Madarász György az eperjesi lutheránus lelkész, Madarász Márton testvére volt; ZOVÁNYI 1977, 382; RMKT XVII/9, 579.

39 LJVM 39, 45–47. — Tévedés Evans megállapítása, mely szerint Laskai Bethlen Gábor

1631. november 19-én kelt levél, amelyet Vetéssi István intézett a fejedelemhez. Ebben a mezőteremi református pap Lipsius IV. könyvének 7., 8. és 9. fejezetét kivonatolva ad tanácsokat Rákóczinak.⁴⁰ Ugyanakkor ismételten hangsúlyoznunk kell azt a tényt, hogy a Laskait már korábban is támogató Madarász pénzén jelent meg a Lipsius-fordítás: „Tartozik az egész Magyar Nemzet meg-köszönni *Kegyelmednek*; hogy JUSTUS LIPSIUST a' *Kegyelmed* költsége által, maga nyelvén olvassa.”⁴¹ Figyelemre méltó, hogy Eperjesen már 1640 körül megvan az a magyar, német és latin nyelven egyformán tudó módos lutheránus polgári réteg, amely szívesen áldoz könyvkiadásra. S figyelemre méltó az is, hogy Madarász épp a *Politica* kiadását pénzelte. Néhány évvel később Weber János példáján látjuk, hogy a Magyarországon is diszciplínává váló politika tudománya, az iránta megnyilvánuló érdeklődés két fejedelmi tükör megszületését tette lehetővé Eperjesen. Ladiver Illés jóvoltából pedig a politika tantárgyként jelent meg a felvidéki polgárság-nemesség igényei szerint újjászervezett eperjesi kollégiumban.⁴² Ezzel — igaz, csak rövid időre — Eperjes a 17. századi politikai gondolkodás központjává vált. Eme újszerű tájékozódás első jelét is kell látnunk a Madarász Györgynek szóló *Dedicatoria* háttérében.

kegyeltje lett volna; EVANS 1986, 95. Könyve névmutatójában Bethlen István nem is szerepel.

40 TARNÓC 1965.

41 LJVM 162. (Kiemelések az eredetiben.)

42 Ladiver politikaoktatásának hű képe az a *Politica, sive doctrina civilis ad leges consuetudines Patria* című 116 oldalas traktátus, amelyet a logikai osztályban 1671. március 3-án vitattak meg. Ladiver Illés korszerű felfogása szerint a politika már önálló tudományként jelenik meg. Politikán azt érti, amit már Lipsius és Apácai Csere János is megfogalmazott: a társadalmi élettel kapcsolatos általános és konkrét kérdések tudományát. Tárgyalja a politika mibenlétét, a társadalom meghatározását, a társadalmi élet hétköznapi kérdéseit. Szól például a poligámiáról, felsorolja az érvénytelen eljegyzés 32 esetét (például tréfából vagy részegségben). A hivatkozások között Machiavelli és Bodin mellett a hazai viszonylatban ritkábban előforduló nevek is helyet kapnak itt, például Morus, Bacon és Campanella. Mint tananyagnak gyakorlati haszna is volt, hiszen Ladiver az elméletet állandóan szembeesítette a magyar törvényekkel (Szent István *Decretum*-ától saját koráig) és a történelmi eseményekkel. Amikor a vallás színe alatt indított háborúról szól, megemlíti a harmincéves háború időszakának egy epizódját, Pázmány Péter 1632. évi követségét VIII. Orbán pápánál. Az eperjesi Weber Jánoshoz hasonlóan hangoztatja a „Lex suprema est salus Reipublica” elvét, s tagadja, hogy az uralkodó „legibus solutus” legyen. Mindez a magyarországi rendek állásfoglalását jelentette a monarchikus államrend idején. — A Ladiver-kéziratra Tarnai Andor hívta fel a figyelmemet. A berlini Humboldt Egyetemen őrzött hallei magyar könyvtár egy darabja; Seminar für Hungarologie, jelzete: MS 92; PÁLFY 1965, Nr. 92, ff. 117–175.

Irodalomjegyzék

- BiblZrin.* *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*, írta, összeáll. HAUSNER Gábor, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, ORLOVSZKY Géza, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1991 (Zrínyi-Könyvtár, 4).
- CSÁKY 1992. CSÁKY István, *Politica philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életnek példája*, kiad., bev., jegyz. HARGITTAY Emil, Bp., 1992.
- DOLLINGER 1964. Heinz DOLLINGER, *Kurfürst Maximilian I. von Bayern und Justus Lipsius*, Archiv für Kulturgeschichte, 1964, 227–308.
- EVANS 1986. Robert John Weston EVANS, *Das Werden der Habsburgermonarchie 1550–1700: Gesellschaft, Kultur, Institutionen*, Wien–Köln–Graz, 1986. (Az első, angol nyelvű kiadás: Oxford, 1979.)
- FETSCHER–MÜNKLER 1985. *Pipers Handbuch der politischen Ideen*, hrsg. Iring FETSCHER, Herfried MÜNKLER, Bd. 3, München–Zürich, 1985.
- KLANICZAY 1985. KLANICZAY Tibor, *Zrínyi helye a XVII. század politikai eszméinek világában* = K. T., *Pallas magyar ivadékai*, Bp., 1985.
- KT PATAKI FÜSÜS János, *Királyoknak tüköre, melyben abrajzattok szépen ragyog és tiündöklök, az fejedelmeknek és egyéb vralkodóknak kedvéért példáiul irattatott és formáltatott*, Bártfa, 1626 (RMNy 1347).
- LIPSIUS 1610. Justus LIPSIUS, *Politicorum sive civilis doctrina libri sex*, Antwerpen, 1610.
- LIPSIUS 1612. Justus LIPSIUS, *Politicorum sive civilis doctrina libri sex*, Frankfurt, 1612.
- LJVM LASKAI János *Válogatott művei: Magyar Iustus Lipsius*, szerk., bev. TARNÓC Márton, Bp., 1970 (RMPE, 2).
- OESTREICH 1989. Gerhard OESTREICH, *Antiker Geist und moderner Staat bei Justus Lipsius (1547–1606): Der Neustoizismus als politische Bewegung*, hrsg. Nicolette MOUT, Göttingen, 1989.
- PÁLFY 1965. Miklós PÁLFY, *Katalog der Handschriftensammlung der Hallenser Ungarischen Bibliothek*, Halle, 1965.
- RMKT XVII/9. *Régi magyar költők tára, XVII. század, IX. kiad.* VARGA Imre, Bp., 1977.
- RML I–II. *Régi magyar levelestár, I–II, kiad.* HARGITTAY Emil, Bp., 1981.

- SZABÓ 1986. SZABÓ András, *Melanchthontól Lipsiusig (Tanárok, diákok és prédikátorok Sárospatakon 1562–1598)*, ItK, 1986, 483–506.
- SZÉKELY 1982. SZÉKELY Júlia Anna, *Justus Lipsius ismeretlen levelező-partnere: Koppay György*, ItK, 1982, 649–652.
- TARNÓC 1965. TARNÓC Márton, *Egy ismeretlen magyar nyelvű államelméleti munka*, ItK, 1965, 701–707.
- TARNÓC 1988. TARNÓC Márton, *Magyar Justus Lipsius* = T. M., *Kettőstűkör*, Bp., 1988.
- VARGHA 1942. VARGHA Anna, *Iustus Lipsius és a magyar szellemi élet*, Bp., 1942.
- WITTMAN 1957. WITTMAN Tibor, *A magyarországi államelméleti tudományosság XVII. század eleji alapvetésének németalföldi forrásaihoz: Justus Lipsius*, FK, 1957, 53–66.
- ZMPM ZRÍNYI Miklós *Prózai művei*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 1985 (Zrínyi-Könyvtár, 1).
- ZOVÁNYI 1977. ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Bp., 1977³.

HOLL BÉLA
Báthory Zsófia imádságos könyve

Tarnai Andor emlékének, aki 1994-ben Esztergomban a Balassi-konferencián e könyvecske történetének megírására biztatott.

Ezzel a címmel a nagyszombati nyomda 18. századi árjegyzékeiben évtizedeken keresztül szerepelt egy nyomtatvány. Először 1739-ben bukkant fel 8 rétből, 15 krajcárért. Ugyanaz ismétlődött ötször 1784-ig. A legutolsóban még az eredeti kiadásból a nyomtatás 1710-es éve is fel volt tüntetve. Korábban és később ez a nyomtatvány a nagyszombati árjegyzékekben nem szerepelt.¹

Egy véletlen folytán fény derült a titokra. A hatvanas években egy vidéki templomjáró asszony ajánlotta fel az akkor divatos *Hozsanna* feliratú kottás énekeskönyvért cserébe. Így került birtokomba, majd a Kegyesrendi (piarista) Központi Könyvtárba a Báthory Zsófia imádságos könyvének egyetlen példánya. Rövid tartalmi összevetés alapján megállapítható volt, hogy teljesen megegyezik a Nagyszombatban 1710-ben a jezsuiták nyomdájában kiadott *Imádságos könyv*vel, amelynek egyetlen példánya a kalocsai Érseki Könyvtárban 24634 számú jelzettel található. Erről már 1881-ben Rosty Kálmán jezsuita az egy évvel korábban megjelent Szabó Károly-féle Régi Magyar Könyvtár legelső pótlásaiban hírt adott és röviden leírta.² A kalocsai példányban, amely ugyancsak unikum, gróf Kollonitz László („Episc. 172: Varad.”) exlibrise van. Ezek szerint a kalocsai könyvecske még talán Nagyváradon került Kollonitz érsek tulajdonába.³ Belőle két különböző címlappal, változatlan szöveggel

1 Az árjegyzékek lelőhelye és jelzete a következő: 1739: Graz UB, I 45163 Bd. VII. — 1758: Budapest OSzK 210502. — 1770: OSzK 504555. — 1772: OSzK Cat. 315(4). — 1780: OSzK 208502. — 1784: OSzK 208299. — Ez adatokat Borsa Gedeonnak köszönöm.

2 MKsz, 1881, 233–234. — Vö. SZTRIPSZKY Hiador, *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez*, Bp., 1912 (utánnymat: 1967), 2241/447.

3 Boros István kalocsai főkönyvtárosnak köszönöm az újból való átnézés és összehasonlítás lehetőségét.

IMÁDSÁGOS K Ö N Y V.

Mellyben
Külömb-külömb féle jó-
ságos-cselekedetek, a' mi URunk
JESUS Kristusnak egész élete, és
szenvedése.

A'
Bóldogságos Szűznek tisztelete.

Es a'
Szentséges Mifébéli Aldozatnak felsé-
ges titkai foglaltatnak.

Melly most:
A' keresztyén lelkek vigasztalására: a'
JESUS Társasága Academiájának
bötüivel ki bocsáttatott.

NAGY-SZOMBATBAN,
M. D. CC. X. Elztendőben.

A' MELTOSÁGOS FEJEDELM BATTHORI SOPHIA ASZSZONYNAK IMADSAGOS K Ö N Y V E.

Mellyben
Külömb-külömb féle jó-
ságos-cselekedetek, a' mi URunk
JESUS Kristusnak egész élete, és
szenvedése.

A'
Bóldogságos Szűznek tisztelete.

Es a'
Szentséges Mifébéli Aldozatnak felsé-
ges titkai foglaltatnak.

Melly most:
A' Keresztyén lelkek vigasztalására: a' JE-
SUS Társasága Academiájának bötüi-
vel ki bocsáttatott

NAGY-SZOMBATBAN, 1711. Elztendőben.

A két nagyszombati nyomtatvány

és azonos terjedelemben két kiadás létezik. A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* gyakorlata szerint leírásuk a következő:

1710 Nagyszombat

IMÁDSÁGOS KÖNYV. Mellyben külömb-külömb féle jószágos-cselekedetek, a' mi URunk JESUS Kristusnak egész élete, és szenvedése. A' Bóldogságos Szűznek tisztelete. És a' Szentséges Mifébéli Aldozatnak felséges titkai foglaltatnak. Melly most: A' keresztyén lelkek vigasztalására: a' JESUS Társasága Academiájának bötüivel ki bocsáttatott.

NAGY-SZOMBATBAN M.D.CC.X. Esztendőben. (typ. Societatis Jesu)

$x^8 \text{ xx}^4$, $A^8 - T^8 = [24] + 299 + [5] \text{ pag.} - 8^\circ - \text{Orn., init.}$

1711 Nagyszombat

[BATTHORI SOPHIA imadsagos könyve.] A' MELTOSAGOS FEJEDELMI BATTHORI SOPHIA ASZSZONYNAK IMADSAGOS KÖNYVE. Mellyben Külömb-külömb féle jóságos-cselekedetek, a' mi URunk JESUS Kristusnak egész élete, és szenvedése. A' Bóldogságos Szűznek tisztelete. Es a' Szentséges Misebéli Aldozatnak felséges titkai foglaltatnak. Mely most A' Keresztyén lelkek vigasztalására: a' JESUS Társasága Academiajának bötüivel ki-bocsáttatott NAGY-SZOMBATBAN, 1711. Esztendőben. (typ. Societatis Jesu)

$x^8 \text{ xx}^4$, $A^8-T^8 = [24] + 299 + [5] \text{ pag.} - 8^\circ - \text{Orn., init.}$

A címlevél hátlapja mindkét kiadásban üres. A bevezető rész az x_2 jelű levél rektóján *A' keresztyén olvasóhoz* címzett ajánlással kezdődik, amelyet már Rosty Kálmán „rövid s velősen szép előszó”-nak jellemzett. Mivel ez lényegében a címlapot és ezzel a könyv tartalmát idézi, itt teljes egészében idézzük:

A' Keresztyén Olvasóhoz.

HA a' Keresztyéni jóságos-cselekedetek Tárházának kincseivel gazdagodni kívánsz; imé ezen Könyvnek első Részében, nyitva találod. Ha a' mi URunk JESUS szentséges életének, keserves kinszenvedésének, és öt mélységes sebeinek meg bocsúlhetetlen édes forrásit szomjuboazol; ezen Könyvnek Második Része, azon édes Forrásnak folyamit gazdagon ki fakasztja, és árasztja. Ha az örökké-valóság Hajnalának, a' Bóldogságos Szűz Máriának fényességet óhajtod; azon Hajnalnak fényes sugárit ki terjeszti a' harmadik Rész. Végtéres, ha a' Szentséges Misebéli Aldozatnak felséges titkait érteni kívánod: a' Negyedik Rész meg-magyarázza, és kézen fogva vezérel azoknak értelmére.

Vedd jó néven azért K. O. és ély vele az Istennek dicsőségére, és lelkednek üdvösségére, Amen.

Ezt követi az x_2b-x_3a lapon *A' Változó Ünnepek Táblája* az 1710–1734. évekre. Majd ezt az x_3b-xx_3b lapokon az esztendő hónapjaira a részletes egyházi naptár; valamint a megjegyzés a változó ünnepekről és a böjti időről. A bevezető részek után következik az xx_4a-b lapokon *Az Esztendőről, Es annak Részeiről*, végül a *Mikor szabad Mennyegzőt szolgáltatni* feliratú bekezdés.

A könyvecske négy főrészből áll, amint a címlap is, és részletesebben az ajánlás előre jelzi. Az első rész az 1–58. lapon tizenhárom különféle alkalomra való imádságot (Istenhez, minden szentihez, felebarátunkért, isteni szeretetért, reménységért, hálaadásért, bűnbocsánatért, boldog kimúlásért stb.) közöl. Ezt nevezi a szerkesztő az ajánlásban *A keresztyéni jóságos cselekedeteknek gyakorlásának*, ami műfaji megjelölés és a 17–18. századi imádságoskönyvekben gyakran előfordul. A legterjedelmesebb az 59–229. lapon található második rész, amely Jézus életéről születésétől haláláig, majd a végén a halottakért, a Boldogasszonyhoz, az őrző angyalhoz, a középkortól kedvelt női szentekhez (Margit, Katalin, Borbála, Rozália) tartalmaz

imádságokat. A harmadik részben Szűz Máriához szóló különféle vegyes szöveget találunk, amelyeket a szerkesztő a „hajnal” szó körül csoportosít: *Örökké-valóságnak hajnala, Fel-ébredtő hajnal, Vezérlő hajnal, Világosító hajnal*. Az erőltettség érezhető azon is, hogy itt találjuk *Jézus neviről, Boldogasszonyról* való litánia után még az *Ur vétele* előtti és utáni imádságot is. Ez a rész a 230–268. lapon található. Ezt követi az utolsó rész, amely a 299. lapig a mise részeihez rövid imádságot ad; mind a harmincöt rövid, öt-hat soros szöveg, az oltárhoz menettől az utolsó áldásig, egyformán az *Uram Jesus Christus...* szavakkal kezdődik. Ezután a 284–299. lapokon elmélkedés következik: *A’ misének több Ceremoniát-is, Christus kin-szenvedésének tellyes emlekezetiért, és tisztes rend-tartásnak okáért szerzették a’ régiek, a ‘ Szent Írás szerént*. Végül *A Mise Áldozatnak Természeti Miben álljon* címmel rövid hittani tanítás zárja az utolsó részt.

A legtöbb kérdést a T₆b–T₈b számozatlan lapokon a tartalomjegyzék tartogatja. Ennek az 1711-es kiadásban, tehát a *Báthory Zsófia imádságos könyvének* végén két levele (a T₇–T₈ levél) csonkaság miatt hiányzik. A címlap és az ajánlás leírásából azonban kitűnik, hogy ez megvolt azonos szöveggel mindkét kiadásban. A címe pedig a következő: *A KET ELSŐ KÖNYVECSKENEK TÁBLÁJA*. A T₆b lapon *AZ ELSŐ RESZE*, a T₇a lapon a *MASODIK RESZE* található, a T₈b lapon viszont a *HARMADIK RESZE*. A tartalomjegyzék tehát címétől eltérően a 268. lapig bezárólag adja az előfordulás sorrendjében a könyvecske tartalmát. Ennek befejeztével a VEGE szócska jelzi, hogy a szerkesztő a negyedik részt nem szándékozott a tartalomjegyzékbe eredetileg felvenni. Az utolsó öt számozatlan lapon csupán három rész tartalmát sorolja fel, ami a tartalomjegyzék főcímével sem egyezik, és elhagyja mindkét kiadásban a negyedik részt. Mindez a szerkesztés alkalmi voltára enged következtetni.

Hogyan kapcsolódott Báthory Zsófia nevéhez a leírt 1710-es imádságoskönyv? Miért távolította el a nagyszombati könyvnyomtató az eredeti címlapot és helyettesítette az újjal, amely azután a század folyamán a nyomda árjegyzékeiben szerepelt?

Báthory Zsófia (1628–1680) II. Rákóczi Ferenc nagyanyja, birtokainak „kérlelhetetlen rekatolizálója”, korának talán ilyen szempontból leghíresebb egyénisége volt. Feljegyezték róla, hogy amikor férje, II. Rákóczi György halála után, 1661. augusztus 15-én, Nagyboldogasszony ünnepén Szelepcsényi György akkor nyitrai püspök és magyar kancellár előtt rekatolizálva letette a hitvallást, a püspöktől imádságoskönyvet, rózsafüzért és más kegytárgyakat kapott ajándékba. A nagyasszony magyar nyelvű imádságoskönyvet kért, de csak latint tudtak neki adni. Ez imádságoskönyv iránti igény később egész életében jelen lehetett. 1680-ban, halálakor 85 aranyat és 300 forintot hagyott könyvek kinyomtatására. Végrendeletének végrehajtója, Kiss Imre jezsuita 1683-ban ugyancsak meghalt. A hatalmas magánvagyon és a Rákóczi-unokák sorsa egy időre feledtette a könyvek kinyomtatásának kérdését, és a sárospataki typographia is elenyészett.⁴ Feltehető azonban, hogy a jezsuitáknál

4 MESZLÉNYI Antal, *Báthory Zsófia élete és végrendelete = Regnum: Egyháztörténeti évkönyv*, 1938–1939, Bp., 177–266. — Idézett helyek: 195, 197 és 232.

A KET ELSŐ KÖNYVECS-
KENEK TABLAJA.
ELSŐ RESZE.

E lső Imádság az Istenhez, és Szentek- hez magunkért, és felebarátunkért.	fol. 1.
Második, kibem ember az Isteni szeretetet kéri.	fol. 8.
Harmadik, kibem ember magát Istennek ajánlja, és ő benne minden remenséget veti.	16.
Negyedik, kibem ember bálákat ad az Istennek minden el-vett jó-teteményéért.	24.
Eötödik, kibem az Istennek jók jó volta elő- számláztatik.	29.
Hatodik, rövid szép Imádság.	37.
Más rövid Imádság.	37.
Hetedik, kibem minden jószágos-cselekedetekre erőt kér az ember.	39.
Nyolczadik, bűnök bocsánatjáért.	44. és 48.
Kilenczedik, miképpen vessze ember minden bi- zodalmit Istenben.	50.
Tizedik, szép Imádság.	52.
Tizenkettődik, bölög ki-múlásért.	53.
Tizen-	

Arccól csapásáról.	88.
Sok fele gyalázattól.	89.
Vádolásáról.	90.
Miképpen Pilátushoz, és Herod. vitetett.	91.
Miképpen Herodes előtt kérdezett.	92.
A' Barabás el-bocsátásáról.	93.
Östörözéséről.	94.
Tövisfel-való koronázattól.	95.
A' keresztfának hordozásáról.	96.
A' Jherusalem leány síralmáról.	97.
Az eczet, és epe itáláról.	98.
Ruhájának le fosztásáról.	99.
Fel-feszítéséről.	100.
Keresztfán három óráig való függéséről.	101.
A' két lator között való függéséről.	102.
Ellenséget való imádságáról.	103.
Miképpen a' keresztfán csúfolták.	104.
A' Latornak Paradies-fogóiról.	105.
A' szent Jánosnak, szent Annaya ajánlás.	106.
Szent Attyához való kiáltásáról.	107.
Szomjúságáról.	108.
Spongiából való itattásáról.	109.
A' miképpen lett vége Christus szenvedés.	110.
Christus Utrunk keserv, halál. a' keresztfán	112.
Oldala által veréséről.	113.
Temetéséről.	114.
Pokolra való szállásáról.	115.
Fel-	

Tizenharmadik, kibem ember áldást kér az I- stentől.	56.
MASODIK RESZE.	
Szép rövid Imádság.	59.
A' Jhesus titulusáról-való Imádság.	60.
A' Jhesus éleiről. Első Imádság Christus U- trunk emberré letéről.	64.
Születéséről.	66.
Születéskor-való szegénységéről.	67.
Angyalok dicséretéről.	68.
Körmül-metélkedéséről.	69.
Három Szent Királyról.	70.
Böldög Aszfony tisztulásáról.	71.
Aegyptombba való futásáról.	72.
Templomba való tanításáról.	73.
Kereszteléséről.	74.
Böjtöléséről.	75.
Szenvedéséről.	76.
Nagy fáradságáról.	77.
Csuda-tételéről.	78.
Rút gyalázattól.	79.
Jherusalembe való be-meneteléről.	80.
Vég-Vasorájáról.	81. 82.
Miképpen biztatta az ő tanítványait.	83.
A' keresztfán-való bánattól.	84.
A' kertben-való Imádságáról.	85.
A' fogásáról.	86.
Arccól	

Fel-Támadásáról.	116.
Menybe meneteléről.	117.
Sz. Léleknek el-küldéséről.	118.
Az Utolsó Utéről.	119.
Jhesus nevének ki-mondhatatlan nagy édesé- géről.	119.
Hét esetről hét szép imádság.	127.
Más három Imádság kiket magáért vagy má- sért mondhatni.	131.
Gonosz gondolatok ellen imádság.	133.
Utrunknak négy rendbeli örméről.	136.
öt keserves fohászkodásról.	140.
Böldög ki-múlásért.	144.
Elmékedés mikor ember keserűségében va- gyon.	146.
Halottakért Imádság huszon öt Mű-Atyánk- ra el-oztva.	153.
Litania, kibem ember magát Isten előtt vá- dolja.	171.
Böldög ki-múlásért.	178.
A' Jhesus szeretetéről.	184.
Böldög Aszfonyhoz-való áttatos Imádságok egy-más után.	188.
Megint mond e' könyörgést.	200.
A' meg-térő bűnösnek Imádsága.	201.
Mindenmü nyavalyában-való Imádság.	209.
Litania Böldög ki-múlásért.	213.
Fel-	

A különös tartalomjegyzék (T₆b-T₈a)

✱)o(✱	
<i>Fejzárlet előtt-való Imádság.</i>	218.
<i>Az őrző Angyalhoz.</i>	222.
<i>Tizen öt Szenthez.</i>	223.
<i>Szent Margit Aszszonyhoz.</i>	225.
<i>Szent Borbála Szűzhöz.</i>	226.
<i>Szent Katalin Szűzhöz.</i>	227.
<i>Sz. Rosalia szűzhöz pestisnek idején.</i>	228.
HARMADIK RESZE.	
<i>R</i> eggel felkeléskor Könyörgések.	231.
<i>Sz. Anselmus, a B. Szűzhöz.</i>	235.
<i>Keresztény Tudomány-tétel az őrző Angyal- előtt.</i>	242.
<i>Akár mely napon való, vagy a' neveden való Szenthez, Könyörgés.</i>	246.
<i>Midőn az Angyal üdvözlétre esendit:</i>	247.
<i>Akár mi dolgunk kezdetén.</i>	248.
<i>Akár mi dolgunk végén.</i>	249.
<i>Akar mi ünnem nyavalyában, az Isten gondvi- seléséért.</i>	250.
<i>A' J'esus szenvedéséhez bekeséges tőrőf:</i>	251.
<i>Minden bűneink orvosságáért.</i>	252.
<i>A' J'esus nevéreül Litania.</i>	255.
<i>Bóldog Aszszonyrúl Litania,</i>	260.
<i>Ejtvéli Imádságnak idején, lelki ismertetítöl- való számvetelnek a' rendi.</i>	265.
<i>Az Ur vétele előtt. Az Ur vetele után.</i>	268.

V E G E,

A különös tartalomjegyzék (T_{8b})

nemcsak a könyvek kiadására szánt összeg, de Báthory Zsófiának kéziratos imádsággyűjteménye is évtizedekig megvolt. Ebből születhetett meg kívánságának e késői eredménye. A könyvnyomtató összeszerkesztette, talán ki is egészítette a kézírásos anyagot. Előbb az eredeti tulajdonos neve nélkül, majd egy év múlva kicserélve a címlapot, a szokatlan tartalommutatóval létrehozta és a század folyamán árusította *A MELTOSÁGOS FEJEDELMI BATTHORI SOPHIA ASZSZONYNAK IMADSAGOS KÖNYVÉT*.

HORVÁTH IVÁN — SELÁF LEVENTE
Gautier de Coincy verses Krisztina-legendájának
budapesti töredéke

Az Országos Széchényi Könyvtár 1899-ben vásárlás útján jutott négy pergamencsíkhöz, amelyeket egy ma már azonosíthatatlan könyv kötéstáblájából áztattak ki.¹ Jövedéknaplóbeli számuk: 12., jelzetük egyelőre nincs.

A négy csík egyike egy latin nyelvű jogi kódex töredéke. Legnagyobb mérete: kb. 300834 mm. Pergamenje és kézírása is szembetűnően eltér a másik hárométól.

Az utóbbiak legnagyobb méretei: kb. 157828, 154829, ill. 305829 mm. A két kisebb csík összetartozik: valószínűleg a kötéstáblából való kifejtéskor szakították szét őket. E három pergamentöredék eleddig azonosíthatatlan, ófrancia nyelvű verssorokat tartalmaz. Betűjük a párizsi egyetem által elterjesztett, 13. századi, ún. párizsi betű jellegzetességeire emlékeztet, annak lehet valamelyik (esetleg jóval későbbi) származéka.

Az ófrancia szöveg Gautier de Coincy (1177–1236) ifjúkori művének, verses Krisztina-legendájának töredéke. Olvasata:

vv. 3085–3091

- 1 Mot desír en [...] gl...]
- 2 Quí me fet íour & nuít tantes foíz souspírer
- 3 Par fines amours l aím mont redesír q^{lú} il m aínt
- 4 Tens íert quaⁿt lí plera qu a mes nocés me maínt
- 5 Prestre suí por s amor a receuoír martíre
- 6 A autre chose nule mes cuers tent ne ne tíre
- 7 F[...] íulíens q^{ui} maⁿt est plaíns d[...]rg[...]lel

1 Köszönetet mondunk Szelestei Nagy Lászlónak azért, hogy a töredékek meghatározására biztatott.

vv. 3097–3102

1 Deuíses tu b^{ie}n croíre sí^{con} tes peres crut
2 Trop en aí graⁿt desdeiⁿg trop me grieve & put
3 Quaⁿt fauser ueuz la loí & l ínstutícíon
4 Que lí roíz & li prínce de graⁿt discrécíon
5 Ont tenue touzíourz des le commencement
6 & tíenent & tendront íusqu au defínement

vv. 3114–3119

1 Sa creance & ses díeus^{com}me forsenez íure
2 S íl est nus quí í ost deuaⁿt v. íourz garder
3 Il le fera tout uíf escorchíer & larder
4 Or saura mo^t ce dít d enchanteríe & d art
5 puis q^{uel}le est la dedenz s ele n esprent & art
6 Cheualíers ne saí quanz a esleuz & prís

vv. 3125–3130

1 Lí cheualíers la uoíz des saínz a gre s entendent
2 Ne s[...]oⁿt[...]
3 A íulíen en uíndreⁿt tout lí^{con}tent l afere
4 & il fet e^sroment la fornese desfere
5 Tout nue ont trouuee la u^{ir}ge sus la brese
6 Plus delíteusement plus liee & plus aeíse

vv. 3142–3146-bis

1 Quar aínz mes ne fu fame ne n íert íames eⁿ cuí
2 Il aít taⁿt de malíce^{com}me en ceste garce
3 Ou aít taⁿt de malíce^{com}me eⁿ ceste garce a
4 Assez[.] l aí regardee par cí & par ca
5 Se tant ne quaⁿt est arse ne bruíe de feu
6 Se tant ne quaⁿt est arsse ne bruíe de feu

vv. 3151–3156

1 Ia seras decolee a do[...] & [...] h[...]te
2 Tes baraz & ta guíle tout humaín se sourmoⁿte
3 Tíranz fet la pucele de touz maus aengíez
4 B^{ie}n íes en graⁿt errance cheuz

5 Estroít íes enlacíe des liens au deable
6 Quaⁿt ne ccroiz & acures le pere esperítable

vv. 3168–3173

1 Soutíl enchaⁿteresse se le set enchanter
2 C il fet ele en cuí est toute m entencíons
3 C est cil q^{ui} delíura daníel des líons
4 Me puet b^{ie}n de tes bestes sí li plect delíurer
5 [...]
6 Quí mo^t estoíent fíeres & de mal aprestees

vv. 3179–3185

1 P[...]
2 Aínz la ueulent ce sanble seruír & honorer
3 Li serpent q^{ui} estoíent orguellous & orrible
4 Sunt deuenú sí sínple sí douz & sí pesible
5 Qu ausí gíeuent a li ^{con} cheneít enuoísíe
6 N est nus q^{ui} le ueut q^{ui} ne veust pitíe
7 [...].l[...].n[...].l[...]

vv. 3195–3201

1 [...]
2 Ses maíns tent vers le cíel & díe en souspiraⁿt
3 Díeus quí seur toutes choses íes douz & delíteus
4 Hunbles & deboneres sades bíaus & píteus
5 Díeus q^{ui} seus uoíz les fez & ^{con}n[.]ís les pensees
6 Aínz q^{ue} uieiⁿgnent a euure ne q^{ue} soíent pensees
7 [...] desus touz autres íuges

vv. 3207–3212

1 Quant tu ta poure ancele quaⁿt tu ta poure amíe
2 As de ces cruíels bestes sauuee & garaⁿtíe
3 Ivlíens quaⁿt il ueít q^{ue} nul mal ne li font
4 por pou de fíne ardeur tout le cuer ne lí foⁿt
5 De mautalent lí mue la couleur ou uíaíre
6 A haute voíz s escrie & díe au serpentaíre

vv. 3224–3229

1 Tout entor lí demaíment une si graⁿt fierte
2 & si la gaítent pres & sí l ont b^{ie}n enclose
3 Que nus por riens q^{ui} soit cele part aller n ose
4 Mo^t est díeus m^{er}ueílleus uoír ce díst li psalmítres
5 Es saíntes & es saínz & en touz [...]
6 Ceste a b^{ie}n sourmoⁿte le deable & sa guíle

vv. 3235–3241

1 Ne ueut pas q^{ui} delaíent ílíens [...]
2 Les tormenz & les paínes q^ui l lí porpense a faíre
3 Quar [...] com el sera tormentee & maumasíe
4 Tant sera s ame en gloíre en plus haut leu assíse
5 D ore en auaⁿt prendroít uolentíers le louíer
6 Que a ses saínz esliz deiⁿgua díeus deroier
7 L

vv. 3252–3257

1 Pere q^{ui} lazaron feís resucíter
2 Par ta saínte puíssance cest mort cí resucíte
3 Aínz q^ue le aít s ouraíson parfínee ne díte
4 Une voíz haute & clere du ciel est descendue
5 Quí li a dit pucele ge t aí b^{ie}n entendue
6 Ades suí auec toí quar m amíe íes parfete

vv. 3264–3268

1 Lieue sus de par díeu q^{ui} tout fist & cría
2 [...] sallíz en píez sanz nule demouraⁿce
3 par le plesír de díeu q^{ui} de tout a puíssance
4 La u^{ier}ge chíet aus píez a haute uoíz s escríe
5 Pucele gloriouse rendue m as la uíe

vv. 3281–3287

1 P[...]
2 il furent fors d errance & lour ydres guerpireⁿt
3 Mes onq^{ue}s ílíens ne sene amolía
4 Par .í. poí de desdeing touz ne se forsena
5 Quaⁿt aínsí uít le pueple conuertír & plessíer

6 Ha souduíant fet il b^{ie}n fust tans de plessier
7 Tes baraz & ta guíle & tes desloíautez

vv. 3294–3298

1 Ha desloíaus fet ele taⁿt par as le cuer dur
2 Faí tost qua^{nt} q^{ue} tu penses sanz nul demeurement
3 Tant desír a ueoír le haut roí q^{ui} ne ment
4 Quí roís est de la íoíe ou ge sanz fín durraí
5 Ia mal ne me fera qua^{nt} la mort endurraí

A legenda kritikai kiadása² nyomán mind az egykori kódexre, mind a költemény szövegére nézve levonhatunk néhány következtetést.

A pergamendarabkák által ránk hagyományozott szövegek sohasem közvetlenül illeszkednek egymáshoz; közöttük hol 5–7, hol pedig 11–13 sor marad ki a párizsi változathoz képest. A pergamendarabkák rendre 5, 6 vagy 7 sort tartalmaznak. Ebből az következik, hogy a kéthasábos kódextükör 30-soros volt, mérete föltehetőleg kb. 1408140 mm.

Az új, budapesti szövegváltozat felbukkanása nyomán megállapíthatjuk, hogy:
(1) A párizsi kéziratot (P) nem a budapestiről (B) másolták. Ezt bizonyítja B számos olyan saját hibája, amelyet P nem ismétel meg:

— **B saját hibái:**

vv. 3090, 3098, 3127, 3129, 3142, 3144, 3146bis, 3154, 3180, 3211, 3235, 3240, 3252, 3268, 3282, 3286.

(2) B-t nem P-ről másolták. Ezt bizonyítja P számos olyan saját hibája, amelyet B nem ismétel meg:

— **P saját hibái:**

vv. 3087, 3088, 3097, 3155, 3168, 3171, 3183, 3210, 3226, 3254, 3257, 3283–84, 3297.

1. megjegyzés

Bizonyos esetekben nem tudtuk kellő valószínűséggel eldönteni, hogy B vagy P hibázott-e:

— **P vagy B hibái:**

vv. 3101, 3156, 3196, 3197–98, 3287, 3294, 3295, 3296.

(3) Az (1) és (2) tételből következik, hogy B és P közös forrásra megy vissza (b).

(4) A Carpentras-i kéziratot (C) nem b-ből másolták, és b-t nem C-ről. Ezt b és C számos eltérése bizonyítja:

— **b és C szövegszerű eltérései:**

vv. 3089, 3114, 3118, 3146, 3169, 3181, 3197–98, 3212, 3236, 3253, 3255, 3256, 3264, 3267, 3283–84.

2 GAUTIER DE COINCY's *Christineleben*, nach den beiden Mss. zu Carpentras und Paris, hrsg. A. C. OTT, Erlangen, 1922.

— **C-ből hiányzik, b-ban megvan:**

vv. 3085–88, 3091, 3097–3102, 3155–56, 3196, 3199–3201, 3237–38, 3252, 3285–87, 3294–98.

2. megjegyzés

b és C eltéréseinek számbavételekor nem foglaltunk állást abban a tekintetben, hogy melyik esetben melyikük adja a hibás és melyikük a helyes alakot. A kritikai kiadás szerint hol ez, hol az a változat jobb.

(5) Ha C-t nem b-ből és b-t nem C-ből másolták (4), akkor b és C közös forrásra megy vissza (a). Lehetséges, hogy ez nem azonos a szerző eredeti fogalmazványával (A), hanem maga is másolat. Két hiba talán erre vall:

— **b és C közös hibájának látszik:**

vv. 3119, 3143.

(6) A szövegleszármazási sztemmára tehát a következő feltevést fogalmazhatjuk meg. A szerző fogalmazványából (A) ered a, a-ból ered b és C, b-ből ered B és P.

3. megjegyzés

A (6) feltevést az cáfolná, ha akár B ellenében értene egyet P és C, akár P ellenében B és C. Ilyen esetet egyet sikerült megfigyelni. Ezt a nyelvjárási vagy talán csupán helyesírási jellegű eltérést minden további nélkül ún. „vízszintes irányú változatnak” tekinthetjük (hogy Stoll Béla szakkifejezésével éljünk): feltevésünk szerint itt B jó változatával szemben egymástól függetlenül rontott ugyanarra P és C.

— **P és C közös hibája B ellenében:**

v. 3227.

4. megjegyzés

A most bemutatott feltevés segítségével a költő szövegének helyreállítása, a textológiai javításokat megalapozó érvelés pontosabbá tehető.

5. megjegyzés

Olvasási nehézségekbe ütköztünk munkánk során.

— **Megoldatlan maradt olvasati probléma:**

v. 3237.

H. KAKUCSKA MÁRIA
Batsányi János Lőrinc-napi köszöntőverse

A vers az Orczy család levéltári anyagában található egy különálló lapon,¹ a szerző megjelölése nélkül, mindenféle egyéb versek, versfogalmazványok — pl. Amade László, Orczy Lőrinc és József — és nyomtatványok, számlák között.

Batsányi szerzősége mellett szólnak a versben fellelhető életrajzi vonatkozások. A szerző Lőrinc-nap alkalmából szeretné tanítványa, és mint a versben is említi, barátja atyját, Orczy Lőrincet (1718. VIII. 9.–1789. VII. 28.) köszönteni. Ez a köszöntés azonban nem vidám, hiszen a barát az előző évben meghalt. Ezért utasítja műzsáját gyászfátyla levételére és szerencsésebb év kívánására. Az Orczy családban az említett évben, 1785-ben, Orczy IX. István (1767. XI. 30.–1785. XII. 9.) halt meg, aki Orczy Lőrinc és Laffert Anna Mária (1759. X. havában kötöttek házasságot) gyermeke volt. Laffert Anna Mária a második feleség volt, akiről csak nagyon kevés adat van a család levéltári anyagában. Batsányiról köztudott, Orczy István mellett nemcsak tanítóskodott, hanem össze is barátkoztak. Életrajzaiból² és verseiből³ tudjuk, hogy szeretettel fogadták őt az Orczy-házban. Jó kapcsolatuk Orczy István halála után sem szakadt meg. Kassán Orczy Lőrinc ajánlására veje, Vécsey Miklós (1749. X. 10.–1829. IX. 12.) — Mária⁴ leányának (1750 után–1805, Kassa) férje — mellett gyakornokoskodik. Az

1 Jelzete: OL, Orczy család levéltára, P 523, Varia irregistrata, 10. cs.: Kéziratok és nyomtatott versek. A verset már nem állt módomban Tarnai Andor professzor úrnak átadni: 1994 nyarán találtam. Az írás összevetésére a *Levél Szent-Jóbi Szabó László Urhoz 1793* című verset választottam. A vers eredetiről készült másolata megtalálható: BATSÁNYI János *Összes művei*, I, *Versek*, kiad. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1953. A Batsányi-kéziratok lelőhelyéről lásd *uo.*, 243–245.

2 SZINNYEI Ferenc, *Batsányi János*, Bp., 1904; CLAUSER Mihály, *Báró Orczy Lőrincz*, It, 1940; BÖHM Dezső, *Orczy Lőrinc élete és költészete*, Kolozsvár, 1909.

3 25. *Batsaihoz* (1792), 15–20. sor:
„Dicsőült Orczinak lelki jó barátja!

...

Ugy néked még imént barátság angyala
S nekem atyám helyett édes atyám vala!...”

4 Orczy Mária Orczy Lőrincnek Podmaniczky Judittal (1716–1755) kötött első házasságából született.

Orczy család eseményeit költeményekkel ünnepli meg: Orczy Istvánt versekben siratja el,⁵ pártfogója unokájának, az Orczy Mária és Vécsey Miklós házasságából született hetedik gyermeknek a világra jöttét verssel köszönti.⁶ Természetes, hogy atyai pártfogóját, akit minden polgár példaképéül állít hazafiúi szolgálatai miatt, verssel köszönti névnapján. A kézírására az ifjúkori, 1795. előtti időből⁷ való költemények jellegzetességei vonatkoznak: „az impulzív, helyenként indulatos, mindig igen határozott, önérzetes vonalvezetés, ... a viszonylag nagyméretű betűk, a szótestből erőteljesen kiemelkedő száraz, ékezetek használata ... a helyesírásban némi — a kor átlagos viszonyaihoz képest csekély — ingadozás; általános a németes J betű, amelyek szára igen erőteljesen visszakanyarodik, ugyanúgy, mint a j és y betűké.”

Hangjelölése a következő lényeges pontokban tér el a ma megszokottól:

1. A c hang jele nála tz: ortzával, Lőrintz; a cs hangé ts: tsókkal, Szerentsésbben, ditső; az sz hangé Ńz; az ő, ú, jele ő, ű a két pont között egy vesszővel.

2. Az i, u, ü esetében Batsányi hajlott a hangok nyújtására: vígabb színre, újjolag. Az -ít, -dít igeképzőt a mai helyesírásnak megfelelően hosszú í-vel írja, a dunántúli nyelvjárásnak megfelelően azonban megkettőzi a t-t: merítte.

3. Ha a t, ty, d, gy, n, ny és l végű névszóhoz j-vel kezdődő birtokos személyrag járul, a kiejtésben mássalhangzó-összeolvadás keletkezik, melyet Batsányi fonetikusán írt: attyához. Az ipszilonista helyesírás, és Batsányi is, a t, d, gy, n, ny és l végű igeik esetében a jelentő mód jelen idejének tárgyas ragozású formáiban a j-vel kezdődő igei személyragot, vagy a felszólító mód j jelét fonetikusán írta: Eredgy, mondgyad, Múllyon el, Zöldellyék.

4. A múlt idejű melléknévi igenévképző t-jét megkettőzi: fáradtt, múltt. Ugyanazon szóalak kettős jelentésének elkülönítésére különbséget tesz a múlt idő t jele és a múlt idejű melléknévi igenévképző t-je között: nedvesült (ige) és nedvesültt (melléknév). (Az utóbbi jelenségre nincs példa ebben a versben.)

5. Mindig kettős ly-t használ a következő szóban: Melly.

6. Hiányjelet tesz az *a* határozott névelő és az *e* mutató névmás után, az *s* kötőszó előtt, a birtokos jelző és a tárgy elmaradt ragjának jelölésére: Világunk' sarkára, India' polgárit, Oceán' határit, Magyarok' egére, Barátunk' Attyához.

7. Helyesírása némely vonatkozásban eltér az ismert Batsányi-szövegektől. Általában az jellemző, hogy az *is* kötőszót kötőjellel kapcsolta az előtte álló szóhoz; ebben a versben nem így tesz: Fébus is. Eltérően általános szokásától, az *egy* szót nem írta kettőzött mássalhangzóval: egy Polgárnak. Az ige mögé került ige-kötőt nem kapcsolta kötőjellel az igehez: költsd fel, Tedd félre, Múllyon el.

5 A verseket az 1. jegyzetben hivatkozott Batsányi-kiadásból idézzük: 2. *A baldokló Orczy Istvánhoz* (1785); 3. *Báró Orczy István balálára* (1785, töredék); 4. *Felírás* (1785).

6 11. *Születési vers* (1789). A gyermek adatait nem sikerült megállapítani. Lásd OL, Vécsey család levéltára, P 1059, 6. cs., 27. tétel: Genealógiák.

7 Batsányi kézírásáról és helyesírásáról lásd BATSÁNYI, *i. m.*, 246–248.

- Végezvéen kis Sergem tegnapi munkáját,
Melly velem mérgeti kevés vagyunkáját,
Lassú lépéssel ment szokott nyugalmára:
Hogy Fébus is jutván Világunk' sarkára,
5 Tengerbe merített el fáradt lovait,
Reánk ragyogtatván végső sugárait:
Eredgy, o Nap! mondám, India' polgárit
Gyorsan által futván Oceán' határit,
Siess víg ortzával Magyarok' egére,
10 'S költsd fel Pest' lakosit Lórintz' ünnepére.
Músám! te mennyei titkosa szivemnek,
Hív magyarázója érzékenységemnek!
Tedd félre egy kisség szomorú hárfádat,
'S derítsd vígabb színre bánatos ortzádat:
15 A' nagy Orczy Lórintz — Barátunk' Attyához
Fogsz menni, Hazánknak ditső Bajnokához.
Változtasd fejérre tehát fátyolodat,
'S zöldes borostyánnal kerítsd homlokodat;
Ne talám hirtelen' akadván szemébe,
20 Tört üssél újjolag atyai szívébe. —
Menj! békélj kezéhez alázatos tsókkal!
'S több hozzá sereglő igaz Magyarokkal
Üdvözelvén, mondgyad: Mint a' múltt esztendő't,
Szerentsésbben, 's kedvén töltse e' jövőndőt!
25 Érjen sok időket szerelmes Párjával,
Meszszire Ágazott Nagy Uri Házával.
Nyugalmát irígység fel ne háborítsa,
Öreg, ősz napjait homály ne borítsa.
Múllyon el, ha van még, nem rég' szerzett búja. —
30 Zöldellyék örökre érdem-koszorúja,
Tanítsa: Mint kelljen igaz hírt szerezni,
Királynak 's Hazának egyaránt kedvezni.
Lássák sok maszlagos Nagyjaink példáját:
Hogy kell egy Polgárnak szeretni Hazáját. —
35 E' minden Magyarnak szives ohajtása!
Ez egész Nemzetünk' elméje' járása!

H. etuz. Terrib. Palma. 186.

[illegible]

KECSKEMÉTI GÁBOR
A prédikáció műnemi besorolása
és a prédikációelméleti gondolkodás korszakai

E tanulmány anyagának zöme Wolfenbüttelben gyűlt össze 1994 nyarán, egy hónappal pótolhatatlan, nagybeteg professzorom halála előtt. Testetlen szomorúság van a sorok között: kívántam a jót, de tudtam az igazat.

A régi magyar halotti beszédek irodalomszociológiai jellegzetességeinek — Tarnai Andor által kezdeményezett és irányított — tanulmányozása közben világossá vált, hogy a 16–18. században írott retorikai, homiletikai kézikönyveknek a prédikáció műnemi besorolását illető szűkszavúsága néhány félreértésnek vált okozójává a téma (egyébként igen csekély számú) modern feldolgozásaiban.¹ A régi irodalomelméleti kézikönyvekben, illetőleg az egyes művek kritikátörténeti jelentőségű megjegyzéseiben a *genus*okról mondottakat számbavéve beléphetünk azon korabeli nézetek hálózatába, amelyek a prédikációról és annak a szónoklathoz való viszonyáról szólnak.²

A prédikációnak a pogány kori szónoklattan valamely *genus*ához való sorolása a 14. század végéig fel sem merült. James J. Murphy árnyaltan mutatja be azt a folyamatot, ahogyan a pogány kori antikvitás értékéről, a keresztény tanok terjesztésében való felhasználhatóságáról folytatott ókeresztény vitát,³ majd a korai közép-

1 KECSKEMÉTI Gábor, *Domini sumus: Vallási tanítás és nemesi reprezentáció 17. századi halotti beszédek inventiójában*, ItK, 1992, 386, 31. j.

2 Módszertani újdonságot is jelentő, úttörő lépés ebbe az irányba a nemzetközi szakirodalomban: John W. O'MALLEY, *Content and Rhetorical Forms in Sixteenth-Century Treatises on Preaching = Renaissance Eloquence: Studies in the Theory and Practice of Renaissance Rhetoric*, ed. James J[erome] MURPHY, Berkeley–Los Angeles–London, 1983, 238–252; hasonmás kiadása: John W. O'MALLEY, *Religious Culture in the Sixteenth Century Preaching, Rhetoric, Spirituality, and Reform*, [London,] 1993 (Variorum Reprints), III. sz. (a továbbiakban: O'MALLEY, *Content*).

3 James Jerome MURPHY, *Rhetoric in the Middle Ages: A History of Rhetorical Theory from*

kori századoknak a pogány kultúra rendszeréből bizonyos részeket még egészében átemelni kívánó törekvéseit⁴ a 8–9. századtól a homiletikai gondolkodásnak olyan kerete váltotta föl, amelyben efféle elméleti kérdések fel sem merültek.⁵ A múlt irodalmi rendszerének a jelen sajátos szükségleteit kellett szolgálnia, az ókori hagyomány továbbélésének az érett középkorban nem volt egységes története, hanem az azt aktualizálva felhasználó területek szerinti részrendszerekben fejlődött tovább. A prédikációírás szabályozását végző részrendszer ráadásul Szt. Ágostontól csaknem nyolc évszázadon át egyetlen preceptív értekezést sem produkált.⁶ A prédikálást tárgyaló igen csekély számú kora-középkori műben sem az írások elkészítésének módszertana, sem tagolásuk, szerkezeti egységeik tana, sem a formát illető megfontolások nem állnak központi helyen, sőt a leggyakrabban ezekről szó sem esik. A leendő, ill. a gyakorló prédikátort kizárólag a prédikáció tartalmát érintő tanításokon vezeti végig ez az elméleti irodalom; szinte semmi sem marad a kezünkben, ha e megjegyzések alapján rekonstruálni próbáljuk a kor tényleges szónoki gyakorlatát. A formai előírások hiánya természetesen szorosan összefügg a homília népszerűségével, szinte kizárólagosságával, amelynek gyakorlata szükségte-lenné, sőt értelmetlenné tette volna az efféle rendszerezési kísérleteket.⁷ A tartalmi előírások fokozódó jelentősége azonban a keresztény szónoklat egészének alapvető jellegzetességeivel is összefügg. Az isteni kinyilatkoztatásból ismert, hiteles és teljes igazság közlésének kritériuma, amint köztudott, a keresztény szónoklat újdonsága az ókori retorikához képest.⁸ Ezek a közölt igazságok szintjét illető magas követel-mények egyrészt a közlés formáját tették másodlagos fontosságú kérdéssé, másrészt a közlendővel szembeni tartalmi és a közlő személyével szembeni erkölcsi kritériu-mok fokozottabb érvényesülését okozták.

A 13. század elejétől robbanásszerűen elterjedő új szónoki gyakorlatot, a kiinduló textusáról, „themá”-járól „thematikus”-nak nevezett, skolasztikus *sermót*⁹ új

Saint Augustine to the Renaissance, Berkeley–Los Angeles–London, 1974, 47–64; NAGY Ferenc Károly, *Az antik műveltségi diszciplínák átszármaztatása a nyugati kereszténységbe*, Bp., 1939, 9–23 (Specimina Dissertationum Facultatis Philosophica Regia Hungarica Universitatis Elisabethina Quinqueecclesiensis, 164; Pedagógiai Intézet Értekezései, 12); LUKÁCSY Sándor, *Magyar Seneca*, ItK, 1992, 262–263.

⁴ MURPHY, *i. m.*, 64–82.

⁵ *Uo.*, 82–87.

⁶ *Uo.*, 284–285.

⁷ *Uo.*, 298–300. A homília magyarországi ismertségéről és gyakorlatáról lásd TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdi”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., 1984, 21 (Irodalomtudomány és Kritika).

⁸ KECSKEMÉTI, *i. m.*, 383–384.

⁹ Sajátosságainak tömör összefoglalását lásd MURPHY, *i. m.*, 331; VIZKELETY András, „Világ világa, virágnak virága...”: *Ómagyar Mária-síralom*, Bp., 1986, 52–53 (Kézirattár); MADAS Edit, *A XIII–XIV. századi magyarországi ferences prédikáció forrásvidéke (A Gyulafehérvári Sorok kódexének sermóiról)*, ItK, 1993, 7. Prédikációk *prothemáiból* részletes skolasztikus homiletikát rekonstruál: Johannes Baptist SCHNEYER, *Die Unterweisung der Gemeinde über die Predigt bei scholastischen Predigern: Eine Homiletik*

típusú traktátusok írása kíséri.¹⁰ Ezek ugyan már gyakorlatias, mind a tagolásra, mind az egyéb formai jegyekre nagy gondot fordító homiletikai művek,¹¹ arra azonban egyetlen utalás sincs bennük, hogy bármilyen vonatkozásban az antik retorika leszármazottjának tekintenék magukat,¹² kísérletet tennének ahhoz való viszonyuk meghatározására.¹³ Így természetesen az sem merül fel bennük, hogy a prédikációnak valamely ókori *genushoz* kellene tartoznia.¹⁴ A pogány kori elméletnek olyan eleme lehetett ez is, amelyről vagy tudomással sem bírtak, vagy a napi gyakorlat szempontjából semmiféle hasznát sem látták végiggondolásának, fogalmi bevezetésének.

aus scholastischen Prothemen, München–Paderborn–Wien, 1968. A *sermo* magyarországi elterjedésének tényezőiről (egyetemet járt művelt papok, a prédikáló szerzetesrendek) és közönségének társadalmi köréről lásd TARNAI, *i. m.*, 52–53, 69. A *sermo* szó fordítására magyar nyelvű szövegekben a *pradicatió*t használták, lásd *uo.*, 254. A két prédikálási mód, *homilia* és *sermo* megkülönböztetésének terminológiai nehézségeiről lásd H. Leith SPENCER, *English Preaching in the Late Middle Ages*, Oxford, 1993, 228–268.

10 A magyarországi ismertségre szert tetteket felsorolja TARNAI, *i. m.*, 53–54.

11 MURPHY, *i. m.*, 311, 314 stb.

12 Pedig elméletük többet köszönhet ókori elméletek töredékeinek, mint azt gondolni lehetne. Tarnai Andor felsorolt néhány példát arra, hogy voltaképpen ókori retorikai terminusok, például a Q. Fabius Laurentius Victorinus Magyarországon is használt művéből ismertek kapnak teljesen új értelmet az új alkalmazási területen; lásd TARNAI, *i. m.*, 53. Példáit bővítve: az új prédikálási módszerben nagy szerepet játszó *divisio* és *subdivisio* is talán a késő-antik Victorinus Cicero-kommentárjainak *partitio* és *divisio*-fogalmaira vezethető vissza. Feltehetően a *Rhetorica ad Herennium* hatására alakul úgy ez a prédikációtípus, hogy *divisio*jának minden pontja egy-egy kis prédikáció szerkezetét ölti, hiszen ez a középkorban *rhetorica secunda* vagy *nova* néven ismert és rendkívül népszerű tankönyv szögezte le, hogy az a legtokéletesebb argumentum, amelynek szerkezete követi a szónoklat egészének szerkezeti elemeit. (Bővebben lásd MURPHY, *i. m.*, 315–316; John W. O'MALLEY, *Praise and Blame in Renaissance Rome: Rhetoric, Doctrine, and Reform in the Sacred Orators of the Papal Court, c. 1450–1521*, Durham, North Carolina, 1979, 44 [a továbbiakban: O'MALLEY, *Praise and Blame*].) A traktátusok azonban az ókori retorikáknak még a tanításaiikkal közvetlenül megfeleltethető pontjaira sem hivatkoznak, s noha a leírt szónoki rendszer más módszereihez is találhatnának megerősítő ókori idézeteket, ilyeneket nem is keresnek. Ugyan „az alapok és a terminológia kétségtelenül görög-római eredetűek, de a régi előírások új területre való alkalmazása során új rendszer épült fel, és új fogalmak váltak közkeletűekké.” (TARNAI, *i. m.*, 73.)

13 Önmeghatározásuk alapja sokkal inkább a korábbi prédikációs gyakorlathoz, a homiliához való viszonyuk, amelyet régiesnek („antiquus modus pradicandi”), de az egyszerű nép oktatására még mindig hasznosnak tartanak; lásd TARNAI, *i. m.*, 21, 42; Marianne G. BRISCOE, *Artes pradicandi*, Turnhout, 1992, 29–30 (Typologie des Sources du Moyen Âge Occidental, 61, 9–76). Ugyancsak fontos része az *ars* önmeghatározásának az egyéb irodalmi segédeszközökhöz való viszonyulás, lásd MURPHY, *i. m.*, 342–343; TARNAI, *i. m.*, 54–55.

14 Ma általunk ismert, írott formájában a skolasztikus *sermo* valóban nem jellemezhető valamely *genushoz* való besorolással.

A trecento itáliai gyakorlatának elemzése inkább az ellenkező irányú hatásra mutat példát: a városállamokban újból megjelenő világi szónoklat¹⁵ bizonyos esetekben a skolasztikus prédikáció hatása alá került. 1341-ben, költővé koronázásakor Petrarca is olyan szónoklatot tartott, amelyben teljesen a prédikáció analógiájára tette meg textusául és fejtette ki Vergilius egy helyét.¹⁶

A korábbi kutatás ugyan világosan látta a prédikáció további fejlődésének fő útját, adós maradt azonban részint egy rendkívül érdekes átmeneti időszak prédikációs gyakorlatának feltárásával, részint a prédikációelméleti gondolkodásban a 16. század elején bekövetkező, lényegi és maradandó hatású változás számbavételével. Murphy még úgy vélte, hogy a „thematikus” prédikáció elméleti rendszere uralta a prédikáció retorikáját egészen a reformáció idejéig.¹⁷ Egy későbbi megjegyzése szerint egészen a 17. századig, Fénelonig nincs nagyobb váltás a prédikáció elméletében.¹⁸ Tarnai Andor is úgy fogalmazott, hogy „A skolasztikus gondolkodás e sajátos irodalmi terméke lényegében mindaddig sértetlenül maradt, míg a skolasztika ellenreformáció idején megújított formája is el nem tűnt — nagyjából a XVIII. századig.”¹⁹ E megállapításoknak számos vonatkozásban, mindenekelőtt a prédikációs gyakorlat fő mozgásirányainak megjelölésében tökéletesen igazuk van; a prédikációelmélet általuk homogénnek tételezett nagy szakaszában azonban — mint látni fogjuk — egy paradigmatis fordulópontra lehet találni. Árnnyaltabb megközelítés szükséges továbbá a közvetlenül a reformációt megelőző átmeneti időszak prédikációs jellegzetességeinek leírásához is.

Ugyanis a skolasztikus prédikáció és a világi szónoklat közötti hatás iránya a trecento évtizedeiben kezd megfordulni. A 14. század végi Itáliában jelennek meg először olyan prédikációk, amelyek szakítanak a középkori prédikáció hagyományával, és félreérthetetlenül a klasszikus retorika felélesztésének hatását mutatják. Az európai prédikáció történetében a *homilia* és a skolasztikus *sermo* után egy új, eddig figyelemre alig méltatott szakasz, az általában *oratio*nak nevezett, a világi szónoklattal hatása alatt írott prédikációk kora jön el. A legkorábbi ilyen prédikációk között szokás említeni Pier Paolo Vergerio Szt. Jeromos-panegyricusait (1392–1408), amelyekben nincsenek meg a *laudes sanctorum* középkori kellékei (textus, *divisio*, *auctoritas*ok, szubtilis szerkesztés, a bizonyítás dialektikus stílusa stb.), hanem a klasszikus *genus demonstrativum* műfaji jegyeinek megfelelően, a klasszikus toposzokra támaszkodó invenciók eljárásával íródtak.²⁰ A téma modern nemzetközi

15 Lásd ezzel kapcsolatban a podesta kézükönyveinek és a kialakuló elméleti irodalomnak, az *ars arengandina* történeti áttekintését: Paul Oskar KRISTELLER, *Rhetoric in Medieval and Renaissance Culture = Renaissance Eloquence*, i. m., 1–19.

16 Uo.

17 MURPHY, i. m., 325: „the complete theory of the ‘thematic’ or ‘university-style’ sermon [...] dominated the rhetoric of preaching well down into Reformation times.”

18 Uo., 362.

19 TARNAI, i. m., 52.

20 O'MALLEY, *Content*, 238–240. A módszer bizonyos középkori előzményeihez lásd azokat az érzékeny megfigyeléseket, amelyeket Ruth Morse tesz az *encomium*-életrajzoknak

szakirodalma e *genus* keresztény szentekre való adaptációját bevett gyakorlatnak mondja az 1410-es évek Padovájában,²¹ majd a módszer Itáliában másutt is gyorsan terjedni kezd, főként a latin nyelvű prédikációkban. A szentek dicséretének e gyakorlatát később a halotti beszédekben is adaptálni kezdik (Poggio Bracciolini Zabarella bíboros fölötti beszéde az egyik legkorábbi példa erre 1417-ben²²), s míg a késő-középkori Itáliában a temetéseken is tematikus prédikációk hangzottak el,²³ a 15. század egészén át Itália nagyobb városaiban szélteben vannak követői az új technikának. Szerepet kap ebben, hogy egyházi szónokok nemcsak vallási ünnepeken beszélnek, hanem mindinkább olyan alkalmakkor is, amelyeket a világi szónoklat favorizál: temetés, esküvő alkalmával, egyéb nyilvános eseményeken.²⁴ A prédikáció egyre inkább a világi, humanista szónoklat hatása alá kerül, a textust szabályos *introductio* egészíti ki vagy helyettesíti, a korízlést követő retorikus stílust használják, vagyis a vallásos tartalom és a klasszikus forma kombinációja valósul meg.²⁵

John M. McManamon megvizsgálta az 1455 és 1534 között a pápai udvarban, a pápák gyászszertartásain elmondott halotti prédikációkat. E prédikációk elmondására a pápa halálát követő megemlékező *novena*, vagyis a kilenc napon át egymást követő gyászmisék szolgáltattak alkalmat. Az erről rendelkező *Ordo Romanus* szerint ugyan mind a kilenc gyászmisén elhangozhat egy-egy prédikáció, ám ez nem kötelező, s általában nem is tartottak ennyit. Legalább egy prédikációra azonban mindig sor került, s a halálesettel foglalkozó részeket mindig meg lehet találni abban a másik prédikációban is, amelyet a pápaválasztó konklávét közvetlenül megelőzően *de eligendo pontifice* tartottak. McManamon abból indul ki, hogy a prédikátoroknak két független rendszer állott rendelkezésükre, hogy gyászbeszédüket azok preceptumai alapján szerkesszék meg: az ókori *laudatio funebris* és a középkori *ars predicandi* előírásai. A fenti időszakból fennmaradt 17 ismert szövegű beszéd közül csak 5 követi a skolasztikus *sermo* szerkezetét, közülük is csak egy alkalmazza a szokásos háromrészes formális *divisiót*. Mind az öt *sermo* ráadásul a klasszikus konvenciónak megfelelően megírt *exordiummal* helyettesíti a skolasztikus *prothemát*. Az *auctoritasok* között a középkori skolasztikus szerzők szinte egyáltalán nem fordulnak elő. Az apodeiktikus igazságúnak szánt érvelés mellett a szónoki kelléktár invenciós eljárásainak is jelentős szerep jut. Összességében a humanista szónoki technika a skolasztikus beszédszerkesztésnél jóval nagyobb hatásúnak, elterjedtebbnek mutatkozik.²⁶ A pápák fölött elmondott szövegek fényében tehát úgy látszik, hogy a

részint a hagiografikus irodalomra, részint a történeti művek uralkodói jellemzéseire tett hatásáról: Ruth MORSE, *Truth and Convention in the Middle Ages: Rhetoric, Representation, and Reality*, Cambridge, 1991, 125–137, 118–119.

21 O'MALLEY, i. h.

22 Uo.

23 John M. McMANAMON, *Funeral Oratory and the Cultural Ideals of Italian Humanism*, Chapel Hill–London, 1989, 5–35.

24 KRISTELLER, i. m.

25 Uo.

26 John M. McMANAMON, *The Ideal Renaissance Pope: Funeral Oratory from the Papal Court*, Archivum Historia Pontificia, 14(1976), 19–33.

prédikálásnak ez a módja már győztesen került ki a hagyományos thematikus prédikációval megívott harcából, a *sermót* felváltotta az *oratio*.

Az itáliai temetéseken szokásos szónoki gyakorlat egészének megfigyelése is hasonló eredményt hozott.²⁷ McManamon a későbbiekben éppen ebbe az irányba szélesítette kutatásainak körét, és önálló könyvet szentelt az 1374 (Petrarca halála) és 1534 (VII. Kelemen temetése) közötti itáliai latin nyelvű halotti beszédeknek. Forrásanyaga így már több mint 500 beszédre terjed ki, ami következtetéseit még megalapozottabbá, a kiolvasható tendenciákat általános érvényűvé teszi. Ráadásul bizonyos szónoklatok, éppen a humanizmus értékrendszerétől leginkább meghatározottak, igen nagy népszerűsége tettek szert: az 1405–1478 közötti évekből 9 olyan beszéd ismeretes, amelyekből itáliai könyvtárakban ma is legalább tíz egykorú másolatot lehet találni, közöttük olyan is van, amelyből 46 másolat került elő.²⁸ 1500-ig nyomtatásban is megjelent legalább 35 halotti beszéd.²⁹ A szónok egyházi vagy világi volta egyáltalán nem szerepelt a temetési szónok személyének kiválasztásakor érvényesülő szempontok között. Ehelyett inkább a humanista újdonságoknak kedvező kordivat számít, vannak igen felkapott szónokok: Giovanni Battista Egnazio több mint 60 halotti beszédet mondott Velencében, Giovacchino Castiglioni 11 év alatt 65-öt, egyszer egyet a temetésre lovagoltában kellett megírnia.³⁰

Ám az *oratio* elvei szerinti szónoklás módszere a tanító célzatú vagy a Krisztus életéről szóló prédikációkban is megjelenik, a legkorábban talán Gasperino Barzizza prédikációiban, majd Guarino tanítványa, Pietro del Monte műveiben érett formában a pápai udvarban is. A 15. század végén már Itálián kívüli példát is lehet találni rá, amilyen pl. Rudolf Agricola heidelbergi karácsonyi beszéde 1485-ben.³¹

Az amerikai jezsuita tudós, John W. O'Malley könyvének tárgya az 1450–1521 között a pápa jelenlétében, a mise szertartása során elmondott mintegy 160 prédikáció,³² amelyet teljes egészében a *genus demonstrativum*-ba illeszkedve lát leírhatónak. Mivel maguk a pápai udvarban prédikáló személyek is számos egyéb beszédet

²⁷ Uo., 25–26.

²⁸ McMANAMON, *Funeral Oratory...*, i. m., 24.

²⁹ Uo., 24–25.

³⁰ Uo., 26.

³¹ O'MALLEY, *Content*, 38–40. Különösen figyelemreméltó és megérdemelné a szaktudomány mielőbbi kontrollját V. Kovács Sándornak az a megjegyzése, amely szerint Temesvári Pelbárt *Stellariuma* prédikáció helyett sokkal inkább a *panegyris* műfajához hasonló (V. KOVÁCS Sándor, *Temesvári Pelbárt egy korszakváltás sodrában* = TEMESVÁRI Pelbárt *Válogatott írásai*, vál., jegyz., utószó V. KOVÁCS Sándor, Bp., 1982, 427). Ugyancsak további vizsgálatra vár az a kérdés, hogy az itáliai halotti beszédek és a műfaj magyarországi vonatkozású kortárs példái között kimutathatók-e szorosabb kapcsolatok. Lásd ebből a szempontból pl. Bornemisza Pál 1524-ben Várdai Ferenc erdélyi püspök fölött elmondott latin beszédét, amely 1526-ban Bolognában jelent meg (BORSA Gedeon, *Bornemisza Pál megemlékezése Várdai Ferencről és a többi, Mohács előtti bolognai, magyar vonatkozású nyomtatvány*, ITK, 1983, 48–50).

³² A „coram papa inter missarum solemnium” elmondott prédikációk alkalmainak, felügyeletének részletes leírását lásd O'MALLEY, *Praise and Blame*, 7–35.

tartottak Itália-szerte, a *genus demonstrativum* ennél még lényegesen szélesebb körben vált retorikai meghatározóvá.³³ A szóban forgó prédikációk klasszicizáló latin stílusúak, anélkül, hogy a ciceronianizmus Erasmus által felrótt szélsőségeibe esnének.³⁴ Szerkezetük a skolasztikus prédikációénál jóval kevésbé kötött, nagyobb részük elhagyja a *themát*, *prothemát*, a *thema repetitió*ját, a *divisió*t, még az imádságot is, ugyanakkor klasszikus *exordium*uk és *peroratió*juk van.³⁵ Szerkezetük egységét, lezártságát nem hierarchikus felépítésük, hanem éppen a *conclusio*, *peroratio* biztosítja, amelynek azonban gyakran tartalmilag kevés köze van a prédikáció megelőző részeihez.³⁶ A beszédek szinte soha nem disputálnak, hanem az alapvető dogmák statikus expozíciójára kerül bennük sor. A középpontban azonban nem a tantételek állnak, hanem az isteni és emberi *facta, gesta, opera, beneficia*. Az ezek elmondásakor használt szavak ritkán utalnak a magyarázat, fejtegetés szókincsére, inkább az ábrázolás képzetkörébe tartoznak: *intueri, videre, aspicere, ante oculos ponere, contemplari*. Különösen sokatmondóak azok a példák, amikor a szónok arról beszél, hogy az elmondottaknak a hallgatók általi vizuális felidézésére azért van szükség, mert — a dolog nagysága, magasztossága miatt — ő nem tudja elmagyarázni, szavakba önteni.³⁷ A prédikáció megtartásának célját sem racionális tevékenységekben jelölik meg, mint azt a tematikus prédikátorok tették (*docere, probare, explicare, disputare* stb.), hanem olyan érzelmek kiváltásában, mint *venerari, admirari, gratulari*; a *laudare* céljával elmondott prédikációt a hallgatókban a *gaudere* és a *delectari* érzésének kell követnie, amelyekből az *imitari* benső igényének kell feltámadnia.³⁸

A változás a prédikációnak az egyházi szertartáson belül elfoglalt helyéből kiindulva is világosan megérthető. A prédikációt, mint a mise-liturgia részét, közvetlenül az eucharisztikus rész követi, s e legmagasztosabb, az „Emeljétek fel szíveteket” áhítatával jellemezhető következő aktus a prédikátor számára is lehetetlenné teszi, hogy csak száraz tanítást és útmutatást nyújtson. A *genus demonstrativum* által meghatározott emelkedett, ünnepélyes szónoki forma viszont tökéletesen megfelel ennek a kommunikációs helyzetnek.³⁹

A prédikációírás módszerének ez a megváltozása jelentős formai változásokat hozott ugyan — de az általa előidézett tartalmi változások talán még fontosabbak voltak. A skolasztikus prédikáció absztrakt doktrínáit az isteni tettek, jótétemények (*beneficia*), istenemberi cselekedetek elbeszélése váltja fel, a beszédek lényegében

³³ *Uo.*, 77–122.

³⁴ *Uo.*, 51–54.

³⁵ *Uo.*, 58–60.

³⁶ *Uo.*, 60–61.

³⁷ *Uo.*, 61–70. Több példát lehet találni az *ut pictura pradicatio* ötlete szerint kidolgozott ekphrasziszokra, főként a Krisztus életét tárgyaló részekben.

³⁸ O'MALLEY, *Praise and Blame*, 70–76.

³⁹ John W. O'MALLEY, *Erasmus and the History of Sacred Rhetoric: The Ecclesiastes of 1535*, Erasmus of Rotterdam Society Yearbook, 5(1985), 1–29; hasonló kiadása: O'MALLEY, *Religious Culture, i. m.*, VII. sz. (a továbbiakban: O'MALLEY, *Erasmus*).

filozófiai tárgyát a történetek elbeszélésének középpontba állítása. Míg a középkori prédikáció, ha a három ókori beszédcélkitűzés kategóriájában gondolkodunk róla, a *docere* célkitűzését valósította meg nyomatékosan, a *genus demonstrativum* szabályai szerint szerkesztett prédikáció hatékonyabban hangolhatta össze mindhárom célkitűzést. John W. O'Malley szerint az emberi méltóság gondolatának reneszánsz kori előtérbe kerülése is jelentős részben a *genus demonstrativum*-ban megírt szónoklatoknak köszönhető.⁴⁰

A jelentőségének megfelelően idáig számításba nem vett jelenség mögött természetesen mélyebb filozófiai megfontolásokat is számba kell vennünk. Míg Petrarca nyomán Coluccio Salutati⁴¹ és Leonardo Bruni még a retorika és a filozófia egyeztetésének módját kereste, addig Lorenzo Valla működésében már az a mentalitás érvényesült, amely a filozófiát a retorika alá rendelte. Alaptétele, hogy lehetetlen igaz filozófia a retorikával való harmónián kívül. Egész nemzedékével osztozott abban, hogy Arisztotelészt a legmélyebb gyanakvással figyelték. Nyilván szerepe lehetett ebben a skolasztikus Arisztotelész-használat mély elítélésének is, ám az antik filozófia olyan tekintélyei, akiket ez az auktorhasználati mód kevésbé kompromittált, mint pl. Platón is, osztoztak ugyanebben a meg nem értésben. Valla és kortársai számára a humanizmus elsősorban az *eloquentiát* jelenti; amint Jerrold E. Seigel fogalmaz,⁴² vagy nem ismerik fel, vagy nem tartják rokonszenvesnek az ókori filozófiai kultúra azon aspektusát, amely ellenséges a retorikával szemben. A későbbi humanisták, Ficino, Pico, akik maguk is rendelkeztek skolasztikus iskolázottsággal, nem vetik el egészen a középkori filozófiai kultúrát, s az ókori tekintélyek közül is készek azoknak az elismerésére, akik „a szívükben voltak ékesszólók”, a szavakat nélkülözték ugyan, ám a bölcsességet nem. Ez a nemzedék már a humanizmus filozofikusabb változatát váltja valóra. Ugyanakkor elődeiknek is kétségszövegbevonhatatlan érdeme, hogy a középkor századaiban mélyen alábecsült retorikában észrevették olyan eszmények lehetőségét, amelyekre a középkori ember nem is gondolt,⁴³ a filozófia súlyát pedig a skolasztika erőteljes túlhatalmának idején igyekeztek csökkenteni.⁴⁴

40 O'MALLEY, *Praise and Blame*, 123–164; O'MALLEY, *Content*, 239–240.

41 Róla lásd Jan LINDHARDT, *Rhetor, poeta, historicus: Studien über rhetorische Erkenntnis und Lebensanschauung im italienischen Renaissancehumanismus*, Leiden, 1979.

42 Jerrold Edward SEIGEL, *Rhetoric and Philosophy in Renaissance Humanism: The Union of Eloquence and Wisdom, Petrarch to Valla*, Princeton, New Jersey, 1968.

43 Vergilius alakjának mint mágusnak a formálódása jól mutatja ezt az értetlenséget (lásd BORZSÁK István, *Az antikvitás XVI. századi képe (Bornemíza-tanulmányok)*, Bp., 1960, 279–281; RITOÓK Zsigmond, *Vergilius életrajzok*, AntTan, 1961, 150–160). — „Míg az antikvitás különböző korszakai a retorikáról vallott felfogásukat sajátos életszemléletük kereteibe tudták illeszteni, filozófiájuk szerves részévé tették, addig a keresztény középkor a retorikában csak különböző fordulatok, fogások, tehát pusztán eszközök tárházát látta. Nem is tudta az eszmei kérdések rangsorába emelni, s így alkotó továbbfejlesztésére sem volt képes.” (DURZSA Sándor, *Az appositio, mint középkori stílus kategória az ars dictandi tanításában*, ItK, 1971, 3.)

44 SEIGEL, *i. m.*

A prédikációs gyakorlat számottevő átalakulását valamelyest a prédikációelmélet változása is nyomon követte.⁴⁵ Így, noha a quattrocentóban többnyire még a középkori *ars predicandi* hagyományos tartalmának megfelelő traktátusokat írogattak, Lorenzo Guglielmo Traversagni már olyan értekezést írt *Margarita eloquentia* címen 1478-ban Cambridge-ben, amely a prédikáció egészét, a skolasztikus elvek szerint megszerkesztett hagyományos prédikációt is beleértve — amely egyébként csak „coram doctoribus et scholasticis” használható⁴⁶ —, a *genus demonstrativum*ba helyezi.⁴⁷ Aurelio „Lippo” Brandolininek a levélírásról szóló, a pápai udvarban készített terjedelmes elméleti művében (*De ratione scribendi*, 1485) néhány kitérő a prédikációval foglalkozik, amelyet ő is a *genus demonstrativum*ba sorol, elsődleges célját Isten *laudatio*jában nevezve meg. Bírálja azokat az udvari szónokokat, akik nem ismerik fel a különbséget az osztálytermi használatra megfelelő előadás és a templomban kívánatos szónoklat között — vagyis elveti a tematikus prédikációt.⁴⁸ A mű első nyomtatott kiadása 1549-ben jelent meg Bázélben, majd még több alkalommal kiadták a 16. században, Németországban is (pl. Köln, 1573).

A németországi retorika története egyébként számottevő olyan hazai hagyományra tekinthetett vissza, amely az Itáliából érkező hatásokat pontosan értelmez-

45 Erősen befolyásolhatta az átalakulást az antik mintákhoz visszatérő korabeli világi retorikaelmélet hatása, a vele fennálló viszonyok tisztázásának igénye. Lásd például Giorgio da Trebisonda töretlenül klasszicizáló *Rhetoricorum libri*jét 1435-ből: *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete*, vál., kiad. KOLTAY-KASTNER Jenő, bev. BÁN Imre, Bp., 1970, 111–115 (Az Irodalomelmélet Klasszikusai, 2).

46 O'MALLEY, *Praise and Blame*, 49. Határozott kritikát fogalmaz meg a skolasztikus elvek szerint szerkesztett beszédekről, amelyek nem valósítják meg szerinte az „oratores” elsődleges célját, a „suasio”-t. „Scholastici vero potissimum docere nituntur, deinde persuadere. Ad secundum vero minime pervenitur absque primo. Itaque prius eis necessarium est distincte quasque partes dividere, deinde vero illas confirmare et confutare, ut tandem ad persuasionis intentum perveniant, quod raro assequuntur moderni quidam scholastici” (uo., 43).

47 Traversagni műve mellesleg az első olyan elméleti mű, amely egyáltalán felveti a prédikáció *genus*ának kérdését. Szakít az *ars* formai hagyományaival is: lényegében *Ad Herennium*-kommentárként szerveződik. Visszhangtalanságának oka O'Malley szerint, hogy a hasonló elméleti kérdések felvetésére felkészült Itáliában a mű semmi olyat nem tudott mondani, ami ne lett volna már mintegy egy évszázada alkalmazásban. Eszerint tehát a munka utóélete is a leírt prédikációs mód elterjedtsége mellett bizonyít. (John W. O'MALLEY, *Form, Content and Influence of Works about Preaching before Trent: The Franciscan Contribution = I Frati Minori tra '400 e '500: Atti del XII Convegno Internazionale, Assisi, 18–20 ottobre 1984*, Assisi, 1986; hasonmás kiadása: O'MALLEY, *Religious Culture*, i. m., IV. sz. [a továbbiakban: O'MALLEY, *Form*], 30–36.)

48 „Hoc loco mihi error eorum indicandus est qui cum divinum aliquid in concione laudaturi sunt ea de re partim disputant, partim precipiunt ac docent quasi in schola apud discipulos, non in templo apud populum, verba faciunt.” Elméleti tudásukért ugyan elismerés jár, de „ita divina res tractandi sunt, si publice dicamus, ut oratio, non lectio aut disputatio, videatur.” (O'MALLEY, *Praise and Blame*, 48.) Bizonyos dolgok egyébként is az emberi megértésen túl vannak; hangsúlyozni Isten tetteit kell — fogalmaz.

hetővé tette. Az első németországi nyomtatott retorikák a városi hivatalnokok igényeit elégítették ki az *ars dictandi* hagyománya szerint, de már a *studia humanitatis* ideáljának és az újra felfedezett klasszikus retorikának a hatása alatt. Az első anyanyelvű retorika is, amelyet Friedrich Riederer freiburgi városi nyomdász bocsátott ki az 1490-es években, együtt tartalmazott egy formuláriumot és az *Ad Herennium*-retorika fordítását.⁴⁹ Johann Reuchlin (1455–1522) tehát számíthatott hazai közönségének pontos megértésére, amikor a *Liber congestorum de arte pradicandib*an (Pforzheim, 1504), bővebb kifejtés nélkül, megengedte a prédikátornak, hogy mindhárom klasszikus *genust* használja.⁵⁰

A kibontakozó protestantizmus hatására azonban Németországban rövidesen az itáliaitól eltérő irányt vett a prédikációelmélet *genus*okkal kapcsolatos tanítása. Luther fontos megállapítása, hogy a prédikációnak kettős feladata van, tanítania és exhortálnia kell, s ebben két tudományágra támaszkodhat: „dialectica docet, rhetorica movet”.⁵¹ Egyrészt tehát a protestantizmus alapvetően retorikus természetű, amit Luther híres elve fejez ki a legtömörebben: „verbum facit fides”.⁵² A prédikáció az új tanok terjesztésének legfontosabb eszköze a reformációban. A prédikáció elmélete pedig a világi szónoklattan elméletére támaszkodik, Melanchthon szavaival: a homiletika „vel pars vel imago est rhetorica”. A retorika feltétlen elfogadása, megtanulása a lelkészi hivatalra való felkészülés fontos része, minthogy ez a Biblia-magyarázat eszköze is.⁵³ A protestáns szónokesszmény pedig a Bibliának mint a Szentlélektől sugalmazott egyetemes szónoki ideálnak példaadó szerepét hangsúlyozza.⁵⁴ Másrészt azonban a lelkésznek nem elegendő csupán retorikai ismeretekkel felvértezettnek lennie, egyszerre kell tudnia magyarázni, definiálni, bibliai helyeket idézni, a Bibliából vagy másunnét vett exemplumokkal illusztrálni, szavait parabolákkal ékesíteni, képesnek kell lennie inteni.⁵⁵ Ilyen összefüggésben, a prédikációtól szilárdan megalapozott tudás kifejtését követelve természetesen jelentős szerepet kap a *dissimulatio artis* elve és a pusztá retorikával szembeni ellenségesség is.⁵⁶

Ezeknek a gondolatoknak a hatására Melanchthon (1497–1560) már jelentős változtatást tett a *genus*ok rendszerén. Elvetette a *genus demonstrativum* és a *genus iudiciale* templomi használatát,⁵⁷ megteremtette viszont, főként erre a célra, a *genus*

49 Helmut SCHANZE, *Problems and Trends in the History of German Rhetoric to 1500 = Renaissance Eloquence*, i. m., 105–125.

50 O'MALLEY, *Content*, 241.

51 Joachim DYCK, *The First German Treatise on Homiletics: Erasmus Sarcer's Pastorale and Classical Rhetoric = Renaissance Eloquence*, i. m., 221–237.

52 SCHANZE, i. m.

53 DYCK, i. m.

54 SCHANZE, i. m.

55 DYCK, i. m.

56 SCHANZE, i. m.

57 „Nunquam laudabit personam ullam concionator oratorum more” — idézi Jānis KRĒSLIŅŠ, *Dominus narrabit in scriptura populorum: A Study of Early Seventeenth-Century Lutheran Teaching on Preaching and the Lettische lang-gewünschte Postill of Georgius Mancelius*, Wiesbaden, 1992, 51–64 (Wolfenbütteler Forschungen, 54).

*didascalicum*ot;⁵⁸ saját megfogalmazása szerint valójában átemelte a szent szónoklattanba a dialektikából, amely „ars recte docendi”.⁵⁹ Olyan *genust* teremtett tehát, amelybe az invenció tanát lényegében a dialektikából emelte át.⁶⁰ A *De officiis concionatoris*ban a *genus deliberativum*ot két részre osztotta: az *epitrepiticum* a hitre való buzdítást jelenti, a jó erkölcsökre való buzdítás a *paraneticum* nevet kapta. A prédikációban használatos beszédnemek közül a *didascalicum* és az *epitrepiticum* jóval fontosabb, mert tárgyuk a hit, míg a *paraneticum*é a cselekedet.⁶¹

Melanchthon tudatában volt annak, hogy olyan követelményeket állapít meg az egyházi szónoklattal kapcsolatban, amelyek az itáliai irodalmi fejlődéssel ellentétesek; mint a protestantizmus egyik szellemi vezetőjének ez nyilván szándéka is volt. A prédikációk Krisztus tetteire és dicséretére tett nyomatékának elvetésekor úgy fogalmaz, hogy ez az Itáliában szokásos *declamationes* jellemzője. Szerinte nem ez a fajta szónoklat éri el a hallgatóságban a legnagyobb hatást, hanem a *genus didascalicum* szabályai szerint megszerkesztett prédikáció. Rendkívül nagy hatásúnak bizonyul majd a protestáns szónoklat történetében az a tény, hogy a *Quomodo concionator novitius concionem suam informare debeat, De modo et arte concionandi, De ratione concionandi, De officiis concionatoris* c. műveiben kifejtett rendszerében ez a dialektikusan megformált doktrinakifejtés, bizonyára nem szán-

58 A negyedik beszédnem az *Institutiones rhetorica* 1525. évi kiadásában szerepel először: „Hoc tempore vel maximam usum in ecclesiis habeat, ubi non tantum suasoria conciones habenda sunt, sed multo sapius homines dialectorum more, de dogmatibus religionis docendi sunt, ut ea perfecte cognoscere possint.” (KRĚSLIŇŠ, *i. m.*, 51. Melanchthon e retorikai műve első kiadásának éveként a szakirodalom 1521-et tartja számon, az újabb bibliográfiai összegzés azonban egy kiadást — kérdőjellel — már 1519-re datál: Ralph KEEN, *A Checklist of Melanchthon Imprints through 1560*, St. Louis, 1988. Egyébként a műnek 24 kiadását tartja számon, az utolsó 1533-ból való.) Az új *genust* az *Elementa rhetorices* megfogalmazása tette szélesebb körben ismertté: „Vulgo tria numerant genera causarum. Demonstrativum, quo continetur laus et vituperatio. Deliberativum, quod versatur in suadendo et dissuadendo. Iudiciale, quod tractat controversias forenses. Ego addendum censeo didascalikon genus...” (MELANCHTHON, *Elementorum rhetorices libri duo*, CR XIII, 421.) Lásd erről BALÁZS János, *Sylvester János és kora*, Bp., 1958, 126; UŐ., *Történeti bevezető = Stilisztika tanulmányok*, Bp., 1961, 19. Melanchthon e műve a szerző életében legalább 36 alkalommal jelent meg, s első kiadásának szokásos 1531-es évét ismét az újabb bibliográfiai vizsgálat alapján 1529-re módosíthatjuk (KEEN, *i. m.*). Magyarországon főként Lucas Lossius kiadásában használták (TÓTH Béla, *Ramus hatása Debrecenben*, Könyv és Könyvtár (Debrecen), 12(1979), 104, 38. j.); erről: Dilwyn KNOX, *Order, Reason and Oratory: Rhetoric in Protestant Latin Schools = Renaissance Rhetoric*, ed. Peter MACK, London–New York, 1994, 63–80. Lásd még BORZSÁK István, *A magyarországi Melanchthon-recepció kérdéséhez*, ItK, 1965, 433–446.

59 O'MALLEY, *Content*, 241.

60 SCHANZE, *i. m.* „Nemo potest rite docere, nisi dialectica peritus sit” — idézi KRĚSLIŇŠ, *i. m.*, 51–64. E negyedik beszédnem sincs azonban teljesen ókori előzmény nélkül: Cicero szól egy *disputandi* *genus*ról (*Part. or.* 67), említi Quintilianus is (3,4). Tyrusi Maximus pedig felvette rendszerébe negyedik beszédnemnek (O'MALLEY, *Erasmus*).

61 O'MALLEY, *Content*, 241–243.

dékoltan, a skolasztika tematikus prédikációjára emlékeztet.⁶² Másként fogalmazva: van egyfajta intellektuális affinitás a *genus didascalicum* és a középkori *ars pradicandi* dialektikus természete között.⁶³

Melanchthon későbbi művében, a *De modo et arte concionandi*-ban a rendszer tovább módosul, az itt kifejtettek szerint a prédikációt valójában csak két *genus* működteti. Az egyik a *doctrina*, ami a *catechesis*t (a dialektika szabályai szerint kifejtett hittételek) és az *interpretatio scripturarum* jelenti (a szentírási hely és a *loci* összekapcsolása), a másik az *adhortatio*. A két *genus*nak ez a meghatározása tehát a korábbiaktól lényegében különbözik: a *genus*okat nem egy-egy prédikáció egésze valósítja meg, hanem az egy prédikáción belül egymást váltó részek.⁶⁴ Ennek a jelentősége akkor válik világossá, amikor a prédikációirodalom diszpozíciós eljárásainak történetét állítjuk majd össze.

Erasmus (1465–1536) 1535-ben megjelent *Ecclesiastes, sive Concionator evangelicus* c. munkája a prédikációt prófétálásnak nevezi, ami azonban nem események megjövendölését vagy a bűnök elleni mennydörgést jelenti, hanem tanítást, magyarázatot. Ugyanakkor szerinte a helyes keresztényi tanítás sohasem dialektikus vagy argumentatív, szárazon elvont, mert az istenes életre kell megnyernie. Ezért rendszerében a tanítás nem is szerepel mint önálló beszédnem, viszont valamennyi beszédnem az *instructio* és a meggyőzés kapcsolódásának módjából adódik. A prédikáció céljainak megfelelően Erasmus öt lehetséges *genus*t határozott meg, amelyek közül négy a *genus deliberativum*-ra megy vissza (*persuasio*, *exhortatio*, *admonitio*, *consolatio*), míg az ötödik, a *genus laudatorium*, a *demonstrativum*-ra, lényegében a szentek dicséretére korlátozott szerepkörben.⁶⁵

A keresztény szónoklat néhány további sajátosságának a klasszikus retorika keretei közötti tisztázására első alkalommal Erasmus tesz kísérletet. Az egyházi kommunikációnak azt az alapvetően ellentmondásos helyzetét felismerve, hogy a *verbum Dei* terjesztésének, közlésének az egészen más, viszonylagos meggyőző erejű emberi szó eszközével kellene történnie, a klasszikus tanítások éthosszal kapcsolatos megállapításaiban találja meg a feloldás lehetőségét, a prédikátor személyes példaadására, hitelességére utalva. Abból az invenciók különbségből, hogy míg a klasszikus szónoklat tettekkel, személyekkel foglalkozik, a prédikáció tárgya pedig egy szentírási szöveg, több különböző következmény is adódik Erasmus rendszerében. Egyrészt az *oratoria* hagyományos felosztása, ismeretei helyett inkább a klasszikus grammatika és a késő-antik másodlagos, irodalmi retorika stilisztikai, exegetikai kérdései kerülnek előtérbe. Másrészt a szövegmagyarázatra való koncentráció tulajdonképpen a homiliát határozza meg mint az egyházi kommunikáció tökéletes formáját.⁶⁶

⁶² Uo.

⁶³ O'MALLEY, *Erasmus*.

⁶⁴ KRĚSLIŇŠ, i. h.

⁶⁵ Uo.; O'MALLEY, *Erasmus*.

⁶⁶ O'MALLEY, *Erasmus*; O'MALLEY, *Form*, 40–44.

Melanchthon és Erasmus tehát tudott valamiképpen az itáliai változásokról, s noha kételkedtek abban, hogy a *genus demonstrativum* megfelelné a prédikációelmélet keretét, a megoldást szintén a klasszikus retorika terepén belül keresték.⁶⁷ Ennek az állásfoglalásnak vízvázlatos jelentősége van az európai retorikatörténetben; rendkívül széles körű elterjedése és hatása miatt Erasmus kézikönyve lehetett az, amely a középkori *artes* rendszerét lényegében félresöpörte a retorikai gondolkodásból.

Az erasmusi mű megjelenése előtt, a 16. század első harmadában írott vagy nyomtatásban ekkor először megjelent retorikai traktátusok között egész Európában csak a Reuchliné, Melanchthoné, Veit Dietriché és a német ferences Nicolaus Herborn (vagy Ferber) *Methodus pradicandi verbi divini*je (1529)⁶⁸ minősíthető humanista értékrendszerűnek, a többi még skolasztikus iromány. Ezeknek sem nagy a száma; a mondott feltételnek mindössze Johann Ulrich Surgant (*Manuale curatorum pradicandi*, 1503), Hieronymus Dungersheim (*Tractatus de modo discendi et docendi ad populum sacra*, 1514), Bartholomaeus Arnoldi de Usingen (*De recta et munda pradicacione evangelii*, 1525) és Pedro Ciruelo (*De arte pradicandi*, 1528) egy-egy műve felel meg.⁶⁹ Ezeknek az *ars*oknak a tanáiban is mutatkoznak azonban változások. Míg a korábbi prédikációs kézikönyvek a formai és tartalmi igényességre tették a hangsúlyt, e késői traktátusok — már a 15. század közepétől — az egyszerű népnek megfelelő beszédmodort írják elő.⁷⁰ Feltehető, hogy ezúttal az újabb prédikációs és prédikációelméleti törekvések és a *sermo* között alakulnak ki hasonló használati különbségek, mint korábban a *sermo* és a *homília* között.

Az *Ecclesiastes* megjelenését követően viszont már igazi anakronizmusnak számítanak a hasonló *ars*-kompilációk, s a klasszikus retorika keretei között folytatódik a homiletikai gondolkodás. A skolasztikus prédikáció bizonyos elemei ugyan még évszázadokig megmaradnak, de a paradigmaváltás világosan kiolvasható már Loyolai Szt. Ignácnak az 1550-es években, a *Constitutiones Societatis Jesu*ban leírt szavaiból: a szónokok kötelességei között említi, hogy „eo modo proponendi qui adificationi populi conveniat (qui a scholastico diversus est) se etiam exerceant”.⁷¹

67 Az itáliai változások által egyedül érintett elméleti művek, Traversagni és Herborn ismeretének egyikük művében sincs nyoma (O'MALLEY, *Erasmus*).

68 Az utóbbiról lásd O'MALLEY, *Form*, 36–40.

69 O'MALLEY, *Erasmus*. O'Malley itt említi még 1505-ös évszámmal Michael de Hungaria *Modus pradicandi et extendendi diversas materias per colores rhetoricales* c. munkáját, amint azonban Tarnai Andor tisztázta, a valójában kölni domonkos szerkesztmény már egy 1499. évi kölni kiadásban is megvan (TARNAI Andor, *Michael de Hungaria*, ItK, 1974, 666–667).

70 Mivel Murphy összefoglalása csak a 14. századig követi az *ars* fejlődését, erre a változásra csak a legújabb kutatás figyel fel: BRISCOE, *i. m.*, 42–48. Ráadásul a helyes prédikálást illető új előírások több vonatkozásban egymásnak ellentmondani látszanak (predikálni *brevissime*, *ferventissime*, *spaciose*, *devote*, *moraliter*, *prudenter*, *ordinate* egyaránt kell), a szándékok világossá tételéhez további tisztázás szükséges.

71 Idézi BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., 1979, 44 (Humanizmus és Reformáció, 8); O'MALLEY, *Erasmus*.

A 16. század második felének retorikai gondolkodásában már világosan meg kell különböztetnünk a két alapvető felekezeti tábor, vagyis a prédikáció retorikai keretben való elhelyezésére tett kísérletek további szintetizálásának katolikus és protestáns útját. Ugyan továbbra is számos közös elem mutatható ki a gondolatmenetekben, ám épp a most középpontba állított kérdések, a prédikáció *genus*ának meghatározása és ennek átfogó következményei, a század végére már két jól elkülönülő rendszert alkotnak a két felekezetnél. A kezdeti közös alapokban is érdemes már azokra a különböző irányba ható tendenciákra figyelni, amelyek előbb csak hangsúlyeltolódásokat határoznak meg, rövidesen azonban lényegi különbségek előidézőivé formálódnak. Annál érdekesebb ez a folyamat, mert lényegében mindkét irányát Erasmus gondolatai indítják el, akinek mindkét táborban megvolt a maga széles körű tekintélye és hatása, és e hatás maradandóságán az sem változtatott, hogy a humanista személye később fokozatosan mindkét felekezetben háttérbe szorult: a katolikusok között indexre került, a kialakuló protestáns orthodoxiák pedig mint „habozó elméjű ember”-t emlegették, aki „csavargásra való mezőt nyit az eretnekeknek”.⁷²

A skolasztikus *artes* helyett immár véglegesen új elméleti keretek között meghatározott prédikációtípus elnevezését is Erasmustól kapta, a németalföldi szerző ugyanis olyan terminust használt művében, amelynek korábbi használatára kevés példát lehet találni, prédikációt jelölő előfordulására pedig alig néhányat. A *concio* szó használatával (amelynek a klasszikus kultúrában való jelentéséről Erasmus talán Lorenzo Valla *Elegantia*jából tájékozódott⁷³) a prédikáció mintaadó példájáért a skolasztikát megelőző idősakra nyúlt vissza, amivel még a vele egyet nem értőknek is kijelölte a tájékozódás új lehetőségeit. A század második felében már ez a szó jelenti az elfogadott terminológiát mindkét felekezet homiletikai műveiben.

A szó ókori jelentése azonban tartalmi elemmel is hozzájárul a prédikációirodalom elméleti kereteinek világosabbá válásához. A *concio* megnevezést a klasszikus antikvitásban az államférfi által a tömegnek mondott beszéd megjelölésére használták, vagyis a *genus deliberativum*hoz tartozó szónoklatot értettek alatta.⁷⁴ Ez a beszédnem a prédikáció műfaji meghatározásában is egyre növekvő szerephez jut a század második felében. Amint láttuk, Erasmus rendszerében is a legtöbb kommunikációs forma meghatározásakor e *genus* játszik főszerepet.⁷⁵ Úgy látszik, talán ő

72 Lásd Keserű Bálint 17. század eleji adatait Milotai Nyilas István és Geleji Katona István műveiből, valamint a németalföldi liberális humanizmus utóvédharcaiból: KESERŰ Bálint, *Újfalvi Imre és az európai „későhumanista ellenzék”*, A.Hist.Litt.Hung.A.Univ.Szeg., 9(1969), 20–22. Vö. azzal is, ahogyan a lutheránus orthodoxia Melanchthont támadni kezdi, *uo.*, 12.

73 O'MALLEY, *Erasmus*.

74 Lásd ezzel kapcsolatban az egyházi ígehirdetésre vonatkozó szavak latin etimológiáját is: a *pra-dicatio* szónak *con-cio* szóval való felcserélése kifejezi a reformációnak a gyülekezeti élet eszményét középpontba állító szándékát; azt a különbséget, amely az egyoldalú tanítás és a kölcsönös kommunikáció között van. (Bővebben: DYCK, *i. m.*)

75 O'MALLEY, *Erasmus*.

áll annak a nézetnek mindkét felekezetben való gyors elterjedése hátterében, amely a *genus deliberativum*nak különös jelentőséget tulajdonít. Már magához Melancthonhoz is bizonyíthatóan Erasmustól került e *genus* jelentőségének felismerése, de még nem az *Ecclesiastes*ből, hanem az *Opus de conscribendis epistolis*ből.⁷⁶

A *genus deliberativum* előtérbe kerülésével, a meggyőzés fokozódó jelentőségével magyarázható, hogy az érzelmek szónok általi felkeltésének és befolyásolásának, a *pathologiának* a tana iránt egyre fokozódik az érdeklődés. Hogy milyen terjedelmes elméleti fejezeteket szentelnek neki, arra jó példa a katolikus oldalon pl. Caussin, a protestánsoknál Keckermann kézikönyve⁷⁷ és a königsbergi Valentin Thilo (1607–1662), aki önálló könyvet írt a tárgyról (*Pathologia oratoria*, 1647).

A *deliberativum* azonban a protestáns oldalon, noha a protestáns prédikációirodalom tanító-moralizáló jellegének fontos meghatározója, legfeljebb a második a fontossági sorban, gyakorlatilag a melancthoni eredetű negyedik beszédnem rendeli maga alá. A katolikus tábor elméletírói viszont a század végére éppen e negyedik beszédnemet rekesztik ki a prédikációt meghatározó retorikai összetevők közül; a prédikáció egésze általában leginkább a *deliberativum* által meghatározott marad, jelentős csoportjaiban, a halotti beszédekben és a szentek életéről mondott beszédekben azonban a *genus demonstrativum* dominanciájával kell számolni.

A két felekezet retorikai-homiletikai eszményeinek elkülönülését az teszi érthetővé és követhetővé, ha nemcsak a beszédek meghatározó *genus*ok fontossági sorrendjéről tett megállapításokra figyelünk. Legalább még két szempontot érdemes érvényesíteni. Az egyik a beszédek célkitűzéseit illeti, a másik a nyilvános kommunikációban közölhető igazságok szintjét.

Mind a katolikus, mind a protestáns elméleti munkák, a klasszikus retorikai rendszerre, Ciceróra és Szt. Ágostonra hivatkozva szokásszerűen ismételtetik, hogy a szónoknak három célkitűzése van: *docere, delectare, flectare*. Ám teljes a bizonytalanság abban a tekintetben, hogy ez a három célkitűzés jelenti-e a célok hierarchiáját, fontossági sorrendjét is; hogy a prédikáció különböző fajtáihoz vagy *genus*aihoz tartozó feladatok-e ezek, vagy a prédikációt egészében illető, tehát minden prédikációban mindig megvalósítandó követelmények. E kérdések sajátos megválaszolási kísérleteinek elemzése a prédikációt illető koncepciók markáns különbségeit fogja megvilágítani a további kutatás során. Az alapvető megfontolások tárgyát természetesen az képezi, hogy képes-e a három célkitűzés azonos irányba hatni, erősíteni egymást a prédikációtól megkívánt hatás elérésében. A katolikus tábor igennel felel; a prédikáció érzékekre ható elemei, amilyen a Loyolai Szt. Ignác lelkigyakorlatos könyvében szorgalmazott *imaginatio* is, képesek az értelemre hatni, és elindítani „azokat a gondolatokat, amelyek [...] a jó elfogadásához, az akarati elhatározáshoz vezetnek.”⁷⁸ A protestáns tábor nézeteinek megértéséhez viszont Kálvin *Institutióját*

⁷⁶ O'MALLEY, *Content*, 243–244.

⁷⁷ Brian VICKERS, *On the Practicalities of Renaissance Rhetoric = Rhetoric Revalued: Papers from the International Society for the History of Rhetoric*, ed. Brian VICKERS, Binghamton–New York, 1982, 133–141.

⁷⁸ HOLL Béla, *Hajnal Mátyás: Szíves könyvecske* = HAJNAL Mátyás, *Az Jesus szívet szerető*

érdekes idézni, amely szerint a lélek két fő működése az értelem (Szenci Molnár fordításának terminológiája szerint: „okosság”) és a kívánság, az utóbbinak két része az akarat és a „gyönyörködő vágyódás”. Ez az utóbbi kettő egymással élesen szemben áll a ráció megkövetelte belátások elfogadása tekintetében: „az legyen az akarat, midőn az kívánság enged az okosságnac: az gyönyörűségre vágyás pedig az, midőn az kívánság az okosságtul nem hadgya magát vezéreltetni, hanem annac igáját eltaszítja tőle és mértéktelen dolgokra kiczavarog.”⁷⁹ A hármas célkitűzés tehát nem egy lineáris folyamat egymást követő három pontjaként valósul meg, hanem a *docere* és a *delectare* eleve sohasem lehetnek ugyanannak a folyamatnak a részesei.

Ugyancsak határozott különbségek vannak a prédikálás során tett megállapítások és érvelésmódok igazságtartalmát illetően. A klasszikus szónoklat jellegzetesen a *verosimile* körébe tartozott, a keresztény szónoklatot, amint láttuk, a *vera* közlésének igénye hatja át. A teljes körű, teológiai és tudományosan megalapozott igazság csorbítatlan közlésének igénye azonban a protestáns prédikációban jóval erősebb meghatározó tényező, mint a katolikusoknál, akiknek elméleti megfontolásai a ráció, az állítások mérlegelése és a bizonyítás hatására a felismert igazság belátása helyett inkább a hitelvek kétely nélküli átélésére, a bizonyítás nélkül is igaznak elfogadott alapelveknek megfelelő magatartási minták követésére, az akarat befolyásolására összpontosítanak. Mintha azt a gondolatot követnék: „Satius est autem bonum velle quam verum nosse”, jobb kívánni a jót, mint tudni az igazat.⁸⁰

szíveknek aytatossagara szíves kepekkel ki formaltatott; és azokrúl való Elmélkedésekkel és Imádságokkal megh magaráztatott könyvechke, Bécs, 1629 (RMK I, 576 = RMNy 1422); hasonló kiadása: kiad. KŐSZEGHY Péter, Bp., 1992, 18 (BHA, 27); BITSKEY, *i. m.*, 87.

79 Idézi OLASZ Sándor, *A kálvini művészetfelfogásról és magyarországi kisugárzásáról*, A.Hist.Litt.Hung.A.Univ.Szeg., 13(1973), 45–46.

80 A latin közhelyet Petrarcától idézi Charles TRINKAUS, *The Question of Truth in Renaissance Rhetoric and Anthropology = Renaissance Eloquence*, *i. m.*, 207–220. Hajnal Mátyás devóciós könyvecskéjében: „inkább érzésem magamban a' te szeretetednek gerjedezésit, hogy sem mint tudnom az ő természetinek mi voltát!” (HAJNAL, *i. m.*, 96.)

KILIÁN ISTVÁN
Podolin és Kisszeben piarista színháza

A piaristákat Közép-Európában Franz Dietrichstein olmützi püspök telepítette le 1631-ben a morvaországi Mikulovban (Nikolsburg). Népszerűségük évről évre növekedett, s 1633-ban Strassnitzban, 1634-ben Leipnikben, 1637-ben Kromauban vertek gyökeret. 1640-ben Leitomischlben alapítottak iskolát. A gyors növekedést hamarosan a provinciaalapítás követte. Még Kalazanci Szent József 1634-ben provincia Germania címmel állított a rendházak élére provinciálist. A harmincéves háború során 1642-ben a svédek elfoglaltak jelentős sziléziai városokat, s ezért a piaristáknak Bécsbe kellett menekülniök, s a váratlan helyzet következtében lehetőség nyílt arra, hogy Lengyelországban is kollégiumot alapítsanak. 1642 vége előtt már Varsóban nyitottak iskolát, majd Lubomirski herceg kérésére még ugyanebben az évben több piarista Podolinban házat alapított.

Néhány felvidéki magyarországi várost még Zsigmond királyunk elzálogosított a lengyeleknek. Ezek közé tartozott a közvetlenül a lengyel határ mentén fekvő városka, Podolin is. A Késmárktól északra fekvő településen mindössze néhány ezer ember élt. Lakói Fényes Elek szerint javarészből németek voltak. A 17. század közepén azonban, amikor itt a lengyel piaristák rendházat és iskolát alapítottak, szlovákok, magyarok és lengyelek lakhattak.¹ 1642. november 20-án tizennyolc piarista érkezett a városba, közülük azonban csak néhánynak volt meg a teológiai végzettsége, a többiek növendékként itt kezdték vagy folytatták tanulmányaikat. Iskolát a vár udvarán épített ideiglenes épületben már 1643. június 18-án nyitottak, s öt év múlva a szintaxisták és a poéták, s 1651-ben a rhétorok és a poéták osztályait is megindították.²

A piarista oktatás már a 17. század végén is különbözött az oktatás tananyagát illetően a kor nagyon híres, főleg jezsuiták vezette középiskoláitól.

A 17. század végén a magyarországi piarista rend élére a Mainzban született Moesch Lukács került, aki tanári gyakorlatát Podolinban s a csak mintegy két és fél évtizeddel később (1666) alapított privigyei iskolában szerezte meg. A század végén a magyarországi rendi gyűlés őt választotta meg a rendi provincia főnökének. Moeschról közismert, hogy a Pálffyak mellett részt vett Buda felszabadításában, s ott

1 FÉNYES 1851, III, 243; BALANYI-BÍRÓ-BÍRÓ-TOMEK 1943, 13–18. — A rövidítések feloldását a tanulmány végén mellékelt irodalomjegyzék tartalmazza.

2 FRIEDREICH 1909; BALANYI-BÍRÓ-BÍRÓ-TOMEK 1943, 15–17.

bizonyára nemcsak papi szolgálatot végzett, hanem műszaki ismereteit is hasznosította. Ez a német származású piarista paptanár ugyanis matematikai tudása mellett, amit akkor arithmetícának neveztek, tanított trigonometriát, geometriát, földmérés-tant, csillagászatot, katonai ismereteket, mint térképészetet s a hadtudományok akkor ismeretes minden ágát. Ránk maradt kéziratos jegyzetei miatt került Szinnyei magyar írói lexikonában neve alá az a téves adat, hogy Budát a töröktől az ő stratégiai tervei szerint foglalták vissza. Kétségtelen, német nyelvtudása a bajor csapatok parancsno-kaival, lengyel nyelvismerete a lengyelekkel hozta közvetlen kapcsolatba, s így összekötő szerepet vállalhatott a különböző nyelvű csapattestek között, de szakértőként a stratégiai tervekhez is adhatott hasznos tanácsokat. Moesch tehát a kor podoloni, privigyei iskoláiban a legmagasabb szinten tanította a hadtudományt, a matematikát, a fizikát, a csillagászatot s általában a természettudományokat.³

Az iskolát Stanislav Lubomirski, krakkói palatinus alapította. Alapítólevelében az ide települő piaristáktól elsősorban az ifjúság katolikus nevelését kívánta meg. 1648-ra elkészült az iskolaépület és rendház is, 1651-ben pedig a templomot szentelték fel. A podolini rendház 1662-ig a német-lengyel tartomány része volt, ezt követően a varsói, a podolini és a rzeszówi ház egy külön tartományba került. 1782-ben a podolini házat és iskolát II. József a magyar provinciához csatolta, s ezzel véglegesen magyar irányítás alá került. Az oktatás 1922-ig piarista irányítás alatt működött.

A tanulók létszámáról az alábbi adatokat lehetett összegyűjteni:

1643: 189	1660: 139	1677: 225	1694: 255
1644: —	1661: —	1678: 194	1695: 240
1645: 64	1662: 153	1679: 296	1696: 233
1646: 180	1663: 113	1680: 165	1697: 233
1647: 62	1664: 139	1681: 179	1698: —
1648: 115	1665: 67	1682: 166	1699: 344
1649: 149	1666: 114	1683: 236	1700: 363
1650: 145	1667: 96	1684: 165	1701: 352
1651: 139	1668: 117	1685: —	1702: 346
1652: 151	1669: —	1686: 152	1703: 260
1653: 96	1670: 55	1687: 197	1704: 265
1654: —	1671: —	1688: 238	1705: 276
1655: —	1672: —	1689: 240	1706: 269
1656: —	1673: —	1690: 220	1707: —
1657: 103	1674: 183	1691: 268	1708: —
1658: 53	1675: —	1692: —	1721: —
1659: 73	1676: 219	1693: —	1722: 200 ⁴

³ SZINNYEI 1891–1914, IX, 88–89; BÁN 1971, 62; KILIÁN 1986, 582–588.

⁴ A Catalogus Studiosorum további adatokat nem tartalmaz. Lásd FRIEDREICH 1909; BALANYI–BÍRÓ–BÍRÓ–TOMEK 1943.

A tanulók létszáma, mint láttuk, általában 100 és 400 között mozgott, de már az indulás évében összesen 189 tanulót számláltak. Legtöbb diákjuk 1699-ben volt, ekkor 344-en jártak iskolájukba. A mintegy kétszáz-háromszáz főt számláló iskolák ez idő tájt a látogatottabbak közé számítottak, s így nyugodtan állíthatjuk, hogy a piaristák podolini oktatási intézménye népszerű volt. Iskolájukban nemcsak a városka gyermekei, hanem a környék javarészből lengyel fiatalsága is tanulhatott. Az első évtizedekben igyekeztek ragaszkodni az alapító Kalazanci Szent József szándékaihoz, aki elsősorban a szegény gyermekek tanítására és nevelésére hívta fel rendtársai s utódai figyelmét. Az iskolában nemcsak a város és a környék nemességének, hanem a szegényebb osztályoknak a gyermekei is tanulhattak.

Podolinban a színjáték nyelve latin vagy lengyel volt. A vallásos tárgyú darabok között találhatunk ó- és újszövetségi témákat is. Az ószövetségi könyvek történeti anyagai között Sennacherib és az egyiptomi József históriája került színre. Sennacherib, Asszíria királya Krisztus előtt 705 és 682 között uralkodott. Nagyon kegyetlen és erőszakos uralkodó volt, aki zsarnoki, hódító hajlamait azzal pecsételte meg, hogy 701-ben még Jeruzsálem ellen is hadat indított.⁵

Dániel történetét adta elő a podolini ifjúság lengyel nyelven 1766-ban.⁶ A ránk maradt kézirat szerint Darius, Astyages, Gazabar, Mithridates s mások szerepelnek a drámában. A legkedveltebb ószövetségi történetek közé tartozik József története. Le Jay írta meg több részben, az ő darabját fordították le lengyelre s adaptálták Podolin lengyel piaristái még 1766-ban is. Ez azt is jelenti, hogy ebben az évben még sok lengyel diák tanult az iskolában, s szüleik is Podolinban éltek, akiknek a kedvéért lengyelül szólaltatták meg a jól ismert bibliai történetet. Az első dráma József eladatásának története, a másodikban József már Egyiptom helyettes királya, a harmadikban azt a történetet adja elő Le Jay, amely szerint József felismeri a hozzá segítségért érkező bátyjait.⁷

Az újszövetségi történetek közül a betlehemi születéstörténet a legkedveltebb. 1721-ben a betlehemi pásztoroknak, név szerint Damatásnak, Menalcasnak, Corydonnak jelenik meg az angyal, s közli a kis Jézus megszületését. A ránk maradt szöveg vergiliusi reminiscenciákat árul el. Ekkorra ugyanis már iskolai feladatként kellett a podolini diákoknak is Jézus születéstörténetét Vergilius mintájára megírniok. S minthogy a négy evangélium közül csak Lukács evangéliumában találhatjuk meg a pásztorok jól ismert történetét, s azt is csak nagyon szűkszavúan, a diákok csak Vergilius eklogái mintájára írhatták meg Jézus születéstörténetének pásztorjelenetét.⁸

1729 és 1738 közé tehetjük a következő betlehemes játékokat. A darab főszereplője Agon, aki juhái gondozását már képtelen egyedül ellátni, s miközben sok munkájáról panaszkodik, munkát kereső pásztorok érkeznek hozzá, Tityrus, Damatas, Menalcas,

5 Lengyel drámakötet Podolinból (Martin B. 729), 1–53; KILIÁN 1994, Podolin 12.

6 Lengyel drámakötet Podolinból (Martin B. 729), 55–100; CESNAKOVA–NOSKOVIČ–ČAVOJSKY–LEHUTA 1967, 113; KILIÁN 1994, Podolin 13.

7 Lengyel drámakötet Podolinból (Martin B. 729), 153–210; CESNAKOVA–NOSKOVIČ–ČAVOJSKY–LEHUTA 1967, 113; KILIÁN 1994, Podolin 13.

8 Bratislava, Universitná knižnica, MS. 286; KOTVAN 1970, 112; KILIÁN 1994, Podolin 5.

Corydon és mások. Agon boldogan fogadja fel őket, valamennyinek elmondja feladatát, majd végre átadva a fárasztó, emberpróbáló munkát, aludni tér. Él azonban a gyanúval, hogy az újonnan felfogadott pásztorok elalusszanak, s ellenőrzi őket. Sejtése nem volt alaptalan, a fáradt pásztorok az éjszaka csendjében elszunnyadtak. Felkölti és megszidja őket, majd ismét aludni tér, a pásztorok azonban megint elalusszanak, ekkor azonban már valami különös fényjelenség költi fel őket. A második csodálatos fény után a pásztorok valamennyien riadtan felébrednek. Ekkor egy angyal jelenik meg előttük, s közli, hogy megszületett a Messiás, s ajánlja nekik, hogy ajándékaikkal együtt menjenek és köszöntsék a megszületett Megváltót. A darab az ajándékvittel és Jézus köszöntésével fejeződik be.⁹ 1739-ben egy tragikus hangvételű játékkal együtt jelent meg a podolini iskolaszínen a betlehemi születéstörténet. Az első részben Mundus, Justitia, Misericordia, Religio, Idololatria (Világ, Igazság, Irgalom, Vallás, Bálványimádás) jelennek meg, s miközben Idololatria a pogány istenek kultuszát propagálja, Apollo szobra hirtelen darabjaira hullik szét. A második rész a tulajdonképpeni betlehemesjáték. Ebben is a vergiliusi neveket viselő pásztorok vannak a színen, beszélgetnek, esznek, s mindegyik elmond életéből egy-egy történetet. Közben azonban megérkezik Delphiből, Apolló híres, görög jósdájából Coridon, s előadja, hogy Apolló szobra összetört. Ekkor valami csodálatos fény jelenik meg háromszor a pásztoroknak, majd egy Angyal száll fölénk, s hírül hozza, hogy megszületett a Messiás. Erre a pásztorok megértik, hogy Apolló szobrának széthullása a pogány istenvilág alkonyát is jelenti, s valamennyien összetörik háziisteneiket, s elindulnak Betlehembe ajándékaikkal.¹⁰

Bizonyára vallásos tárgyú a *Virtus amore et timore fortior* (Az erény a szeretetnél és a félelemnél is erősebb) című darab, amelyről csak egy szlovák színháztörténeti kézikönyv számol be.¹¹ A mindössze tizenegy vallásos tárgyú dráma mellett majdnem ugyanennyi a profán darabok száma is. 1668-ban az Opaliński család tiszteletére adtak elő valamiféle alkalmi színjátékot. IV. Ulászló lengyel királyról szolt az 1690-ben előadott darab, amely a barokk dráma minden alapvető jegyével rendelkezik. Dolor, Gemitus, Voluptas (Fájdalom, Siralom, Vágy) stb. mellett megjelentek benne a konkrét szereplők is, mint Ulászló, Abasius török basa, Komec lengyel vezér, Multasius basa és mások is.¹² Ez a dráma egy drámaelméleti kézikönyvben példaként maradt ránk. A podolini ifjúság eszerint tanulta meg a drámaírás és a színrevitel elméletét, s ennek alapján tudhatta meg, milyennek kell lennie az akkor színvonalasnak tartott drámának. 1701-ben Sigray János püspök köszöntésére adták elő az V. Károly császárról szóló drámát.¹³ 1739-ben a podolini gimnázium igazgatóhelyettese tiszteletére Elesbaan, a keleti király jelent meg a színpadon. S végül, ez kétségtelenül

9 Bratislava, Universitná knižnica, MS. 1048, 416–428; KOTVAN 1970, 365; KILIÁN 1985, 941–945; KILIÁN 1994, Podolin 7.

10 Bratislava, Universitná knižnica, MS. 1049, 117a–119b; KOTVAN 1970, 365; KILIÁN 1985, 941–945; KILIÁN 1989, 5; KILIÁN 1994, Podolin 16.

11 CESNAKOVA–NOSKOVIČ–ČAVOJSKY–LEHUTA 1967, 113; KILIÁN 1994, Podolin 11.

12 KILIÁN 1994, Podolin 2.

13 KKK P. 33/8/15; Martin. MS. Ba. P. 4894. priv. 7.a; KILIÁN 1994, Podolin 4.

figyelemre méltó adat: 1766-ban Kolumbusz Kristófról és Amerika felfedezéséről mutattak be lengyel nyelven egy játékot, de még ugyanebben az évben színre került ugyanitt Voltaire *Meropa* című darabja is.¹⁴

Az elsoroltakon kívül iskolai, mitológiai és más tárgyú drámák színre viteléről is tudunk.

Podolin a piarista iskolák sorában kronológiai tekintetben az első. Színi hagyományáról nagyon keveset tudunk. Az adatok minden bizonnyal Lengyelországba kerültek. Az is igaz, hogy a privigyei és a nyitrai iskola megnyitása, majd magyar fennhatóság alá kerülése után elvesztette fényét és középponti helyét. A magyarországi piarista rend központja a 18. század legelejétől Nyitra lett, s ott olyan gazdag színjátszó kultúra alakult ki, mint amelyet csak a leggazdagabb jezsuita iskolákban valósítottak meg.

Podolinból eddigi ismereteim szerint összesen 24 színházzal, előadással kapcsolatos adat maradt ránk. Ebből hármat egyszerűen azért nem lehet minősíteni, mert azok az előadások engedélyezésével vagy szabályozásával foglalkoznak. A rend növendékei Podolinban nevelkedtek, s természetesen nekik is meg kellett tanulniok a drámaírás szabályait. Ezt pedig leginkább gyakorlatban teheték meg. Ezért nem különös, hogy vallásos drámáik közül összesen 5 betlehemes játék volt. Ószövetségi tárgykört fed mindössze 5 darab, s az erények gyakorlásáról beszél 1. Így 11 a vallásos drámák száma. A világi tárgyuak közül 3 világtörténeti, 2 mitológiai, 2 iskolai, 2 pedig alkalmi témát takar. 1 darab az Ulászló vezetésével vívott törökök elleni harcokat tárgyalja. A világi tárgyú daraboknak a száma tehát összesen 9. Egészen bizonyos, hogy Podolinban ennél több darabot is bemutattak. A források azonban vagy lengyel földre kerültek a provincia végleges magyarrá válása után, vagy, ami a legvalószínűbb, megsemmisültek.

Talán ez az egyetlen olyan piarista iskola, ahol a vallásos tárgyú darabok valamivel nagyobb számban kerültek színre, mint a világiak.

A podolini iskolai színjátékok témarendje:

Vallásos:		Világi:	
Betlehemes:	5	Világtörténelem:	3
Ószövetségi:	5	Mitológia:	2
Erény:	1	Iskola:	2
Összesen:	11	Alkalmi:	2
		Összesen:	9
Nem értékelhető:	4		
Mindösszesen:	24		

¹⁴ Lengyel drámakötet Podolinból (Martin B. 729), 263–305; CESNAKOVA–NOSKOVIČ–ČAVOJSKY–LEHUTA 1967, 113; KILIÁN 1994, 9, 17, 18.

Kisszeben

A kisszebeni piarista rendház- és iskolaalapítás Dessewffy István nevéhez fűződik, aki gazdag alapítványt tett, hogy a piaristákat a városban letelepítse. 1740 októberében hat paptanár érkezett ide, s a tanítást azonnal meg is kezdték. A kollégium és a rendház egyelőre ideiglenes épületben rendezkedett be. 1745-ben „inter tubarum, tympanorumque sonitus et studiosa juventutis cantus” tették le az új kollégium alapkövét. Az építkezés azonban anyagi okok miatt sokszor megakadt, s csak 1753-ban készült el a négyszögletesnek tervezett épület egyik, a déli szárnya. 1756-ban ugyan újból folytatták a kollégium építését, véglegesen azonban csak 1784-ben készült el.

1756-tól a tanítás már hat osztályban folyt. 1850-ben megszűnt az iskola. 1863-tól azonban 1919-ig ismét piarista irányítás alatt állt.

A tanulók létszámáról az alábbi adatokat lehetett összegyűjteni:

Év	Rhet.	Poet.	Synt.	Gram.	Arith.	Inf.	Összes
1743			27				
1744			33				81
1745			34				
1746			37			81	118
1751			30			61	91
1752							130
1753			37			117	154
1754			30			108	138
1755		17	14	14	5	108	144
1756	21	14	19	14		94	162
1757	21	15	20			109	165
1758	11	13	16	21		114	175
1759	15	8	10	13			168
1760	13	13	13	26	4	138	207
1761	13	10	16	24		108	171
1762	16	13					
1763	15	12	19	25		206	277
1764	12	15					258
1765	14	20	20	19	1	168	242
1766	18	15	23	25		161	242
1767	18	16	31	40		142	242
1768	23	22	18	24		149	236
1769	18	17	28	31 ¹⁵			

15 VISZOLAJSZKY 1896, 3–18; BALANYI–BÍRÓ–BÍRÓ–TOMEK 1943, 60–62; MÉSZÁROS 1988, 205. Források: Exitus Particularis Liber Scholarum Piarum Cibiniensium 1767–1774, Prešov, Štatny Okresny Archiv, jelzet nélkül; Libellus Congregationis Mariae in oratorio,

Talán a kisszebeni iskolaszínházról van a legtöbb ismeretünk. Ismerjük az előadás körülményeit, sejtjük a színpad berendezését, világítását. Azt is tudjuk, hogy mikor mennyit fizettek ki a mesterembereknek a színház épületének, gerendáinak javításáért, pótlásáért, s azt is, hogy mennyi pénzt kaptak a diákok, akik felléptek egy-egy darabban. Kisszebenben — úgy látszik — ez is természetes volt. A diákaktoroknak ugyan nem a város fizetett, mint Bártfán, hanem a rend maga, vagy olykor az a nemesúr, akinek ajánlották a darabot. 1743 júliusában az ácsoknak a színház körüli munkáért kifizettek másfél dénárt. Augusztusban ismét kiadtak a munkásoknak különböző munkákért négy és fél dénárt, s vásároltak negyvenegy gerendát. Augusztus 27-én a színház festéséért (bizonyára nem a díszletfestésért) a festőnek fizettek kisebb összeget. Szeptember 9-én a munkásoknak ismét a színházban végzett munkáért adtak ki tíz dénárt. 1743-ban azoknak a diákoknak, akik karácsony estéjén énekeltek, fizettek tíz dénárt.¹⁶ 1744 márciusában a diákaktoroknak adtak tizenhárom és fél dénárt. Kifizettek a függönyhúzó szerkezet festéséért is egy bizonyos összeget. Volt tehát a színpadnak függőnye.¹⁷ 1749-ben a festőnek adtak pénzt, aki talán éppen a színháztermet vagy a díszleteket festette.¹⁸ 1744-ben már kész színházterem állt a diákok rendelkezésére, s ezt a termet öt év múlva ismét ki kellett festeni.¹⁹ 1755-ben Dessewffy József huszártábornok azt kérte a superiortól, hogy a diákok a család történetét színpadon mutassák be. A házfőnök vállalta a feladatot, s a diákszínészek részére kialakult egy bizonyos pénzösszeget, amit Dessewffy meg is ígért. 1755. szeptember 14-én az előadás költségeire a rend kasszájából fizettek.²⁰ 1770-ben újabb színházat kezdtek építeni. Az ácsoknak a gerendák kivágásáért adtak három forintot, néhány nappal később ugyanezért a munkáért 10 forintot. Nem derült ki a rendelkezésemre álló forrásokból, hogy ez az 1770-ben újonnan épített színházterem vagy csak a színpad elkészült-e.²¹

Fejér Judit rekonstruálta a 18. századi kisszebeni színpad berendezését. Az adatokat Prónai Antal cikkéből vette, aki e városka színpadának leltárkönyvéről számolt be.²² A színpadnak volt elülső és hátsó függőnye. Az első függönyre festették fel Apollót a kilenc műzsával. A függönyt valamiféle csigaszerkezettel húzták fel. 1744-ben — mint fentebb írtam — ennek a függönyhúzó szerkezetnek a festéséért fizettek ki bizonyos összeget. Volt a színpadon egy hátsó függöny is, amelyre erdőt festettek a forrásból csörgedező patakkal, s a középpontba Adonist állították. E függöny előtt lógott egy harmadik vászon függöny, amit bordóra festettek. Ha erdei színen játszódtott a jelenet, akkor a bordó függönyt felhúzták. Ha valahol máshol,

Prešov, Štatny Okresny Archiv, jelzet nélkül; Liber Scholarum continens Catalogus Nominum Juventus Gymnasii Cibiniensis Ab Anno 1741 insertorum, XIII, Prešov, Štatny Okresny Archiv, Piaristy 17, 19. skat.

16 Liber exitus Sch. P. Cibiniensium; KILIÁN 1994, Kisszeben 1–7.

17 Libellus Congregationis Mariana Cibiniensis; KILIÁN 1994, Kisszeben 9–10.

18 Liber exitus Sch. P. Cibiniensium; KILIÁN 1994, Kisszeben 20.

19 Liber exitus Sch. P. Cibiniensium; KILIÁN 1994, Kisszeben 10.

20 Prónai kéziratok jegyzetei, KKL N. 205; KILIÁN 1994, Kisszeben 27.

21 Exitus particularis 1767–1774; KILIÁN 1994, Kisszeben 61, 62, 63, 64.

22 PRÓNAI 1912, 350; FEJÉR 1956, 381–384; KILIÁN 1994, Kisszeben 80.

akkor esetleg az oldaldíszletekből és a színpad berendezéséből kellett a nézőnek a színhelyet kikövetkeztetni. Jobbról és balról 3-3 oldaldíszlet, színfal zárta a teret. Vas- és ónkandeláberekben helyezték el a világítást. A színpad fölötti teret fekete vászonnal elfedték, hogy a fényt és a hangot visszatartsa. A kandeláberek környékét hófehér vászonnal fedték be, azzal tudták az esetlegesen erős fényt valamelyest tompítani. Az aranyozott lemeztükröt a fényforrás mögé tették, s ezen kívül több négyzet alakú tükröcskét is elhelyeztek a színpadon. Ugyanebben a leltárkönyvben írják le a jelmezeket, például egy koronát papírból kivágva, sodrott mellvértet, különböző virágokat, öltözkéket, gypszönyeget. Végül a hangszerek tették teljessé a színpad leltárát. A kisszebeni színház tehát jól fel volt szerelve díszletekkel, függönyökkel, világítással, tükrökkel, jelmezekkel és hangszerekkel. A diákok szereplésükért olykor pénzt kaptak, a színpadot igyekeztek karbantartani. Összességében úgy látszik, hogy a színház a kisszebeni gimnázium életében középponti helyet foglalt el, s nemcsak a diákok nyertek ismereteket egy-egy előadásból, tanultak mozgás- és gesztuskultúrát, arcmimikát, hangképzést, hanghordozást és hanglejtést, hanem az előadásokra érkező közönség is örült, hogy a nyilvános színpad alkalmi szórakozást és ismeretet nyújt nekik.

Kisszeben azok közé a városok közé tartozik, amelyekben a piarista gimnázium tanulói a 18. században a legtöbb darabot mutatták be. Összesen hetvennyolc adatot tart számon a kutatás, ebből csak négy volt vallásos tárgyú, s harminchét világi. Jelentős számú előadást az adatok szűkszávisága miatt nem lehet minősíteni.

Egyetlen olyan előadásról van tudomásunk, amely a liturgiához, az egyházi évhez kapcsolódik. 1743-ban a karácsony estéjén éneklő diákoknak pénzt fizetett ki a rend.²³ Nem lehet tudni, hogy mit énekeltek a diákok, lehet, hogy az akkor közismert karácsonyi énekeket, lehet, hogy valami betlehemes játékok adtak elő, amit — minthogy azt bukolikus műfajban kellett megírni — síró, éneklő modorban adtak elő.

Ószövegségi történet is csak kétszer került színre. 1762-ben a Bethuliát megsza-
badító Judit történetét játszották, 1776-ban (?) pedig Dániel prófétáról szólt az előadás.²⁴

Az erényekről szóló darabban egyszer, 1756-ban léptek fel a kisszebeni diá-
kok.²⁵

A profán témák közül a világtörténeteket nagyon szerették. 1746-ban V. Károly császár magányba vonulásáról, 1756-ban Bogorisról, a bolgárok királyáról, 1757-ben Claudius Luganusról játszottak egy drámát, aki figyelmeztette valamire fiát. Végül 1766-ban Saladinusnak, a törökök szultánjának az élettörténetét vitték színre.²⁶ Egyetlen világtörténeti tárgyú drámáról sem készült színlap. Nem maradt fenn drámaszöveg, így a pusztán címből nehezen lehet kikövetkeztetni a témát.

23 Liber exitus Sch. P. Cibiniensis; KILIÁN 1994, Kisszeben 7.

24 TAKÁTS 1891, 123; PRÓNAI-CSÁSZÁR 1915, 215; KILIÁN 1994, Kisszeben 42, 77.

25 Liber Scholarum Cibiniensis; KILIÁN 1994, Kisszeben 34.

26 PRÓNAI-CSÁSZÁR 1915, 218, 214, 215; KILIÁN 1994, Kisszeben 18, 31, 39, 51.

1756-ban került először színre magyar történeti tárgyú dráma. Mátyás, Szilágyi Mihály és Gara László palatinus történetét játszották el részben magyarul, tehát Mátyás királlyá választása volt a dráma tárgya. 1767-ben Szent István korába vezette nézőit a syntaxisták és grammatisták magisztere, színre vitték azt, hogy első királyunk hogyan győzte le Koppány (Kupa) lázadását.²⁷

Ennél sokkal több volt a görög-latin tárgyú dráma. 1756-ban *De Cicerone a scholis barbaris exul* című declamatiót, 1757-ben Coriolanusnak az anyja iránti tiszteletéről szóló drámát adtak elő.²⁸ Coriolanus, mint az ismeretes, kiváló római hadvezér volt. Rómában azonban megvádolták, hogy vétett a demokrácia ellen, ezért az ellenség táborába ment, ahonnan azonnal Róma ellen küldték a katonát. A római népet nem lehetett fegyverfogásra bírni, mert a volscusok, akiknek seregében Coriolanus harcolt, csak a nép földjeit pusztították, a patriciusokét nem. Ezért a szenátus egyezkedni próbált az ellenséghez átállt Coriolanusszal, ez azonban nem végződött sikerrel. Végül anyja, Veturia, és felesége, Volumnia vonultak egy női küldöttség élén a volscusok táborába, hogy a fiút és a férjet rávegyék a békére, Róma megmentésére. Az anyai szónak a hős katona nem tudott ellenállni, s csak annyit válaszolt anyjának: „Rómát megmentetted, anyám, de elvesztetted fiadat”, majd kiadta katonáinak a visszavonulási parancsot.

1757-ben a hét római királyról játszottak egy dialógust, amelyben a római nép rítusait is vegyítették. Még ugyanebben az évben Julius Casarnak a Domitianus iránti kegyességéről is színre vittek egy, az előbbihez hasonló műfajú darabot. Attalus nyugat-római császár volt, Krisztus után 409-ben lett Honorius ellencsászára, később azonban Honorius elfogatta és száműzetésbe küldte. Az ő történetét mutatták be 1766-ban. Ugyanebben az évben a magánéletbe visszavonult Diocletianusról nézett a közönség egy drámát in scenam. Ezekon kívül még két klasszikus latin témájú drámát is előadtak.²⁹

Egy mitológiai tárgyú drámát is színre vittek. Az *A fuga Astraea* Astraea történetét adta elő, aki Zeusnak és Themisnek volt a leánya, s azért szállt le az Olümposzról a földre, hogy az emberek között békét, boldogságot és igazságot teremtsen. Ez sikerült is az aranykorban, később azonban, a vaskorban az emberek már annyira rosszak lettek, hogy Astraea inkább visszamenekült az istenek közé.³⁰

A declamatiókat az iskolai tárgyú darabok közé soroltam. 1753-ban egy, 1757-ben egy, 1763-ban több, 1765-ben szintén egy declamatiót vagy dialógust mutattak be, olyat, aminek tárgyát nem tudjuk. 1767-ben *Dua academia cum dialogis*,

27 VISZOLAJSZKY 1896, 36; PRÓNAI-CSÁSZÁR 1915, 214; Liber Scholarum Cibiniensis; KILIÁN 1994, Kisszeben 33.

28 PRÓNAI-CSÁSZÁR 1915, 214; KILIÁN 1994, Kisszeben 32, 38.

29 PRÓNAI-CSÁSZÁR 1915, 214, 215; TAKÁTS 1891, 123; KILIÁN 1994, Kisszeben 40, 44.

30 Liber Scholarum Cibiniensis; VISZOLAJSZKY 1896, 14–15; KILIÁN 1994, Kisszeben 22.

1768-ban *Academica exercitationes theatrales* címmel került egy meghatározhatatlan, de az iskolai oktatás témakörébe tartozó gyakorlat a színházban a nyilvánosság elé.³¹

Nem sokat lehet mondani a farsangi témákról sem. 1745-ben *Stultorum antecinerarium cacitas* címmel, egy évvel később *Usus libertatis correctus* címmel került színre valamilyen farsangi darab. 1754-ben előadtak egy komédiát, amelynek ezt a címet adták: *Drama satis amplum et jucundum*, 1767-ben *Actio Bacchanalistica*, végül 1771-ben két komédia került színre.³²

Két igazi komédiának viszont a címét ismerve a tárgykörét is sejtjük. Az 1744-ben színre vitt *Chrysophilus avarus* a fösvenység témáját, a *Fraudi tuta ambitionis primum* pedig az oktalanság, buta nagyravágyást tette nevetségessé.³³

Színre került egy helytörténeti téma Szeben város eredetéről, amit a tyrek (Tyri) királya, Belus leányának az allegóriájába rejtettek el. A hely szelleméről, a genius lociról szóló előadást tehát egy fiktív történeti allegóriába csomagolták.³⁴ 1755-ben a Dessewffy család történetéről játszottak egy színművet. Dessewffy József kérésére írta, rendezte talán Tarnóczy Jeromos ezt a családtörténeti darabot. Közös kerestek egy témát, amiből drámát lehetett írni: a családalapító Dessewffy István életét mutatták be. A szenci plébános a szenci várból erre az alkalomra török zászlókat kért kölcsön, nyilakat adtak a szereplő diákok kezébe, s az előadást görögtűzzel tették nagyon hatásossá. Három órán át tartott a kiválóan sikerült darab. A család ezután megjutalmazta a tanulókat.³⁵

Tűzijátékot máskor is alkalmaztak. 1752-ben a fentebb már említett *Fuga Astraea* című drámában török zászlókkal, a tőlük zsákmányolt fegyverekkel és görögtűzzel tették emlékezetessé a mitológiai tárgyú előadást. Az előadáson nagyon sok nemes megjelent. Tűzijátékot csak a jezsuiták rendeztek Nagyszombatban, a kisszebeni piaristák kétszer mutattak be hasonló fényjátékot.

A közönség véleményéről nagyon kevés alkalommal esik szó. 1744-ben „laudabiliter” játszottak,³⁶ 1754-ben az infimisták előadásáról írja a háztörténész, hogy mindenkinek tetszett, nagyon jó véleménnyel nyilatkoztak az előadásról, s nagyon szellemesen, szerénykedve fejezte ki magát magister Tarnóczy Jeromos a maga rendezte drámáról: ha a mézajkú doktor az Úr születéséről mondott második beszédében nem tiltaná meg, akkor ezt mondanám — írja Tarnóczy — az ő igen alázatos szavaival: Dicsérjen téged másnak a szája.³⁷

31 Liber Scholarum Cibiniensis; PRÓNAI-CSÁSZÁR 1915, 213, 214; KILIÁN 1994, Kisszeben 24, 41, 43, 46, 54, 57.

32 Liber Scholarum Cibiniensis; PRÓNAI-CSÁSZÁR 1915, 217; KILIÁN 1994, Kisszeben 15, 17, 25, 55, 65.

33 VISZOLAJSZKY 1896, 35–38; PRÓNAI-CSÁSZÁR 1915, 211; KILIÁN 1994, Kisszeben 11, 12.

34 PRÓNAI-CSÁSZÁR 1915, 213; KILIÁN 1994, Kisszeben 23.

35 Prónai kéziratos jegyzetei, KKL N. 205; PRÓNAI-CSÁSZÁR 1915, 214; KILIÁN 1994, Kisszeben 27.

36 Liber Scholarum Cibiniensis; KILIÁN 1994, Kisszeben 14.

37 PRÓNAI-CSÁSZÁR 1915, 213; KILIÁN 1994, Kisszeben 26.

Plautust ismerték. 1751-ben „in stylo Plauti” vitték színre a *Fraus in authorem conversa* című komédiát. 1757-ben a *Miles gloriosus* adták elő.³⁸

Ez körülbelül a kisszebeni színpad repertoárja. Nagyon sok az olyan adat, amely a színház építésére, festésére, javítására vonatkozik. Több másodlagos forrásra is támaszkodtunk, mivel az első, a legfontosabb még kallódik. Eperjesen kutattam, s ott nagy öröömre a számadáskönyveket vagy éppen a Liber scholarumot, azaz az anyakönyvet megtaláltam. Az utóbbiba azonban csak 1770-ig vezették a névsorokat és az előadási adatokat. Ezután új kötetet nyitottak, ez azonban egyelőre nem került elő. Az kétségtelen, hogy Kiszében színpadáról következtethetünk a többi magyarországi és erdélyi város piarista iskolaszínházának berendezéseire, talán valamennyi 18. századi színpad világítás- és „hangosítástechnikájára”, a díszletekre, a jelmezekre, s minden másra, amelyek a kutatás közben napvilágra kerültek.

A kisszebeni iskolaszínház témarendje:

Vallásos:		Világi:	
Karácsony:	1	Világtörténelem:	4
Őszövecség:	2	Magyar történelem:	2
Szettek:	1	Görög-római történelem:	8
Erények:	1	Helytörténet:	1
Összesen:	5	Mitológia:	1
		Iskolai élet:	9
		Alkalmi:	1
		Komédia:	6
		Fösvénység, nagyravágyás:	2
		Ecloga:	1
Nem minősíthető:	36	Plautus:	2
Mindösszesen:	78	Összesen:	37

A kegyes tanítórend alapítója, mint ismeretes, nem nézte jó szemmel a diák-színjátszást. Néhány levele egyértelműen jelzi, hogy nagyon sok időt igénylő, a szereplő diákokban indokolatlan hiúságot ébresztő tevékenységnek tartotta.³⁹ Ezért még 1641-ben is a generális káptalan megtiltott minden színjelöladást, reprezentációt, recitációt, engedélyezi azonban a nyilvános iskolai gyakorlatokat. 1657-ben hasonlóan nyilatkoznak Podolinban, az engedélyezett műfajok között azonban már szerepel a scholastica actio és az academia. A gyakorlat szövegét azonban előbb a házfőnöknek be kell mutatni. 1664-ben a bölcsőhordozás szokását tiltotta meg a provinciális gyűlés, amelyet dialógussal szoktak összekapcsolni. A tragikus actiókat azonban évente egyszer engedélyezi. 1785-ben már úgy fogalmaztak, hogy a színi alkalmak csak ritkán lehetnek, az academiákat azonban havonta kell tartani. 1696-ban

38 Liber Scholarum Cibiniensis; PRÓNAI–CSÁSZÁR 1915, 212, 214; KILIÁN 1994, Kiszében 21, 37.

39 KILIÁN 1994, Általános rendelkezések 1, 2, 3.

már a szentgyörgyi ház vizitátora a superiorok lelkére bízta, hogy csak a rendház és az iskola anyagi lehetőségeihez szabják azt a pénzjutalmat, amit a szereplő diákoknak adni szoktak. 1723-ban viszont a Nyitrán ülésező rendi káptalan kötelezően előírja a tanárok számára a drámák és a declamatiók rendezését.⁴⁰

Podolinban 1668 és 1780 között — eddig gyűjtött adataink szerint — mindössze 20 előadásról van tudomásunk. Kiszzebenben viszont 34 esztendő alatt, 1743 és 1777 között 80 előadást tartunk számon. Kiszzebenben tehát egy évre átlagosan 2,35, a podolini 112 esztendőben egy esztendőre 0,17 nyilvános produkció esik. Nyilvánvalóan látszik, hogy az 1740-ben alapított kiszzebeni iskola a drámajátszást illetően sokkal kedvezőbb körülmények között működött, mint az egy évszázaddal korábban alapított podolini iskola. A kiszzebeni iskola a tanulók létszámadataiból következőleg nem volt olyan népszerű, mint a podolini. Podolinra bizonyára hathattak a lengyel piaristák is, hiszen a krakkói s talán a rzeszówi (Ressovia) házakkal közvetlen kapcsolatuk is lehetett. 1685-ben már bizonyosan színre léptek, Krakóban pedig már 1637-ből van színjátékprogram.⁴¹ Lengyel példa tehát volt, s a krakkóiak láthatóan nem is törődtek a tiltó rendelkezésekkel. Podolin piarista iskolájának alacsony számú drámajátékait ilyen formán magyarázni csak egyféleképpen lehet: a színjátékok forrásai kallódnak vagy elvesztek. A podolini iskolaszínpad szcenikájáról az eddig gyűjtött adatok semmit nem árulnak el. Nem tudjuk, hogy hol játszottak, volt-e állandó vagy csak ideiglenes színpadi berendezésük, használtak-e díszleteket, készítettek-e jelmezeket. Az azonban bizonyos, hogy növendékeiknek a drámaírást vagy annak egyik műfaját tanulniok kellett.⁴² Tudniok kellett, hogyan kell eklogát írni, mert ebben a műfajban kellett köszönteniök előljáróikat. A hellenizmus kori görög vagy a klasszikus latin hagyományokat ötvözték a Lukács-evangélium pástorjelenetével.⁴³ Podolin tehát bár számszerűségében, statisztikai adatok tekintetében a magyarországi piarista iskolák szintje alatt maradt, élen járt viszont a növendékek dramaturgiai oktatásában. A Magyarországon elsőként alapított piarista iskola tehát már a következő generációknak dolgozott: megtanította a leendő tanárokat a drámaíráásra.

Kiszzeben ugyanakkor a színpadtechnikában járt élen. Ez az egyetlen színpad, amelynek a berendezését ennyire részletesen ismerjük. Tudjuk, hogy oldaldíszleteket használtak, háttérfüggönnyel választották ketté a színteret. Nagyszerűen megoldották a világítástechnikát, s a diákszínészek hangját ugyancsak függönyök segítségével tudták a közönség felé irányítani.

A két iskola témarendje alapvetően különbözik egymástól. Podolinban a vallásos és a profán tárgyú játékok azonos számúak, sőt valamivel több a vallásos tárgyú darab, mint a világi. Feltűnően sok a betlehemes játék. Valószínűleg ez a lengyel

⁴⁰ KILIÁN 1994, Általános rendelkezések 4, 5, 6, 7, 10, 19.

⁴¹ *Dramat staropolski* 1978, nr. 170; 35.

⁴² Erre utalnak a podolini eredetű dramaturgiák: KILIÁN 1994, Podolin 2.

⁴³ KILIÁN 1994, Podolin 5, 7, 8, 10, 20.

hagyományból következik.⁴⁴ S a lengyel vagy a lengyelországi neveltetésű növendékek lengyel hagyományokat honosítottak meg Podolinban. A profán tárgyú darabok között leginkább a történelmi és a mitológiai tárgyakat kedvelik. Nem különös, hogy még 1766-ban is lengyel nyelven szólal meg dráma, talán nemcsak azért, mert a Lengyelországból származó tanárok anyanyelvükön írtak legszívesebben, s ezen a nyelven hallgatták a legkönnyebben az előadást, hanem bizonyára azért is, mert még ekkor is a lakosság tekintélyes része lengyel lehetett.

Kisszebenben a profán tárgyú darabok száma hétszer több, mint a vallásosaké. Tulajdonképpen ez a témaválasztás jelzi a piarista színpad távlatát. A piaristák ugyanis nem téríteni, hanem elsősorban tanítani és szórakoztatni akartak darabjaikkal. Igen sok a történelmi tárgyú dráma, ezek közül is kiemelkednek számban a görög-római témák. De megjelenik a bizonyára Plautusra vagy Moliere-re visszavezethető főszenység, úrhatnás is a kisvároska színpadán. 1757-ben színre vitték Plautus *Miles gloriosus*-át, amelynek szövegét a piarista hagyományoknak megfelelően átalakították, „motskaitul megtisztították”.⁴⁵

Podolin és Kisszeben két véglet számszerűségben is, témarendben is, sőt időben is. Podolin mintha a szigorú szabályok örökségét hordozná. Kisszeben pedig már minden tekintetben a hivatásos színjátszás felé mutat. Ezért választottam tanulmányom tárgyául éppen ezt a két várost.

Irodalomjegyzék

BALANYI–BÍRÓ–BÍRÓ–TOMEK 1943.	BALANYI György, BÍRÓ Imre, BÍRÓ Vencel, TOMEK Vince, <i>A magyar piarista rendtartomány története</i> , Bp., 1943.
BÁN 1971.	BÁN Imre, <i>Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században</i> , Bp., 1971.
CESNAKOVA–NOSKOVIČ–ČAVOJSKY–LEHUTA 1967.	Milena CESNAKOVA, Alexander NOSKOVIČ, Ladislav ČAVOJSKY, Emil LEHUTA, <i>Kapitoly z dejin Slovenskeho Divadla od najstarsich cias po realizmus</i> , Bratislava, 1967.
DÖMÖTÖR 1979.	DÖMÖTÖR Tekla, <i>Naptári ünnepek, népi színjátszás</i> , Bp., 1979.
<i>Dramat Staropolski</i> 1978.	Władisław KOROTAJ, Jadwiga SZWEDOWSZKA, Magdalena SZYMAŃSZKA, <i>Dramat staropolski od poczatków do powstania sceny narodowej. Bibliografia. Programy teatru pijarskiego oraz innych zakonów i szkół katolickich</i> , Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1978.

⁴⁴ A recens lengyel betlehemezésben ismert a ló-, a medve- és a kecskealakoskodó játék: DÖMÖTÖR 1979, 175, 177.

⁴⁵ KILIÁN 1994, Kisszeben 37.

- FEJÉR 1956. FEJÉR Judit, *XVIII. századi rekonstruált magyar iskola-színpad*, Színház- és Filmművészet, 1956, 381–384.
- FÉNYES 1851. FÉNYES Elek, *Magyarország geográfiai szótára*, I–IV, Pest, 1851.
- FRIEDREICH 1909. FRIEDREICH Endre, *A podolini piarista kollégium a XVII. században*, Közlemények Szepes Vármegye Múltjából, 1909, 129–145. Klny. is.
- KILIÁN 1985. KILIÁN István, *Két podolini piarista betlehemes*, Vigilia, 1985/12, 941–945.
- KILIÁN 1986. KILIÁN István, *Házikáplán, tábori lelkész, tanár, hadmérnök: Emlékezés Mcesch Lukácsra*, Vigilia, 1986/8, 582–588.
- KILIÁN 1989. KILIÁN István, *Egy podolini betlehemes játék*, Magyar Napló, 1989. dec. 22., 5.
- KILIÁN 1994. KILIÁN István, *A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799-ig*, Bp., 1994.
- KOTVAN 1970. Imrich KOTVAN, *Rukopisy Univerzitetnej Knížnice v Bratislave*, Bratislava, 1970.
- MÉSZÁROS 1988. MÉSZÁROS István, *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948*, Bp., 1988.
- PRÓNAI 1912. PRÓNAI Antal, *Iskolai színjáték a XVIII. század társadalmának életében = Dolgozatok Békefi Remig egyetemi tanár működésének emlékére*, Bp., 1912, 340–358.
- PRÓNAI–CSÁSZÁR 1915. PRÓNAI Antal, CSÁSZÁR Elemér, *A kegyesrendiek magyarországi iskoláiban előadott drámák jegyzéke*, ItK, 1915, 114–122, 206–216.
- SZINNYEI 1891–1914. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, I–XIV, Bp., 1891–1914.
- TAKÁTS 1891. TAKÁTS Sándor, *Benyák Bernát és a magyar oktatásügy*, Bp., 1891.
- VISZOLAJSZKY 1896. VISZOLAJSZKY István, *A kis-szebeni kegyesrendi gymnasium története: Színi előadások 1740–1840*, Gimn. Ért., 1895/96, Kassa, 1896.

MADAS EDIT
Középkori Zsófia-legendáink latin forrása

A késő középkori magyar nyelvű kódexirodalom nagyrészt kész latin szövegeken alapuló fordításirodalom. Az első önálló íróegyeniségként számon tartott Karthauzi Névtelen „önállósága” is főként abban mutatkozik meg, hogy latin forrásait viszonylag szabadon kezelte, s a különböző eredetű szövegekből egységes művet, az egész egyházi élet átfogó prédikáció- és legendagyűjteményt szerkesztett. E műre, az Érdy-kódexre is érvényes viszont az, ami kódexirodalmunk egészére: a fordítások, kompilációk értelmezésének, nyelvi és irodalomtörténeti értékelésének kiindulópontja a latin forrásszövegekkel való összevetés. A források feltártsága azonban korántsem teljes, Horváth Cyrill, Katona Lajos és Vargha Damján munkásságát követően rendszeres kutatásuk megszakadt.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadásában megjelenő *Régi Magyar Kódexek* sorozat kötetei¹ tartalmazzák egy-egy kódex átfogó kodikológiai, tartalmi és nyelvészeti leírását, fotókópiáját és a szövegek betűhív átírását. A tartalmi ismertetés kitér az eddig feltárt latin forrásokra. Amikor 1994-ben felkértek arra, hogy a Nádor-kódex bevezetésének megírásában segédkezzem, a kódexben szereplő *Zsófia-legenda* forrása nem volt ismert.² Az Érdy-kódexben³ azonban egy hozzá igen közel álló magyar variáns olvasható, s egy utalás idekapcsolja a *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról* című traktátust⁴ is.

Magyar szentek latin legendái után kutatva bukkantam a grazi egyetemi könyvtárnak egy Szent László- és Szent István-legendákat is tartalmazó *Legenda aurea*

¹ 1985-től 20 kötet.

² *Nádor-kódex 1508*, közléteszi PUSZTAI István, bev. PUSZTAI István, MADAS Edit, Bp., 1994, 15–16 (Régi Magyar Kódexek, 16). — A Zsófia-legenda a kódex 607–658. lapjain olvasható. Lásd még: *Nádor codex*, közléteszi KATONA Lajos, Bp., 1908, 272–281 (Nyelvméltár, 15).

³ *Érdy codex* [1526 k.], közléteszi VOLF György, Bp., 1876 (Nyelvméltár, 4–5). — A Zsófia-legenda: IV, 438–447.

⁴ *Könyvecse ... 1521*, bev. PUSZTAI István, Bp., 1985 (Régi Magyar Kódexek, 1). 30/10: *Szent Sobia aszzon az ő edes leányival országát ... (bagyá el)*.

kódexére.⁵ A Jacobus de Voragine legendáriumában szereplő Zsófia-életrajz nem forrása a magyar *viták*nak. A grazi kézirat azonban két Zsófia-legendát kínált, így amikor sikerült a mikrofilmhez hozzájutnom, ezeket is megnéztem. A kódex 161r–164v lapjain olvasható latin legenda a magyar nyelvű Zsófia-legendák közeli változatának bizonyult. A kódex maga nem magyar eredetű: 1461-ben másolta nagy valószínűséggel egy Conradus Balistani nevű domonkos, és a seckauai egyházmegyéhez tartozó pettaui kolostorban kötötték vaknyomásos bőrkötésbe. A *Legenda aurea* törzsanyagát németek mellett cseh, lengyel és magyar szentek egészítik ki. Ehhez a közép-európai legenda-anyaghoz tartozhat az egyébként teljesen ismeretlen Zsófia-legenda is.

Zsófia (Sophia = Bölcsesség) ókeresztény szent, aki három leányával (Fides, Spes, Charitas = Hit, Remény és Szeretet) Hadrianus császár alatt (117–138) szenvedett mártíromságot. A négy személy történeti hitelessége vitatott, a korai martyrologiumokban nem szerepelnek, kultuszuk a 7–8. századtól válik megragadhatóvá.⁶ Eredetileg allegorikus alakok lehetnek: a három teológiai erény az isteni Bölcsesség leányai.⁷ A BHL nyolc legendaváltozatot sorol fel,⁸ ezeknél azonban a most közlendő latin és a magyar legendák sokkal fantáziadúsabbak, ugyanakkor tele vannak anakronizmussal. Az ismert legendák szerint Zsófia milánói — vagy más itáliai városból származó — gazdag özvegyasszony, aki elosztogatja vagyonát és leányaival Rómába megy. Ott számos özvegyet és szüzet megtérít, mire Hadrianus előállíttatja, s a lányokat, akik boldogan vállalják a vértanúságot, szörnyű kínzások után lenyakztatja. Zsófia eltemeti őket, majd három nap múlva maga is meghal — vagy kivégzik.

A közép-európai változat szerint Zsófia perzsa királyleány, akinek atyját, anyját név szerint megismerjük. Anacletus pápa (79 k.–91 k.) Decius (249–251) keresztényüldözései elől Konstantinápolyba menekült Demeter császárhoz. (Konstantinápolyban ekkor nem volt külön uralkodó.) Elhatározták, hogy ifjabb Demeter számára feleségül kéri Zsófiát. Az öreg császár halála után az ifjú császár Anacletusszal együtt Rómába ment, ahol vértanúságot szenvedett. Az özvegy királyné, Zsófia ekkor olyan templomot építtetett, melynek az egész világon nem akadt párja (a Hagia Sophiát Justinianus 537-ben szenteltette fel),⁹ majd lányaival együtt maga is Rómába utazott.

5 Graz, Universitätsbibliothek, MS 977. — Barbara FLEITH, *Studien zur Überlieferungsgeschichte der lateinischen Legenda aurea*, Bruxelles, 1991, 124–125 (Subsidia Hagiographica, 72); Maria MAIOLD, *Die datierten Handschriften der Universitätsbibliothek Graz bis zum Jahre 1600*, Wien, 1979, 107 (Katal. d. dat. Handschriften in Österreich, 6).

6 I. P. KIRSCH, *Le memorie dei martiri sulle vie Aurelia e Cornelia* = *Miscellanea Francesco Ehrle*, II, Roma, 1924, 69–71.

7 A középkor másik kedvelt allegóriája szerint a Bölcsesség hét leánya a hét szabad művészet. Ez a tudós változat sohasem transzformálódott legendává. Lásd Marie-Thérèse d'ALVERNY, *Études sur le symbolisme de la Sagesse et sur l'iconographie*, ed. Charles BURNETT, Hampshire, 1993 (Variorum).

8 *Bibliotheca Hagiographica Latina*, I, Bruxelles, 1898–1899, Nr. 2966–2973.

9 Az Érdy-k. itt beszúrja: „ha ki látta, tudja” (439/9), a Névtelen esetleg beszélt olyanokkal, akik látták.

A legenda ezután csak abban tér el alapvetően a többi változattól, hogy benne Zsófiát hatszor gyilkoltatta meg Hadrianus, de valamennyiszer feltámadt, végül Krisztus testét a pápától magához véve örök nyugalomra tért. A konstantinápolyiak eljöttek a négy szent földi maradványaiért, és a Zsófia által épített templomban temették el őket.¹⁰

A grazi latin legenda a magyar fordítások alapjául szolgáló két, egymáshoz igen közel álló legendavariánsnak egy harmadik, ugyancsak közeli változata. A Közép-Európában népszerűnek tűnő, regényes Zsófia-legenda a latin szöveg közlésével a nyugati hagiográfusok számára is hozzáférhetővé válik.

Függelék

Zsófia-legenda a grazi UB MS 977. jelzetű kódexében

(161va) Zophia nobilissimis orta natalibus, patre Naufredo,¹¹ matre Sandalia¹² progenita fuit, cuius pater rex fuit Persarum, habitans in civitate Medorum, qui sibi septem reges subiugaverit et multorum genuum naciones. Illisque temporibus papa Anacletus persecucionem Decii fugiens Romam reliquit, et usque Constantinopolim pervenit. Quod audiens imperator Demetrius, gaudens de adventu suo, ipsum benigne suscepit, convocatoque ad hic Iohanne patriarcha et principibus suis deifice per aliquot tempus pariter vixerunt. Tandem inito consilio (161vb) imperator cum papa et patriarcha Zophiam virginem, speciosam filiam memorati regis Naufredi, filio imperatoris, nomine Demetrio in coniugium copulaverunt. Nam longe vero tempore elapso, mortuo Decio Demetrius, filius imperatoris, sponsus sancte Zophie cum papa Anacleto Romam pervenit. Sanctam vero Zophiam cum tribus filiabus, scilicet Fide, Spe et Caritate, alio nomine Agapes, Tyspes, Alpes¹³ Constantinopolim reliquit cum divitiis suis. Qui Rome sub Adriano, qui Decio successit, martirii palmam est adeptus. Sancta autem Zophia audiens noctis tempore in oratione existens concertus angelorum, excitatis filiabus oraverunt ad Dominum, ut dignaretur eis revelare, quid concertus ille designaret. Et ecce queque illarum vidit angelum sibi deputatum, sed ipsi matri Zophie septem angelos astantes, et omnes in manibus coronas habentes dixerunt puellis: „Audistis concertos nostros? Hiis enim duximus animam Demetrii, patris vestri, qui hodie ab Adriano palmam martirii a Domino meruit percipere. Vobis

10 A latin szöveg szerint „az Úr ma is csodálatos dicsőségben részesíti ott szentjeit”. Az Érdy-k. hosszan sorolja a szentek közbenjárása révén elnyerhető kiváltságokat. A Zsófia-legenda terjedését nagyban elősegíthette, „hogymely házban ő életök megjelend írván, senki ott gonosz halállal meg nem hal. Az ház meg sem éghet tíznek miatta” (447/8–10). A Nádor-k. fordítója egy kiegészített változatot ismer, a szentek teste csak Konstantinápoly elestéig (1453) nyugodott békében: „de görögöknek és egyéb nemű gonosz keresztyénökért és félkeresztyénöknek ő bíneikért e szent testöket és egyéb számtalan szentöknök testit a törökök sárba lovok lábokkal megnyomodák” (281/7–10).

11 Érdy-k. *Mamfredus*, Nádor-k. *Naufredo*.

12 Nádor-k. *Srandalia*.

13 Pistis, Elpis, Agape.

autem paratum est in proximo, ut a Domino visitemini percepture premia (162ra) beatorum, quia meremini palmam martirii percipere ab Adriano, principe Romanorum, una cum matre vestra. Ipsa tamen septies morietur et tocies ab Altissimo coronari merebitur. Unde Zophia, Deo digna, dispone domui tue!” Quod audiens beata Zophia facie leta, vultu sereno Iohannem patriarcham Constantinopolitanum, qui eam baptisaverat, et in fide cum filiabus suis plene instruxerat querens, quid de imperio suo facere deberet. Qui eidem consuluit ecclesiam mire magnitudinis edificare, cui parem in tota christianitate nemo umquam vidisset. Edificata sic ecclesia ipsam ornamentis multis dotavit. Quo completo baptizati sunt 180 milia hominum exceptis mulieribus et parvulis. Tunc sancta Zophia Terquilino, fratri mariti sui resignavit imperium, in pace volens verbum Domini imitari dicentis: „Nisi quis abrenunciaverit omnibus, que possidet, non potest meus esse discipulus” (Lc 14,33). Assumptis ergo filiabus suis, que Greco nomine Tyspes, Agapes, Alpes vocantur, post martirium mariti sui anno octavo Romam veniens, auri et argenti pecuniam multam secum deferens in pauperum solacium et ecclesiarum edifi- (162rb) cacionem. Nam ut fertur, 24 ecclesias in urbe Romana construxit. Quia pio suo exemplo multas mulieres nobiles ad fidem Christi convertit, que deinde relictis virorum thoris convenienter vixerunt. Unde indignatus quidam Anthonius¹⁴ nomine suggessit imperatori Adriano dicens: „Mulier quedam Greca cum tribus filiabus ingressa est Romam, que separat a nobis coniuges nostras, docet enim verum deum Iesum Christum crucifixum”. Tunc Adrianus iratus iussit vocare Zophiam cum filiabus et introduci ad palacium suum. Erant enim puelle speciosissime et divinis scripturis erudite. Ingresse ergo cum Zophia matre in palacium frontem et pectus signo crucis munierunt. Cum vidisset eas Adrianus, et pulchritudinem earum intuens loqui non potuit. Vocans ergo matrem puellarum interrogavit eam, cuius dignitatis esset, et quare Romam advenisset coniugia separare et deorum cultum abnegare. Zophia respondit: „Nobilissimi regis Persarum primogenita sum, de Constantinopoli veni cum filiabus meis Deo omnipotenti manus afferre”. Audiens hec Adrianus fecit eam cum filiabus suis custodiri in palacio suo. Ipsi siquidem in custodia reclusis mater filias ad passionis constantiam (162va) hortavit dicens: „Fideles filiole mee, divinas habetis instrucciones, custodite in tempore temptationis, quod didicistis. Ille enim, in quem ab infancia spem habuistis, modo vos coronabit coronis eternis. Michique providebitis omne gaudium, si per confessionem et tormentum fidem servaveritis”. Ad quam filie dixerunt: „Secura esto, o domina et mater nostra, nos enim sua custodia Dominus noster Iesus Christus confortabit”. Tribus ergo diebus in palacio recluse per sanctos angelos sunt confortate, ut lete susciperent palmam martirii. Post tres ergo dies Adrianus imperator iubet eas sibi portari. Cumque adducerentur virgines mater sequebatur. Quibus Adrianus ait: „O infantule, audite me et miseremini iuventuti vestre et senectuti matris vestre, sacrificate dominacionibus urbis, et adoptabo vos in filias meas”. Cui senior filia, Tyspes, alio nomine Fides respondit: „Fidei signum

14 *Antiochus* a magyar legendákban és a BHL 2967. számú (*Bibliotheca Casinensis*, III, *Florilegium*, 1877, 276–283) latin legendában. A grazi névváltozat a romlott.

est, quod vivere non potero, nisi pro Christo moriar". Adrianus hec audiens ardentem craticulam ei fecit supponere. Sed illa ibidem sicut in rore quievit dicens: „Domine Iesu Christe, respice ancillam tuam". Cui Christus apparuit cum incenso lumine ipsamque confortans ait: „Constans esto Fides, quia in (162vb) lumine fidei post pauca tormenta te perhenniter coronabo". Quo audito Adrianus iussit eam decollari. Mox atem ut ictum gladii suscepit, odor suavissimus de membris eius processit, ut omnes in stuporem versi dicerent: „Quidnam est hic?" Obsessus quidam clamavit dicens: „Nolite mirari, Fides, virgo Christi inter flores celestes ducitur". Deinde altera filia, scilicet Spes in vas traditur ad comburednum. Flamma vero excitata ab igne 5000 infidelium circumstancium combussit. Beata autem Spes dixit matri sue: „Quid orabo? Vidi enim sponsum meum, Iesum Christum, qui tenet litteram in manu dextera, in qua ita connotet: Pete, quid vis, ut dem tibi". Cui mater: „Pete, filia mea, ut omnes, qui ad laudem sponsi tui et passionis tue memoriam habuerint, in vera spe perpetualiter maneant, nec unquam dampnentur". Dum sic beata Spes orasset, ait ad eam Christus: „Veni, sponsa mea dilecta, exaudita est oratio tua". Post hec Caritas adducitur, et dum in confessione fidei persisteret, et idolis sacrificare abnegaret, manus eius abscinduntur. Quo facto dixit Caritas: „Apostolus me docuit: Omnia suffert caritas, (163ra) omnia sustinet" (I Cor 13,7). Tunc Adrianus iratus iussit eam decollari. Oravit autem beata Caritas ad Dominum, ut omnis eam venerans mereretur facere opera caritatis. Exaudita est oratio eius et suscepta in celum. Post hoc angeli matri apparentes dixerunt: „O Zophia, quanta gaudia te expectant sanctorum cives". Ex hac visione et confirmacione Zophia faciem suam mutavit sicut sol. Ita uta Adrianus ac omnes circumstantes viderent eam esse deam. Alloquens autem (...) Adrianus dulciter inquisivit, qualis hec visio esset. Que dixit: „Visio est celestis. Vidi enim meritum filiarum mearum, quas cruciasti, et deinceps coronis me exspectantes. Ac regem regum, qui multo forcior et nobilior te est, qui me post multa tormenta in eternum coronabit. Tu autem perpetuo cruciatu cum diis tuis et omnibus eis immolantibus penis eternis involvetis". Quapropter iratus Adrianus iussit eam nudam a 12 viris cedi donec deficeret. Demum iussit nervos eius prescidi, et malleis caput percuti, quod per aures cerebrum exivit. Ipsa vero sancta Zophia immobilis stans Adriano ait: „Miser, ista faciunt me Deo meo magis complacere". Quo dicto in carcerem est reclusa, ubi Christum vidit indicentem (163rb) ei, quod adhuc multa passura esset. Cumque corpus eius mortuum in carcere repertum et Adriano dictum fuisset, iussit corpus in cloacam poici. Altera autem die, dum Adrianus sederit pro tribunali, sancta Zophia prima vice resuscitata per angelum aspectui Adriani presentatur. Cumque vidisset eam, territus dixit: „Que sunt maleficia tua, ut mortua revixisti?" Zophia respondit: „Salus et redemptio mea et vita mea Iesus Christus, in quem credo". Tunc Adrianus iussit eam in fornacem proici, et ignem copiosum succendi. Angelus autem Domini descendit et fecit medium fornacis, quasi ventum roris flantem. Audiens autem Adrianus eam cum angelis gaudentem, in quatuor partes eam dividi iussit, et partes corporis canibus proici. Tres autem virgines christiane partes colligentes ad invicem posuerunt. Ad quas angeli de celo descenderunt, et

iterum vite pristinae restituerunt. Sequenti die transiens Adrianus via Latina,¹⁵ iuxta ecclesiam beatorum martyrum Iohannis et Pauli ipsam habuit in incursum. Quam videns vehementer expavit, ita ut sex horis sensibus careret. Rediens autem ad cor, resumptis viribus et ipsam inquirere iussit. Medio autem tempore sancta Zophia multos in fide Christi confortaverit. Appre- (163va) hensamque eam carnifices intoxicaverunt. Que signum crucis faciens, velud liquorem suavissimum, toxicum sumens, nullum sensit lesionis signum. Post hoc iterum in carcerem retruditur. Eadem nocte apparuit ei Dominus cum ingenti lumine ipsam consolans, asserens eam adhuc multa passuram. Mane autem facto presentata tyranno dixit Adrianus: „Numquam non magicis artibus ista facis”. Cui sancta Zophia respondit: „O infelix, nescis, quod cecitas mentis tue privat te eterna amenitate?” Qui dixit: „O viri Romani, forciores tocius mundi, qualis est confusio nostra, quod una Greca malefica nos omnes confundit”. Audiens Palatinus¹⁶ senator dixit: „O imperator et omnes consilarii tui, sensu caretis. Quis talia facere potest, nisi prima causa, quam quondam principes nostri noverunt. Scitis quidquid Zophia dicit, autenticum est et verum”. Mox Adrianus in furiam versus iussit Palatinum decollari, Zophiam vero in Tyberim proici. Cunctis autem videntibus angelus Domini corpus sancte Zophie de Tyberi recipiens ait: „Surge, Zophia!” Que statim oculos aperiens surrexit. Et itaque fidem Christi predicavit. Videns autem prefectus urbis, nomine Sepelinus¹⁷ (163vb) ait: „O qualis est Deus Zophie, qui tantum eam diligit, ut noster dominus ipsam mortificare non possit!” Congregata igitur omni parentela sua baptismum petiit. Quos sancta Zophia a papa petiit baptisari. Erat autem numerus eorum, qui baptisati fuerunt 70. Hec audiens Adrianus pectus suum percussit dicens: „Ve michi misero, quia per unam maleficam sic vincor!” Mittens itaque pro ea iussit eam in sartaginem plenam plumbo bussienti proici. In qua iacens dixit: „Conforta me, Rex celorum!” Cui Adrianus: „Est ne alius rex, quam ego?” Que respondit: „Est, licet non sicut tu. Eius enim regni nunquam erit finis. Sed tuum regnum post 15 dies a te auferetur”. Ad hec Adrianus: „Hoc videbo”. Tunc iussit Sepelinum cum omnibus suis decollari. Beata vero Zophia in tormentis iacens clamavit ad eos: „Viriliter agite et confortamini in Domino. Iam enim vobis in occursum veniunt angeli Domini ad recipiendum animas vestras”. Cui imperator: „Miserrima, in penis iacens et ad hoc non desinis alios decipere!”. Tunc iussit eam sursum pedibus suspendi in eculeo, et carnes ab ossibus (164ra) eius nudari. Ita ut vene computrantur ei sic pendens per triduum exspiravit. Iussu autem Adriani imperatoris corpus sancte Zophie canibus proicitur devorandum. Nocte vero mulieres surgentes, quas prius sancta Zophia erudiret, corpus eius tulerunt in domum cuiusdam militis, quem ipsa ad fidem converterat, ubi eam Dominus quarto suscitavit. Mane autem facto per totam urbem illesa predicavit Christi evangelium. Devenit iterum ad imperatorem. Qui videns eam ait: „Iam non paciar molestias deorum

15 A Nádor-k. fordítása topográfiaiag lehet érdekes: *olaszkapu utcájába* (278/11).

16 Nádor-k., Érdy-k., BHL 2967: *Palladius*.

17 Nádor-k. *Sebellius*, Érdy-k. *Sabellius*.

meorum. Accipite eam et dentes eius excucite, manus amputate, mamillas pre-scindite, ut saltem iterum moriatur". Quod cum factum fuisset, iterum per angelum quinto est resuscitata. Cumque iam 5 vice resuscitata esset sancta Zophia obviavit Adriano et dixit: „Ecce qui est resurreccio et vita, ille me iterum resuscitare dignatus est". Unde hec et multa alia ipsa loquente plus quam 40 milia hominum in Christum crediderunt. Adrianus hoc audiens fremens ira iussit eam transfigi triplici gladio, et ad ultimum decol- (164rb) lari. Impetum autem christiani facientes in imperatorem, Adrianus autem in ipso impetu a demonio ereptus exspiravit. Et sic regnum eius finem habuit, ut sancta Zophia sibi ante 15 diem predicavit. Redeuntibus autem christianis et sanctam Zophiam deflentibus continuo venerunt 7 angeli et ipsam de terra levantes dixerunt ei: „Revivisce Zophia, et da benedictionem omnibus te diligentibus!" Et reviviscens sancta Zophia 6-o, dixit: „Viri Romani, benedicite Dominum mecum, quia fecit nobiscum misericordiam suam. Vocetur michi dominus papa." Quo dicto venit papa. Cui sancta Zophia dixit: „Pater, da michi sacramentum eucaristie". Sacramentis ecclesiasticis susceptis oravit ad Dominum dicens: „Domine Jesu Christe, qui tribus filiabus meis felicem imposuisti finem, et nunc me principaliter ad bonam finem perduxisti, te rogo, ut qui mortem meam filiarumque mearum in memoria habuerint, omnem petitionem exaudiri mereantur". Cui responsum est a Domino: „Exaudita est oratio tua. Veni electa mea, iam satis passa es, ammodo non patieris". Tunc papa inchoante antiphonam *Veni electa mea*,¹⁸ angelorum cives ipsam terminaverunt. Et sic papa corpus eius honorabiliter consecravit. Quousque Constantinopolitani venientes (164va) corpus eius cum filiabus suis in Greciam, civitatem suam regiam, Constantinopolim in ecclesiam, quam ipsa edificaverit sollemniter deduxerunt. Ubi hodie Dominus sanctas suas mirabiliter glorificat. Cui est honor et imperium per infinita secula seculorum.

18 *Veni electa mea, et ponam in te thronum meum, quia concupivit Rex speciem tuam.*
Antifóna a szűzek közös officiumából.

MONOK ISTVÁN
„Libri in publica libraria exules scholastici”.
Kísérlet egy fejléc értelmezésére,
avagy a városi közösségi könyvtárak kialakulásáról
Magyarországon

A felsőmagyarországi városok könyves kultúrájának kutatása során az egyik legmeglepőbb, ugyanakkor az egyik legnehezebben értelmezhető felfedezésünk az volt, hogy Kassán, az evangélikus parókián találtunk egy katalógust, amely a *Catalogus Librorum Bibliotheca publica Cassoviensis* címet viseli.¹ Most Besztercebányán került eléink egy összeírás, amelynek fejlécét közleményünk címében is idéztük: *Libri in publica libraria exules scholastici*.² A 122 tételes jegyzéken a grammatikai és a retorikai tankönyvek mellett latin és görög klasszikusok, 16. századi Biblia-kiadások, illetve egyházatyák művei szerepelnek. Valóban olyan könyvek tehát, amelyek iskolai használatra valók.

Mindkettő (a kassai és a besztercebányai) összeírás datálatlan. Íráskéjük és a jegyzékeken szereplő szerzők, kiadások alapján minősítettük az egyiket 1670 körülinek (Kassa), a másikat 16. század végének (Besztercebánya).³

Mit jelentett azonban a „*publica libraria*”, illetve a „*publica bibliotheca*” elnevezés a 16–17. században?

Semmiképpen sem a mai értelemben használt „nyilvános könyvtár”-at. Ennek története ugyanis az európai nemzeteknél is csak a 18. század közepén kezdődik. Az angol szakirodalomban előfordul ugyan a „public library” elnevezés használata 15. századi — egyébként kivételes — példára, a firenzei San Marco Könyvtárra⁴

1 A 2313 tételes katalógus kiadását és Farkas Gábor értelmezését lásd: *Kassa város olvasmányai: 1562–1731*, sajtó alá rend. GÁCSI Hedvig, FARKAS Gábor, KEVEHÁZI Katalin, LÁZÁR István Dávid, MONOK István, NÉMETH Noémi, Szeged, 1990, 115–193 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 15).

2 Štátny okresný archív Banská Bystrica, fond Magistrát mesta Banskej Bystrice (Állami Járási Levéltár, Besztercebánya, a Városi Tanács iratai), Fasc. 209. Nr. 30.

3 Viliam Čičajnak köszönöm, hogy a jegyzéket xerox-másolatban elküldte nekünk. Több szakértővel való megbeszélés után állíthatjuk, hogy a jegyzéket 16. századi kéz írta.

4 Berthold Louis ULLMANN, Philip A. SRADLER, *The Public Library of Renaissance Florence: Niccolò Niccoli, Cosimo de' Medici and the Library of San Marco*, Padova, 1972 (Medievo e Umanesimo, 10). — A korban mindenképpen egyedülálló módon, 1444-ben „ad utilitatem hominum sempiternam” bizonyos értelemben nyilvánossá tett könyvtár sem „nyilvános könyvtár”.

vonatkoztatva. A franciák már óvatosabbak, s a Francia Forradalom előtti korlátozottan nyilvános könyvtárak történetét mindig „Vers la bibliothèque publique” című fejezetben foglalják össze.⁵ A német könyvtártörténetírás az „Öffentliche Bibliothek” megjelölést nem alkalmazza a 18. század előtti időkre, a nagy összefoglalások az 1750–1850 közti időszakot is a „Vorformen der Öffentlichen Bibliothek” cím alatt tárgyalják.⁶ A 15–17. század német könyvtár- és olvasmánytörténeti szakirodalmában a „kommunale Bibliothek”,⁷ a „Bücher und Bibliotheken zur öffentlichen Nutzen”,⁸ illetve a már szűkített értelmű „reformatorische Öffentlichkeit der Bibliotheken”⁹ kifejezéseket használja. (Természetesen nem vitatjuk azt a tényt, hogy az említendő magyarországi példákban szereplő gyűjtemények túlnyomórészt a reformáció itteni hatásaként jöttek létre, s fontos azt is hangsúlyozni, hogy a közösségi használatú könyvtárak gondolata antik előzményekre megy vissza, s ezeknek a példáknak a felmutatása, kiemelése a nagy reformátor-nemzedéket megelőzően élt humanista generációk eredménye.¹⁰)

- 5 A kérdés klasszikus tanulmánya (mint oly sok más témakörben is) a könyvtáros-levéltáros Jean ROTT tollából származik: *Sources et grandes lignes de l'histoire des bibliothèques publiques de Strasbourg détruites en 1870*, Cahiers alsaciens d'archéologie, d'art et d'histoire, 15(1971), 145–180. A gazdag szakirodalom legújabb összefoglalása: Louis DESGRAVES, *Vers la bibliothèque publique = Histoire des bibliothèques françaises sous l'Ancien Régime: 1530–1789*, sous la dir. de Claude JOLLY, Paris, 1988, 391–395.
- 6 Vö. *Vorformen der Öffentlichen Bibliothek*, zusammengestellt und eingeleitet von Peter VODOSEK, Wiesbaden, 1978 (Beiträge zum Büchereiwesen, Reihe B, Quellen und Texte, Heft 6); Wolfgang THAUER, Peter VODOSEK, *Geschichte der Öffentlichen Bücherei in Deutschland*, 2., erweiterte Auflage, Wiesbaden, 1990, 1. Kapitel, 15–29.
- 7 Bernd MCCELLER, *Die Anfänge kommunaler Bibliotheken in Deutschland = Studien zum städtischen Bildungswesen des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit: Bericht über Kolloquien der Kommission zur Erforschung der Kultur des Spätmittelalters 1878 bis 1981*, hrsg. von Bernd MCCELLER, Hans PATZE, Karl STACKMANN, red. von Ludger GRENZMANN, Göttingen, 1983, 136–151 (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch–Historische Klasse, Dritte Folge, Nr. 137).
- 8 Klaus SCHREINER, *Bücher, Bibliotheken und »Gemeiner Nutzen« im Spätmittelalter und in der Frühneuzeit: Geistes- und Sozialgeschichtliche Beiträge zur Frage der »utilitas librorum«*, Bibliothek und Wissenschaft, 9(1975), 202–249; Werner ARNOLD, *Ratsbibliotheken: Öffentlichkeit und öffentlicher Nutzen = Die Erforschung der Buch- und Bibliotheksgeschichte in Deutschland*, hrsg. von Werner ARNOLD, Wolfgang DITTRICH, Bernhard ZELLER, Wiesbaden, 1987, 396–397.
- 9 Rainer WOHLFEIL, *Reformatorische Öffentlichkeit = Literatur und Laienbildung im Spätmittelalter und in der Reformationszeit: Symposion Wolfenbüttel 1981*, hrsg. von Ludger GRENZMANN, Karl STACKMANN, Stuttgart, 1984, 41–52 (Germanistische Symposien, Berichtsbände, 5).
- 10 Ladislaus BUZAS könyvtártörténete — *Deutsche Bibliotheksgeschichte der Neuzeit: 1500–1800*, Wiesbaden, 1976 (Elemente des Buch- und Bibliothekswesens, Bd. 2) — e szempontból nem igazán példaértékű, hiszen ő a nyilvános használatú könyvtárak történetét az 5. fejezetre szűkíti: „Die Protestantischen Stadt-, Kirchen-, und Schulbibliotheken” (63–79). Teszi ezt annak ellenére, hogy a korszak könyvtártörténetírásának alapkönyvében a 3. fejezet címe (már 1938-ban): „Die »Öffentlichkeit« der

16. századi példákra visszamenően a német történetírás és jogtörténet az „Öffentlichkeit” fogalmát a következőképpen határozza meg: „... die »publica utilitas«, den »Öffentlichen Nutzen« den alle Glieder einer Gruppe, Gemeinschaft, Stadt etc. miteinander teilen, im Gegensatz zu dem Nutzen, den die einzelnen je für sich und nicht mit allem anderen gemein haben (singulorum utilitas). »Öffentlich« ... ist alles, was sich »auf die gemeinsame Wohlfahrt« (ad statum communem) aller Bürger in geistlicher und weltlicher Hinsicht bezieht”.¹¹

A közös használatú könyvtárak történetéről szólva látnunk kell, hogy az olvashatóságműveltség kutatása meghaladja a szűkebb értelemben vett könyvtártörténet-írás kompetenciáját.¹² A „*bibliotheca publica*” annak a sornak a végén áll, amely a „*res publica emendanda*”-val kezdődik, s az „*educatio publica*”-val folytatódik. Sem időbeli, sem művelődéstörténeti összefüggésszeréből nem ragadható ki tehát a kérdés vizsgálata.

Bizonyos értelemben a főúri udvaroknak mint művelődésszervező intézményeknek s ezek könyvtárainak mint az udvarhoz tartozók előtt nyitott gyűjteményeknek az előtörténetéhez tartozik az a már Senecánál fellelhető, s a 15. századi humanisták körében népszerű gondolat, miszerint a túlzottan nagy és mások elől elzárt magánkönyvtárak léte bírálat alá veendő.¹³ Az alexandriai könyvtárra vonatkozó kritikáját Francesco Petrarca is idézi, amikor kifogásolja korának a könyveket feleslegesen birtoklóit.¹⁴ Senecán és Petrarcán kívül is számos tudós értekezett hasonló értelemben. Közülük itt egyetlenként a 16–17. századi Magyarországon is elterjedt olvashatóságnak mondható Guilhelmus Peraldus példáját említjük. A dominikánus szerzetességből a lyoni püspöki székbe emelkedett teológus *Summa virtutum ac vitiorum* című művének hatodik fejezetében Szent Hieronymusra hivatkozva ezt írja: „*Habeant qui volunt veteres libros, vel in membranis purpureis auro argentoque descriptos, vel uncialibus ut vulgo aiunt litteris, onera magis exarata quam codices, dummodo mihi meisque permittant pauperes habere schedulas, et non tam pulchros codices, quam emendatos*”.¹⁵

Ezek a gondolatok a 16. századi államelméleti művekben is helyet kaptak, mint fontos, az uralkodók, illetve a főnemesség számára nem elhanyagolható kérdések. Egészen odáig menően, hogy a század közepén már megkülönböztették a „*nobilitas*

Bibliothek unter dem Einfluß vom Humanismus und Reformation” (Heinrich KRAMM, *Deutsche Bibliotheken unter dem Einfluß vom Humanismus und Reformation: Ein Beitrag zur deutschen Bildungsgeschichte*, Leipzig, 1938, 183–209).

11 Wolfgang MAGER, *Zur Entstehung des modernen Staatsbegriffes*, Abhandlungen der geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse der Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz, 1968, Nr. 9, 403–415; vö. még Lucian HÖLSCHER, *Öffentlichkeit = Geschichtliche Grundbegriffe*, Bd. 4, Stuttgart, 1978, 431.

12 Egyre inkább bebizonyosul, hogy „könyvtártörténet-írás”, mint elkülönült és (főként) bezárkózó szakma — bármiféle „szakmai” erőltetés ellenére — nem létezik.

13 „Vitosum est ubique quod nimium est” — Seneca: *De tranquillitate animi* 9, 4–7; „distingit librorum multitudo” — Seneca: *Epistola ad Lucilium* 1, 2.

14 Franciscus PETRARCHA, *De remediis utriusque fortuna libri II*, Lugduni, 1585, 177–184.

15 Antverpia, 1567. Tractatus 6: *De superbia librorum*.

generis”-t és a „*nobilitas literatā*”-t,¹⁶ és megfogalmazták azt is, hogy nem akkor szolgálják igazán a „*res publicā*”-t, ha pusztán önmaguk lesznek képzettek és olvasottak, de azzá kell tenni a *res publica* tagjait is.¹⁷ Ennek elérésére azonban, mint Christian Besold mondja, jobb, ha ők is részt vesznek a „*publica institutio*” életében és a „*publica disciplina*” útját választják neveltetésükhöz is.¹⁸ Könyvtáraikat pedig nyissák meg egyfajta közösségi használat előtt, fogalmazza meg Cyriacus Spangenberg *Adelspiegel*jében.¹⁹

A humanista tudósok nemegyszer nem pusztán elméletileg követelték a könyvtárak használatba vehetőségét, hanem maguk is példát mutattak saját, nagyobb gyűjteményük részbeni megnyitásával. A nemzetközi szakirodalom általában a sponheimi bencés apátot, Johannes Trithemius,²⁰ a sélestat-i (Schlettstadt) Beatus Rhenanust²¹ és a sankt galleni Joachimus Vadianust²² szokta említeni, de számos más példa is felhozható igazolásul.

16 Vö. Laurentius HUNFREDUS (HUMPHREY), *Optimates sive de nobilitate*, Basilea, 1559, 326 („se armis, non literis natos predicant [sc. nobiles]”).

17 Lásd például: Andreas Frisius MODREVIUS (MODRZEWSKI) (*Commentariorum de republica emendanda libri quinque*, vol. I, ed. Casimirus KUMANIECKI, Warszawa, 1953), aki érvelésének végére helyezi (pp. 56–57): „Nulla est igitur compediosior ad sapientiam perveniendi via, quam lectio librorum tum sacrorum, tum etiam a viris eruditis conscriptorum.”

18 Christianus BESOLDUS, *Discursus politici singulares de informatione et coactione* ..., Argentorati, 1626, sumptibus Lazari Zetzneri, p. 16: „Ego puto publicam disciplinam in sapientia et consensu totius civitatis fundatam, firmiorem quidem constantiam habere, quam ab unius qua iudicio pendet” — p. 27: „Juvat et habere publicas bibliothecas ... nulliusque privati ...”

19 Cyriacus SPANGENBERG, *Ander Theil des Adelspiegels*, Schmalkalden, 1594, ff. 75v–77v: Von Bibliotheken oder Librareyen: „Neben wolbestelleten Predigstülen vnd rechtschaffen angerichten Schulen sind gute Bibliotheken nicht allein ein schönes lustiges Kleinodt, sondern auch ein notwendig stück, daran gar viel gelegen vnd solchs auch nicht wenig zu beförderung vnd erhaltung warer Religion vnd guter Künste nützlich vnd dienstlich ist. Denn alle Pfarrherrn, Professores vnd Schulmeister des vermögens nicht sind das sie alle Patres, Historicos, vnd andere gute Autores für sich selbst zeugen möchten, deren sie aber doch nicht allwege allerding entraten können.”

20 Lásd például: Klaus ARNOLD, *Johannes Trithemius (1462–1516)*, Würzburg, 1971, 56–73 (Quellen und Forschungen zur Geschichte des Bistums und Hochstifts Würzburg, Bd. 23): Trithemius als Büchersammler und die Bibliothek von Sponheim; Roland BEHRENDT, *The Library of Abbot Trithemius*, *The American Benedictine Review*, 10(1959), 67–85.

21 Összefoglalóan: Paul ADAM, *L'Humanisme a Sélestat: L'Ecole — Les humanistes — La bibliothèque*, 3e. éd., Sélestat, 1973; ez után: Hubert MEYER, *Beatus Rhenanus (de Sélestat) et sa bibliothèque*, *Librarium*, 19(1976), 21–31.

22 *Bibliotheca Vadiani: Die Bibliothek des Humanisten Joachim von Watt nach dem Katalog des Josua Kessler von 1533*, unter Mitwirkung von Hans FEHLIN und Helen THURNHEER bearb. von Verena SCHENKER-FREI, St. Gallen, 1973 (Vadian-Studien, Untersuchungen und Texte, 9).

A reformáció előtti városi könyvtárak, illetőleg a városi tanácsok könyvtárai, s azok részleges nyilvánossága is a Petrarca utáni humanista generációk hatásának tudható be. Ilyen lehet a már említett sélestat-i könyvtár alapítása,²³ a hamburgi²⁴ vagy a lipcsei²⁵ városi tanácsi gyűjtemény, de főként a nürnbergi példa, ahol az alapítás „dem almechtigen Got zu lob vnd ere vnd dem rate der stat vnd *der gantzen gemeyn zu nutz*” történt.²⁶ Az említett, már az új szellemet képviselő példák végén említjük meg, hogy Wittenbergben, 1512-ben, Georg Spalatin az új egyetemi könyvtár számára a könyveket már „*pro communi omnium utilitate et doctorum et discipulorum nostra academia tam posteriorum quam præsentium*” vásárolta.²⁷

Vitathatatlan azonban, hogy a közösségi használatú könyvtárak történetében a fordulópontot a reformáció jelenti. A gondolat ugyanis szervesen illeszkedik egyrészt az oly sok értelemben megőrzött humanista hagyományok sorába, másrészt abba a gondolatrendszerbe, amely végső soron az egyén megváltásának lehetőségét célozza. Az immár képzettebb hívő közösség újfajta vallásosság iránti igényét kielégíteni kívánó, az istentisztelet középpontjába a tanító prédikációt helyező reformáció igényelte az egyén szellemi fejlődését lehetővé tevő újfajta intézményrendszert, az iskolákat és a könyvtárakat is. Azok a főként jezsuita példák, amelyeket a szakirodalom mint közösségi használatú katolikus gyűjteményeket említ, már a reformáció eredményeit részben magukévé tevő, okos rendi politika eredményei.²⁸

Luther 1524 elején megjelent felhívásában „An die Ratsherren aller Städten deutsches Landes” követeli, hogy a tanácsok alapítsanak „gutte librareyen odder bücher heuser”.²⁹ Ezután a gyorsan szerveződő új egyház szabályzataiba is bekerült a könyvtárról való gondoskodás szükségessége. Johannes Bugenhagen, aki az 1528-as braunschweigi és az 1535-ös pomerániai Kirchenordnung összeállítója, ez utóbbiban következőként fogalmaz: „Van librien. Unde sind in den steden in parhen unde klöstern etliche librien, dar denne etliche gude bökere inne sind, welcke itzunder iemmerlick unde schmelick vörkamen unde vörbrackt werden, dat men dar

23 Lásd a 21. jegyzetet, továbbá Franz HARTWEG, *Das Bildungsangebot in Schlettstadt in der zweiten Hälfte des XV. und im XVI. Jahrhundert = Literatur und Laienbildung, i. m.* (l. 9. sz. jegyzet), 215–224.

24 Erich ZIMMERMANN, *Hinrich Murmester und die älteste Hamburger Stadtbibliothek (1478/81) = Libris et Litteris: Festschrift für Hermann Tiemann*, hrsg. von Christian VOIGT, Erich ZIMMERMANN, Hamburg, 1959, 40–49.

25 Gustav WUSTMANN, *Geschichte der Leipziger Stadtbibliothek*, Bd. 1, Neujaarsblätter der Bibliothek und des Archivs der Stadt Leipzig, 2(1906), 1–122.

26 Lásd Johann PETZ, *Urkundliche Beiträge zur Geschichte der Bücherei des Nürnberger Rates: 1419–1538*, Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg, 6(1886), 138.

27 Maria GROSSMANN, *Humanisme in Wittenberg 1485–1517*, Nieuwkoop, 1975, 100–112: The Growth of a Humanistic Library.

28 Valenciennes: 1563; Dole: 1582 stb. Vö. a Louis DESGRAVES 5. jegyzetben említett összefoglalásában szereplő adatokkal.

29 Martin LUTHERS *Werke*, hrsg. von Joachim Karl Friedrich KNAAKE (et alii), Weimarer Ausgabe, Bd. 15, 1899, 48.

över ock bevelen unde vörordenen wille, dat solcke wol to hope vorsammlen werden, unde in einer iewelicken stad eine gemeine liberie gehalten werde, vör de parners, predikers, scholmesters und scholgesellen etc.”³⁰ 1531-ből Strasbourgból maradt ránk egy dokumentum, amely szerint „ein liberi anrichten ... die gemein wär, das die armen gelerten sich daran üben möchten”³¹ — de szinte valamennyi protestáns várost vizsgálva sorolhatók a példák.

Ezek a szabályzatok, s később a német városok példája szolgált alapul a magyarországi, többségében német lakosságú evangélikus városoknak, hogy a maguk tanácsi könyvtárait, iskoláit, illetve ezek gyűjteményeit a városukban volt szerzetesrendi könyvtárak megtartásával, anyaguk szelektálásával, majd gyarapításával létrehozzák. A gyűjtemények igen gyakran egy-egy parókián voltak elhelyezve, vagy akkor adták át a parókiának, amikor már kinőtte a városi tanácsi kereteket. A magyar szakirodalomból is ismerünk példákat. 1535-ben Kőszegen azokat a könyveket írták össze, amelyek a parókián, de a város tulajdonában voltak („im pfarhoff geinventiert worden ... zur gemeiner Stadt Güns bibliothekh gehörig”).³² Brassóban az iskola könyvtára volt hasonló jogi státuszban.³³ A kassai „Bibliotheca publica” is feltehetően az evangélikus egyház kezelésében, de a városi közösség használatában álló gyűjtemény volt. Nem gondoljuk természetesen, hogy valamennyi polgár élt is ezzel a lehetőséggel, de a városi tanács tagjai, az iskolák tanárai, az egyházi emberek (esetleg a tanulók is) minden bizonnyal.

Idézett felhívásában Luther az alapításon és fenntartáson kívül az ellenőrzést is a tanácsok feladatává tette, s ezt az ellenőrző funkciót is az egyházzal és az iskolákkal közösen gyakorolták.

A tanulmányunk megírásának ürügyeül szolgáló besztercebányai jegyzék is egy ilyen ellenőrzés — modern kifejezéssel állományrevízió — alkalmával született talán. Talán nem túlzás megkockáztatnunk azt a feltevést, hogy a nyilvános, esetleg az egyház kezelésében álló könyvtár állományából kiválogatták az iskolai használatra alkalmas könyveket, s átadták őket az iskolának.

Befejezésül még néhány megjegyzés: nem gondolom, hogy ez a tanulmány a magyarországi közösségi használatú könyvtárak korai történetének valamennyi részét érintette. Ellenkezőleg. Meggyőződésem, hogy könyvtártörténetünknek ez a

30 A braunschweigit lásd: *Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts*, hrsg. von Emil SEHLING, 6. Bd., I. Hälfte, *Die Welfischen Lande*, 1. Halbband, *Die Fürstentümer Wolfenbüttel und Lüneburg mit den Städten Braunschweig und Lüneburg*, Tübingen, 1955, 396; a pomerániai: *Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts*, hrsg. von Emil SEHLING, 4. Bd., *Das Herzogtum Preußen, Polen, Die ehemals polnischen Landesteile des Königreichs Preußen, Das Herzogtum Pommern*, Leipzig, 1911 (reprint: 1970), 336. — Ezen Kirchenordnungen könyvtártörténeti szempontú feldolgozását lásd: Otto RADLACH, *Die Bibliotheken der evangelischen Kirche in ihrer rechtsgeschichtlichen Entwicklung*, Zentralblatt für Bibliothekswesen, 12(1895), 153–173.

31 Jean ROTT, az 5. jegyzetben *i. m.*, 145.

32 KŐSZEGHY Sándor, MKsz, 1894, 302.

33 Julius GROSS, *Zur ältesten Geschichte der Kronstädter Gymnasialbibliothek*, Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, NF. 21(1887), 591–708, különösen: 596.

része is teljesen kidolgozatlan. Szándékom a figyelem felkeltése volt, mint ahogy megemlítem, hogy egy majdani könyvtártörténetnek ezzel a témával kapcsolatosan foglalkoznia kell majd (1) a magánkönyvtárakból való kölcsönzésekkel; (2) az udvari könyvtárak nyilvánosságával; s (3) azzal a kérdéssel: mit jelentett ténylegesen az „Ex libris ... et amicorum ejus” possessor-bejegyzés, amelyre példák sokaságát ismerjük Németújvártól (Beythe testvérek) Kolozsvárig (Bethlen Miklós).

Végezetül szeretném újra hangsúlyozni: a hazai könyves kultúra forrásai nagyjából még feltáratlanok. A közösségi használatú könyvtárak esetében is csak véletlenül felbukkant jegyzékekről tudunk. A kérdés történetét — mint ahogy a magyarországi könyvkereskedelem történetét sem — levéltári szinten jószerével soha senki sem kutatta.

NÉMETH S. KATALIN
Salomon Schweigger útleírásának magyar vonatkozásai

A 17. századi német utazási irodalomban Magyarország helyzete rendkívül ellentmondásos. Egyrészt sok német utazó fordul meg hazánkban, másrészt nem ismerünk egyetlen olyan útleírást sem, amelynek kifejezett célja egy magyarországi út megörökítése lett volna. Az ellentmondást még fokozza az is, hogy a hiányzó útleírásokkal szemben feltűnően sok az utazáshoz nem köthető, de egyre kiterjedtebb ismeretekkel rendelkező országismertető, városleíró kiadvány. A 17. században felvirágzó államismereti és geográfiai irodalom a gyakorlati kézikönyv, badekker szintjén töltött be fontos szerepet. Ezt mutatják az egyre bővített kiadások, erre utalnak a könyvek méretei is, elsősorban nyolcadrét alakú, könnyen hordozható kiadványok jelentek meg. Még az olyan terjedelmes, folio alakú munka is, mint Martin Zeiller *Itinerarium Germaniae*-ja, felhívja a figyelmet arra, hogy az utak leírásánál a könnyű használatot tartotta szem előtt. Az egyes utak — akár ívenként — kivehetők voltak a könyvből és az utazónak nem kellett az egész Európát átfogó itinerariumot aktuális útjára magával hordoznia.

Az utazók tehát egyre inkább kézhez kapták az úti szakirodalmat és egyre kevésbé voltak rászorulva arra, vagy inkább mind kevésbé volt igényük arra, hogy saját maguk is feljegyzéseket készítsenek a látnivalókról. Éppen ezért érdemel fokozott figyelmet, ha egy útleíró az utazás eseményeinek megörökítése mellett a látnivalókat (tájakat, tárgyakat, embereket) egyaránt leírásra érdemesnek tartja. Noha az újabb útleíráskutatás mindinkább a szerző személyét, szubjektív látásmódjának vizsgálatát, a saját országára vonatkoztatható megjegyzéseket állította középpontba, esetünkben mégsem tekinthetünk el attól, hogy a Magyarországgal foglalkozó útibeszámolók elemzésekor az útleírás tárgyát, a megörökített látnivalók papírra vetését vizsgáljuk.¹ A bevezető gondolatból következik első kérdésünk: kik voltak

1 Michael HARBSMEIER, *Reisebeschreibungen als mentalitätsgeschichtliche Quellen: Überlegungen zu einer historisch-antropologischen Untersuchung frühneuzeitlicher deutscher Reisebeschreibungen = Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte*, hrsg. Antoni MACZAK, Hans Jürgen TEUTEBERG, Wolfenbüttel, 1982 (Wolfenbütteler Forschungen, 21), 1–31.

azok az utazók, akik Magyarországon megfordultak és hová vezetett útjuk? Magáért az utazásért elinduló személyről keveset tudunk. A Magyarországon megforduló külföldieknek két céljuk lehetett: átutaztak Magyarországon — vagy a török birodalomba, vagy a jeruzsálemi zarándokút kapcsán. Akik csupán Magyarorszáig jutottak, azoknak többnyire nem a klasszikus értelemben vett utazás volt a céljuk, hanem részt vettek a törökkel folytatott harcok eseményeiben. A török birodalomba utazók többségükben követi megbízatást teljesítettek, nagy kísérettel utaztak és az utazást kíséretük egyik tagja, titkár, prédikátor stb. örökítette meg.² A Szentföldre induló zarándokok már a középkortól kezdve nagy számban vetették papírra élményeiket, azonban a legtöbb esetben a klasszikus vízi útvonalon, Velencéből kiindulva hajóztak, vagy ha szárazföldön utaztak is és érintették Magyarországot, szemük előtt a zarándokút végcélja lebegett és a leírásokban is az foglalta el a fő helyet.³ A magyarországi útleírások kapcsán tehát nem teljes műveket kell vizsgálnunk, hanem az utakból kiszakított szakaszokat, gyakran nehezen fellelhető könyvfejezeteket.

Ha magyarázatot keresünk arra a kérdésre, miért nem örökítették meg az átutazók a magyar látnivalókat, még egy sajátosságra fel kell hívnunk a figyelmet. Az útleírók általában a kuriozitást akarták feljegyezni, a mindennapok kevésbé érdekelték őket. A királyi Magyarország mentalitásában, szereplőiben nem különbözött a német nyelvterülettől, a nemesség, a hadsereg, a vallás szorosan összefüggött egymással. (Ha önálló utazási célnak tekintenénk Magyarországot — aminthogy nem tették ezt útleíróink —, elmondhatnánk róla: *Reisen in das Uninteressante*.)⁴ A török szokások, vallás, mentalitás mind élesen elütött a megszokottól, tehát feljegyzésre érdemesnek találtatott.⁵ A három részre szakadt Magyarországról sokszor szólnak csak az egyes részeit tekintve, hol a német, hol a török fennhatóságát hangsúlyozva.⁶ Jellemző példa erre a már idézett Martin Zeiller *Itinerarium Germania* c. munkája,⁶ amely szerint a német utak leírásai közé azért kerültek magyarországi útvonalak is, mert ott gyakori a német lakosság. A másik sajátos megközelítés Erasmus Francisci

2 Bertold PICARO, *Das Gesandtschaftswesen Ostmitteleuropas in der Frühen Neuzeit: Beitrag zur Geschichte der Diplomatie in der ersten Hälfte des 16. Jhrs. nach den Aufzeichnungen des Freiherrn Sigmund von Herberstein*, Graz, 1967.

3 Jellemző megközelítési mód, hogy még a mai értékelők is elfeledkeznek arról: a Szentföldre Magyarországon keresztül is vezethetett út. „Wählte man von Mitteleuropa den Landweg, so reisten deutsche Pilger oft über Polen und die Walachei, um dann per Schiff in die Türkei überzusetzen.” (Klaus HERBERS, *Unterwegs zu heiligen Stätten: Pilgerfahrten = Reisekultur von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus*, hrsg. Hermann BAUSINGER, Klaus BEYRER, Gottfried KORFF, München, 1991, 25.

4 Leit Ludwig ALBERTSEN, *Reisen in das Uninteressante = Reisen im 18. Jahrhundert: Neue Untersuchungen*, hrsg. Wolfgang GRIEP, Hans-Wolf JÄGER, Heidelberg, 1986, 111–124. Hasonló végkövetkeztetésre jut Zoran KONSTANTINOVIA is Szerbia és Montenegro német útleíróirodalmát tárgyaló alapos monográfiájában: *Deutsche Reisebeschreibungen über Serbien und Montenegro*, München, 1960 (Südosteuropäische Arbeiten, 56).

5 Cornelia KLEINLOGEL, *Exotik—Erotik: Zur Geschichte des Türkenbildes in der deutschen Literatur der frühen Neuzeit (1453–1800)*, Bochum, 1989.

6 Martin ZEILLER, *Itinerarium Germania*, Strassburg, 1632.

Theophilus Urbanus álnéven megjelentetett munkája, a *Türkisches Städt-Büchlein*.⁷ Ez a mű betűrendes leírását adja a török birodalom városainak, benne a török által megszállt magyar városoknak. Az imponáló méretű munkásságot magáénak valló Erasmus Francisci esetében azonban nem zárhatjuk ki azt a feltételezést sem, hogy egyszerűen csak piacot akart könyveinek teremteni. Az idézett művel kb. egyidőben jelent meg ugyanis *Neue und kurtze Beschreibung des Königreichs Ungarn* című munkája is, amely részben ugyanazokat a városleírásokat tartalmazta, immár más összefüggésben és cím alatt.⁸

A most bemutatásra kerülő útleírás az elmondottak minden jellemzőjét magában foglalja. Az utazó ugyan vágyik az útra, mégis konkrét megbízatással utazik, célja a török birodalom, de végül a Szentföldön is megfordul, ennek ellenére hosszabb időt tölt Magyarországon, hajón megy (a Dunán), ismeri és használja a szakirodalmat, de szuverén alkotó, korabeli jegyzetek segítségével később írja meg útibeszámolóját.⁹

Szerzőnk, Salomon Schweigger protestáns prédikátor, nürnbergi lelkész, 1551-ben született Haigerlochban.¹⁰ Alapműveltségét a württembergi hercegség evangélikus iskolájában szerezte, 1572-ben került a tübingeni főiskolára teológiát tanulni. Tanulmányait félbeszakítva 1576. szeptember 26-án megvált Tübingentől, és hat tallérral a zsebében elindult szolgálatot keresni. Minderről már autentikus forrásból tudunk, az *Ein Neue Reysbeschreibung*¹¹ című munka ajánlásában részletesen beszámol álláskereső próbálkozásairól. Az egész életét meghatározó mozzatokról így ír: „ich von Jugend auff ein sonderer begierd getragen ferne Land zu sehen und etwas zu erfahren”. Kalandvágy vezeti a nevelői álláshoz, abban reménykedik, hogy a kor szokásainak megfelelően főúri család gyermekeinek nevelőjeként jut el az akkor célként kitűzött Itáliába és Franciaországba. A vágyak beteljesületlenek maradtak és az útirány is megváltozott. Mint köztudomásúan utazni vágyó személyt ajánlották ismerősei a török birodalomba induló gróf Sinzendorf kíséretébe úti prédikátornak, amit Schweigger nagy örömmel elfogadott. Könyvében ezt a három-éves útikalandot örökítette meg, érdekes módon harminc évvel később, mint az utazás időpontja.

7 Theophilus URBANUS [Erasmus FRANCISCI], *Türkisches Städt-Büchlein*, Nürnberg, 1664; C[hristian] M[INSICHT] [Erasmus FRANCISCI], *Neue, und kurtze Beschreibung des Königreichs Ungarn*, Nürnberg, [1664 k.l.].

8 Gerhard DÜNNHAUPT, *Erasmus Francisci, ein Nürnberger Polyhistor des siebzehnten Jahrhunderts: Biographie und Bibliographie*, Philobiblon, 19(1975), 271–303; UÖ., *Das Euvre des Erasmus Francisci (1627–1697) und sein Einfluss auf die deutsche Literatur*, Daphnis, 6(1977), 359–364.

9 Az egykorú jegyzetek későbbi felhasználásáról: Justin STAGL, „Reisekunst” als Methodik der Sozialforschung = Statistik und Staatbeschreibung in der Neuzeit vornehmlich im 16.–18. Jahrhundert, hrsg. Mohammed RASSEM, Justin STAGL, Paderborn, 1980, 136.

10 Schweigger életéről lásd *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 33, 339–340.

11 Salomon SCHWEIGGER, *Eine neue Reysbeschreibung auss Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem*, gedruckt und verlegt zu Nürnberg durch Johann Lantzenberger, 1608; hasonmás kiadása: Graz, 1964; ism. Hans Georg MAJER, *Südost-Forschungen*, 25(1966), 546–549.

Az útleírás keletkezését Schweigger a szokásos frázissal indokolja: sokan biztatták arra, hogy tegye közzé élményeit. A nürnbergi tanácsurakhoz intézett ajánlása azonban jóval többről szól: Schweigger útleíró-utazó ars poeticáját tárja elénk. Schweiggert a kíváncsiság hajtja, de elsősorban az utazás hasznosságáról beszél: „So ich dann von Nutzbarkeit des Wanderschafft soll sagen, da wird abermal ein jeder guthertziger bekennen, daß die Wanderschafft nicht ein vnnütz, sondern ein fast nützlich ding sey, Edlen vnnd Vnedlen, Reichen vnd Armen, Gelehrten vnnd Vngelehrten, also, daß ihrer viel in frembden Landen zu grossem Ansehen herfür kommen, welcher man in ihrem Vatterland mit sonderlich hett geachtet” (b1–2). Mint gyakorló pedagógus főleg azt emeli ki, hogy az ifjú utazók hazatérve a látottakat hazájuk és saját hasznukra kamatoztathatják.¹² Schweigger foglalkozik az útleíró elődökkel is, a klasszikus példák közül kiemeli Ptolemaiosz, Pomponius Mela, Diodorus Siculus, Hieronymus von Stridon munkásságát, a kortársak közül Ortelius *Theatrum orbis* című művét. Az útleírás céljaként pontos feladattervet ad, meg kell örökíteni más nemzetek szokásait, viselkedését, jogrendszerét, rendőrségi rendjét. Schweigger szerencsére tágabban értelmezte a megörökítendőket, mint azt másoktól elvárta, útleírásában magáról az utazás módjáról éppúgy olvashatunk, mint a meglátogatott városokról és épületekről. A címlap szerint országokat, városokat, vidékeket, épületeket, a bennük lakó népek jellemzőit, szokásait, viselkedését, vallását, istentiszteletét stb. örökítette meg. Schweigger útbeszámolójának bevezetője az utazás feladatainak elméleti kijelölésével beletartozik az apodemikus irodalom sorába, ennek ellenére eddig elkerülte a kutatás figyelmét, és Justin Stagl utazáselméleti bibliográfiája sem említi meg, pedig sokkal rövidebb apodemikus szövegrészekre is utal.¹³

Salomon Schweigger utazása 1577. november 10-én kezdődött és 1581-ben fejeződött be, miután a törökországi tartózkodás végeztével módja nyílt a Szentföld kegyhelyeit is meglátogatni. A török birodalommal és a jeruzsálemi látogatással foglalkozó rész beletartozik a turcák illetve a zarándokutak feldolgozása sorába, számunkra most csupán a könyv első tizenegy fejezete, az út eleje érdekes. Schweigger magyarországi útiemlékeivel eddig csak Turóczi-Trostler József foglalkozott, nem rejtve az általa sommásan kalandoroknak nevezett német utazók iránti ellenszenvét.¹⁴ Ezúttal megkíséreljük az útleírást tárgyilagosan szemlélve beilleszteni a művet a Magyarországgal foglalkozó külföldi híradások sorába.

12 A fiatalkori utazás hasznosságának elvéről lásd STAGL, *i. m.*, 131–202.

13 Justin STAGL, *Apodemiken: Eine räsonnierte Bibliographie der reisetheoretischen Literatur des 16., 17. und 18. Jahrhunderts*, Paderborn [etc.], 1983. A hazai apodemikus irodalom első érdemi összefoglalását lásd KOVÁCS Sándor Iván, *A régi magyar utazási irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében* = K. S. I., *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi*, Bp., 1988, 93–200.

14 TURÓCZI-TROSTLER József, *Német kalandorok Magyarországon a XVII. században*, Magyar Figyelő, 4(1913), 366–383; Uő., *Magyar elemek a XVII. század német irodalmában*, Temesvár, 1914.

Salomon Schweigger azon utazók közé tartozik, akik magával az utazással, annak körülményeivel, az utazó személyekkel,¹⁵ a köznapi eseményekkel is foglalkoznak. A behajózásról ugyan keveset tud, mert — feltehetően a búcsúzkodás miatt — elmulasztotta az időpontot, és két barátja kíséretében csak Fischamundnál érte kocsival utol a hajót. A hajóra szállás még ott sem sürgős neki, előbb részt vesz régi barátja, Peter Hirsch lelkész lányának lakodalmi estebédjén, s csak utána jelentkezik megbízójánál. A másnap reggeli elindulás előtt már Schweigger tartja a követ kíséretének a reggeli imát, az utazás alatt pedig a vasárnaponkénti prédikációt. Az első nap vidáman telik, a társasélet szokásainak megfelelően: „Den gantzen tag bracht man zu mit schreiben, lesen, spielen, Music, zum theil mit fabulieren vnd dergleichen kurtzweil” (5). A követ és kísérete öt hajóval utazott, amint Schweigger a könyvet díszítő saját készítésű fametszetei ezt bemutatják. Az előkelőségek két nagy hajón foglaltak helyet, a kiszolgáló személyzet három kisebbben. Külön hajója volt a konyhának egy konyhamesterrel, egy főszakáccsal, egy szakáccsal és két kuktával. A fennmaradó két hajón helyezték el a kocsikat, lovakat és a hozzájuk tartozó szolgálát. Ez a két hajó az előbbiekkal ellentétben természetesen nyitott volt, fedélzet és lakószobák nélkül.

Schweigger útleírása a hosszabb leíró részek ellenére napló jellegű, a pontosan vezetett bejegyzésekből következtetni lehet a sebességre, tudható, hogy melyik nap hol kötöttek ki, mikor tartottak hosszabb pihenőt. Az állomások egy részét természetesen csak megemlíti, hosszabban csak a partraszállás látnivalóinál időz. Valamennyi kikötésnél jellemző a város előkelőségei — később a törökök — részéről az ünnepi fogadtatás, kölcsönös megajándékozás, vendéglátás. Az első színhely Pozsony, ahol Schweigger nem száll ki, „darumb kan ich ihrer gelegenheit halb kein bericht thun”. A város püspökének udvarmestere hozza a hajóra a követet megtisztelő ajándékokat, hat nagy kanna jó magyar bort, két fajdkakast és egy nyulat. A következő nagy állomás Komárom, a királyi Magyarország és a török birodalom határvonala. A komáromi városnézésről a közelmúltban pusztító pestisre való tekintettel ajánlatos lett volna lemondaniok, Schweigger azonban mégis megnézte az erődöt, bár jobbára csak a hajóról látottakat beszéli el. Egy különös esemény azonban a tollára kívánczik: a korabeli vélemények szerint nagy történelmi eseményeket megidéző üstökös jelenik meg az égen és kíséri a követséget egészen Isztambulig. Az egyik résztvevő hajós emlékezete szerint ugyanilyen üstököst láttak Sziget(vár) elvesztésekor, a mostani pedig a török következő évi támadását jövendöli.

A korabeli szokások szerint Komárom alatt vették át a törökök a követség védelmét és fogadták nagy ünnepélyességgel Sinzendorfet és kíséretét. Nemcsak a főrangú utazók, hanem a katonák is megismerkedtek egymással, magyarul, horvátul

15 A követség megérkezéséről Konstantinápolyba, a 48 fős csoport név szerinti felsorolásáról: Stephan GERLACH, *Tage-Buch... An die Ottomanischen Pforte zu Constantinopel abgefertigten und durch den... Hn. David Ungnad... vollbrachter Gesandtschaft*, Frankfurt/M., 1674. Gerlach útinaplójának magyar vonatkozású részeit lefordította és kiadta KOVÁCS József László, *Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai*, Bp., 1986, 89–258.

és törökül beszélve és — szerzőnk szerint — olyan barátságosan, hogy senki nem gondolta volna, hogy halálos ellenségek között van. Még aznap este megérkeztek Esztergomba, ahol a bég fogadta őket díszlövészek és sok száz érdeklődő kíséretében. A bég ajándékai között öt élő kos, egy egész levágott ökör, kenyér, több tucat baromfi és viaszgyertyák voltak. Schweiggert is vendégül látták a törökök, itt ismerkedett meg egy speciális kenyérrel, amit ők pogácsának neveztek (Bogatschen), hozzá negyed csirkét és hagymát kapott.

Másnap reggel a bég gazdagon feldíszített lovat küldött Sinzendorf grófért, aki átadta neki a császár levelét, tárgyalt a békekötés következményeiről és a korabeli szokások szerint gazdagon megajándékozta tárgyalópartnerét (egy aranyozott szekrénykével, 500 tallérral és két aranyozott tállal). A város megtekintése után továbbhajózva Maroson kötöttek ki, ahol Schweigger megismerkedett a kalandos életű lelkésszel.¹⁶ Marost elhagyva Visegrádon szálltak ki megnézni a vár romjait, majd november 17-én érkeztek Budára, ahol szintén a basa vendégei voltak (noha Schweigger megjegyzése szerint az ajándékok — tojás, bor, kenyér, birka, bab, csirkék, saláta, rizs, cukor — nem értek fel az esztergomi bég küldeményével). Innen kezdve az egész utat a török császár költségén tették meg, jóllehet igyekeztek mindent gazdagon viszonzni. A törökök a viszontmeghívást böjtjük miatt nem fogadhatták el.

Sinzendorf tolmács segítségével szóbeli és írásbeli tárgyalásokat folytatott a budai basával a béke megőrzése érdekében. A tárgyalások után kíséretével együtt megtekintette a királyi várat. (Schweigger útinaplójába tett későbbi megjegyzése szerint a vár 1578 májusában villámcsapás következtében felrobbant, részben leégett, és a török csak birodalmi segítséggel tudta felépíteni.)

Továbbutazva, 1577. november 19-én az evangélikus lakosságú Ratzmarckban kötöttek ki éjszakára, majd Bakscha, Tolna, Baja, Seremnia, Satshan (Bergschloß), Haratışhan, Vilischwar, Wocuwar voltak Belgrád (Griechisch Weissenburg) felé az állomásaik.

A városok leírásának alapját képezték volna Schweiggernek a helyszínen készített rajzai, amelyeket azonban Konstantinápolyban hagyott. („Ich hab oberzehlte Städt, Schlösser vnd Flecken den mehrtheil auff das Pappir mit fleiß abgerissen, welche auch dieser beschreibung hetten sollen einverleibt werden, wie ander ding mehr, aber ich hab solche Verzeichnuss vnd Abriß nach meinem Abschied von Constantinopel, bey einem guten Freund hinterlassen, vnnd von derselben Zeit an biß daher noch nicht zur Hand bringen mögen.”; 36.) Ennek ellenére leírásai élvezetesekek, jó megfigyelőről, sokoldalú érdeklődésről tanúskodnak. Szinte bizonyos, hogy Schweigger emlékezete felfrissítésére használt szakirodalmat (történeti, geográfiai munkákat, útleírásokat), ugyanakkor egyértelmű, hogy csak arról ír, amit látott, ha nem szállt partra, például Pozsonyban, akkor a hiteles tájékoztatás kedvéért rögtön közli, hogy csak másodlagos forrásra hagyatkozik. Az első érdemleges városleírást Komáromról kapjuk, hitelességéről tanúskodik a várkapuk mellett kitű-

16 1573-ban Stephan Gerlach is beszélgetett vele. Lásd GERLACH, *i. m.*, 9.

zött 24 török fej látványa. Schweigger városleírásainak fontos szempontjai: a vár (város) védhetősége a betörő ellenséggel szemben, az épületek mérettel meghatározott leírása (a magasság mértékegységgel, a távolság lépéssel), összehasonlítás német városokkal (Pozsony Tübingenhez hasonló). Mindez mutatja, hogy a leírások megfigyelésen és nem korábbi munkák átvételén alapulnak.

Az első részletes leírás Esztergom lerombolt váráról olvasható: „Das Schloß aber muß vor der Zerstörung ein herrlich Gebew gewesen seyn, dann man siehet an dem Scherben wie der Has gewesen ist, es ist aber Schloß vnd Stadt anders nicht anzusehen als wan der Feind erst gestern davon abgezogen war von dem Sturm und eroberung, dann es liegt alles überein hauffen, nicht anders, als wie es beschossen vnd geschlaiff ist worden, alle Gemewr neigen sich zum fall, wir haben in dieser alten Vestung nichts sonderlichs, das zu mercken wer, funden, dann ein sehr schöne Kirch, vnd in derselben den Cohr, welcher am Boden, an den Wänden, vnnd zu den seiten mit rothem gebalirten Marmor zugericht ist, darinn ich zween Grabstein gesehen, aber die Schrifft war aller zuschlagen, jedoch befind man so viel, daß es seyn Ept oder Bischoff gewesen, wie dann die Insulen anzeigen” (14). Schweigger — mint kortársai szinte valamennyien — Isten büntetésének és figyelmeztetésének tartja a török pusztítást: „Diese Steinhauften und zerstörten Gebew waren vnser stumme bedeutende Bußprediger, die vns das Hertz berühren” (14).

Visegrád élményének felidézésekor olvasmányai közül Paulus Joviusra támaszkodik és pontosan ismeri a legfőbb nevezetességeket: „diß Hauß soll der Königlichen Kron in Vngern Behalter gewesen seyn, da sie ist verwahrt worden, nemlich deß ersten Christlichen Königs Stephani, der zum Christlichen Glauben bekehrt war von Keyser Heinrichs deiß heiligen Tochter, Anno Christi 1006.

Unterhalb deß Bergs in der ebne seyn viel alter Gebäw vnnd zerbrochne Gemewr, soll ein schön Königlich Lusthauß vnd Garten gewesen seyn, von Keyser Sigmund angefangen, vnnd von Matthia Corvino vollführt worden, dann es ist ein gar schöne gelegenheit, da die Thonaw gleich neben hinfließt” (18).

A legrészletesebb leírást természetesen Buda és Pest érdemli ki: „Das Schloß ligt an einer seiten deß Bergs, darauff auch zum theil die Stadt steht, wir giengen durch zween weite Höf, inwendig funden wir das alt Gebew, zerbrochen, eins theils aber zum fallen ein gut ansehen hett, ein sehr schönen Saal sahe ich, der war noch nit außgebawt, alle Thürengeschwell vnd Pfosten fast in allen Gemachen, deßgleichen die Fenster vnd Ladengestell durchauß, seyn von schönem rothen Marmor gebauen, die Läden vnd Fenster seyn schier alle zugemauret, vnd an einem jeden nur so viel Liecht übrig gelassen, daß einer den Kopff hinauß kan stossen, ich bin in die alte Königliche Buchkammer kommen, darinn ich in einem Danister etliche briefliche Sachen funden, aber in eyl diese nicht können besichtigen, ich fand auch die Legenda der Heiligen Lateinisch, welche ich von dem alten Türcken begehrt, der sein wohnung in diesem Gemach hett, aber er sagt, er dörrft es nicht weg geben, es sey seins Keyzers.

In einem andern hübschen Gemach saß auch ein alter fürnemer Türck, in selben Gemach an den Wänden herumb sihet man noch viel seine Gemäl, nemlich die

Kindheit, Mesigkeit, Künheit, Hoffnung, Glaub, Stärck, Dapfferkeit, Fürsichtigkeit vnnd Gerechtigkeit, vnd lest sich ansehen, es sey der Königin Gemach gewesen, dann an der Wand ward ich gewar, daß mit einem Messer darin gekratzet war: Isabella regina, Sic fata volunt. Sie ist aber König Sigmunds auß Poln Tochter, vnnd König Joannis Weywode Gemahel gewesen, welche Anno Christi 1539 gestorben ist. Die Wapen deß Königs Matthia Corvini, der sonsten Huniad wird genannt, werden noch an vielen Thüren in Stein gehauen funden, dieser hat regiert, da man zehlte 1490. zur Zeit Keyser Friedrichs des Dritten. Item einen seinen Gang, darinn stehn oben schnitzet und verguldt. Ein anders weiter Gemach hat oben an der Bühne schöne geschnitzte und verguldt Eiders. In einem andern Gemach stehen oben an der Büne hübsche geschnitzte verguldt Rosen.

Weiter ein grosser Saal, ist vier vnd vierzig Schrit lang vnnd achtzehen breit, Item ein gewölbt Gemach, an dessen gewelb steht gemahlt ein Sphara vnd Himmels lauff, ist doch fast verdunckelt, wie deß Himmels gestalt vnd ansehen damals gewesen, als vorgemelter König Matthias geboren war, dabey steht ein solche Schrifft, *Aspice Matthia micuit quo tempore regis, Natalis coeliqualis utroque fuit.*

In einem andern Gewelb zu nechst dabey, ist wider ein gemahlte Sphara, oder Himmelskugel, die das gantz Gemewr von allen orthen einnimpt, (21) in welcher angezeigt wird das ansehen oder gestalt deß Gestirns, der Zeit, da Vladislus König in Vngern worden, dieser Vladislus ist deß Königs Casimiri in Poln Sohn gewesen, vnnd hat nach absterben Königs Matthia Corvini hinderlaßne Witwe Beatricem, Königs Ferdinandi auß Sicilia vnd Neapolis Tochter, die Ehre versprochen, damit er desto leichter zur Kron Vngern kommen möcht, wie auch beschehen, doch hat er ihrs Todts nicht erwart, sondern sie von ihm gethan, vnnd deß Grafen Candale von Gasconia Tochter, Anno 1520. genommen, welche ihm gebar Elisabeth vnnd König Ludwigen, in dessen Kindbetth sie gestorben. König Vladislus, der sein Gemahel sehr lieb gehabt, vnd damit ihr gedächtnus bey ihm nicht erlesche, hat er seiner Tochter Elisabeth, ihrer Mutter Anna Namen geben lassen, diese Anna oder Elisabeth ist Anno 1515. durch vnterhandlung Maximiliani deß ersten, Ferdinando (dazumal infanti Hispania vnd Ertzherzog in Esterreich, welcher in folgender Zeit nicht allein Vngrischer vnd Böhmischer, sondern auch Römischer König vnnd Keyser worden) vermehlet, vnnd ein Mutter Maximiliani deß andern worden.

Obgedachten Laßla, der sonst König in Böhmen war, hat der Keyser nach dem tödlichen abgang Corvini Königs inn Vngern, in das Königreich Vngern eingesetzt. Also hat Vladislus zwey Königreich gehabt, daher steht bey jetzgedachter Sphara diese Schrifft:

*Magnanimus princeps diademate gaudet utroque,
Vladislaus, tollit ad astra Caput.*

Vber einer andern Thür steht also: Matthias Corvinus Rex Vngaria. Vnd aber über einer andern Thür: Vladislai hoc magnificum opus. Anno M.V.II.

Wir seyn in ein langen Gang kommen, der ist 209. Schritt lang. Inn dem innersten Hof stehn bey 200. Stück auff Rädern an einem Hauffen vnter dem freyen Himmel. Diß ist fast das fürnembste, daß wir im Schloß gesehen (22)."

A történeti, építészeti leírás után Schweigger a város általános fekvésével, természeti körülményeivel foglalkozik, megemlékezik az iskoláról, a lakosság vallásáról, összetételéről. Az összehasonlítás ezúttal sem marad el: „Die Stadt Oven möcht in der grösse seyn wie Esslingen”, pedig ezidőtájt az utazók Budát inkább Bécshez hasonlították.¹⁷

Buda és Pest elhagyása után szerzőnk csak néhány mondattal emlékezik meg az útjukba eső városokról, az idézetekhez hasonló ismeretekkel illetve feljegyzésválóval a magyarországi út a továbbiakban nem szolgál.

Mint láttuk, Schweigger érdeklődése a szellemi dolgokra is kiterjed. Leírja a feliratokat, meglátogatja a könyvtárat, foglalkozik Magyarország történetével (26–33). A városoknál — Esztergom, Buda — érdekli a név eredete, feljegyzi a magyar, német és latin városnevet, Buda keletkezéstörténetéhez Aventinust hívja segítségül. Mint lelkészt mindenütt foglalkoztatja a lakosság vallása, de nem érdeklődik a nemzetiségi összetétel iránt.¹⁸ Említésre méltó a marosi unitárius lelkésszel latinul folytatott hitvitája, amelyet azonban csak német összefoglalásban jegyzett fel (16–17). Minden állomáson találkozik az ottani lelkésszel, akivel annak németországi tanulmányai révén többnyire találnak közös ismerőst. Schweigger leírásában jól megfigyelhetjük a bevezetőben mondottakat: a keresztény vallású lakosság közül is csak azt jegyzi fel, ami eltér a megszokottól (például az arianizmus), a törökök imádkozási szokásaival azonban bővebben foglalkozik.

A Magyarországot tárgyaló leírások visszatérő közhelye (vö. Bonfini) az ország termékenységről, természeti gazdagságáról szóló dicséret. Schweiggernél is ugyanazok a túlzások olvashatók, amelyek évszázadok óta öröklődnek: [das Königreich Ungarn], welches von dem lieben Gott mit allerley zeitlichen Segen reichlich begabt vnd überschütt ist, dergleichen nicht bald ein Königreich vnter der Sonnen funden wird, vmb welcher vrsach willen vor zeiten die Asiatischen, Sarmatischen vnd Scytischen Völcker, die Gothen, Hunen, Wandler, Gepide, Heruli, Longobarden etc. sich so hefftig vmb das Land haben angenommen, dann diß Land nit nur seine innwohner, sondern auch die Nachbarschaft herumb: Cesterreich, Schlesien, Böhem etc. ja das gantz Teutschland mit Schlachtviehe, Ochsen vnnd Rindern proviantiert, welche durch gantz in grossem wert verkaufft vnnd verspeist werden. Ebnermassen

17 Johann Wild 1604-es, de 1613-ban kiadott leírásában: „Die Stadt Ofen liegt auf einem Bergrücken und mag es so gross sein als Wien, hat sechs Tore.” (*Reysbeschreibung eines Gefangenen Christen Anno 1604*, hrsg. Dr. Georg A. NARCISS, bearbeitet nach dem durch Ludwig Lochner 1613 zu Nürnberg verlegten Erstdruck von Prof. Karl TEPLY, Stuttgart, 1964, 61.) — Adam Wenner hasonlata szerint: „[Ofen] ist ... bey nahe so gross als Wien”. (*Ein gantz new Reysebuch von Prag auss biss gen Constantinopel*, Nürnberg, 1622, 19.)

18 Ute Monika SCHWOB, *Kulturelle Beziehungen zwischen Nürnberg und den Deutschen im Südosten im 14. bis 16. Jahrhundert*, München, 1969, 175.

wird auch durchs gantze Land allerley hoch vnd nider, sampt dem Federwiltpret in grosser menge gefunden, von dem Kornreichen Boden wil ich nicht sagen, weil es menniglich bekannt, deßgleichen allerley köstlich Obst, Cepffel, Birn, Zwetschken, Melonen, Pfeben, Cucumern etc. Es werden auch in der Tonaw gefangen die grossen Fisch die Hausen, deren einer etwan 18. Schuh lang oder lenger ist, vnnd zween, drey, auch biß in vier Centner wigt, die steigen auß der Meotischen See, dem füßen Wasser nach, vnd werden genannt pisces Antacai, von dem Fluß Antaita, welcher auß Sarmatia in paludem Maotidem laufft, auch werden andere gute Fisch mehr funden. Was sol ich sagen von dem köstlichen Weinwachs? was sol ich von den Metallgruben, von den reichen Gold, Silber, Kupffer und Ertzbergwercken sagen? Item von den Wiltbädern, davon oben bey Ouen auch meldung geschehen, über das wird das gantze Land mit vielen Schiffreichen Wassern vnd andern schönen Flüssen, wie ein schöner Lustgarten, gewässer, an Holtz vnd Wälden ist auch kein mangel, also daß dieses Königreich mit allerley Segen Gottes reichlich überschütt ist, mehr dann alle andere Königreich, wo allein die Städt vnd Dörffer in ihr vorig ansehen gebracht, vnd die Mahometischen Greul außgereutet würden, diß Königreich hat vor zeiten zwölff Grafschafften vnd viel mächtiger Bi²¹⁷thumb gehabt, wie dann der heilig Hieronymus ein Vnger gewesen, von Stridone bürtig” (37–38).

Schweigger államismereti érdeklődéséről tanúskodik, hogy törökországi tartózkodása idején összehasonlítja a török parlament és a magyarországi törvénykezés helyzetét, dicsérve a magyarok tanácskozási szokásait: „Auff solche weiß halten auch die Ungern ire Reichstäg, die sie Rakos nennen. Das ist auch ein stuck, darinn ihr Sieg steht, daß sie ire sachen bald und bey guter zeit berahtschlagen, und darauff alsbald zum Heintzen treten...” (176).

A gazdag természeti adottságok mellett Schweigger magyarázatot keres arra, mi okozta az ország mostani állapotát. Jóllehet a kereszténységet sújtó török veszedelmet Isten büntetésének tartja, Magyarország általános romlásához azonban maguk a magyarok is hozzájárultak állhatatlan természetükkal: „Die Vngern seyn streitbare Leut, von Person lang, gerad vnd starck, sie seyn aber den Teutschen nicht gar hold, haben diese vnart an ihnen, daß sie wanckelmütig vnd vnbestendig seyn, dann ihr wanckelmütigkeit, vnd vnbeständigkeit vnd eigennutz das Reich verwüstet vnd verderbet hat” (38). A magyarok állhatatlan természetéről szóló megállapítások ugyancsak gyakran előfordulnak a német irodalomban. Dillich 1600-ban megjelent *Ungarische Chronica* című művében írja: „Aber wie unbestendig unnd wanckelmütig sie sich gegen dem mehrertheil ihrer König verhalten, ist aus dem abzunehmen, dieweil vnder so vielen fürtreflichen Königen vberaus wenig zu finden, so nicht etwa wider ihre vngehorsame Vngern Kriege führen müssen, jah dem sie nicht etwa ein stücklein ihrer wanckelmütigen düche beweisen haben” (34).

Schweigger keveset foglalkozik a látott környezet hétköznapi életével, a mindennapok látványával.¹⁹ Éppen ezért érdekes, amikor az esztergomi béghez menet

19 Konstantinoviā megállapítása szerint a német barokk szerzőit nem az emberek és

az egyszerű, a német városok rendezettségéhez és tisztaságához szokott polgár szemével elhanyagoltnak látott házakat veszi szemügyre: „wir zogen aber lang am Berg vmb ein vnlustigen Weg, daß einem im Traum nicht leichtlich ein schändlicherer Weg solt fürkommen, dann die Häuser ligen weit von einander zerstreut, als wann sie eim auß einem Sack gefallen weren, vnd seyn mit Stro und Schindlen bedeckt, ein rechte abschrift von den Kölerhütlein, die Straß an allen orten ist sehr kotig, vnftig vnd tieff, die stattlichsten Häuser seyn wie ein Heustadel, wie dann der Beg selbst in einem solchem Palast wohnet, vmb ihn her etlich wenig Häuser, ein viertel Meil von der Stadt gelegen, die gantze gegend sihet einem Meyerhof ehlich” (12).²⁰

Salomon Schweigger magyarországi útinaplója bizonyosan megtett utazás, saját élmények leírása. Ugyanakkor nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a szöveg keletkezése és a tényleges utazás között harminc év telt el. Bizonyosra vehetjük, hogy Schweigger — az elveszett városrajzok, térképek mellett — feljegyzéseket is készített, amelyek alapján megfogalmazhatta a végleges beszámolót.²¹ Forrásai közül keveset nevez meg (pl. Paulus Jovius, Aventinus, Ortelius), de nyilván ismerte és használta a Magyarországgal foglalkozó klasszikus földrajzi és történeti munkákat. Schweigger munkájának keletkezése előtt kevés magyarországi útibeszmélő jelent meg nyomtatásban. Buda leírásánál Schweigger minden bizonnyal támaszkodott írott forrásra, a leginkább szóba jöhetőnek Omichius *Beschreibung einer Legation oder Reise* (1581) c. művét²² tekinthetjük. Számos Schweiggeréhez hasonló megállapítása ellenére nem vehetjük fel az ismert művek közé Johann Wild *Reysbeschreibung eines Gefangenen Christen* c. munkáját, mert az 1604-es utat megörökítő könyv csak 1613-ban jelent meg, igaz, Schweigger bevezetőjével. Bizonytalanabb a kapcsolat Stephan Gerlach *Türkisches Tagebuch*jával. Gerlach volt az úti prédikátora a Sinzendorfot megelőző követnek, David Ungnadnak, tehát ugyanazt az utat tette meg, mint Schweigger és ugyanazt az állást töltötte be. Részletes útinaplója azonban csak majd száz évvel az utazás után, 1674-ben jelent meg, unokája gondozásában. A kézirat másolásáról, terjedéséről nincs adatunk. Biztosabb ismeretekkel rendelkezünk Schweigger munkájának továbbéléséről. Turóczi-Trostler József, aki ugyan Schweigger eredetiségéről sem volt jó véleménnyel, tanulmányban bizonyította, hogy a Daniel Speer nevéhez köthető *Türkischer Vagant* (1683) c. pikareszk regény pontos szövegegyezéseket mutat Schweigger útleírásának török tárgyú részleteivel.²³

életmódjuk érdekelték, hanem kizárólag a történelmi múlt és a geográfiai elhelyezkedés. KONSTANTINOVIA, *i. m.*, 41.

20 Schweiggerre hivatkozva átveszi a leírást Martin ZEILLER is (*Hungaria*, Frankfurt–Leipzig, 1690, 514). Hasonló, de saját élményre hivatkozó képet rajzol Johann Wild is a budai házakról (WILD, *i. m.*, 62).

21 Martin CRUSIUS *Hodeporicon* c. többször kiadott latin és görög nyelvű munkájában (Lipcse, 1586, 1597; OSZK, Ant. 8386, 5448) számol be Schweigger utazásáról. Írása az utazó leveleire, szóbeli közlésére — és esetleg feljegyzésére — támaszkodik.

22 Omichius útinaplójának magyar fordítása: KOVÁCS J. L., *i. m.*, 23–56.

23 TURÓCZI-TROSTLER József, *A „Magyar Simplicissimus” és a „Török kalandor” forrásai*, EphK, 1915, 104–112, 181–193, 291–300.

Mindezek alapján megállapítható, hogy Salomon Schweigger magyarországi útibeszámolója eredeti, önálló munka; bár forrásokra támaszkodott, csak saját élményeit vetette papírra. Megfigyelései széles körű érdeklődésről tanúskodnak, ha szépíróként nem is jelentős, kortörténeti dokumentumként útirajza mindenképpen figyelmet érdemel,²⁴ és nem hanyagolható el az olvasóközönségre kifejtett hatása sem, hiszen hatvan év alatt hat kiadást ért meg, míg végül századunkban hasonmása is megjelent.

24 A Kárpát-medencére éppúgy érvényes Zoran KONSTANTINOVIA megállapítása, mint a délszláv területekre: „Denn das Interesse der Deutschen an dem südslawischen Raum war, verglichen mit dem für Italien oder Griechenland, vorwiegend ein politisches und allgemein-kulturelles und kein schöngeistig-literarisches”. *I. m.*, 1.

ÖTVÖS PÉTER
„Khomb auß Hungern her”.
Ausztriai paszkvillus a hosszú háború idejéből

Éppen most Magyarországról jövök, de soha nem akarok oda visszamenni, panaszkolok az elgyötört *Argus*.¹ *Paßquil* a műfaj legjobb hagyományai szerint *római illetőségű* és olaszul szólítja meg őt, majd (szintén a műfaj sablonjára) álnaiv kérdéseket tesz fel. *Argus* igen megviseltnek látszik, megsebesült, koszos, csaknem nyomorék. Elmeséli hát, mi történt: ő is ott volt abban a seregben, amely oly szégyenletesen elfutott a feladott győri várból.

Győrnek rendkívül fontos hadászati szerepe volt, a vár a bécsi Haditanács közvetlen parancsnoksága alá tartozott, elvesztése nem csupán a hadvezetést, de a közvéleményt is erősen sokkolta. *Argus* joggal gondolhatja azt, hogy Győr elestével bizony az ország is elveszett.

A hosszú (tizenötéves) háború eseményeit nagyszámú híradás kísérte. Az európai közvéleményt tájékoztató rölapok, „újságok”, beszámolók egyre nagyobb terjedelemben épültek be a „rendszeres és pártatlan történelmi relációkba”.² Nyilvánvalóan megszáporodtak a feljegyzések, naplók, históriás énekek, paszkvillusok, általában az eseménytörténetet rögzítő, ill. ahhoz egészen direkt módon kötődő írások. Vegyes műfajú, legtöbbször igénytelenül szerkesztett, több forrásból összeállított kéziratos kötetek is maradtak ránk ez időből, amelyekben a levelek, versek, aktuális gúnyiratok (ill. másolataik) a különféle helyekről érkezett hadi információk, tehát az *acta bellica* mellé kerültek. Korántsem meglepő, inkább egészen természetes, hogy az 1594 koranyarától megfordult hadi szerencse, ill. Győr elvesztése (1594.

1 Österreichische Nationalbibliothek, Handschriften- und Inkunabelsammlung, Cod. 7273. A kódex (Hist. prof. 745. ch. XVI. et XVII. 117.) 16 paszkvillust tartalmaz, köztük több magyar vonatkozásút is. Az itt közölt szöveg: 109r–116v.

2 Vö. a *Historica relationis continvatio: Wahrhafftige Beschreibung allerfürnemmen vnnd gedencwürdigen Historien so sich hin vnd wider inn hoch vnd nider Teutschlanden, Auch in Franckreich, Engellandt, Italien, Hispanien, Hungern, Crabaten, Polen, Schweden, Sibenbürgen, Wallachey, Moldaw, Türckey etc... verlauffen haben. Alles zum theil auß eigener erfahrung, zum theil auß vberschickten glaubwürdigen Schrifften von Tag zu Tag verfasst vnnd gestellet durch Iacobum Francum der Historien vnnd Wahrheit Liebhabern* évente kiadott köteteivel.

szeptember 29.) a híradások és feljegyzések középpontjába került. A kudarcot viszonylag pártatlan és teljességgel elfogult írások egész sora értelmezte. A műfajok és a beszédmód különböztek ugyan, de a vár főkapitánya, gróf *Ferdinand Hardegg* mindenütt áruló.³ Hardegg és *Nikolaus Perlin* bíróság elé kerülnek, 1595. június 14-én mindkettőt kivégzik. A rossz hadvezetés Győr elvesztését is okozó kudarc sorozata, a várvédő főtisztek hűtlensége és árulása természetesen kiváló alkalmat adott a bírálatra, az elmarasztalásra, a számonkérésre és a gúnyolódásra. A *vituperatio* legkevésbé invenciózus, de a 16. század végén már nagy hagyományú, közönségéhez aktuális témája és poétikai igénytelensége miatt egészen közel álló formája a paszkvillus. A paszkvillus, a „buján tenyésző irodalmi fattyúhajtás”⁴ kor- és művelődéstörténeti értéke tagadhatatlan. Ezek azok az értékek, amelyek a paszkvillus évszázadokig tartó közköltészeti pozícióját megőrzik és a szövegeket a kutatás számára is vonzóvá teszik: könnyen elérhető, többeket szórakoztató (mert élesen gúnyolódó) olvasmányt nyújtottak a kor viszonyairól, a regionális és az országos ügyek intézőiről.⁵

3 Vö. a *Wahrhaftige Beschreibung* etc. 1595. évi kötetével, ahol a törökkel való titkos traktálás előkészületeiről is szó van, *i. m.*, 20–25. Illésházy István egyébként kevéssé egyéni naplókönyve Győr feladását is a szakszerűtlen hadvezetés háttérével magyarázza: Gr. ILLÉSHÁZY István nádor *Feljegyzései 1592–1613*, kiad. KAZINCZY Gábor, Pest, 1863 (MHHS, 7).

4 TÉGLÁS J. Béla, *A történeti pasquillus a magyar irodalomban*, Szeged, 1928, 3.

5 Nem szándékozom ehelyütt a műfaj történetét és poétikáját még vázlatosan sem ismertetni. Az orientáló szakmunkák további hivatkozásokat tartalmaznak: TÉGLÁS, *i. m.*; VARGA Imre, *A nemesi verses pasquillus (Szentpáli Ferenc)*, ItK, 1963, 287–302; RÓBERT Zsófia, *Az 1790–91-i országgyűlés pasquillus irodalmához = Irodalom és felvilágosodás*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Bp., 1974, 781–853; NÉMETH Noémi, FARKAS Gábor, „Ki fogja éjjel nappal siratni rútságomat?” (*Három erdélyi pasquillus Mibály vajda és a Gubernium korából*), Atas, 9(1988)/2, 46–61; *Külömb-külömb féle jó és rossz szagú virágokkal tellyes kert: Pasquillusok a XVII–XVIII. századból*, szerk. LŐKÖS István, Bp., 1989 (Magyar Hírmondó); HARGITTAY Emil, *A régi magyar gúnyvers poétikájához*, ItK, 1989, 312–322 (e tanulmány függeléke minden eddig ismert 16. és 17. századi gúnyverset felsorol, 319–322). — Ismertetett, magyar vonatkozású szövegünk német nyelvű, német poétikai hagyományokat követ. Erről a következő irodalom tájékoztat: Oskar SCHADE, *Satiren und Pasquille aus der Reformationszeit*, Bd. 3, Hannover, 1856–1865; Klaus LAZAROWICZ, *Verkehrte Welt: Vorstudien zu einer Geschichte der deutschen Satire*, Tübingen, 1963; Winfried FREUND, *Die deutsche Verssatire im Zeitalter des Barock*, Literatur in der Gesellschaft, Bd. 8, Düsseldorf, 1972; Karl Klaus WALTHER, *Ausgang aus der Unmündigkeit: Flugschriften des 17. Jahrhunderts im Vorfeld der Aufklärung = Europäische Barockrezeption*, hrsg. Klaus GARBEL, Wiesbaden, 1991, I, 317–326 (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung, 20); *Flugschriften als Massenmedium der Reformationszeit*, hrsg. Hans-Joachim KÖHLER, Stuttgart, 1981 (Spätmittelalter und Frühe Neuzeit: Tübinger Beiträge zur Geschichtsforschung, 13); Helmut ARNTZEN, *Satire in der deutschen Literatur: Geschichte und Theorie*, Bd. 1, Vom 12. bis zum 17. Jahrhundert, Darmstadt, 1989; Barbara KÖNNEKER, *Satire im 16. Jahrhundert: Epoche — Weke — Wirkung*, München, 1991. — A műfaj tartós,

Ez a meglehetősen terjedelmes (339 soros) paszkvillus sem érdemli meg azonban az alapos — kompozicionális, forma- és esztétikai — elemzést. A szakirodalom nem is szokott erre kísérletet tenni: az ilyen szövegeket általában kontextusba helyezi, a fontosabb tanulságok az aktuális közgondolkodást és politikai kultúrát, e kultúra szintjeit minősítik. Esetünkben is az válik fontossá, hogy

1.) az aktuális politikai eseményekről, a tisztségviselők helyzetéről, mulasztásairól kétségkívül jól tájékoztatott anoním szerző(k) friss híreket rögzít(enek) a műfajtól korántsem idegen durvasággal;

2.) minthogy Győr feladása s ezzel az 1594-es esztendő második felének kedvezőtlen hadi vállalkozásai állnak a középpontban, a fontosabb eseményeket, színhelyeket és szereplőket említve mintegy vázlatos tiszti címtárat is ad egyúttal;

3.) minthogy a kigúnyolt tisztségviselők között magyarok is szerepelnek, sőt, a körképet rekonstruálható értelmű magyar nyelvű cáromkodás teszi még teljesebbé (285. sor), a nagy valószínűséggel Bécsben írott és összeszerkesztett 16. század végi paszkvillus e magyar vonatkozások miatt meglehetősen értékes számunkra.

Ismétlem azonban, hogy kizárólag politika- és művelődéstörténeti adalékait becsülhetjük ezúttal, nem pedig poétikáját. Ez utóbbi egy nagytömegű versvizsgálat során nyújthatna tanulságokat: ott bizonyítva fontossá válhat az a popularizálódott és egyszerűsített verstani szabályrendszer, ami a szerző(k) s a publikum számára látszólag még kezelhető volt. De mert számunkra a körkép fontos, a katonai, egyházi és a civil élet meghatározó szereplőiről készített gúnyrajz, az egyedül igazolható eljárás most csakis a szöveg közlése lehet. Mindössze az érintett személyekhez fűzött minimális kommentár látszik jogosultnak. A szerző(k) ugyanis nem ügyetlen módon építi(k) fel a dialógust, a hierarchiát követve felülről halad(nak) az alárendelt részek felé, melynek során a részek egyúttal állandó értelmezést is kapnak a nagyobb egységektől. A befejező rész ismét kitágul: szóba kerül a birodalmi segítség halogatása, Velence politikája, majd Argus most már a pápához igyekszik audienciára. Megnyugtatja azonban társait azzal a topikussal, hogy beszédét nem fejezi be, folytatást ígér: „eddig a háborúról beszéltem, legközelebb, mikor

nagyon szívós utóélete kapcsán feltétlenül megjegyzendő, hogy a korszerűbb német poétikák már a 17. század közepétől bő száz esztendőn keresztül hevesen küzdenek az amorális „Schmähschrift” ellen. Például August Buchner szerint a Pasquillanten olyan szerzők, akik „ehrliche Leute durchziehen und mit ihren Lästerversen den guten Nahmen, welchen sie erlanget, ihnen abzuschneiden bemühet seyn” etc. (1665), Daniel Georg Morhof (*Unterricht von der Teutschen Sprache und Poesie* etc., Kiel, 1682) határozottan elutasítja a paszkvillusokat, amelyek „ehrliche Leute anrüchtig machen und also billig nicht gelitten werden”. Christian Thomasius (*Höchstnötige Cautelen* etc., Halle, 1713) szerint a paszkvillus szerzője „bessert den Leser auch nicht damit, ja seine eigne heimliche Ehr- und Rachgierde wird dadurch nur gestärcket”. A példák sorolhatók, s ez a poétikai küzdelem éppen a paszkvillus elterjedtségét mutatja. Utolsóként álljon itt Gottsched véleménye (*Critische Dichtkunst* etc., 1730): „Wer bloß aus Neid, Rachgier oder andern Gemüthsbewegungen jemanden in seinen Schriften angreift, verdienet nicht den Namen eines satirischen Poeten” (*Satire*, X. Pasquill.).

nektek is jó, arról szólok, mi van egyébiránt az országban s hogyan működnek a hivatalok” (336–339. sor). Ha ez a peroráció nem pusztán toposz, ha valóban készült paszkvillus a magyarországi állapotokról és közigazgatásról, akkor ezt a szöveget mindeddig nem sikerült még megtalálni.

A szöveg szorosan a győri események után készült, 1595 nyaráig mindenképpen stabilizálódott. Minden nevezett szereplő s utalás ezt jelzi. Nem igazán könnyű olvasmány, nyilvánvaló másolási és (korabeli) értelmezési hibák is terhelik. Legfontosabb most mégis az volt, hogy a szöveget, mint művelődéstörténeti forrást, betűhíven közöljük. Hiszek ugyanis abban, hogy a források publikálása, a szövegkiadás nem lebecsülendő teljesítménye az irodalomtörténeti kutatómunkának.

A paszkvillusban szereplő történelmi személyek, említésüknek (ill. jellemzésüknek) és a rájuk való utalásoknak sorrendjében:

Khayser (16., 23., 47., 80., 108. és 250. sorok): II. Rudolf német-római császár (1576–1612); I. Rudolf néven magyar király (1576–1608);

Hertzog Matthiaß, Ertzherzog (31. és 53. sorok): Alsó- és Felső-Ausztria főhercege, 1594-től a magyarországi hadi ügyek vezetője, II. Mátyás néven magyar király (1608–1619), 1612-től német-római császár;

Gräfflein, Gräffel, Graffel (34., 63., 204., 221. és 243. sorok): Hardegg (Hardeck) Ferdinand gróf, a győri vár főparancsnoka. 1594. szeptember 29-én feladta a várat, Bécsben emiatt hadbírótság elé állították s 1595. június 14-én lefejezték;

Vngnad (55. sor): David Ungnad, a Kriegsrat elnöke;

Gall (68. sor): Casar Gall (Gal), *magister artelariorum bellicorum*, tüzérkapitány;

Pálffy Miklós báró (1581), gróf (1599), országbíró (78–93. sorok): alsó-magyarországi főkapitány, *a győri hős*. 1598. március 29-én Adolf Schwarzenberg és Pálffy Miklós csapatai visszafoglalják a győri várat;

Graff von Serin (95–103. sorok): Zrínyi György, tárnokmester, Zrínyi Miklós fia. Kitüntette magát a hosszú háborúban;

Illeschasy (104–108. sorok): Illésházy István, 1587-től báró, királyi tanácsos, 1608-tól Magyarország nádora;

Jo Janisch (109. sor): Joó János személynök, ítélmester;

Vnuerzagt (112. és 131. sorok): Freiherr Wolf von Unverzagt, 1589-től báró, a Klosterrat, majd az udvari kamara elnöke. 1605 tavaszán vlsz. megmérgezik;

Khlesel, Klesel, Clösel (128., 130., 210. és 216. sorok): Melchior Khlesl, passauai, majd 1598-tól bécsi püspök, 1599-től Mátyás főherceg kancellárja;

Perlin (136. és 225. sorok): Nikolaus Perlin győri kapitány, a vár föladása miatt Hardegg gróffal együtt kivégzik;

Caurian (169. sor): Octavio Cavriani, mantovai származású diplomata, istálló-mester, Mátyás főherceg bizalmas tanácsadója;

Tieffenbach (232. sor): Christoph Teuffenbach felső-magyarországi főkapitány;

Suldan Murath (252. sor): III. Murad török szultán (1574–1595), 1593-ban hadat üzent Rudolf császárnak;

Babst, Ihr Heylikheit (267., 309., 331. és 334. sorok): VIII. Kelemen (Ippolito Aldobrandini) pápa (1592–1605).

Extract auß dem Gesprach so der Arguß mit dem Paßquil gehalten alß er in
Hungern geschickt vndt wider gen Rom kommen ist.

Beneueneritis signior Arge gluckh zu 109r
Verzeihe mir so Ich dir Vnrecht thue
Bist nit mein gesell den Ich so weit
Inß Teutschlandt geschickht hab vor der Zeit
5 Vndt khombst herwieder also zerissen
Halb khrumb lamb khottig vndt beschissen
Sag bistues oder bistes nicht.

Argus

Ey lieber schweich laß mich mit fridt
Ich binß vndt khomb auß Hungern her
10 Wil dahin khommen nimmer mehr
Ich bin auch einer auß dem Hauffen
Die wie die bößwicht seindt entlauffen
Von Raab vndt auß dem Veldt mit schandt
Alda wir haben verlohren daß Landt.

Pasq(uill)

15 Nuhn sag mir wie redestu so hayser
Waß macht dan vnser Herr der Khayser.

Argus

109v

Er ist zu Prag schickht in die Welt
Zu überkhomben volckh vndt gelt.

Pasq(uill)

Warumb zeugt er nit selber hinauß
20 Vndt schaut wie man dort helt hauß.

Argus

Die Khriegs rath sagen eß zime sich nit
Der Türckh sich rüemen wurde damit
Er hette den Khayser von Prag geschreckht.

Marphori

- Waß höre Ich für ein gesprech alhier
25 De frembden vogel sahe ich nie
Er wirdt gewiß ein Teutscher sein
Er tritt doch also doll herein
Ich wil ihm gleich gehn geben die händt
Sich da Ich hette dich schier nit khenndt.
30 Glückh zu mein Arge bona dies
Wie geht eß Vnserm Hertzog Mathiaß.

Argus

- Er ist im Khrieg gewest General.
Hat wenig glückh schier über all
Daß Gräfflein sein Marschalckh wahr
35 An welchem guet ist weder haut noch Harr 110r
Ein Stoltz verhuerts Mannlein khlein
Ein Schuesterle vndt ein Schneiderlein
Der Raab auß forcht vndt zaghayt frey
Auffgeben vndt mit Verratterey
40 Auß gelts hunger vndt auß Geytz
Dürfft er versetzen Gott am Chreütz
Ligt bey einer Turckhin gleich so gern
Darfs auch wol an einer Judin begern
Daß zaigen an seine andere thatten
45 Die ihm der Teüfffel eingeben vndt gerathen
Zu Weyssenburg wissens alle Khnecht
Darumb in der Khayser stelt vor Recht
Gott geb daß ihme dz Recht ergehe
Vndt in Vierstückhen zerrissen werde
50 Sonst diser Krieg hat gar khein Khrafft
Wo man nicht Ritter vndt Schelmen macht.

Pasq(uill)

Oho daß hette Ich schier gelacht
Sag an waß hatt erstlich der Ertzhertzog
Für Khriegs Rath, alß in Veldt er zug.

Argus

- 55 Der President haist der Vnagnadt.
Daß gantze här regieret hat.
Sonsten wol ein verständiger man 110v

Drey mangel ihm doch henckhen an
 Das er sehr stoltz ist vndt verzagt
 60 Ein alts weib ihn leichtlich schreckt vndt jagt
 Ist teglich wol beweint daß Ellendt
 Wehr gern Obrister zu Wien gewesen behendt
 Er sahe daß vbelstundten deß Gräffles sachen
 Darumb thet er sich aussm staub balt machen
 65 Daß wirdt ihme für ein ewige schandt gereit
 Wo man von ihm hördt weit vndt breytt
 Gott hat recht daß Deposuit mit ihm gespielt.

Marphori

Sag lieber waß der Gall doch gilt
 Der Obrist soll werden zu Altenburg
 70 Ich meint vil besser zu Straßburg
 Auf der Thrinckhstueben, da man zu radt
 Frist, seufft, spilt, fluecht früe vndt spath.

Argus

Ey er ist ein guetter Weinsauffer
 Ein eisenbeisser vndt gassen lauffer
 75 Er hats in Poln auch gethan
 Er dunckht sich sein im Khorb der Han
 Ein rechter Traditor glaub du mir.

Pasq(uill)

Was macht der Palffy sag mir schier
 Ist er nit ein tapfer Caballier.
 80 An deß Khaysers Hoff erzogen zart
 Im frauen Zimer hoher art
 All ehr vndt gelt als waß er hat
 Khombt alles von Ihrer May(estät)
 Wie soll er ihm dan nicht sein threu.

111r

Argus

85 Ja lieber sey dir daß nit new
 Er ist ein Hoffman vndt Gallan
 Khan sich auf alle seyten drähen
 Er waiß waß guet ist vndt auch recht
 Wil doch den fuchß nicht beyssen recht
 90 Die Spannische reputation

Steht im für whar nit vbel ahn
Ich het an ihm sonst khein beschwehr
Wan er nur nicht ein Gnato wehr.

Pasq(uill)

95 Waß dunckht dich dan in disem fahll sin
Von dem Herren Graffen von Serin.

Argus

Der Graff buelt gern schone Frauen
Dz Landt ist ihm nicht zuuertrauen
Er wehre lieber selbst Khönig zwar
Kheinem Hungern ist zu trauen gar
100 Ihr dichten ist vndt ihr begeren
Wie sie möchten der Teutschen ledig werden
Den Türckhen lieber huldigen schan
Alß sein der Teutschen Vndterthan. 111v
Der Illeschasy ist ein gesell
105 Arg wie der Teüffel in der Hell.
Ein Heuchler, Wucherer vndt geitzhalß
Neyfisch, Vntreu, verachtet alß
Deß Khaysers gesatz braucht er nicht recht
Jo Janisch ist eben diser Khnecht.

Marphori

110 Nuhn laß von deiner langen Predig
Mach mir ein ander frag ietzt ledig
Waß hat Herr Vnuerzagt gerathen
Zue der Vnordnung auch bösen thatten
Ich hör dz er daß Landt regier
115 Auß eüfer vndt auß Rachier
Daß er auch Inquisitor sey
Heretice prauitatis frey.

Argus

O ja er schreibt mit groben federn
Auf Silbern vndt auch guldten blettern
120 Seineß Vattern mundtstückh vndt Trometen
Hat ihm gebracht vil gulte Khetten
Er mischt vndt dringt sich auch mit ein
In allen Ambtern ob seinß gleichen nit sey

Er sitzt ihm rhar vndt selber die Pfeyffen schneit
 125 Seine Vota greiffen tieff vndt weitt
 Er disponirt vndt absoluiert
 Khein mensch darf fragen obs ihm gebüert 112r
 Der Klesel ist sein Andere handt
 Wie lang eß nuhr wirdt haben ein bestandt
 130 Der Khlesel verhofft zu werden ein Cardinal
 Der Vnuerzagt auch in dem fhall
 Hett gern deß Khobentz als stelle
 Auf erden wie auch in der Hölle.

Marhori

Hab Ich doch gehört vnser Landts Leutt
 135 Beim Ertzhertzog gelten vil dieser Zeit
 Darauß haist ainer der Perlin
 Oder villeicht besser Manlein
 Der die beuelchs Leut alhier zu Raab
 Zu Narren gemacht hat wie Ich sag
 140 Sy vber redt daß sy mit spott
 Die Vösstung aufgeben ohn alle Nott
 Haben sich noch alle Vndterschrieben
 Er hat daß gespöt auß ihnen gethrieben
 Den Khopf auch auß der schlingen gezogen
 145 So man nit für recht stelt, hat ers bedrogen.

Argus

Er ist ein Heuchler vndt Spion
 Ein traditor vndt Pultron
 Er rühmbt sich vil helt sich nich also
 Er ist nur ein Ardelio
 150 Ein schwetzer vndt ein Leut verführer
 Sein Khunst hat er von einem Balbierer
 Haist Orpheus dir gar wol bekhandt 112v
 Warlich es ist ein grosse schandt
 Daß sich die Teutschen so lassen Affen
 155 Vndt wie die Hasen mit offnen augen schlaffen
 Wirdig ist er daß man ihn henckht
 Wen man gleich den Andern dz leben schenckht.

Pasq(uill)

Ey ey botz Marter gmach ahn
 In Wien gilt uil zwahr diser man

160 Den zue thrit in die Camer er
Hat beyrn Fürsten vndt frauen Zimer
Er mueß auch bauen ietzt Gommorn
Daß eß sicher vor deß Türckhen Zorn
Vndt Altenburg zum Vössten hauß.

Marphori

165 Ey nuhn siehe Ich wohl eß ist schon auß
Daß Ihr Raab wieder gewinnen wölt
Weilen ihr euch erst zum bauen stelt
Darumb sag mir wie dir gefallen thuet
Der Caurian Stalmaister guet.

Argus

170 Er wil ein Khriegs Rath selbst auch sein
Khan dantzen vndt Primieren gar fein
Carpeta machen vndt rehnnen zum Ringel
Ihm mangelt sonst khein ainigs dingl.
Alß gelt ein schönß weib vndt ein hauß
175 Da khame S. Valten nit mit ihm auß.
Waß offt der gantze Rath beschloßen hat
Daß hat er vmbkhert mit seinem Rath
Sein stimb beyrn Fürsten gilt gar uil
Hat noch mehr gesellen, die Ich nit nennen wil.

113r

Marphor

180 O wehr er bey seinem Handtwerckh blieben
Mit Roß Thumben die Zeit vertrieben
Die Turckhen haben vil andere schuelen
Alß Caprioli machen vndt schöne Frauen buelen
Sag mir ietzt weiter ohne beschwehr
185 Steht nicht Canischa auch in gefharr.

Argus

O nit sie haben einen Obristen bekhomben
Der hat vil Heyligthumb mit sich genohmben
Einen Priester auch der weicht sie ein
Daß sie hinfurt guet Römisch sein
190 Die Khetzer alleweit rotten auß
Dem Türckhen zu einem grauß
Den er hat geschworn, waß er mit dem schwerdt

- Nicht vmbringt oder ermört
 Wölle er mit Crysamb Sacrament 113v
- 195 Weych wasser Firmung ohn alle endt
 Mitt Bannen, Messen, vndt Walfarth
 Mit Creutz vnd Fassten mancher artt
 Bekheren zum glauben nach seinem orden
 Dieweylen er ist Römisch worden.
- 200 Er haist von Haymb zu Neidert haimb
 Aller Partita macher ist er ein faumb
 Suecht einen schalckh in einer Andern haut
 Waß in ihm steckht er selbst nit schaut
 Er wil wie dz Gräffel auch reich werden
- 205 Mit Partita vndt schlechten ehren
 Mit den Landt ob der Ennserischen Khnechten schan
 Hat er in Crabaten die Prob gethan.

Pasq(uill)

Daß thet er weil er noch Lutterisch whar
 Ey ietzt hat er sich verkhert gar.

Argus

- 210 Der Clösel hat ihn Consecriert
 Sein Waffen Schildt auch ihn Armirt
 Zum Ritter gemacht, er that sich fuegen
 Zu Vnser frauen auf die stiegen
 Daß Te Deum Laudamus hat man ihm gesungen
- 215 Daß man dem Teuffel ein Seel abtrungen
 Der Clösel mit 3 Chreutz strachen
 Daß Schwerdt in die Hendt im gab zum Zaichen 114r
 Sprach accipe gladium vndt Wandel
 Daß ist zu Wien ein neuer Handel
- 220 Er zog hinein wirdt doch darinnen nit haben sein grab
 So wenig alß das Graffel zu Raab.

Pasq(uill)

Wie stehen die Andern Gränitz heuser

Argus

- Gleich wie in der Kharten die Vier deuser
 Gomorn erwaht die Erlösung Israel
- 225 Biß daß der Perlin auß bauet schnell

Sonst ist nichts als Neüheusel
Daß schreiet vndt singet wie ein Zeisel
Die Pergstet auch in obern Hungern
Erdiersten bald vndt schier erhungern
230 Sie bringen alle sachen in die Eng
Gott waiß waß drauß wirdt in die leng.

Marphori

Waß macht dan der Tieffenbach
Nimbt er sich nit an vmb die sach
Ist doch ein groß geschrey auch herkhomben
235 Wie er soll wieder Raab ein nehmben.

Argus

Mit allen Willen erß beweist
Daß fleysch wer schwach starckh war der geist

Pasq(uill)

114v

Verzeihe mirß daß Ich dir falle in die redt
Waß thuet daß Reich vndt die Reich städt.

Argus

240 Sie losen auf die 7 Schölln
Vndt lassen auch die hundte bellen
Warthen, wie eß gewinnen wirdt einen Außgang
Mit deß Gräffels Recht vndt seinen Anfang
Darnach werden sie sich erst besinnen
245 Waß sy für gelt hulff geben khunnen.

Pasq(uill)

Noch ainß hab ich dich fragen wöllen
Wie sich die Venediger ietzt stellen.

Argus

Für whar der hindter ist ihnen enng
Sie hetten Gran die Vösstung gern
250 Sie geben dem Khayser gern dafür
Die neue Reichstadt Pallma der refier
Ich glaub wan sy vom Suldan Murath
Solten sicher sein die gantze stadt

Wie ihnen formaln Seuberlich
255 Mit einem Ring von Golt so reich
Wie sie zu allen Jhar zu ehren ihnen mehr
Ein vesst anstellen mit grossen höherr.

Mercurius

115r

Botz Juden Tauff waß macht ihr drey
Sich da wie ein erbare geselschafft frey
260 Nuhn samble dich jetz glockhen speyß
Doch grueß euch Gott in Eyttel weyß.

Pasq(uill)

Ja wie ein beschorne Sacr Ich mein
Habt ihr dan sonst nichts anderst zu thuen
Alß Leut auß richten in gemein
265 Solle euch der Capitan begegnen fein
Ich main er wurde euch daß Schwatzen gesegnen
Arge gehe fluckhs zu Ihr Heylikheit
Der wil dich fragen vmb beschaidt
Wie eß im Hunger Landt zu geht.

Argus

270 Potz Khrisamb seltzam eß zu hiebt
Beim Wunden Gottes du glaubst eß nit
Eß ist im gantzen Landt Khein fridt
Beim Ellement ich sag dirß gern
Der Teüfffel wirdt bey Gott euer Abbt werden.

Mercurius

275 Potta diuina mater waß ist daß.
Der mensch ietzt schilt ohn Vndterlaß
Hat er sonst nichts von den Teutschen gemerckht
So hast dein Hirn vbel gestreckht
Gehe hin mit mir zur Audients.

115v

Argus

280 Daß dich die Frantzosen vndt alle Pestilentz
Empachstu mich hie also
So wirstu mich nicht machen fro
Ich khan auf alle sprachen fluechen

Hörr zu Ich wils nur ein wenig versuechen
285 Bestia gurba fia ist Hungerisch
Gebdua curbo matre romsabile ist Böhmisch
Dat dickh dusent Tiffel int lif schar ist Teutsch.

Mercurius

Daß heyliche Chreutz mich jetzt bewhar
Khanst auch betten auf den Sprachen.

Argus

290 Daß mueß Ich bey dem Hergott Lachen
Wenig vndt guet ein Paternoster frey
Wurckht mehr alß hundert Letaney
Ein Hauptmanß fluech recht zusammen gesetzt
Spricht man auch durch den Harnisch etzt.

Marphori

295 Ich bitte dich nit so gwisundt weckh eil
Laß mich nur reden noch ein weil
Mein Arge sag strafft man nicht die Laster
Zu Wienn weil eß hat ein haiß Pflaster.

116r

Argus

O Ja man darf nit Musicirn
300 Nit dantzen singen noch Hoffieren
Nit Schlitten fharen noch Mumereyen
Allein waß haimlich geschiecht am Seyen
Da man Nacht Tantz hat vndt Ladst gest
Spilt blinde Khatzen vndt helt vndterm huetel vesst
305 Doch ist daß Viertzig stundlein gebett beselt
Daß man in allen Khirchen helt.

Marphori

Waß betten dan die Lutterischen dort.

Argus

Erhalt vnß Herr bey deinem Wordt
Vnndt steuer deß Babsts vndt Türckhen mordt
310 Vndt daß Da pacem Domine
Daß Ora pro nobis thuet ihnen nit wehe.

Pasq(uill)

Ich hab noch einß vergessen zwahr
Waß thuet dan der Riedtesel dz Jhar
Wie hat er gehaust mit den Gallern
315 Hat die Armada lassen zerstören
Sein gesel der von Spritzenstain so stoltz

Argus

Sie schickhen auß inß Landt vmb holtz
Wöllen wieder zimmeren neue Nauen
Vndt darnach fahrn gar hindter Offen
320 Ja wo in daß meer die Thonaw laufft. 116v

Pasq(uill)

Wo sein die Braunschweich vndt Sachsen
Die dollen hundert wie Beern vndt Taren
Die Schwartzten Reither die im Veldt
Den Teuffel fiengen vmbß gelt.

Argus

325 Sie sein Maimb wider in ihr Landt ein andern Weeg
Vndt singen stats auf weg vndt steg
Wie sein da gewest vndt Khomben nit mehr

Mercurius

Hat mich der Teuffel gefhüert in das schwetzen
Ihr seit gleich wie die Thallen vndt Hetzen
330 Gehe Arge fluckhs in den Pallast
Zum Babst ein grosse Zeit du hast.

Argus

Ich khumb khumb Adio Ich schaidt
Ich bringe euch wieder euren beschaidt
Wen Ich vom Babst wirdt ledig werden
335 So werdet ihr andere Possen hören
Biß her hab ich euch vom Khrieg erzelt
Am nechsten sag ich wanß euch gefelt
Wie eß im Landt sonst zu geht
Vndt wie eß mit den Ambtern steht.

PÓCSI KATALIN
Gróf Lázár János erkölcsi versei 1763-ból

A politico-moralis tárgyú 18. századi irodalom egészében máig feltáratlan.¹ A művek jelentős része Faludi Ferenc fordításainak rokonságába tartozik.² Kapcsolódtak a megelőző század erkölcsfilozófiai jellegű, sztoikus-manierista irodalmához is, de már a közember számára és világi formában értelmezték a helyes élet- és viselkedésmódot, a társasági ember magatartását. A hasonló tárgyú és célú művek egybevetése elősegíti a 18. század második fele gondolkodásának szociológiai szintek szerinti felosztását.

A 18. században oly népszerű műfaj, a politico-moralis irodalom számos alműfaj formájában szolgálta az ifjúságot, a női közönséget, illetve az etikai tökéletesedés iránt fogékony társasági embereket. A szerzők a helyes köz- és magánéleti viselkedést kívánták megismertetni, majd normává tenni a mindennapi életben. A századközép moralistáinak az életbölcseessége azonban már nem azonosítható a hagyományos erénytanokkal. A bölcsesség eszménye átalakult. A változás megmutatkozott a kíváncsnak tartott embereszményben is. Így az evilági életben érvényesülni képes, szerencsés, derűs, keresztényi morállal rendelkező, okos, óvatos, politicus-típusú ember magatartását vélték követendőnek. Megemlíthető, hogy a túlnyomórészt világi jellegű művek mellett olykor még készültek e témában is vallásos jellegű, főként a túlvilági boldogság elérését dicsőítő művek.³ A moralista szerzők többsége azonban már az evilági élet felé fordult, rámutattak az utazás és olvasás fontosságára,

1 A 18. századi etikai tárgyú írások feltárásáról lásd TARNAI Andor *Lehrreiche gedanken — Jeles gondolatok — Pensées instructives* és BÍRÓ Ferenc „Bessenyei György társasága” (*Vázlat a magyar felvilágosodás első szakaszáról*) című tanulmányait a „Sorsotok előre nézzétek”: *A francia felvilágosodás és a magyar kultúra* c. kötetben, szerk. KÖPECZI Béla, SZIKLAY László, Bp., 1975, 107, 163.

2 TARNAI, i. m., 110.

3 Vallásos jellegű, magyar nyelvű etikai írások a 18. század második feléből: DUDÁS Imre, *Az igaz lelki édességekre vezérlő kalauz*, Eger, 1764; MIHÁLTZ István, *Okosok bíte*, Kolozsvár, 1765; KOLLARITS Joakim, *Keresztény-világi intések*, Pest, 1766; BONA János, *Az égben kézen fogva való vezetés*, Pest, 1773.

elmélkedtek az anyanyelven történő írás hasznosságáról, s tudatosan törekedtek az emberi elme kiművelésére. A szerzők közül volt, aki Faludi művének mintájára készítette el könyvét (Bertalanffi Pál),⁴ míg más esetben a korábbi olvasmányélmények motiválták az alkotót, aki lajstrommal is ellátta művét, amelyben az ifjú elmék pallérozását célzó könyvekről tett említést (Sepsi-Martonos Gyűjtő István).⁵ Egy másik moralista, Szerentsi Nagy István könyvének német nyelvű forrását kiegészítette magyar vonatkozású adatokkal.⁶ Megemlékezett például a híres magyar poétákról, áttekintette a románokat, a drámákat, sőt a levelek sem kerültek el a figyelmét. A próza mellett többen éltek a verses forma lehetőségével.⁷ Megállapítható, hogy a művek többsége alapvetően erénytankként funkcionált, néhány esetben pedig az irodalmi alkotás létrehozása volt a fő cél (Lázár János esetében például).⁸

Az okos és célszerű evilági életet propagáló művek forrásaként szolgáltak — a keresztény sztoicizmuson kívül — a tanmesék és tanköltemények, amelyek német⁹

4 BERTALANFFI Pál, *Keresztény Böltségség*, Nagyszombat, 1754; Bertalanffiról lásd TÜLL Alajos S. J., *Bertalanffi Pál S. J. 1706–1763*, I, *Élete*, Pécs, 1931.

5 SEPSI-MARTONOSI GYŰJTŐ István, *Az erkölcsöknek és a világi dolgok folyásának kisedet tükörre*, Kolozsvár, 1797; a lajstromban szerepel például: BENKŐ Ferencz, *Parnassusi Időtöltés*; CSEREI (József), *Magyar chrestomatia, az az: a' folyó és versbéli Magyar beszédeknek válogatot példái*; valamint KAMPÉ János, *Erkölti Könyvetske, íratott a' pallérozottabb rendbéli Gyermeknek hasznára* című műve. A lajstrom teljes címe a következő: *Lajstroma Erdély Országban a' legnevezetesebb Magyar Nyelven íratott Könyvek, az Ifjuság számára, az ő értelmek világosítására, s' szívek nemesítésére*, melyeket maga költségén nyomtatott HOCHMEISTER Márton és találtaik a' Kolosváron és Szebeni Könyves Bolyában.

6 SZERENTSI NAGY István, *Barátságos oktatás*, Pozsony, 1783. A kötetben a neves magyar poéták között említi meg Heltai Gáspárt, Zrínyi Miklóst, Gyöngyösi Istvánt, valamint Kónyi Jánost. Az „olvasásra érdemes művek” kapcsán felsorolja többek között MÉSZÁROS Ignác *Kartigám*, HALLER László *Telemakus bujdosásának története*, BÁRÓTZI Sándor *Marmontel erkölcsi meséinek fordítása*, valamint LÁZÁR János *Florinda* című kötetét. A geográfia tudományának elsajátítására Lázár János, Losontzi István, Vetsei (Pataki vagy Pap) István, illetve Bertalanffi Pál e témájú könyvét ajánlja.

7 Néhány verses etikai mű a 18. századból: LÁZÁR, *i. m.*; SEPSI-MARTONOSI GYŰJTŐ, *i. m.*; Fő-strázsa-mester CSIZI Istvánnak nemes MÓLNÁR Borbálával *Az erkölts pallérozását és a' szív meg-jobbítását tárgyazó Verses levelezései, melyek leg-inkább beteges állapotjában munkáltattak*, Pozsony, 1797.

8 Lázár János erkölcsi művéről lásd BARTH Rezső, *Gróf Lázár János élete és művei*, Bp., 1914, 26–29.

9 Német nyelvű tanmesék és tanköltemények a tárgyalt időszakból: Friedrich von HAGEDORN, *Moralische und Epigrammatische Gedichte*, h. n., 1757; Gotthold Ephraim LESSING, *Fabeln*, h. n., 1759. (ford. ASZALAY János, *Lessingnek meséi három könyvben*, Bécs, 1793); Magnus Gottfried LICHTWER, *Fabeln*, Hildburghausen–Amsterdam, 1842. A német korai felvilágosodás költőjének, Christian Fürchtegott GELLERTnek (1715–1769) *Fabeln und Erzählungen* című műve (1746–1748) a német polgárság erkölcsi kézikönyveként funkcionált. Gellert e művének magyar nyelvű fordítása KÓNYI János nevéhez fűződik (*Erköltös meséi és előbeszélései* [!], Pécs, 1776). Gellert magyarországi hatásáról l. VÁRADY Imre, *Gellert hazánkban*, Bp., 1917. A tanmesékről általában l. EMBER

és francia¹⁰ mintára mentek vissza. Az említetteken kívül a görög-római és a keleti bölcsélet képviselőinek a gondolatai is gazdagították az egyes műveket.¹¹ Az etikai kérdések tanulmányozásának fontosságát jelzi, hogy a kor egyik jeles bölcselkedője, Christian Wolff — Lázár János marburgi egyetemi professzora — elméleti áttekintést is készített e témában.¹²

Az etikai művek műfajuk tekintetében is eltérőek. Benyák Bernát fordítása¹³ például átmenetet képez az erkölcsstan és az illemtörvény között. A mű az előítéleteket a tudatlanságból származtatja és az emberek jobb megismerésére irányuló módszernek az utazást és az idegen kultúrákra való „rácsodálkozás”-t vélte. A tevékeny, gyakorlati szemléletű bölcsességet találta vonzónak Bona János is, akinek egyik alapgondolata szerint „aki igazán bölcs akar lenni, az nem a vélekedésnek, hanem az életnek tanul”.¹⁴ Megfigyelhető továbbá a moralista írók azon törekvése, hogy összefoglalják az író kötelességét, akinek műve „olvasóját mindenkoron valami jó oktatása és tiszteletteljes haszna késérje; e’ végre az irni való dolgok között tegyen okos választást, hogy a’ hivatásos regéket elmulatván, csak azokat írja, miket többeknek szükséges, tisztességes és hasznos tudniok”, továbbá „a’ Hazájának közönséges nyelvén írjan”, valamint „az írása szép renddel, s’ világossággal legyen és az olvasót gyönyörködtesse” és „Petrarka Ferentznek tanácsaként, ne igyekezzék sokat irni; hanem keveset jól”.¹⁵

Jelen tanulmányban csak érintőlegesen utalhatunk a moralisták néhány főbb gondolatára. A moralizáló művek majdani feldolgozása tovább bővíti majd a korszakról rendelkezésre álló ismereteket. Ezen munkához kíván hozzájárulni e készülő összegzés egyik részlete Lázár János etikai versgyűjteményének a feldolgozásával.

Lázár János (1703–1772) 1763-ban szerzett magyar nyelvű bölcselkedő költeményei (*Külömb külömb féle világi dolgokat az erkölcsökre szabogató magyar versek*, Kolozsvár, 1795)¹⁶ Faludi maximáinak a rokonságába tartoznak. A költemények Lázár gróf halála után jelentek meg Petki Nagy Sámuel közreműködése révén.¹⁷ Az

Nándor, *A magyar oktató mese története 1786-tól 1807-ig*, ItK, 1918, 272–294, 379–389. A német hatásról l. CSÁSZÁR Elemér, *A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században*, Bp., 1913.

10 A francia hatásról l. VÖRÖS Imre, *Fejezetek XVIII. századi francia–magyar fordításirodalmunk történetéből*, Bp., 1987 (Modern Filológiai Füzetek, 41).

11 A keleti bölcsélet hatásáról lásd TARNAI Andor, *Egy tibetinek álcázott laikus erkölcsstan a XVIII. századi magyar irodalomban*, ItK, 1958, 177–186.

12 Christian WOLFF etikai műve: *Philosophia moralis, sive ethica methodo scientifica pertractata*, Hala–Magdeburgia, 1750–1753.

13 BENYÁK Bernát, *Okos elmének mulatozásai*, Pest, 1783. A mű David Augustin de BRUEYS (1640–1723) maximáinak a fordítása. Benyákról lásd BÁCSKAINÉ POLLÁK Zsuzsa, *Benyák Bernát és a francia irodalom*, Szeged, 1939.

14 BONA, *i. m.*, 147.

15 BERTALANFFI, *i. m.*, 223–224.

16 A jelzett kiadás címlapjának verzióján a következő nyomtatott megjegyzés található: Die 4ta Martii 1795. Claudiopoli imprimatur. C. Joannes Nep. Eszterhazy mp.

17 Petki Nagy Sámuel (1730–1802) valószínűleg azonos a református ágenssel, aki

1760–1763 közötti időszak politikai¹⁸ és magánéleti eseményei¹⁹ arra késztették Lázárt, hogy visszavonuljon a közélettől, s figyelmét kizárólag irodalmi munkáira fordítsa. A szerző életének eme nehéz időszakában, Petki Nagy Sámuel előszava szerint „Drasson, Mind Szent-Havában 1763dik Esztendőben” vetette papírra etikai gondolatait. A kötet szerkezetileg hat fejezetre oszlik. A mű Istennek, a „Fő-böltesség tudója”-nak magasztalásával veszi kezdetét. Istenről azonban már az emberre fordul Lázár figyelme, s a továbbiakban az emberi magatartástípusok foglalkoztatják. Hangsúlyozza az önismeret fontosságát, bár „a bölcs ember önmaga legnagyobb ellensége”.²⁰ Megjegyzendő, hogy a II–III. fejezet egyes maximái²¹ mintegy előképei az udvari ember jellemzésének, amelyre a IV. fejezetben kerül sor. Az udvari embernek nincsen hite („mikor pénze nincsen, Tsak akkor könyörög, s kap Mennyei kintsen”),²² ha bármilyen gondja van, senki nem segít rajta, álnok, s képmutató, olyan ember, aki együtt eszik az ellenségeivel.²³ A hivatalos ügyekben részrehajló: „Az udvari Szemek Okuláron néznek, / Kitsint nagyá, egyet gyakran sokká tésznek”.²⁴ Az érdemek nélkül elnyert tisztségekről a következőképpen szól:

Mely sok Ember visel Tanáts Ur tisztséget,
Ki nem érdemelne Falun Eskütséget.
Sok Fő rendek poltzán nem az eszeiért ül,
Hanem, hogy vagy tetszik, vagy Annya Urrá szül.²⁵

A IV. fejezet abból a szempontból is érdekes, hogy egy alkalommal utalást találunk itt Lázár egyik, de nem egyetlen forrására. A IV/21. számú maximában az udvari ember forrongó, békételen elméjű, aki még a saját kívánságainak a határát sem ismeri. Mindezekhez Lázár a következő megjegyzést fűzi hozzá: „Olvasd, (ha

1763–1797 között a magyarországi reformátusok bécsi ágensi hivatalát látta el. Ráday Gedeon bécsi könyvbeszerzője, valamint ifj. Ráday Gedeon nevelője volt. Petki Nagyról lásd SOMKUTI Gabriella, *Ráday Gedeon bécsi könyvbeszerzője (Nagy Sámuel 1730–1802)*, MKsz, 1968, 147–170.

18 A madéfalvi vérengzés kapcsán Lázárt hazája ellenségének nyilvánították. Időközben Mária Terézia kegyét is elvesztette, amikor az anyósa, özv. Vay Borbála birtokának ügyében levéllel fordult az uralkodónőhöz. Csak 1766-ra enyhült némiképpen a helyzete, amikor Mária Terézia bocsánatát elnyerte, aki nyilvános feddésre ítélte Lázárt a kormány-szék ülésén. Az egykorú eseményekről l. gr. LÁZÁR Miklós, *A gróf Lázár család története*, Kolozsvár, 1858; HALMÁGYI István *Naplói 1752–1753, 1762–1769 és iratai 1669–1785*, kiad. SZÁDECZKY Lajos, Bp., 1906 (Magyar Történelmi Évkönyvek és Naplók a XVI–XVIII. Századokból, 4).

19 Fia, Lázár Imre (1743–1761) halálára készített költeményei: *Epitaphium filii*, ill. *In obitum filii* = *Opera poetica varii argumenti*, Kolozsvár, 1765, 132–148.

20 LÁZÁR, *i. m.*, 7.

21 LÁZÁR, *i. m.*, II/8. és 11., illetve III/2. számú maximák.

22 LÁZÁR, *i. m.*, 15.

23 LÁZÁR, *i. m.*, 17.

24 Uo.

25 Uo.

nem hiszed) ezekről GVÉVÁRÁT”.²⁶ A Guevara-fordítás (*Fejedelmeknek serkentő órája*) a 17. század egyik jelentős hazai könyvsikere volt, s népszerűsége töretlen maradt a következő században is, sőt fogékonnyá tette a hazai olvasókat Faludi hasonló témájú művei iránt.²⁷ A maximákból kirajzolódik a Lázár János által eszményített magatartás-típus; a toleráns, nyugodt, munkájában és bölcsességében higgadt, indulataiban mértékletes ember képe. A költő figyelmét mindezek ellenkezője, a dolgok visszája sem kerülte el, s műve ötödik fejezetében egyéb világi dolgokkal is foglalkozott. Eme fejezetnek, valamint a II–III. rész több maximájának alapgondolata megtalálható Bod Péter *Szent Hilárius*-ában (1760).²⁸ Más esetekben a Lázár-versek párhuzamaira közmondás- és példabeszéd-gyűjteményekben bukkanhatunk rá. Így például további költemények alapgondolata fellelhető Baranyai Decsi János *Adagiorum chiliades* (1598)²⁹ című gyűjteményében. Néhánynak a gondolati előzményét pedig Beniczky Péter *Magyar Rithmusok* (1670) című műve tartalmazza.³⁰ A IV/22. számú maximában, amely a gyűjtemény egyik jól sikerült költeménye, az asszonyok ruhaviseletét, maguk kelletését verselte meg ironikus hangon:

O! mely sok rút Asszony kontyolkodik tzifrán!
Mely sok golyvás nyakat látsz a' Retze fodrán
Sok görbe pótlódik párna, s' hal héjakkal ...³¹

²⁶ LÁZÁR, *i. m.*, 18.

²⁷ (DRASKOVICH János –) PRÁGAI András, *Fejedelmeknek serkentő órája*, Bártfa, 1628 (RMK I, 566). A Faludi-hatásról lásd SZAUDER József, *A XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai* = Sz. J., *Az estve és Az álom*, Bp., 1970, 33. A Guevara-fordítás és a Lázár-mű közötti egyezésekre vö. LÁZÁR, I/1 — PRÁGAI, 42; LÁZÁR, III/8 — PRÁGAI, E/2; LÁZÁR, IV/17 — PRÁGAI, 704; LÁZÁR, V/1 — PRÁGAI, 209.

²⁸ BOD Péter, *Szent Hilárius*, s. a. r., bev., jegyz. HARGITTAY Emil, Bp., 1987. A Bod Péter és Lázár János műve közötti egyezésekre vö. LÁZÁR, I/1 — BOD, 1. kérdés; LÁZÁR, II/6 — BOD, 560. kérdés; LÁZÁR, III/12 — BOD, 196. kérdés; LÁZÁR, V/1 — BOD, 226. kérdés.

²⁹ BARANYAI DECSI János, *Adagiorum Gracolatino-ungaricorum chiliades*, Bártfa, 1598 (RMK I. 298). A Lázár- és a Baranyai Decsi-kötet közötti egyezésekre vö. LÁZÁR, II/1 — BARANYAI DECSI, Ch. I. Cent. V. Dec. V; LÁZÁR, V/14 — BARANYAI DECSI, Ch. I. Cent. I. Dec. VIII; LÁZÁR, V/18 — BARANYAI DECSI, Ch. I. Cent. I. Dec. III.

³⁰ BENICZKY Péter, *Magyar Rithmusok*, Kolozsvár, 1670 (RMK I, 1099), II. rész, *A' közönséges magyar példa beszédekrül*. A Lázár-művel történő összevetéskor a következő kiadást használtam: RMKT XVII/12, 139–217. Az egyezésekre vö. LÁZÁR, II/1 — BENICZKY, 145–146; LÁZÁR, II/6 — BENICZKY, 142; LÁZÁR, V/21 — BENICZKY, 149.

³¹ LÁZÁR, *i. m.*, 18. Korábban APOR Péter is foglalkozott már az erdélyi asszonyok és lányok öltözködési szokásaival (APOR Péter, *Metamorphosis Transylvania = Magyar emlékirók, 16–18. század*, vál., szöveggond., jegyz. BITSKEY István, Bp., 1982, 585–694. Ebben *A régi erdélyiek köntösiről* című rész, 607–618). Lázár azonban nem leírásra törekedett, hanem bírálatra.

A Lázár-kötet utolsó fejezetében az emberi tulajdonságokat állatok testesítik meg és a párhuzamok jó lehetőséget kínálnak az alapos jellemzésre. Példának okáért, az apró tettekkel dicsekvőket kotkodácsoló tyúkhoz, az ok nélkül fecsegőt pedig békához hasonlítja Lázár.³² A magyar nyelvű allegorikus állat-példázatok sorát gazdagítja ez a fejezet.

Lázár János forráshasználati módszerét összegezve elmondható, hogy vélhetően nem dolgozott közvetlenül egy kötetből sem. Felhasznált azonban néhányat olvasmányélményei reminiscenciáiból, s személyes tapasztalatai is tovább árnyalták művét. A költemények megformálása nem egyenletes színvonalú. A gyűjtemény egyes versei jól példázzák a magyar nyelvű irodalmi kései barokk formai jegyeit (például a IV/13., illetve a IV/22. maximák), míg néhány esetben Lázár stílusa mesterkéltséggel, s gyengébben sikerült a költemények megformálása. A tárgyalt mű tanulságos és szórakoztató intelmei azonban Lázár János olvasottsága és személyes megfigyelései, valamint rövid, portrészzerű jellemábrázolása révén számot tarthattak a köznemesség érdeklődésére. A szerző e művével — Bod Péter *Szent Hilárius*ához hasonlóan — a laicizálódás irodalmi folyamatába kapcsolódott bele.

32 LÁZÁR, *i. m.*, 32–33.

S. SÁRDI MARGIT
Történelem lírában.
Rozsnyai Dávid fejedelemportréi

Mikor Kemény János halva maradt a nagyszőlősi csatamezőn, nem egyszerűen egy másik fejedelemnek engedett utat, hogy megválasztatását legalizálja, hatalmát kiépítse, hanem egy gyökeresen más politikai irányvonalnak, amelynek személyi bázisát az előző évek gyors politikai irányváltásai erősen megritkították. Ráadásul Apafi, aki nolle-velle elvállalta a fejedelemséget, korábban nem vett részt a közéletben, nem volt részese sem a közigazgatási-hivatali, sem a katonai hierarchiának, így nem vette körül „holdudvar”, sem alárendeltek, sem familiárisok, sem hivatalnokok. A körülötte kialakuló új fejedelmi udvar tág teret nyitott a közszolgálatba újonnan érkezőknek: alacsony sorból származó tehetségeknek, feltörekvőknek, szerencsevadászoknak. Ez a helyzet tette lehetővé a tisztességes, de teljesen ismeretlen székely nemesszaládból származó Rozsnyai Dávidnak, hogy a fejedelem szolgálatában helyet kapjon, s ő teljes tudatossággal élt is a helyzettel.¹ Nagyon valószínű azonban, hogy céljai kezdettől messzebbre tekintettek az egyszerű szolgálatnál.²

1 „Segesvárott lévén kegyelmes urunk Apafi Mihály őnagysága Kucsuk Mehemed nevű pasával in anno 1663 mense aprili; én is odamentem vala kétfelé tekinteni, de azonban oly reménységgel, hogy talán az új és szűk udvarban valami szolgálatra én is beférkezhetek.” *Önéletrajza* = ROSNYAY Dávid, az utolsó török deák *Történeti maradványai*, kiad. SZILÁGYI Sándor, Pest, 1867, 317–318 (MHH, II/8).

2 A *Horologium turcicum* előljáró beszédében (kiad. DÉZSI Lajos, Bp., 1926, 51) el is mondja, hogy az alacsony rendek nevének megörökítésére ez a járható út, bár maga csak annyit ismer el céljául (az ide-oda indázó gondolatmenet miatt nehezen kihüvelyezhetően), hogy meg akarja mutatni, a taníttatására költött pénzt nem hányták a sárba: „a régi nagy truncusok amely nagy hírt s nevet nagy virtusokkal kerestek volt... vagy teljességgel elfogyván, vagy igen sok karban változván nem alusznak-é? Ellenben sok alacsony rendeknek csak mi kicsiny munkájoknak magok után hagyásával is nevek nem ragyognak-é? Nagy ok lévén ez azoknak, akik holtok után is élni kívánnak, az én idéltlen elmém is régen jár ott, hogy... nem annyira erőszak alatt nyegő nevemnek tovább vetéséért, mint az idegenek között sok ideig szerzett tanulásom alatt reám költ pénznek, amint némelyek akarják, nem szinte olyan haszontalan sárban hanyattatásoknak... megmutatásáért [készíti a munkát].”

Rozsnyai Dávidot — miután kiderült, hogy a ráruházott mélabús „az utolsó török deák” cím nem illeti meg³ — az irodalomtörténet-írás már csak mint a *Horologium turcicum* fordítóját emlegette és értékelte. Rozsnyai azonban ezt a művét egyszeri teljesítménynek tekintette, talán csak a szamosújvári fogság (1680–1682) kényszerű gyümölcseként, s attól kezdve, hogy I. Apafi Mihálynak átadta, nem foglalkozott vele többet, noha az előljáró beszédben említett mintája 14 fejezetéből csak ötöt fordított le. Ő maga magát legszívesebben történetírónak tekintette, s talán már török deáksága kezdetétől arra készült, hogy történetírói művet alkosson. A történeti emlékek szeretete és az önmegörökítés vágya egyaránt buzgott benne: mikor első konstantinápolyi útján az Aja Szofiában megmutatták neki Noé bárkájának egy darabját, vajt magának belőle egy szilánkot, s mikor az ázsiai parton emelt erődítmény, az Anadolu Hisari falaihoz kirándult, az ott talált alabástrom szoborra fölírta a névbetűit.⁴ Már tanulmányai kezdetétől gyűjtötte leendő művéhez az iratokat. 1664 májusában fogadott hodzsát a török írás megtanulására, s szeptemberben ugyane hodzsától megvette dokumentumgyűjteménye első darabját, egy donatio-levelet. Sőt, nemcsak a kéziratokat gyűjtötte, hanem (mai szóval) még a visszaemlékezéseket is: büszkeségei közé tartozott, hogy a Bethlen–Rákóczi idejébeli portai főtalmács, a pécsi származású Zülfigár aga fiaitól nemcsak iratokat, hanem visszaemlékező beszámolót is szerzett.⁵ Mindvégig arra készült tehát, hogy az erdélyi fejedelemség „portai történetét” megírja, s közzétegye. Ezt végül meg is tette: élete utolsó harminc évét a *Történt dolgok* kidolgozásának, magyarra, latinra fordításának és népszerűsítésének szentelte.

A *Történt dolgok* gerincét képező okiratgyűjteményt görgényi rabságában (1678. okt. 25.–1680 között) fordította magyarra. Ezután félretette a művet: Szamosújvárt a *Horologium turcicum* lefordításával foglalkozott, s kiszabadulva először bizonyára szétzilálódott gazdasága és hivatása ügyeivel törődött. Ám a török kapcsolatok jelentőségének rohamos csökkenése a török deáki tisztség jelentőségét is hamarosan jelképessé redukálta.⁶ Ekkor fordult újra a történeti iratokhoz, s másolta le a *Történt dolgok* első díszes példányát 1691-ben II. Apafi Mihálynak,⁷ utóbb azt állította, „ura parancsolatjára”.⁸ A következő években művének számos másolatvariánsát készítette

3 THALY Kálmán, *Magyar történetírók életéhez*, Századok, 1874, 53–56. A közlés ellenére többen és sokáig nevezték még „az utolsó török deáknak”.

4 *Naplója*, Erdélyi Múzeum, 159 (OSZK, FM 1/015), 12b–13a.

5 „... ide kell tennem, amit én is az orientális plágán ott laktomban tulajdon fülemmel hallottam, s szemeimmel néztem a beszélő szájokból felőle: mikor az akkori portai főtalmács, Zölfigár aga ... II. Rákóczi György miá suspicióra Luppui vajdával együtt amaz híres jedikulai tömlöcben raboskodnék, ezen főtalmácsnak fiai atyjokhoz bójárván, Luppui vajdával való beszélgetések közben, ilyeneket hallottak atyjoktól, melyeket nekem is a Portán laktomban kiváltképpen a nagyobbik fia, Mehemed aga így referált...” *Történt dolgok*, MTAK Kézirattár, Tört. 2-r. 101, 104a.

6 Az utolsó török levél, amelyen Rozsnyai kézírása megőrződött, 1687-ben kelt. L. *Török-magyarokori államokmánytár*, VII, Pest, 1871, 222.

7 OSZK, Fol. Hung. 91.

8 MTAK Kézirattár, Tört. 2-r. 101, 2a.

el és ajándékozta oda létező és reménybeli pártfogóinak: Szepesi Jánosnak (1695 után), Vay Mihálynak (és sógorának, a másolás közben meghalt s az ajánlás szövegéből törölt Kendefi Gáspárnak, 1695–1703 között), Apor Istvánnak (1697), Bethlen Miklósnak (1696–1704 között), Sárosi Jánosnak (1697–1710 között), Bánffy Györgynek (1696–1708 között), Pekri Lőrincnek (1695 után), II. Rákóczi Ferencnek (1705), Kornis Zsigmondnak (1714), Naláczi Györgynek (1714), Bethlen Lászlónak (?). Kora körülményei között tehát gondoskodott a mű „sokszorosításáról” és népszerűsítéséről. A munka valóban ismert és kedvelt lehetett, jelenleg 18 másolata azonosítható.⁹ Ennek oka azonban nem a munka minősége, hanem a benne közölt iratok jellege volt: rajta kívül egyetlen történetíró sem tudta megszerezni és kiaknázni a török dokumentumokat. A *Történt dolgok* ritka forrásanyag, *de nem történetírói mű*; Rozsnyai az iratokhoz csak bevezetőket, olykor megjegyzéseket írt, s bár e betoldások idővel egyre hosszabbak, a „történetírás” mércéjét még a kor fogalmai szerint sem ütötték meg. A meginduló 18. századi tudományos történetírás (Katona István, Pray György, Kazy Ferenc) nem egyszer használja, közli a *Történt dolgok* különböző példányaiban föllelt dokumentumokat, Rozsnyai saját megjegyzéseit azonban soha, még azt sem, ami valóban az ő önálló adatföltárása és közlése volt, a Mehemed agától származó visszaemlékezést arról, hogyan menthette volna meg II. Rákóczi György a fejedelemségét, ha elfogadta volna a „nagyfogú vezér” ajánlatát, amelynek sikeréért Barkóczi László kezeskedett. A *Történt dolgok* irategyüttesét először közlő Mikó Imre Rozsnyai munkáját csak a másolásban látja,¹⁰ s Bartoniek Emma a 16–17. századi történetírást tárgyaló kimerítő művében¹¹ Rozsnyai nevét meg sem említi. Színnyei ugyan fölruhazza őt az „udvari történetíró” címmel, ez azonban nyilvánvalóan tévedés, talán a II. Apafi Mihálynak ajánlott kéziratpéldány következtében.¹²

Nagyobb látószögű, önállóan összegző-értékelő történeti mű megírására Rozsnyai tehetsége bizonyára nem volt elég, talán még a műveltsége sem. Ám a *Történt dolgok* összekötő szövegeiből, a kevéske betoldott megjegyzésből mégis kirajzolódik egy történeti szemlélet, koncepció. Sajátos módon ez önálló műként nem a történeti mű prózájában, hanem a benne rejlő fejedelemversekben kapott kifejezést.

Amikor e fejedelemversek a *Történt dolgok* szövegében a II. Apafi Mihálynak ajánlott példányban először fölbukkannak, azt a látszatot keltik, mintha nem is tartoznának a kompozícióhoz. Nem az iratokkal együtt és egyformán másolva kerültek bele a kéziratba, hanem utólag beragasztott színes, zöld, sárga, rózsaszín

9 Ezen kívül mintegy fél tucatnyi kézirat nem azonosítható. Az adatokat I. Rozsnyai Dávid verseinek készülő kritikai kiadásában, az RMKT 17. századi sorozatában.

10 *Erdélyi történelmi adatok*, II, Kolozsvár, 1856, 312–313. Így aztán a műben foglalt fejedelemverseket is ismeretlen szerzőtől származtatja.

11 *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, Bp., 1975, kézirat.

12 II. Apafi Mihály ugyan ajándékozott Rozsnyainak 1702-ben egy részbirtokot Rusoron, ez azonban nem lehetett az 1691-ben neki átadott mű elismerése, sokkal inkább a török deák 1693 óta el-elmaradozó fizetésének kárpótlása. L. BITTENBINDER Miklós, *Adatok Rozsnyai Dávid életéhez*, ItK, 1910, 338–348.

papírszeletkéken, még hozzá úgy, hogy először írta rá szerzőjük a papírlapocskákra, s aztán ragasztotta be: a színes papír itt-ott lelóg a kéziratpapír széléről, vagy kissé takarja egymást. Ráadásul az itt szereplő hat vers közül kettő prózai szöveget takar, egy pedig ugyanazon vers kialakulatlan, első megformálását. Úgy tűnik tehát, hogy a versek a másolással egyidőben keletkeztek. Ettől kezdve azonban részei voltak a *Történt dolgok* szövegegyüttesének, annak szövegével párhuzamosan változtak, csiszolódtak, s valamennyi kéziratban helyet kaptak, kivéve a II. Rákóczi Ferencnek ajánlott példányt (ebben csak két vers megléte bizonyos), valamint a két latin nyelvű (Kornis Zsigmondnak és Naláczi Györgynek ajánlott) változatot. Összesen hét erdélyi fejedelemtől készített rövid, három-öt strófából álló verses portrét,¹³ a fejedelmek időrendje szerint Báthory Zsigmondról, Bocskay Istvánról, Báthory Gáborról, Bethlen Gáborról, Brandenburgi Katalinról, I. és II. Rákóczi Györgyről. Ezek sorrendje és az iratok között elfoglalt helye állandóan változik, épp úgy, ahogy a dokumentumok száma, sorrendje is, szó sincs tehát arról, hogy a versek vagy a *Történt dolgok* valóságos kompozíciót alkotnának. A versek önállóak; a *Történt dolgok*ban szerepük annyi, hogy az egyes fejedelmek időszakából származó iratanyag végén vagy a nekik adott athnámé után a fejedelem uralkodását összegezzék.

Ezek a verses fejedelemportrék kevés méltatást kaptak, csak Elekes Mihály jegyezte meg róluk: „A nyelv és verselés, ha nem is éri utol Gyöngyösiét, megállja helyét e korszak bármely költeményével szemben.”¹⁴ Föl sem merült kérdésként, honnan meríthette Rozsnyai a fejedelmekről nyújtott képet és értékelést. Rozsnyai kutatói és közlői talán azt hihették, az erdélyi köztudatból, közbeszédéből. Ez a két Rákóczi Györgyről írott versek esetében talán igaz lehetne, de nem lehet igaz a század elején uralkodó fejedelmek esetében: Báthory Zsigmondról, Báthory Gáborról a század nyolcvanas, kilencvenes éveiben már aligha őrizhetett adatokat, konkrétumokat a köztudat. De a naplót, önéletírást, memoárt író Rozsnyairól föltételezhető, hogy olvasott történetírásokat, s a fejedelemportrékban ezek tükröződnek, ha áttételesen is.

A következőkben megkíséreljük meghatározni, milyen emlék- és történetírások hagytak nyomot a fejedelemportrékban, s hogy Rozsnyai milyen módon változtatta meg a forrásaiból merített képet. Minthogy a versek sorrendjének maga Rozsnyai sem tulajdonított jelentőséget, a fejedelmek uralkodásának sorrendjében tekintjük végig őket, noha ezt a sorrendet Rozsnyai mindössze egy, a Bethlen Miklósnak ajánlott kézirat esetében követte.¹⁵ Mivel a versek csiszoltabb, kései változatai csak különböző korú másolatokban maradtak meg, ezek helyesírását és központosítását nem tartottuk szükségesnek megőrizni.

A Báthory Zsigmondról szóló vers („Másik Polycrates valál szerencséivel...”) a rövid életű szerencse és hadi siker időszakaként ábrázolja a fejedelem uralkodását.

13 Az Apafinak ajánlott példányban valószínűleg azért csak hat vers szerepel, mert a Báthory Gáborról szóló verset, ha készen volt is, pikáns utalásai miatt nem tarthatta az akkor 15 éves ifjú fejedelem kezébe valónak.

14 *Rozsnyai Dávid élete és művei*, Szeged, 1905, 103.

15 Másolata: MTAK Kézirattár, Tört. 2-r. 101.

Főlemlegeti győztes csatáit („Lesz vala határunk... Mons Hamus, Dunántúl tudna erről szólni...” — az egyik utalás valószínűleg az 1595-ös gyurgyevői diadalra, a másik talán Szinán pasa 1594-es dunántúli hadjáratára vonatkozik) és egyéni vitézségét („Még sok tüzes had is nem hathata úgy bé, Mint te egy szál karddal vágtaal vala jól bé...”). Értelmezésében azonban Báthory Zsigmond — a megidézett Polükratesszel ellentétben — nem vétlen áldozata sorsának, hanem oka: tragikus vétsége az, hogy *eljátszotta* szerencséjét; ezt a három strófás versben négyszer emlegeti föl a szerző („De nem tudál élni véle [ti. a szerencsével]”; „Lesz vala határunk, ha tudj véle élni”; „Amit elmulatál, nem fogjuk elérni” stb.). Ezt az *eljátszást* valószínűleg Báthory Zsigmond hírhedt eltávozásával és visszatéréseivel azonosítja. Erre két ízben utal, egyszer a szerencse, egyszer az egyéni vitézség ellenpárjaként, az oda-vissza mozgást érzékeltető nyelvi ellentétekkel („Addig főzéd étked hopp itt, hopp ott lével, Két helyt halál belé...”; „De addig lól ki s bé, más fűte néked bé.”).

Amellett, hogy hasonlóan jól dramatizált képet egyetlen történetíró sem nyújt Báthory Zsigmondról, olyan is alig van, aki egyáltalán jó oldalát is látja országlásának. Szamosközy István lefesti ugyan, hogyan változott meg a helyzete saját döntése következtében jóról rosszra, de csak Báthory egyéni életének viszonylataiban.¹⁶ Sokkal inkább uralkodói vonások a Kemény János által felsorolt szép, de megromlott virtusok; ezekről inkább föltehető, hogy a jó országlás elképzelését alakítják ki.¹⁷ De Szalárdi az egyetlen, aki Báthory Zsigmond uralmának idejéhez szövegszerűen kifejezve is pozitívumot köt: a kor kiemelkedő vitézi tetteit, bár csak Borbély Györgyöt nevezi nevén; sőt, ő nemcsak a gyurgyevői diadalról, hanem a dunántúli hadjáratról is beszámol.¹⁸

A fejedelem változó elméjét, habozásait több történetíró is megörökítette, de csak ketten nyelviileg is érzékeltetett formában, s úgy, hogy ez valamilyen értékkel képezzen ellentétet. Kemény a megromlott szép virtusok felsorolása után számlálja elő szám szerint az eltávozásait („Egyszer”, „másszor”, ... „ötödször”).¹⁹ Szalárdi, aki a kor vitézi tetteit kiemelte, szintén beszámol eltávozásairól, bár egybefolyó előadásban; ő azonban a kezdő mondatban ezeket Rozsnyaiéhoz hasonló nyelvi alakban „imide-amoda való kapdozásnak” nevezi.²⁰ Ezek közrejátszhattak az *eljátszott szerencse* képzetének kialakulásában, maga a gondolat azonban Rozsnyai egyéni leleménye.

A Bocskay Istvánnak szentelt vers („Vajha Szent Istvánnak Bocskay Istvánja...”) az epitáfiumokkal tart rokonságot. Nyitó szóképeben Bocskayt Szent Istvánnal, Mátyással és Bethlen Gáborral állítja párhuzamba. Igazi hapax legomenonnal érzékelteti a remélt jólétet: „Megvolna szalonnán mind sódor s mind orja.” Úgy ábrázolja Bocskay időszakát, mint a fölvirágzás rövid életű ígéretét, de uralma éveinek valódi

16 *Sárkányfogak: 1572–1602*, szerk. MAKKAI László, Bp., [1942], 154 (Erdély Öröksége, 2).

17 *Önéletírása*, kiad. V. WINDISCH Éva, Bp., 1980, 21 (Magyar Remekírók).

18 *Síralmas magyar krónikája*, s. a. r. SZAKÁLY Ferenc, Bp., 1980, 82–83 (Bibliotheca Historica).

19 *I. m.*, 23–24.

20 *I. m.*, 81, 84.

ellentétét nem a halála utáni időben, hanem a maga korában látja, a romlás századának tartva a közte eltelt időt: „Be szépen kezdődék e seculum veled, Ki tudja, mint fogy el²¹ maholnap kívüled”. Bocskay és egyben a nemzet vesztéért Kátait okolja: „Kátainak mérge megevé fejedet, Nem száná nemzetét...” Kátai itt nemcsak gonosz, hanem álnok tettető is: „Örömet meghalna, úgy sirat tégedet, De tarde fabulál, megiván véredet.”²²

Kátai Mihályról és Bocskay megmérgezéséről természetesen sok történetíró beszámol, pl. Krauss György, Szepsi Laczkó Máté, Mikó Ferenc, Kemény János, bár a mérge szót nem mindegyik mondja ki. Közülük Szepsi Laczkó tárgyalásában látszik Kátai tettetőnek.²³ Szalárdi sem Bocskay megmérgeztetéséről, sem Kátairól nem ír. A Szent István–Mátyás párhuzamot mindössze egy szerző használja: Kemény János, Bethlen Gáborról írott híres körmondatában.²⁴

Meglepően megbocsátó, sőt vonzó képet rajzol Rozsnyai Báthory Gáborról („Báthory Gábornak bátor vala szíve...”). Dicséri őt fizikai erejéért („Ő rendin kinek volt hasonló ereje Erdélyben?”), bátorságáért, eszéért; az összefoglaló kép szinte eszményi: „Lött volna ő jókkal incomparabilis, Mind mezőn s mind otthon volt ő probabilis...” Hírhedett viszonyaira a kérvényező urak feleségeivel az asszonyok csábításában és a férjek erőszakosságában találja meg a mentséget: „De supplicans dámák csalák meg, elhiggyed; Nem ő kezdte elől, ha mondják, se higgyed, Urak kötötték rá feleségek, higgyed.” Ez a szép kvalitásokkal büszkélkedő fejedelem szintén vétlen a bukásában. Mint eszményivé növesztett hőst, csak árulással tudták meggyilkolni, mikor fegyvertelen és gyanútlan volt: „Kard lekötve holt meg, mert volt horribilis, Két gyilkos kéz mián lőn lamentabilis.”

Ilyen vonzó képet egyetlen történetíró sem hagyott Báthory Gáborról. Szalárdi keményebben ítéli meg őt, nem is beszélve a Mikó–Bíró-féle szövegről, amely erőszakos, vérnősző tyrannusnak ábrázolja.²⁵ Még Kemény a legmegértőbb, aki az „igen virtuosus fejedelem” hajlandósága mellett elsősorban a tanácsadókat hibáztatja azért, mert „felfuvalkodtatták vitézi virtusával, elméje élességével”, „tisztátalan életre vetemítették”; „némelyek magok feleségekkel is kedveskedtek.”²⁶ Kemény maga is megemlékezik „deli termetéről”, de testi erejéről nem beszél. Ezt egyedül Szalárdi emlegeti, aki szerint „akármi erős lólábra való patkót kezeivel megszorongattatván, ketté szakaszt vala.”²⁷ Szalárdi egyébként, noha uralkodását szigorúan ítéli meg, szintén elismeri virtusait, mégpedig ahogy Rozsnyai „mezei” és „otthoni” kiválóságát

21 Más változatban: „Be rútul végződik”.

22 E sorok jelen idejű igealakjaiból következtetett MIKÓ Imre a versek egykorúságára, Rozsnyait eleve kizárva a lehetséges szerzők közül: *i. m.*, 320, 328.

23 *Tízpróba: 1603–1613*, szerk. MAKKAI László, Bp., [1942], 111–113 (Erdély Öröksége, 3).

24 *I. m.*, 99.

25 Ez a rész Bojti Veres Gáspár krónikájának szabad fordítása. *Bethlen Gábor krónikásai*, bev. MAKKAI László, Bp., 1980, 76.

26 *I. m.*, 27.

27 *I. m.*, 92.

méltatja, úgy ő is vitézi és államférfiúi csoportosításban sorolja el a javára írható tulajdonságokat: „Vitézi bátor szív, jó és friss lóhátiság, de mindennekfelett a fejedelmi nagy liberalitás, adakozás, mindenekre való nagy kegyelmesség.”²⁸

A fejedelem meggyilkolásáról, két gyilkosáról természetesen igen sok történetírói följegyzés beszámol, közöttük több epikusan is hangsúlyt ad Báthory fegyvertelenségének, pl. hogy Báthory a fürdőbe, mulatni, szórakozni indult,²⁹ sőt olyanok is akadnak, amelyekben a harmadik áruló, Géczi András beszéli rá őt a sétakocsikázásra.³⁰ Ezekből ugyan értelmileg kiderül Báthory fegyvertelensége, de nyelvi kifejezést nem kap; ráadásul belőlük hiányzik az előzmény: hogy ez a fegyvertelenség rendkívüli állapot volt nála. Egyedül a Mikó-Bíró-féle szöveg hangsúlyozza, hogy Báthory szüntelenül kardot viselt;³¹ ez a mű azonban nem szentel teret Báthory meggyilkolásának.

Bethlen Gábor dicsérete („Bethlenből királlyá emelkedett Gábor...”) teljes; a róla megfogalmazott kép eszményi. Bethlen bátor („Magyar nemzet vala veled bátor tábor”), anyagiasság nélkül gazdag („A pénzt nem szeretted soha csak úgy mint pénzt, Noha lehordtál te felyülről”³² sok erszént”), vagyonát jótéteményekre fordítja. Ez az aranykor szintén Rozsnyai saját korával alkot ellentétet: „Van-é híred benne, törvént kér sok jámbor”;³³ „Már nem vagyunk bátor, mert te sem vagy, Gábor.” A rajzolt kép tökéletes, de csaknem konkrétum nélkül való. Konkrét eseményre utal maga a kezdősor, Bethlen királlyá emelkedése, valamint az, hogy az anyagiasság nélkül való gazdagságban, a vagyon jótéteményekre fordításában Bethlen ellenpárja I. Rákóczi György és Vasile Lupu („De nem voltál te György, sem Lupuj e szerént”). Mindkettőre egyedül Kemény Jánosnál találunk párhuzamot. Ő megemlékezik mind arról, hogy Besztercebányán Bethlent királlyá választották, mind arról, hogy amikor a török által beiktatott havasalföldi fejedelem, Vasile Lupu és a trónkövetelő Matei Basarab között viszálykodás támadt, I. Rákóczi György az Erdély és a Porta közötti jó viszonyt kockáztatva támogatta a trónkövetelőt, pusztán a saját haszna végett: „... fejedelem-ségének talán második, legtovább harmadik esztendejében az havaselji állapotban kezdé magát egyvelíteni magános haszonért... Ez császár szakállában kapás és privatum commodum lőn kezdeti és fundamentuma az mi veszedelmünknek.”³⁴ Arról, hogy Lupu is a maga haszna miatt tette volna kockára a köz javát, Kemény szót sem ejt, az általa megrajzolt képben inkább Matei Basarabról lehet ezt elmondani.

28 Uo.

29 SZALÁRDI, *i. m.*, 90; MAROSVÁSÁRHELYI NAGY SZABÓ Ferenc, *Memoriale = Bethlen Gábor krónikásai*, *i. m.*, 215. stb.

30 KRAUSS György, *Leírása mind a hadi dolgoknak... = Tűzpróba*, 160; *Eigentliche Beschreibung...* = *Tűzpróba*, 173.

31 *I. m.*, 68.

32 Más változatokban „lompostól” ’némettől’, „némettől”.

33 Ezt a sort javította át legtöbbször és legtöbbszöféleképpen Rozsnyai. Az előző változatok: „Hol vagy? nem ládd-é, nyeg lator alatt jámbor”; „Nem látod, miként nyeg és mint sír sok jámbor”; „Vajha látnád, mint nyeg sajtoában sok jámbor”; „Van-é híred benne, miként nyeg sok jámbor”.

34 *I. m.*, 34; 171–172.

Ez Rozsnyai gondolata, aki mind a *Horologium turcicum*-ban, mind egyéb írásaiban sokszor kárhoztatta a *privatum commodum* üzését.³⁵

A Brandenburgi Katalinról szóló vers („Sütve tévé alád sánta szolgád, Balling...”) valószínűleg végig Katalin magánéletének bonyodalmairól beszél, mindössze egy hely vonatkoztatható esetleg az ország egészére („Elfogya miatta [ti. Csáky miatt] mind fenig, mind selling, Gazda is végre lön egy idegen cvincing”), bár a vers egészének magánéleti jellegét tekintve valószínűbb, hogy ezt is Katalin gazdaságára kell értenünk. Minthogy a vers nem az ország helyzetéről szól, a másutt jellemző idealizálásnak sem találjuk nyomát. Feltűnő azonban, hogy Katalin kudarcáért nem Katalint magát, hanem a Portát („Fárada melletted király bátyád, svecus, Amaz híres vitéz, Gustavus Adolphus, Szóla Portán érted, lenne tiéd a juss, De nem nyerheté meg a svecus legatus.”) és Csákyt hibáztatja („Elfogya miatta mind fenig, mind selling”; „De az oldaltanács addig szúra téged, Míg mindent kicsala, s koldulás lön véged.”).³⁶

Minthogy a rövid, három strófás vers kétszer is hivatkozik a Portára („Azt mondák Portán, hogy Csáky a farmatring”), úgy is tűnhetne, hogy teljes egészében portai értesülésekre támaszkodik. Annál is inkább számításba kell ezt vennünk, mivel Brandenburgi Katalinról nem sok történetíró írt összefüggő értékelést, s aki írt, az vagy több jót, vagy több rosszat jegyzett föl róla.³⁷ Ám a vers alapgondolata, hogy Katalin Csáky miatt elszegényedett, Erdély-szerte közsímt volt, több gúnyvers is született róla;³⁸ az 1641-ben született Rozsnyai ezeket még ismerhette. Még köztudott lehetett a gubernátor, Bethlen István és Katalin közti küzdelem is, amely a „Sógorod, vén Bethlen sokszor inte téged, S jól lesz vala dolgod, ha szavát bé végyed” sorokat ihlethette, hiszen a csaknem vérfürdőbe torkolló medgyesi országgyűlés³⁹ bizonyára sokáig emlékezetes maradt. A versnek ezek a részei tehát hazai forrásból, alighanem szóbeli hagyományból származnak. De a Ballingra, különösen a sántaságára vonatkozó utalás nem olyan jellegű, hogy megőrizhette volna a közös emlékezés, még ha talán Katalin munkácsi kudarcára emlékeztek is. Balling sántaságáról az írott visszaemlékezésekben ketten számolnak be: Szalárdi („Balling János, a munkácsi kapitány a köszvény miatt igen nyavalyásul volna, úgy, hogy székből kényszerítették magát hordoztatni”)⁴⁰ és Kemény; nála azonban a beszámolóban olyan mellézköngéje van,

35 Pl. „Privatum üzéstől elméd ha immunis, Jó célod jó vége legyen a superis” (*Horologium turcicum*, 83); „Privatum Commodum, Occultum Secretum, Longum Consilium Perdidit Regnum Hungarorum.” (*Naplója*, 3a.)

36 Jó lett volna, ha — egyebek mellett — ezt a verset is figyelembe vette volna BÁNKI Judit, amikor Brandenburgi Katalin védelmében a teljes magyar emlék- és történetírást nemzeti elfogultsággal vádolta meg, l. *Brandenburgi Katalin az erdélyi fejedelemségben*, TörtSz, 1994, 311–326.

37 Pl. KEMÉNY, *i. m.*, 106–150; SZALÁRDI, *i. m.*, 129–131; TOLDALAGI Mihály *Emlékezetül bagyott írása = Bethlen Gábor krónikásai*, 153–156 (értékelő megjegyzése alig van); KRAUSS György, *Erdélyi krónika = Bethlen Gábor krónikásai*, 190, 194–195.

38 ItK, 1897, 49; *Horologium turcicum*, 248.

39 KEMÉNY, *i. m.*, 124; TOLDALAGI, *i. m.*, 154.

40 *I. m.*, 233.

mintha Balling köszvényének egy része tettetés, de legalábbis időleges, lelki eredetű betegség lett volna. Miután sikerrel védelmezte meg Munkácsot az azt kézre keríteni kívánó Katalintól és Csákytól, és visszakapta Csákyéktól elfogott fiát és vejét is, három napig tartott Munkácson a vigalom: „Balling, kit azelőtt székből hordoztanak vala fejedelemszögy ott lételekor, osztja vala a táncot, s járja is vala, kobzát is elővette, kinek az akkori időben leghíresebb mestere vala.”⁴¹

Két fejedelemnek szentel Rozsnyai hosszabb, öt strófás verset: a két Rákóczi Györgynek. A két vers más tekintetben is összetartozik. E két fejedelemnek — a jelen felé közeledve — nem eszményíti sem a személyiségét, sem az uralmát, bár ezen belül is van fokozatosság: I. Rákóczi Györggyel szemben jóval kevésbé kritikus.

A róla szóló vers („Hol vagy, pénzgűjtéssel híres, gazdag gazda...”) a fejedelem országzászlójának két alapvető elemét emeli ki: gazdálkodását és hadviselését. A gazdálkodó Rákóczi Györgyről a közismert „jó gazda” képet részletezi; megítélésében nem következetes. Előbb fölroja neki, hogy a maga hasznáért kifosztotta az országot („Kihordád pénzünket Patakra s Munkácsra, Marada rólad ránk csak rongyunk galléra”), azután megdicséri mint a leszármazottakat gazdagító, okos pénzgűjtőt („Nem volt haszontalan, gyűlt pénzed fiadnak, Mert aki olvassa azt, fia fiadnak...”). Működését a haza számára — kissé logikátlanul, közvetlenül a kifosztás emlegetése után — hasznosnak ítéli: „Igaz, jó öreg György, valál jó őrálló, Haza s nemzet körül szemes talpon álló...” A versben e vonatkozásban erős a szépítő tendencia: itt nem emlegeti, amit a Bethlen Gáborról szóló versben mint negatív példát hozott föl, a privatum commodum üzését; a *Történet dolgok* apró bejegyzéseiben is csípősebben fogalmazott: „Nagy fősvént soha ennél több jó végűt nem olvastam.”⁴² Mindössze két sikertelen elemét említi uralkodásának: a szövetségi rendszer kiépítésének elmaradását, ez Rozsnyai szerint sem I. Rákóczi György hibája („De potens szomszédod nem vala duráló...”), valamint a lengyel aspirációkat: „Successio kül is valál pratendáló.” Ez, noha következményeire nem céloz, szemrehányó hangú bírálat.

Hadviselését sikeresnek tartja, de nem átgondolt politikája vagy hadvezéri tehetsége, hanem az Istentől ajándékozott szerencse miatt: „Istennél szerencsed oly nagy mértékben volt, Minémű előtted egy princepsben sem volt...” Uralma jó oldalának a „szép s csendes regnumot” tartja, ennek oka pedig az, hogy Erdély mindkét ellenségével szemben meg tudta őrizni az ország épségét: „Ki vont két császárral ujjat, hogy meg nem holt...”; „Harcolál, s jól kötél elsőbben szultánnal, Hasonlót követél a más nagy császárral, Így bánál te kétszer mind konttyal, kalappal...”⁴³ Hasonló módon összegzi I. Rákóczi György uralkodását a *Történet dolgok* példányaiban is: „Illyen György vagy nincs, vagy mi nem találunk, ki hol

41 I. m., 150. Minthogy a „Sütve tévé alád” kifejezés értelmét mindeddig nem sikerült megfejtenem, nem tudom megítélni, van-e a szólásnak köze Balling betegségéhez vagy tettetéséhez.

42 II. Apafi Mihálynak ajánlott példány, 65b.

43 A Szepesi Jánosnak ajánlott kézirat (Tiszáninneni Ref. Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, Kézirattár, 108, 93) széljegyzete szerint „konty török, kalap német császárt jelent.”

egyik, s hol másik császár szakállába kapva is földét csak egy talpalatnival is nemcsak nem fogyatta, sőt mindenik császárnak impedimentumával is szaporította országát is s tárházát is”;⁴⁴ „Ilyen György kellene sok, kinek mindkét Porta lévén ellensége soha hostiliter egyikkel sem tapodtatta határát.”⁴⁵ Fontos azonban, különösen a következő, II. Rákóczi Györgyről szóló vers szempontjából, hogy ez az egyensúly csak látszat volt, nem erőn, szövetségi rendszeren, az ország virágzásán alapult, hanem az Istentől ajándékozott szerencsén; magát a két császár szakállába kapást Rozsnyai oktan kockáztatásnak tartja, amelyet csak a véletlen fordított jóra, erre utal, hogy az „ujjhúzást” és a „csendes regnumot” mindig ellentétként ábrázolja: „Ki vont két császárral ujjat, hogy meg nem holt? De rajtad mind így is nem lőn sem rés, sem folt”; „Így bánál te kétszer mind konttyal, kalappal, S mégis jól halál meg, szép s csendes regnummal.”

I. Rákóczi György uralma, Rozsnyai ifjúkorának közelmúltja lévén, különösen a két legismertebb oldalának, a gazdálkodásnak s a hadviselésnek megítélésében nem igényelt Rozsnyaitól történeti bűvárlatot. Mégis itt találjuk a fejedelemlerek s az emlék- és történetírás között a legpontosabb szövegegyezést. A „Kihordád pénzünket Patakra s Munkácsra” sor tökéletesen egybecseng Kemény János megfogalmazásával: „Ez vajdáknak idejében többet százezer forint dutkánál feje a fejedelemler; egy részét ideig Fogarasban tartván megjüvendölte vala Serédi István, hogy annyi pénzt s olyan erősséget nem fognának sokáig én kezem alatt Erdélyben tartani; s úgy is lőn, hogy ottan hamar kihordák, takaríták több Erdélyben gyűjtött kincssel együtt Patakra s Munkácsra.”⁴⁶ Ennek az egybeesésnek ismeretében érdemes földélni Kemény már említett körmondatát Bethlen Gáborról, ahol a dicséretök között az is ott szerepel: „mindkét hatalmas császárokat is in aequilibrio tartja vala magához és hazájához.”⁴⁷ Mindemellett jól látható, hogy Rozsnyai kritikája I. Rákóczi György iránt jóval kevésbé éles, mint Keményé.

A II. Rákóczi Györgyről írott vers („Híred vala nagyobb világon, mint erőd...”) egyedülálló a portrésorozatban. A 21 soros versben a szerző összesen két félsornyi jót tud mondani hőséről („Ha Hector voltál is...”; „... léssz vala másodsor Achilles”), az összes többi csípős hangú bírálat. II. Rákóczi György az országvesztő fejedelemler; bukását nem véletlen, nem a szerencse elfordulása okozta, hanem önnön nagyraégyása, oktan elbizakodottsága. A vers ott veszi föl a gondolatök fonalát, ahol az előző elejtette: a látszategyensúlynál, amit nem alapozott meg semmi. A fejedelemler elbizakodottságáért — enyhítő, de nem mentő körülményként — tanácsadóit hibáztatja: „De mást monda Sebes s Boros, két jó hősöd; Napkelet s nyugat fél tőled, tőlök bévőd...” A két császár elleni harc már apja részéről is kockázatos volt, s csak a szerencse miatt koronázta siker. II. Rákóczi György a mindkét császár elleni harcba, minthogy neki nagyobb volt a híre, mint az ereje, belebukik: „Napkelet s nyugat fél tőled, tőlök bévőd, De contrát fúva ki Váradon agyvelőd. Ha Hector voltál is, sok

⁴⁴ II. Apafi Mihálynak ajánlott példány, 65b.

⁴⁵ A Sárosi Jánosnak ajánlott kézirat másolata, OSZK, Fol. Hung. 86, 121a.

⁴⁶ *I. m.*, 172.

⁴⁷ *I. m.*, 99.

volt két Hercules, Fél csapás két császárt nem vág le...” Ám ebben a bukásban nem kaphat rokonszenvet, mert a bukás folyamatának egyes szakaszaiból nem tanult, nem állt meg útján, így ő sem vétlen áldozata a végzetnek, hanem joggal bűnhődő bűnös. Rozsnyai kiváló drámai ötlettel úgy ábrázolja, hogy Isten háromszor ajánlotta föl neki a visszafordulás, a megbánás lehetőségét („Megkínála Isten tégedet háromszor...”): először Szelepcsényi György és Homonnai Drugeth György által, akik a Habsburg-császár nevében akarták visszatartani őt a lengyelországi hadjárattól, másodsor a Lengyelországban ráért tatár csapás által, harmadszor a nagyvezér Jenőből Váradra küldött ajánlata által: ha megalázza magát, ő megbékélteti a török császárral. A fejedelem mindhárom lehetőséget elutasította: „De vak Isten nélkül akárki mindenkor.” Ez a leghangsúlyosabb sor, a záró négysoros strófára ráverő ötödik sor, a végső tanulság: II. Rákóczi György elvakultságában nem akarta megismerni Istent a sorscsapásokban, ezért kellett buknia.

Mínthogy ezúttal csupán Rozsnyai fejedelemportréinak lehetséges forrásait keressük, csak mellékesen jegyzem meg: a drámai ötlet, a bűn-bűnhődés gondolata kiváló, a megvalósítás azonban nem, a vers belső szerkezete hibás. Rozsnyai ugyanis *előbb*, a 3–4. strófában részletezi Isten harmadik visszatérítő intését, a nagyvezér jenői üzenetét, Barkóczi László kezeskedését („Kész veled elmenni, életével kínál...”), a hibás anyai befolyást („De potiorb lőn itt a konty a kalpagnál S a pataki tanács Barkóczi Lászlónál...”) s az azt követő bukást („De nem kelle a jó, s ám veszünk Gyalunál”), és csak *utóbb*, az 5. versszakban foglalja össze a drámai gondolatot, Isten három intését s a végső tanulságot tömör sorokban (de olyan tömörekben, hogy a történeti források nélkül meg sem érthetjük). De hát érthető: ez volt Rozsnyai büszkesége, a történelmi tény, amit Mehemed aga közvetítésével Zülfikár aga visszaemlékezéséből megtudott, s a *Történt dolgok* példányaiban egyre hosszabb, 1–2–2,5 foliónyi szövegezésben kidolgozott: a nagyvezér jenői üzenetének tartalma.⁴⁸ A költő nem tudott ellenállni az általa föltárt, eredeti történeti ismeretnek, inkább föláldozta a vers belső kompozícióját, drámai hatását, a bűnhődés fokozó lépcsőit: a történetíró fölébe kerekedett a lírikusnak.

48 „A nagyfogú vezér ellenben azon [hareall], hogy a vétett fejedelmet urával, császárával mint gráciáztathassa meg; evégre Rákóczi Györgyöt Jenő alá táborra hívatta obsequiumra. Ezt a húst sokféle lével főzik Váradon s Patakon, de senki nem vetett jobb borsot belé, mint ama extraneus Barkóczi László, ki tanácsa mellé életét ígérve javallja vala a szegény fejedelemnek a gráciáért a török császár köntöséhez való personalis adhesiót...” (MTAK Kézirattár, Tört. 2-r. 101, 103b); „... Mehemed aga nékem azt beszéli vala:... Barkóczi László ott lévén akkor Rákóczi Györggyel eléggé sarkantyúzá a fejedelmet, hogy menjenek el... Itt a katonaember melléje áll vala a katonatanácsnak, ha Patakról mást ne izenjen anyánk, melyet meg is bánánk Gyalunál. Úgy mondja volt osztán a fővezér,... hogy ha akkor Rákóczi György szót fogadjon, magával a Portára bévivén a legnagyobb pompával juttatta volna szembe a török császárral, hogy... fényesebben ültesse bé az erdélyi székebe...” (Kornis Zsigmondnak ajánlott autográf kézirat, MTAK Kézirattár, Tört. 2-r. 150, 99a.)

Ez a vers szintén nem tartalmaz az ország sorsára nézve következtetést, mindvégig II. Rákóczi György személyiségéről, lelki bűnéről és bűnhődéséről beszél. A fejedelem vétkének és az ország sorsának összekapcsolódása azonban oly egyértelmű lehetett, hogy Rozsnyai fölöslegesnek tarthatta külön kiemelését, ahogy a *Történi dolgok*ban ugyane résznél elutasítja az indoklást: „erre, minthogy sokan vagy érzik, vagy tudják, nem kell tanú.”⁴⁹

A saját maga által föltárt történeti elemeken túl van a versnek néhány olyan adata, amely föltehetően hazai hagyományból származik. Ilyen a két rossz tanácsadó, Sebes és Boros szerepe. Mindketten szerepelnek mind Kemény, mind Szalárdi művében, s mindketten az elítélően emlegetett rossz tanácsadók között.⁵⁰ Ám a történetírók szerint a fejedelem e kedvelt belső emberét *Sebesi* Miklósnak hívták. A *Sebes* névalak őrizhet hibás szóbeli hagyományt, származhat írott forrás hibájából vagy félreolvasásából, de végül is lehet a költő szabadsága — kevésbé eufemisztikusán: szótagszámkényszer, éppen úgy, mint a túltömörített utolsó versszak második sora: „Szelepcs s Homonn által első indulatkor...” A másolók túlnyomó többsége jelezte e két szó rövidítés-voltát, a versszak egyetlen autográf változata a Kornis Zsigmondnak ajánlott példányban rövidítésjelet nem tesz a szavak után, így nem is segít választani a lehetőségek között. A két követ közül egyébként Szelepcsényi nevét közli Bethlen János⁵¹ és Enyedi István;⁵² Petrityvity Horvát Kozma viszont hármat nevez meg: az említett kettőn kívül „Rákóczi Lászlót, akivel csaknem egytestvér volt.”⁵³ Minden bizonytalanság mellett ez inkább azt erősíti meg, hogy nem ezekből a forrásokból merítette Rozsnyai az adatát.

A versben fölhasznált többi történeti adat nincs segítségünkre vagy azért, mert Rozsnyai saját gyűjtéséből származik, vagy azért, mert egyelőre megfejtetlen („Annyit keresett volt néked csak a köles...”),⁵⁴ vagy azért, mert lehetett közismert, mint Rákóczi sebesülése, ami Rozsnyainál manierista ízű, bizarr képben jelenik meg: „De contrát fúva ki Váradon agyvelőd.”⁵⁵

A felsorolt egybeesések nagyon különböző jellegűek és fajsúlyúak, ezért különbözőképpen és óvatosan kell értékelnünk őket.

A Kemény János *Önéletírásával* mutatkozó szövegegyezések (elsősorban a Szent István–Mátyás–Bethlen párhuzam és a „Kihordád pénzünket Patakra s Munkácsra” sor) nem keletkezhettek véletlenül. Ezek azt föltételezik, hogy Rozsnyai

49 MTAK Kézíráttár, Tört. 2-r. 101, 103b.

50 KEMÉNY, *i. m.*, 302–303; SZALÁRDI, *i. m.*, 320, 322–323, 345–346, 557–558.

51 *Erdély története 1629–1673*, utószó és jegyz. JANKOVICS József, Bp., 1993, 28.

52 *II. Rákóczi György fejedelem lengyelországi útjának és háborújának alkalmatosságai = Apa és fiú: 1630–1661*, Bp., [1942], 84 (Erdély Öröksége, 5).

53 *Önéletírása = Apa és fiú*, 108.

54 A II. Apafi Mihálynak ajánlott példányban a ráragasztott színes papír alatt a sornak ez a változata áll: „Olly rakás volt nállad csak két xx köles” (70b).

55 Ugyancsak az Apafinak ajánlott példányban: „De contrát fúva ki megszakatt agy-velőd.” Hogy Rákóczi agy-, illetve koponyasérülést szenvedett, arról Szalárdi és Bethlen János számol be („az agykaponyája éppen általszakadva volna”, *i. m.*, 556; „az egyik [seb] megsértette az agyát is”, *i. m.*, 68).

olvasta Kemény *Önéletírását*; ezt elfogadva az is valószínűnek tűnik, hogy a kisebb szövegszerű vagy gondolati egybeesések (Báthory és a dámák kapcsolatának értelmezése, a két császár egyensúlya, I. Rákóczi György és Vasile Lupu együtt emlegetése a privatum commodum kapcsán) is születhettek ugyancsak Kemény műve nyomán. A Kemény kéziratáról készült másolatok nem voltak olyan ritkák Erdélyben, hogy a történeti érdeklődésű, sok nemesi és főúri családdal jó kapcsolatot tartó török deák ne jutott volna hozzájuk. Több adatbeli, de főleg szemléletbeli egyezés, főleg a Báthory Zsigmondról és Gáborról alkotott portrék esetében, erősen valószínűsíti, hogy Szalárdi művét is ismerte; ennek módját nem tudjuk megjelölni, mivel Szalárdi kéziratának sorsa nem ismert. Néhány kéziratot még gyanúba vehetnénk, pl. Mikó Ferencét, Szepsi Laczkó Mátéét, Enyedi Istvánét, a fejedelemportrék szövege azonban nem szolgáltat elegendő bizonyosságot egyik mellett sem. Néhány esetben portai értesüléseire (Brandenburgi Katalin, II. Rákóczi György), olykor talán hazai szóbeli hagyományra támaszkodott (Brandenburgi Katalinnak Csákyhoz, ill. Bethlen Istvánhoz való viszonya; esetleg a II. Rákóczi György-portré egy-két vonása, a megfejtetlen „köles” utalás). Forrásait azonban minden esetben önállóan kezelte, olykor azért, mert talán félreértette (Vasile Lupu, a törvényes uralkodó küzdelmét a trónon maradásért), többnyire azonban azért, mert a saját történelemfölfogása más volt, mint forrásaié.

Rozsnyai alapvető élménye Erdély romlása, hanyatlása, az elmúlt évszázad a szemében a fokozatos pusztulás ideje volt. Idealizálja a múltat, minél régebbi a múlt, annál erősebben, s még akkor is, ha forrásától erre ösztönzést nem kap. E fejedelmi uralmak az ő számára az erdélyi történelem lehetőségei, amelyek jórészt véletlenek miatt buktak el (Bocskay és Báthory meggyilkolása), de néha a fejedelem eljátszotta a lehetőséget, s meg is bűnhődött érte (Báthory Zsigmond, II. Rákóczi György). Célja a jelennel kontrasztot alkotni, ennek néha egyedi, bár kevésbé költői kifejezést talál (szalonna-sódor, orja). A jelenhez közeledve azonban a kép egyre sivárabb, kifosztottabb: Brandenburgi Katalin még csak maga szegényedett el, de I. Rákóczi György már kitakarította az országot, fia pedig végromlásba döntötte. Ez a gondolat megkövetelte, hogy a versek a fejedelmek uralkodási rendjében bizonyos fokozatosságot mutassanak, így rajzolt Báthory Zsigmondról, Báthory Gáborról szebb képet, mint bárki más, Brandenburgi Katalin ábrázolása a magánélet egyoldalúsága miatt visszafogott, az I. Rákóczi György-portré mértéktartóbb, mint Keményé, de kritikusabb, mint Szalárdié. A *Történi dolgok* betoldásai, kommentárjai hasonló képet, fölfogást sugároznak. Mindezt egybevetve történelem- és jelenszemléletéből ugyanazt a következtetést vonhatjuk le, amit *Naplója*, *Önéletírása* szövegéből is: Rozsnyai, az Apafi-udvar neveltje, frissen érkezett szolgálattevője minden bizonnyal lojális volt fejedelméhez, de illúziói nem voltak felőle.

Átalakította forrásait Rozsnyai úgy is, mint költő. Úgy formálta meg anyagát, hogy egy-egy portré költői értelemben legyen kerek és egész. Az így kialakított belső kompozíció a szerencse — eljátszás, remény — csalódás, bűn — bűnhődés íveire épül: a történelmi tényeket költői (erkölcsi) igazságnak rendelte alá. Csak a II. Rákóczi

Gyögyről szóló versben volt fontos számára a történelmi igazság, meg is sínylette a költői kompozíció.

Rozsnyai történetíró akart lenni, de a *Történt dolgok* dokumentumaiban, kommentárjaiban soha nem ment túl II. Rákóczi György uralkodásán. Még memoárjában, az *Apafi Mihály Érsekújvár alá menetelében*⁵⁶ is csak fejedelme uralmának legelső jelentős eseményét örökítette meg. Jelenéről a fejedelemportrékban hagyott ránk képet: a hajdanvolt gazdagság, remények, siker ellentétéről, a pusztulás, szegényedés folyamatának végpontjáról, keserűségről és kifosztottságról. Műveket ajánlott az Apafiaknak, de portrét nem írt róluk. A lírikus többet mondott el, mint a történetíró.

⁵⁶ Kiad. SZILÁGYI, *i. m.*, 359–385.

SZABÓ ANDRÁS
Szenci Molnár Albert Sziléziában

1615. április 28-án (a régi naptár szerint) — miután eldőlt, hogy nem maradnak Magyarországon vagy Erdélyben — Szenci Molnár Albert feleségével és mostohalányaival együtt Nagyszombatból Sziléziába indult. Május 5-én érkeztek meg Boroszlóba (Breslau, ma: Wrocław), ettől kezdve — Naplója tanúsága szerint — Szenci Molnár látszólag céltalanul utazgatott Szilézia és a Brandenburgi Választófejedelem-ség területén.¹ A Napló új kiadásának előkészületei, újrafordítása, jegyzetekkel való ellátása közben többek között ez a három hónapos átmeneti időszak is teljesen új megvilágításba került, a száraz adatok és nevek megelevenedtével eddig nem sejtett összefüggésekre sikerült rábukkanni.

Az egyik kulcsfigurával, Tobias Scultetuszal, megérkezésük másnapján össetalálkoztak, 1615. május 6-án szombaton nála ebédelt Boroszlóban az egész család, s tíz aranyat is kaptak tőle. Nem ez az első alkalom, amikor Scultetus felbukkan a Naplóban, 1614. november 29-én Bécsben találkozott vele először Szenci Molnár, s úgy említi, mint rokonát.² Nyilvánvalóan felesége, Kunigunda Ferinaria révén lehetett csak a rokona, a családfa alaposabb ismerete nélkül csak találgatni tudunk, hogy az apai (Ferinarius, azaz Wildpräter) vagy az anyai (Cruciger) ágról.³ Ez a bécsi találkozás december 1-jén szintén pénzadománnyal végződött, s talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt feltételezzük, hogy ekkor dőlt el, hogy a tavaszi útirány

1 SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója, levelezése és irományai*, kiad. DÉZSI Lajos, Bp., 1898, 70–72.

2 DÉZSI, *i. m.*, 65.

3 Kunigunda apja, Johannes Ferinarius (1534–1602) a sziléziai Feristadtban volt rektor, rövid ideig a wittenbergi egyetemen is tanított, majd a marburgi akadémia professzora lett. Apai nagyapja, Jakob Ferinarius (Wildpräter) szintén Sziléziában, Stephansdorffban és Neumarckban volt lelkész és 1566-ban halt meg. Kunigunda anyja, Magdalena Cruciger, Johannes Ferinarius második felesége volt, az ő apja, Caspar Cruciger wittenbergi professzor és reformátor, akin keresztül Szenci Molnár Albert a Luther-családdal is rokonságba került. Még egy rokont ismerünk: Georg Cruciger marburgi professzor (1575–1637) egy unokatestvér volt. A családfa többi része az alapvető kézikönyvek alapján nem deríthető fel, ehhez külön ilyen irányú kutatások kellenének.

Szilézia lesz. Kicsoda is ez a Tobias Scultetus? Nevét hiába keressük a német életrajzi lexikonokban,⁴ az általam összeszedett töredékes adatok azonban azt sugallják, hogy ez inkább a lexikonok hibája. 1565. október 29-én született Oschatzban (Drezda és Lipcse között), ifjúságáról és tanulmányairól semmit sem tudunk.⁵ Már mint magiszter iratkozott be 1593. július 4-én a heidelbergi egyetemre, itt összebarátkozott Janus Gruterusszal (Jan de Gruytere), a németalföldi származású professzorral, az egyetemi könyvtár, a nevezetes Palatina utolsó őrével. Egy esztendő múlva, 1594 nyarán, latin verseskötete jelent meg itt, melyhez többek között Gruterus és Johannes Posthius írt üdvözlőverset.⁶ Ezek után ismét eltűnik a szemünk elől, jogi doktorátust szerzett és nagy hivatali karriert futott be, élete végén mint „Tobias von Bregoschütz und Schwanensee” udvari tanácsos, sziléziai kamarai ügyvéd és palotagróf lett, akinek háza volt Boroszlóban és Beuthen an der Oderben (ma: Bytom Odrzański). Gazdasági-jogi tárgyú művén (*Tractatus sive discursus de fisco et fiscalibus*) túl továbbra is írt latin verseket (példának okáért a sziléziai késő humanizmusra olyannyira jellemző horatiusi paródiákat), s természetesen szoros kapcsolatban állt művelt kortársaival (levelezett például Janus Gruterusszal) és a helyi szellemi központokkal. Fennmaradt arcképe, melyet Ägidius Sadeler metszett rézbe, s Nürnbergben jelent meg 1610-ben Johannes Kepler hatsoros latin versének kíséretében.⁷ 1620. április (más forrás szerint június) 26-án halt meg Boroszlóban.

Szenci Molnár Albertnek, miután rokonával találkozott, az volt az első dolga, hogy elhelyezze a családját, ezért Boroszlóból Görlitzbe utaztak, ahol az 1609. február 2-án elhunyt városi jogtanácsos, Andreas Schöps⁸ özvegye tíz hétig ingyen szállást

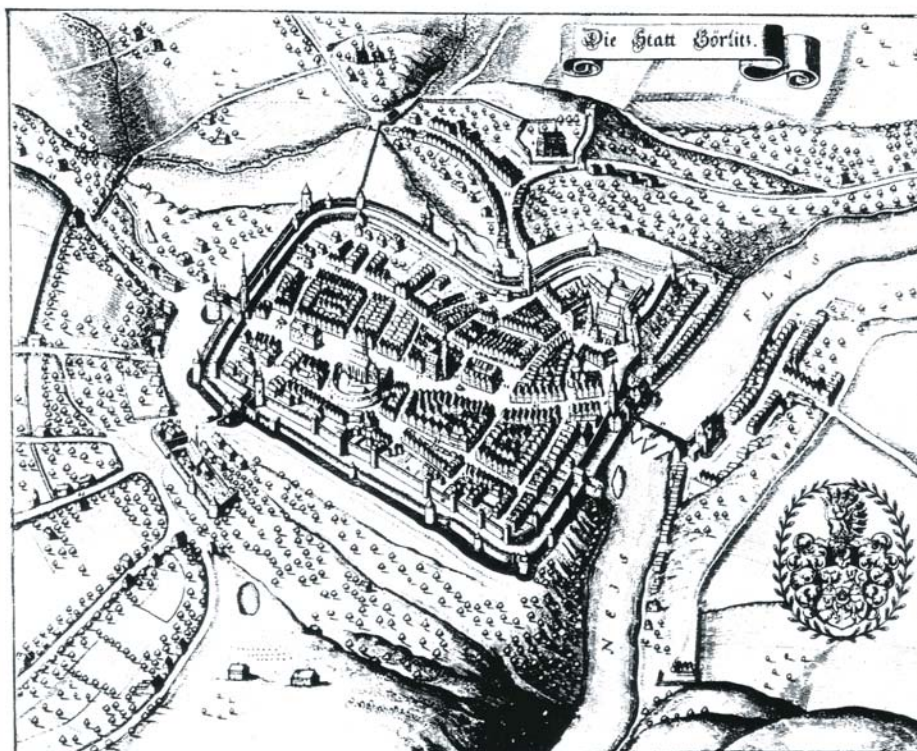
4 Az általam átnézett életrajzi lexikonok: *Allgemeine Deutsche Biographie*, 1–65. Band, Leipzig (und München), Duncker und Humblot, 1875–1912 (a továbbiakban: ADB); *Neue Deutsche Biographie*, hrsg. von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1–16. Band, Berlin, Duncker und Humblot, 1953–1990; *Deutsches Biographisches Archiv*, Microfiche Edition, hrsg. von Bernhard FABIAN, bearbeitet unter der Leitung von Willi GORZNY, München, K. G. Saur, é. n. (e gyűjtemény kevésbé ismert és hozzáférhető lexikonok adatait is összesíti; a továbbiakban: DBA).

5 A kevés fellelhető adatot lásd: Nicolaus HENELIUS ab Hennefeld, *Silesiographia renovata, necessariis scholiis observationibus et indice aucta*, Wratistlawia et Lipsia, 1704, I, 473–474; II, 1205; Johann Heinrich ZEDLER, *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste...*, 35. Band, Schle-Schwa, Leipzig und Halle, 1743, 7772.

6 Tobia SCULTETI Ossitiensis *Subsecivorum poeticorum tetras prima...*, Myrtilleti ad Nicrum, Abraham Smesmann, 1594. Példánya: Wolfenbüttel, HAB, 157.20.Poet(2). — A kötetben egy bizonyos Váci János albumába írt vers is szerepel. Mivel ilyen nevű heidelbergi diákot nem ismerünk, valószínűleg eltévesztette a nevet és Váci Gergelyre gondolt.

7 Gerhard DÜNNHAUPT, *Personalbibliographien zu den Drucken des Barock*, zweite verbesserte und wesentlich vermehrte Auflage, Dritter Teil, Franck-Kircher, Stuttgart, Anton Hiersemann, 1991, No. 2282. — A negyedréti alakú egylapos nyomtatvány egyetlen ismert példánya magántulajdonban van, így azt nem láthattam.

8 A Napló csak ennyit ír: „Schepsiana vidua”. Andreas Schöps 1570-ben Marburgban tartott

Görlitz

adott Kunigundának és lányainak. Innen egyedül indult tovább, a célja nyilvánvalóan az álláskeresés volt. Először ismét Scultetust kereste fel (ezúttal Beuthen an der Oderben), majd a Napló szűkszavú feljegyzése szerint pünkösd napján, május 28-án Carolathban (ma: Siedlisko), Schönaich báró várkastélyában néhány skót kereskedővel együtt istentiszteleten vett részt és úrvacsorát vett,⁹ ez alkalommal Jeremias Colerus udvari lelkész egy könyvet, Béza kommentárjait az Újtestamentumhoz, ajándékozott neki. Néhány nap múlva már továbbindult Beuthenből Frankfurt an der Oder felé, ami azt jelenti, hogy a remélt állást nem kapta meg vagy nem akarta elfoglalni. Mi volt ez az állás, s mi lehetett az ügy háttere? Erre a későbbiekben bőségesen vissza fogok még térni, most inkább kövessük a további eseményeket. A következő álláslehetőség a Brandenburgi Választófejedelemségben várt volna Szenci Molnár Albertre, akinek különös érzéke volt ahhoz, hogy mindig oda menjen, ahol

előadásokat (innen jöhetett az ismeretség Kunigundával!), 1597-től Bautzenben volt városi jogtanácsos, s 1606-ban költözött Görlitzbe. Lásd: DBA.

⁹ Lásd a naplókötetben fennmaradt összesítést arról, mikor és hol vett úrvacsorát: DÉZSI, *i. m.*, 85.

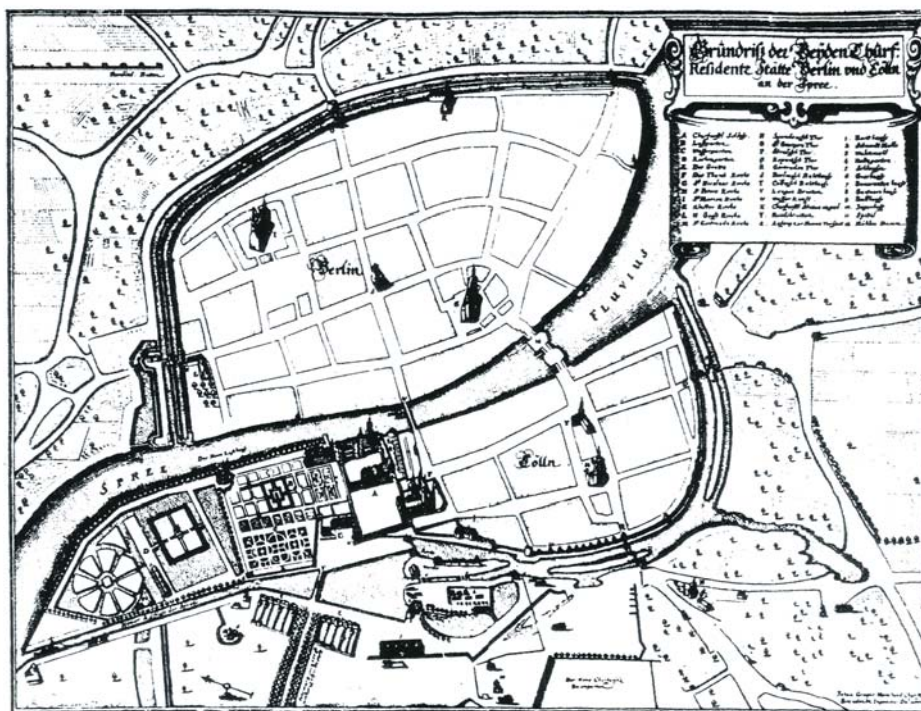

Frankfurt an der Oder

történik, változik valami, s hogy azokkal találkozzon, akik fontos, érdekes egyéniségek. Itt is jelentős fordulat történt nemrég: János Zsigmond brandenburgi választófejedelem egy hosszabb folyamat betetőzéseként 1613 végén hivatalosan is bejelentette, hogy áttért az evangélikus vallásról a reformátusra. Németországban a korábbi hasonló esetekben ebből az egész terület vallási átállása következett, Brandenburgban is megpróbálkoztak vele (ezért égető szükségük volt református lelkészekre és tanárookra), azonban a fejedelem később kompromisszumot kötött a változásnak ellenálló lutheránusokkal, először jött létre két nagy protestáns felekezet „békés egymás mellett élése”, s ez a fejlemény maradandó hatással volt Brandenburg és Poroszország egész történelmére.¹⁰

1615. június 3-án érkezett Szenci Molnár az oderai Frankfurtba, ahol másnap Christoph Pelargus (1565–1633) prédikációját hallgatta meg, s délután személyesen is beszélt a prédikátorral. Pelargus a teológia professzora volt az egyetemen,

¹⁰ Az eseménynek jelentőségéhez illő nagy szakirodalma van. Az általam használt összefoglalás (Der Glaubenswechsel Johann Sigismunds von Brandenburg): Hans LEUBE, *Kalvinismus und Luthertum im Zeitalter der Orthodoxie*, Leipzig, 1928, 73–100.

Berlin és Köln a 17. században

ugyanakkor a frankfurti Mária templom elsőpapjának és Mark Brandenburg szuperintendensének tisztét is viselte. Kezdetben melanchthoniánus nézeteket vallott, majd egyre közelebb került a református hitvalláshoz, s nagy szerepet játszott választófejedelme áttérésében. Bármennyire támadták is a lutheri oldalról, személyében és tisztségei révén a két nagy protestáns felekezet egyfajta korai szervezeti uniója valósult meg.¹¹ Június 5-én a fürstenwaldei dóm azóta elpusztult szószékének feliratát másolta be Szenci Molnár a Naplóba,¹² aztán megérkezett a fővárosba, amelynek a Spree folyótól északra fekvő részét Berlinnek, a délre fekvőt pedig Köllnnek hívták. Egy hetet töltött itt, s hogy milyen körökben forgolódott, azt jól mutatja, hogy június 13-án a választófejedeleme református udvari prédikátorának, Martin Füsselnek a kíséretében utazott tovább.¹³ Úticéljuk az 1607-ben alapított joachimstali választófe-

¹¹ ADB 25, 328–330.

¹² A szószék a kálvinisták (kryptokálvinisták) elleni felirattal valószínűleg az egykori reneszánsz oltárral egyidőben, 1576-ban készült, a viharos sorsú dóm legutóbb a második világháborúban égett porig. Vö. Ernst BADSTÜBNER, *Stadtkirchen der Mark Brandenburg*, Berlin, Evangelische Verlagsanstalt, 1982.

¹³ Martin Füssel (Görlitz, 1571. november 23.–Berlin, 1626. szeptember 13.) Wittenbergben

jedelmi gimnázium volt,¹⁴ ahol a tanulók három napig tartó vizsgáján vettek részt, jelen volt a már megismert Christoph Pelargus mint az iskola vizitátora, valamint Franz Omich orvosprofesszor, a frankfurti egyetem rektora. Az esemény jelentőségét kiemelte, hogy a szomszédos grimnitzer várban tartózkodott a választófejedelem, János Zsigmond, aki június 17–18-án vendégül is látta Szenci Molnárt. Ehhez az eseményhez kapcsolódik a Napló kevés művészeti élményt rögzítő feljegyzéseinek egyike, mely az ebéd közben hallgatott változatos zenét, illetve az utána megnézett komédiát említette meg. A ki nem mondott, de mégis nyilvánvaló cél egy tanári állás lett volna Joachimstalban, a meleg fogadtatás láttán az az érzésünk, hogy a választófejedelem közvetlen környezete felajánlotta ezt hősünknek, aki azonban szemmel láthatóan vonakodott, ez esetben valószínűleg azért, mert nem kedvelte a két nagy protestáns felekezet közötti vitákat,¹⁵ amire pedig itt számítani lehetett.

Mindezek után nem maradt más, mint visszatérni a családhhoz, Sziléziába. Június 19-én az udvari prédikátorral, Martin Füssellel érkezett meg Berlinbe, innen a fiával, ifjabb Martin Füssellel utazott tovább az Odera menti Frankfurtba. Hat napig tartózkodott itt, ezalatt beérte őket a Füssel család többi része, akik úton voltak Beuthenbe, ugyanis a feleség, született Dorothea Titus, testvére, ifjabb Peter Titus (Titz) ott volt lelkész és teológiaprofesszor.¹⁶ A frankfurti templomban találkozott össze Szenci Molnár egy sziléziai lelkésszel és szuperintendenssel, Johann Puchner-

tanult és 1592. augusztus 8-án szentelték itt a sziléziai Claden lelkészévé (Szenci Molnár Albertet már innen ismerhette), 1612-ben a kryptokálvinisták menedékében, Zerbstben lett szuperintendens, majd 1614-től haláláig Berlinben volt udvari prédikátor és a dóm lelkésze. Vö. Otto FISCHER, *Evangelisches Pfarrerbuch für die Mark Brandenburg seit der Reformation*, I–II. Band, Berlin, Verlag von E. S. Mittler und Sohn, 1941.

14 A joachimstali választófejedelemi gimnáziumot (Fürstenschule) 1616-ban alakították át református szellemben, később a harmincéves háború küzdelmei során kétszer is elpusztították (1633-ban és 1636-ban), maradványait 1647-ben Berlinbe helyezték át és egyesítették a köllni református iskolával. Vö. Lieselott ENDERS, *Historisches Ortslexikon für Brandenburg*, Teil VIII, *Uckermark*, Weimar, Hermann Böhlau Nachfolger, 1986 (Veröffentlichungen des Staatsarchivs Potsdam, Band 21).

15 Valószínűleg ezért hagyta ott korábbi állását Batthyány Ferenc birtokain. Vö. KOVÁCS József László, *Molnár Albert Magyarországon (Első letelepedési kísérlet: 1613–1615)*, *Studia Litteraria* (Debrecen), 13(1975), 11–21. — Valószínűleg ez lehetett az oka annak is, hogy olyan gyorsan otthagya a Szilézia utáni első állomáshelyet, Amberget, ahol szintén heves ellentétek jellemezték a két protestáns felekezet viszonyát. Vö. Johan Baptist GÖTZ, *Die religiösen Wirren in der Oberpfalz von 1576 bis 1620*, Münster, Verlag der Aschendorffschen Verlagsbuchhandlung, 1937.

16 Ifjabb Petrus Titus (Beuthen an der Oder, 1582. október 30.–Uo., 1618. január 3.) Boroszlóban, Görlitzben és az oderai Frankfurt egyetemén tanult, az utóbbin magiszteri fokozatot is szerzett. 1612-től Cladenben volt lelkész idősebb Martin Füssel helyén, a következő esztendőben elhunyt apja helyébe lépett mint beutheni lelkész, s egyúttal a gimnázium teológiaprofesszora is lett. Vö. Siegmund Justus ERHARDT, *Presbyterologie des Evangelischen Schlesiens. Zweiten Theils zweiter Haupt-Abschnitt, welcher die protestantische Kirchen- und Prediger-Geschichte des Fürstenthums Carolat-Beuthen in sich fasset*, Liegnitz, 1782, 596.

rel,¹⁷ aki azt tanácsolta neki, hogy menjen inkább a református Pfalzba állást keresni. Már másnap elindult Görlitzbe, innen még egy hírnököt küldött Tobias Scultetushoz Beuthenbe, s miután az újabb pénzsegéllyel tért vissza, családotul elindult Oberpfalz, Amberg felé.

Felvázoltam két hónap eseményeit, felvonultak a legfontosabb szereplők, akik közül most visszatérek az egyik kulcsfigurára, Georg von Schönaich báróra. A családi birtokot nagybátyja, Fabian von Schönaich alapozta meg 1561-ben, amikor megvásárolta Beuthent és Carolathot. Fia nem volt, így az 1557. október 8-án született unokaöccse, Georg lett az örököse, akit gondosan taníttatott.¹⁸ A házitanító után következett a sziléziai Freistadt gimnáziuma, ahol 1565–1566-ban és 1567–1572 között nem más volt a rektor, mint Johannes Ferinarius, Szenci Molnár Albert apósa.¹⁹ Az ifjú nemes a tanítómesterénél lakott, s igen nagy hatással lehetett rá annak melanchthoniánus felfogása. Freistadt után öt esztendeig tanult Wittenbergben filozófiát és jogot, majd hazatérve nagybátyja mellett és a prágai udvarban élt. 1591-ben vette át az örökségét, 1595-ben elvette feleségül nagybátyja özvegyét, s 100.000 tallért fizetett azért, hogy birtokai szabadok és örökösek lehessenek. 1597-ben kezdődött el Carolathban Szilézia legszebb későreneszánsz várkastélyának építése, az épület magja 1600-ra készült el. 1601-ben bárói rangot kapott, 1602-ben latiniskolát alapított Beuthenben, birtokai rövidesen hitbizománnyá alakultak, s 1608-ban folytatódott a kastélyépítés. 1614 táján a liegnitzi Piast hercegek nyomán (a sziléziai nemesek közül elsőként) Georg von Schönaich nyíltan református hitre tért, ennek következtében a carolathi kastély új szárnyában megépült egy olyan tisztán reneszánsz várkapolna, amelynek építészeti megoldásai is e vallás igényeit szolgálták.²⁰ Ez volt az az akkor még félig kész kápolna, ahol 1615 pünkösdjén Szenci Molnár Albert néhány skót kereskedővel együtt istentiszteleten vett részt és úrvacsorát vett, s ahol Jeremias Colerus szolgált udvari lelkészként.²¹ A folyamatosan fejlődő

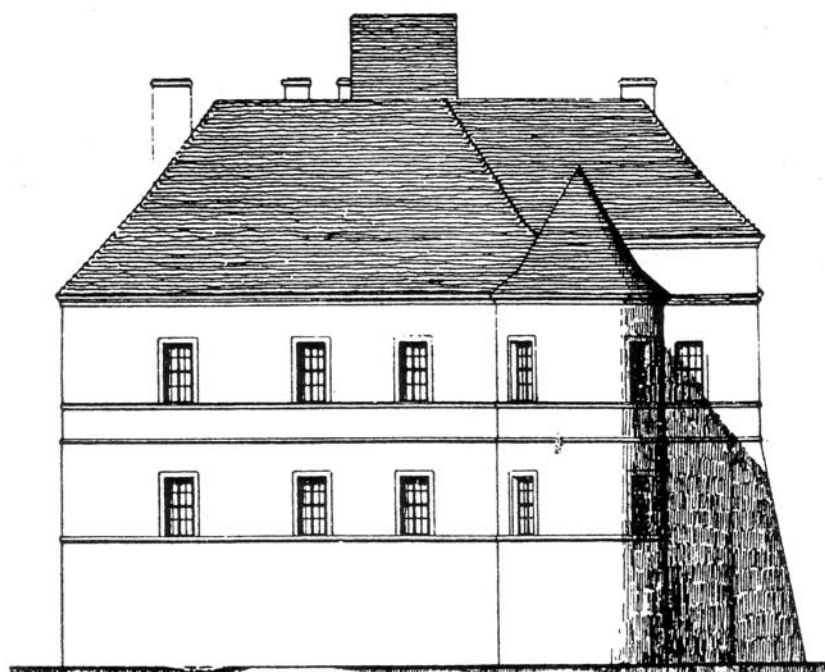
17 Johann Puchner (Crossen, 1553. szeptember 11.–Forst, 1627. november 26.) Wittenbergben szerzett magiszteri fokozatot, 1577-től Crossenben volt rektor, 1585-től Lättnitzben (Szilézia) lelkész, 1592-től szuperintendens és elsőpap Forstban. Felesége zerbsti lelkészlány volt, ebből következően ő maga is református lehetett. Vö. DBA.

18 Georg von Schönaich báró életrajzát lásd: ADB 32, 252; Gaspar DORNAVIUS, *Evergetes christianus, hoc est de vita et morte ... Georgi a Schönaich, Liberi Baronis ... panegyricus parentalis de altero exsequiarum dictus*, Bethania ad Viadrum, Johannes Dörfer, 1619 (erősen csonka példánya az Országos Széchényi Könyvtárban, a 823.240 jelzeten); ZEDLER, *i. m.*, 636. — A család történetét feldolgozó monográfiához (Christian David KLOPSCH, *Geschichte des Geschlechts von Schönaich*, I–IV. Heft, Glogau, 1847–1856) sajnos nem jutottam hozzá.

19 Johannes Ferinarius életrajzát lásd: ADB 6, 711–713.

20 Günther GRUNDMANN, *Burgen, Schlösser und Gutshäuser in Schlesien*, Band II, *Schlösser und Feste Häuser der Renaissance*, bearbeitet und erweitert von Dieter GROSSMANN, Würzburg, Weidlich, 1987, 53–65 (Bau- und Kunstdenkmäler im Östlichen Mitteleuropa, Band 3).

21 Jeremias Colerus (Bunzlau, 1576–Carolath, 1625) az oderai Frankfurt egyetemén lett magiszter, 1614-től az első református udvari lelkész volt Carolathban, ezzel párhuzamo-

A carolathi reneszánsz kastély első szárnya (1597–1600)

beutheni iskola lassan „Gymnasium Illustre” lett, ahol a felsőbb osztályok diákjai hetente disputációkat és beszédeket tartottak. A szervezeti átalakítás 1614-ben kezdődött az új rendtartással, s 1616-ban fejeződött be az új alapítólevéllel: ettől kezdve egy alsóbb fokú lyceum és egy akadémiai gimnázium (kvázi egyetem) kettősévé vált az egyre inkább „Schönaichianum”-nak nevezett intézmény. Ugyan-ebben az esztendőben új épületet emeltetett a patrónus a város piacterén, ahová 1617-ben költözött át az iskola. Szintén 1617-ben indult meg a beutheni nyomda működése a wittenbergi származású Johann Dörfer vezetésével.²² Georg von Schönaich báró mecénási tevékenységére jellemző adat az is, hogy uradalmáról a híres holland geográfussal, Johann Blauval készített térképet. Nagyratörő terveinek megvalósítása közben 1619. február 15-én érte utol a halál, halotti beszédet a beutheni iskola professzora, Caspar Dornavius (Dornau) mondott fölötte, ez természetesen meg is jelent a helybeli nyomdában, mégpedig Tobias Scultetus (Szenci Molnár Albert rokona) és Jeremias Colerus udvari lelkész latin versével.²³

Ebből a vázlatos áttekintésből is kiviláglik, milyen sok szál fűzte Szenci Molnárt, illetve inkább feleségét, Kunigunda Ferinariát Beuthenhez. Éppen az iskola átalakításának időszakában bukkant fel itt, állást keresett, s nem tudjuk ez esetben sem, miért nem sikerült a dolog. Érdemes tehát közelebbről is megvizsgálni a „Schönaichianum” történetét, annál is inkább, mert rövid fennállása alatt beírta magát az európai iskolatörténetbe, s egy később híressé vált tehetséges tanulója révén a német irodalomtörténet is számontartja. A beutheni iskola tipikus késői humanista tanintézmény volt, melynek tananyagában a melanchthoni modellel szemben egyre nagyobb szerepet kaptak a társadalmi életben hasznosítható ismeretek. Összesen 72 tanuló számára volt itt hely: az alsóbb szintű pedagógiumban 48 tizenkét éven felüli fiú tanulhatott öt esztendőn keresztül, a gimnáziumi részben huszonnégyen hallgathatták a professzorok előadásait három éven át. A pedagógiumnak hét tanára volt, a gimnáziumnak pedig kilenc professzora, mégpedig a „professor pietatis”, a „professor morum”, a teológia, a jog, a fizika és orvostudomány, a történelem, az etika és politika, a szónoklattan és verstan, valamint a matematika professzorai. Más iskolákkal ellentétben itt a „professor pietatis” állt a kar élén és nem a teológiaprofesszor, ez jellemző volt az ott uralkodó toleráns, irénikus szellemi légkörre, amelynek legfőbb bizonyítéka az volt, hogy egyaránt tanítottak itt evangélikusok és reformátusok. A színpalak mögött még más is meghúzódott: a kortársak és a modern szakirodalom egy része a Schönaich bárókat titkos antitrinitárius vonzalmakkal gyanúsította, ezt látszik igazolni, hogy Georg Vechner teológiaprofesszor még Georg von Schönaich életében támadások keresztüzébe került először arminianizmusa, majd ariánizmusa miatt, s hogy egy másik professzor, Georg Manlius, korábban rövid ideig a rakówi antitrinitárius iskola rektora volt.²⁴ Ez utóbbi gyanú lehetett az (ha a

san mint a beutheni gimnázium professzora és felügyelője is dolgozott. Vö. ERHARDT, *i. m.*, 593.

22 ERHARDT, *i. m.*, 576, 579.

23 Lásd Dornaviusnak a 18. jegyzetben idézett művét.

24 A beutheni iskoláról lásd: Jörg-Ulrich FECHNER, *Der Lehr- und Lektüreplan des*

tudomására jutott), amely gondolkodásra készítethette Szenci Molnár Albertet, akinek feltehetően a padagogium egyik tanári állását ajánlották fel.

Ugyanabban az 1615-ös esztendőben, amikor a magyar peregrinus megfordult errefelé, írta alá szerződését mint „professor morum” Caspar Dornavius (Dornau),²⁵ aki a melanchthoniánus szellemű görllitzi gimnázium rektori tisztét hagyta ott ezért. Állását — amely beutheni specialitás volt — betegsége miatt csak a következő esztendőben tudta elfoglalni, az ő itteni működése jelenti az iskola virágkorát. Beköszöntő beszéde, a *Charidemus*, fontos pedagógiatörténeti forrás, nyomtatott kiadásához neves személyiségek írtak üdvözlőverset, Szenci Molnár ismeretségi köréből például Tobias Scultetus és Georg Rem nürnbergi jogtanácsos.²⁶ Dornaviusról érdemes azt is megemlíteni, hogy Georg von Schönaich báró halála után otthagya Beuthent, politikai szolgálatot vállalt, s a sziléziai rendek követeként részt vett 1620 nyarán Bethlen Gábor beszercebányai országgyűlésén. Rajta kívül meg kell emlékeznem még néhány beutheni tanárról: ifjabb Martin Füsselről, akivel Szenci Molnár együtt utazott Berlinből az Odera menti Frankfurtba,²⁷ és Ernest Nolde livóniai nemesről, Szenci Molnár herborni barátjáról, aki 1620 körül tanított itt.²⁸ Magyar kapcsolatai miatt külön figyelmet érdemel Balthasar Exner történelemprofesszor, akivel Johannes Bocatius már 1604–1605 óta kapcsolatban állt,²⁹ s aki 1610-től

Schönaichianums in Beuthen als Bildungsgeschichtliche Voraussetzung der Literatur = Stadt — Schule — Universität — Buchwesen und die deutsche Literatur im 17. Jahrhundert: Vorlagen und Diskussionen eines Barock-Symposiums der Deutschen Forschungsgemeinschaft 1974 in Wolfenbüttel, hrsg. von Albrecht SCHÖNE, München, C. H. Beck, 1976, 324–334; Marian SZYROCKI, *Martin Opitz*, zweite, überarbeitete Auflage, München, C. H. Beck, 1974, 16–17. — A gimnázium történetének régi szakirodalmához (D. H. HERING, *Geschichte des ehemaligen berühmten Gymnasiums zu Beuthen an der Oder*, Breslau, 1784–1788; Christian David KLOPSCH, *Geschichte des ehemaligen berühmten Gymnasiums zu Beuthen an der Oder*, Gross Glogau, 1818) sajnos nem jutottam hozzá.

25 Dornaviusról lásd: ADB 5, 351–352; FECHNER, *i. m.*, 129–130.

26 Caspar DORNAVIUS, *Charidemus, hoc est de morum pulchritudine, necessitate, utilitate ad civilem conversationem oratio auspicialis, habita in illustri panegyre gymnasii Schönaichi ad Oderam*, primitia chalcographii, Bethania Elysiorum, Johannes Dörfer, 1617. (Az általam használt példány: Országos Széchényi Könyvtár, Ant. 4466. koll. 5.)

27 SZYROCKI, *i. m.*, 27.

28 Ernest Nolde livóniai nemes Heidelbergben és Herbornban tanult, az utóbbi helyen 1601-ben lakótársa, pártfogója és barátja volt Szenci Molnár Albertnek. Később a francia és héber nyelv tanára lett a herborni főiskolán, elvette feleségül Johann Piscator professzor lányát, Johannettét (tehát a későbbi gyulafehérvári tanár, Ludwig Philipp Piscator, sógora volt). 1620-ban Beuthenben tanított, majd innen Torugba távozott. Vö. DÉZSI, *i. m.*, 32–34; Johann TEXTOR von Haiger, *Nassauische Chronick*, Herborn, Christoph Raabe, 1617, 10–12; Joannis Henrici, Casparis filii CUNRADI *Silesia togata*, ... edidit Caspar Theophil SCHINDLERUS, Lignicii, 1706, 202; Hugo GRÜN, *Die theologische Fakultät der Hohen Schule Herborn = Jahrbuch der Hessischen Kirchengeschichtlichen Vereinigung*, 19(1968), 57–145.

29 Johannes BOCATIUS, *Opera quae exstant omnia: Poetica*, edidit Franciscus CSONKA, Bp.,

Magyarországon tartózkodott: állítólag még ez évben megjelent Bártfán egy műve *Semestrium Hungaricarum liber* címmel (az RMNy nem ismeri!),³⁰ s 1612-ben üdvözlőverset írt Mihálykó János prédikációfordításához.³¹ Hogy mennyire összefüggnek a dolgok, az jól látszott az iskola történetének végén, amely azért következett be, mert Georg von Schönaich örököse, a „szerencsétlen” melléknevet kiérdemelt unokaöccs, Johann báró, nyíltan a cseh „téli király”, V. Frigyes mellé állt, s amikor az a fehérhegyi csata után menekülni kényszerült, egy éjszakára szállást is biztosított neki. A harmincéves háború hullámai és a császári bosszú 1628-ban értek el ide: az antitrinitarizmus régi gyanújára hivatkozva 54.444 tallér büntetést vetettek ki a báróra, aki átmenetileg elvesztette a birtokait és Lengyelországba menekült. A jezsuiták kezére került gimnázium legtöbb tanára és diákja szintén a szomszédban keresett menedéket, mégpedig a közeli lengyel határváros, Lissa iskolájában. Ebben az időben itt tanított egy akkor még ismeretlen cseh menekült: Johannes Amos Comenius.³²

Ha csak ennyi lenne Szenci Molnár Albert sziléziai tartózkodásának hátterében, mint amennyit idáig elmondtam, már megérte volna a fáradságot, hogy a Napló száraz adatai mögé tekintsünk. De mint ahogy már céloztam is rá (s a lábjegyzetekből is kiderülhetett), volt a beutheni iskolának egy tehetséges diákja, aki 1616-ban Caspar Dornaviussal együtt jött Görlitzből, úgy hívták: Martin Opitz. Tanára támogatására állást is kapott: egy számunkra már ismerős császári tanácsos és kamarai ügyvéd, Tobias Scultetus fiának lett a nevelője. Itt tökéletesítette latin verselését (alkalmi költeményben dicsérve többek között Scultetust és Balthasar Exnert, megénekelve idősebb Martin Füssel frankfurti doktori promócióját), s itt jutott arra a gondolatra, hogy meg kell teremtenie az irodalmi színvonalú német költészetet. Dornavius és Scultetus gazdag könyvtárában ismerte meg a francia, németalföldi és olasz reneszánsz költőket, a lengyel diákokon keresztül pedig a lengyeleket. Scultetusnak az Odera magas partján álló házában, vagy inkább kis kastélyában, amelyet „schöner Wasserberg”-nek („Bellaquimontium”) neveztek, alkotta meg első német verseit francia mintára, s rövidesen prózában is megindokolta lépését: 1617 őszén megírta és kiadta *Aristarchus, sive de contemptu lingua Teutonica* (Aristarchus, avagy a német nyelv megvetéséről) című beszédét. A késői humanista kultúra fellegetvárának számító beutheni iskolában szentségtörésnek számított a latin nyelv vezető szerepe elleni fellépés, még akkor is, ha éppen az itt kapott élmények vezették Opitzot erre az útra.

Akadémiai, 1990, 848–849, 1025–1026, 1039. — Bocatius egyébként Caspar Dornaviust is ismerte, verset is intézett hozzá; lásd *uo.*, 870.

30 Balthasar Exner (Hirschberg, 1576. augusztus 24.–Elbing, 1624. szeptember 24.) evangélikus volt, a lipcsei egyetemen szerzett magiszteri fokozatot, latin verseivel koronás költő is lett. Magyarországi tartózkodása előtt főnemesi udvarokban volt udvarmester és házitanító, 1618-tól a beutheni gimnázium történelemprofesszoraként működött, 1622-ben meghívták Gyulafehérvárra tanárnak, de nem fogadta el a meghívást. Vö. ERHARDT, *i. m.*, 385–386.

31 MIHÁLYKÓ János, *Hét prédikáció az Isten fiainak örök életekről*, Bártfa, Klösz Jakab, 1612 (RMNy 1030).

32 FECHNER, *i. m.*, 326; ERHARDT, *i. m.*, 580; SZYROCKI, *i. m.*, 26.

Valószínűleg ez lehetett az oka annak, hogy rövidesen el kellett hagynia az Odera menti kisvárost.³³

Szenci Molnár Albert és Martin Opitz pályája először Görlitzben keresztezte egymást 1615-ben, a diák és az Andreas Schöps özvegyénél családját elhelyező magyar még nemigen ismerhették egymást. S bár Szenci Molnárból nem lett beutheni tanár, a német késő reneszánsz, korai barokk költészet megteremtője egy olyan közegeben kezdett el alkotni, amely a másik számára is ismerős volt, legfőbb patrónusa Tobias Scultetus, Kunigunda Ferinaria rokona lett. Ahol a két költőnek biztosan találkoznia kellett, az Heidelberg 1619-ben: Szenci Molnár ekkor hagyta ott oppenheimi rektori állását, s költözött a pfalzi fővárosba. Opitz már 1618-tól itt tanult, s megbecsült tagja volt a helybeli „*respublica litteraria*”-nak, sőt a kormányzati köröknek is, miután Georg Michael Lingelsheim tanácsos gyermekeinek tanítását is elvállalta.³⁴ Egy közös esztendő az egyetemi városban, ahol a szűk értelmiségi rétegben mindenki ismert mindenkit, hozzászámítva a beutheni ismerősöket is elegendő volt ahhoz, hogy összebarátkozzanak. Az ifjabb pályatárs persze mozgékonyabb volt, s a harmincéves háború első nagy vereségei után, 1620-ban Hollandiába ment, az idősebb s így helyhez kötöttebb Szenci Molnárt itt érte utol az a háború, amely németországi életének szinte minden helyszínét felforgatta és elpusztította.

Azt eddig is tudtuk, hogy Opitz ismerte és nagyra becsülte a magyar zsoldárfordítót, sőt egy 1630-as leveléből az is kiderült, hogy leveleztek egymással.³⁵ Párizs, 1630. május 24. Lásd DÉZSI, *i. m.*, 395–400. Úgy érzem, elég meggyőzően bizonyítottam, hogy e barátság kezdetei régebbre nyúlnak vissza. Ennek fényében némileg új megvilágításba került a sziléziai származású költő 1622-es gyulafehérvári meghívása és egy esztendőes erdélyi tartózkodása is, melyről eddig csak azt tudtuk, hogy a briegei herceg közvetítésére jött létre.³⁶ S bár a két költő Heidelberg után többé nemigen találkozott (mire az egyik hazajött, addigra a másik már rég elhagyta Erdélyt), azt nyugodtan kimondhatjuk, hogy beutheniek magyar kapcsolatai, azon belül is Szenci Molnár Albert állhatott annak hátterében, hogy Martin Opitz elvállalta azt a munkát, amelyet a briegei herceg által felkért öt sziléziai értelmiségi közül rajta kívül csak még egy fogadott el.

Messze jutottunk a kiindulási ponttól, a sziléziai és brandenburgi állás keresés történetétől, a kép azonban így teljes, így lehetett bemutatni, hogy a látszólag száraz és semmitmondó Napló adatai mögött izgalmas összefüggések rejlenek. Hozzátehetem: ez nem csak az 1615 május-júniusi részre igaz.

33 SZYROCKI, *i. m.*, 16–17.

34 Christophorus COLERUS, *Laudatio bonori et memoria ... Martini Opitii*, Lipsia, 1645, 27.

35 Martin Opitz levele Martin Schoedelhez, del, Martin[Schoedel, Martin]

36 JAKAB Béla, *Opitz Márton a gyulafehérvári Bethlen-iskolánál*, Pécs, 1909; SZYROCKI, *i. m.*, 50–51.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ
Korabinszky János Mátyás
kísérlete könyvkereskedés nyitására (1780)

Korabinszky János Mátyás (1740–1811) a magyarországi honismereti irodalom jelentős képviselője. Munkásságával a Bél Mátyás-teremtette hagyományokhoz kapcsolódott. Kiemelkedő Pozsonyban végzett pedagógiai, újságírói, honismereti (térképészeti és lexikográfiai) munkássága. Alakjával a szakirodalom keveset foglalkozott, az utóbbi időben azonban szlovákul és magyarul is jelent meg róla életét és munkásságát bemutató összegzés.¹

Németországi peregrinációjáról 1773-ban tért vissza Pozsonyba. Mivel kinttartózkodása alatt az ő vagyonát is kezelő nagybátyja tönkrement, rövid háztanítóskodás után a Landerer Mihály nyomdász által kiadott újság, a Preßburger Zeitung szerkesztését vállalta el. Közben megjelentette Bél Mátyás németajkúak számára írt magyar nyelvkönyvét.² Próbálkozott kalendáriumszerű almanach kiadásával is. Az *Almanach auf das Jahr 1778*³ címen megjelent kötetet a kalendáriumok reformját sürgető Hell Miksa csillagással készítette. A naptár-részt a kiadási privilégiumok körül dúló csatározások miatt kellett elhagyniuk a nyomtatványból.⁴ Korabinszky ekkor is megtapasztalhatta, hogy a nyomdászok és kiadók körömszakadtáig ragaszkodtak privilégiumaikhoz és csak az üzleti haszonra figyeltek.⁵ Az *Almanach*-ban már kirajzolódnak fő művének, az 1786-ban megjelent *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn*-nak⁶ a körvonalai.

1772. augusztus 13-án a helytartótanács kibocsátotta a magyarországi könyvkereskedést szabályozó rendeletét, az *Ordo pro bibliopolis in Hungaria stabiliter*

1 Ján HANZLÍK, *Život a dielo Jána Mateja Korabinského = Z dejín vied a techniky na Slovensku*, 9, Bratislava, 1979, 157–190. — HORVÁTH Terézia, *Korabinszky János Mátyás és főműve: a Geographisch-historisches Lexikon von Ungarn*, MKsz, 1993, 37–53.

2 *Der ungarische Sprachmeister*, Preßburg, Landerer, 1774.

3 Wien–Preßburg, Verlag der Gesellschaft, [1777].

4 Hell Miksa kalendáriumokra vonatkozó reformtervezetéről I. GÁRDONYI Albert, *A XVIII. század legkeresettebb könyve*, MKsz, 1941, 232–244, különösen 236–237.

5 A kalendáriumokra vonatkozó egyéb (szintén sikertelen) módosítási próbálkozásokról I. SZELESTEI N. László, *Kalendáriumok a 18. századi Magyarországon = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve*, 1980, 475–516, különösen 501–508.

6 Preßburg, Weber und Korabinsky, 1786.

*manentibust.*⁷ Ezek szerint könyvkereskedői jogosítványt az szerezhettek Magyarországon, aki hat tanulóév után legkevesebb négy évig könyvkereskedői segédként dolgozott, a latin és német nyelv mellett legalább még egy nyelvet beszélt, megfelelő könyvészeti ismereteit valamelyik egyetem igazolta és elegendő üzleti tőkével rendelkezett (Pozsonyban ez 5000 forint). A jogosítvány birtokában tiltott könyveken kívül mindennemű könyvvel, metszettel és térképpel kereskedhetett. Ennek hiányában csak régi kötött könyvek árusítására volt lehetőség.

Korabinszky anyagi helyzetén nem sokat lendített az utóbb említett kereskedési mód. Pozsony külső részén (Zucker Mandl, Czapáry-ház) kis boltot tartott fenn a gyűjtők számára vállalta könyvek beszerzését. Ezért aztán boltjának a város központi részébe helyezését és könyvkereskedői jogosítvány megszerzésével próbálkozott. Most ennek a sikertelen kísérletnek epizódjait villantjuk fel a helytartótanácsi levéltár iratai alapján.⁸

1780 tavaszán Mahler Fülöp Ulrik kért pozsonyi könyvkereskedés nyitására engedélyt a helytartótanáctól. Mivel ezt a polgárjoggal együtt szerette volna megkapni, a pozsonyi városi tanács nehezményezte a közvetlenül a helytartótanácshoz való fordulást. A három, engedéllyel rendelkező pozsonyi könyvkereskedő, Benedikt Mihály, Doll János és Löwe Antal összehangoltan lépett fel a nem magyarországi illetőségű, evangélikus vallású kérvényezővel szemben. Mahler felemlítette, hogy kilenc éve dolgozik Löwe Antal könyvesboltjában és rendelkezésére állnak a szükséges anyagiak. A római katolikus Benedikt és Doll, valamint az evangélikus Löwe együttesen állították, hogy a pozsonyi könyvárusok alapító konstitúciói szerint az önálló könyvárusi munkához szakmai ismeretek, hosszú gyakorlat és legalább 5000 forint szükséges. Így írja ezt elő a könyvkereskedést szabályozó rendelet is. Ugyanakkor bevallják, attól tartanak, hogy számuk növekedésével csökken jövedelmük. A vallási kifogást is említő beadványt a szintén evangélikus Löwe Antal is aláírta. A helytartótanács tájékoztatást kért az ügyben a városi tanácstól.

Közben, az eperjesi születésű Korabinszky János Mátyás hasonló kérelmet nyújtott be a pozsonyi városi magisztrátushoz, amely őt gyermekkorától ismerte. Szeretne Pozsonyban könyvesboltot nyitni, ahol régi és új könyveket, térképeket, metszeteket, zeneműveket és esetleg magyar ásványokat árusítana. A magisztrátus beleegyezett, de felhívta Korabinszky figyelmét, hogy alaposan tanulmányozza a könyvkereskedést szabályozó királyi rendeletet s azután kérelmével közvetlenül a helytartótanácshoz forduljon.

A három könyvkereskedő természetesen tiltakozott, a helytartótanács pedig ebben az ügyben is a városi tanács véleményét kérte. 1780. május 21-én a helytartótanács már Benedikt, Löwe és Doll közös tiltakozó beadványát tárgyalta. Eszerint

7 BÉKESI Emil, *Adalék könyvkereskedésünk XVIII. századi történetéhez* [a latin és német nyelven kiadott rendelet magyar fordításban], MKsz, 1883, 266–269. — Összefoglalása: GÁRDONYI Albert, *Hazai könyvtermelésünk a könyvkereskedés önállósítása korában*, MKsz, 1944/45, 148–166, különösen 149.

8 Magyar Országos Levéltár, C-43, Acta secundum referentes. Okolicsányi, 1780. Nr. 142. és 153.

Korabinszky Landerer nyomdájában szerkeszti a Preßburger Zeitungot, a könyvkereskedő szakmában semmiféle jártassága nincsen, ráadásul evangélikus vallású.

A helytartótanács részletes információt kapott a pozsonyi magisztrátustól. Eszerint Korabinszky (és Mahler) alkalmas a könyvkereskedésre, és kellő tőkével rendelkezik. A könyvkereskedés (ars et scientia bibliopolii) nem sorolható a céhes iparokhoz. Mivel katolikus vállalkozó nincs, nem kell alkalmazni a katolikusok elsőségének elvét. Az 1772. évi királyi rendelet nem tiltja a nemkatolikusok könyvkereskedését, ráadásul Korabinszky a magyar haza fia. Van annyi tőkéje is, mint a három tiltakozó könyvárusnak volt indulásukkor. Naponként tanúságot tesz a Preßburger Zeitung lapjain kivételes műveltségéről, tájékozottságáról. A két kérvényező tevékenysége nemcsak Pozsonynak, hanem az országnak is javára válna.

A pozsonyi magisztrátus véleményéhez mellékelte a Korabinszkytól és a Mahlertől a könyvkereskedők tiltakozására adott válaszokat is. Korabinszky híres, tudós könyvkereskedők sorát hozza fel érvül: a tudományokat igazán ők terjesztik. A szellemes-gúnyos válaszevel⁹ a pozsonyi könyvkereskedők hármassogatának (triga) támadását öntudatosan utasítja vissza. Hivatkozik újságírói és könyvkiadói tapasztalatára. Ő intézte az elhunyt Kastenholz Honorius Vilmos orvosdoktor híres könyvtárának nyilvános eladását. Sőt Landerer nyomdájában tevékenykedve hazai könyveket is forgalmazott. Beszéli az országban használt nyelveket, tud angolul, franciául, hollandul, és olaszul. A kevés Magyarországon megjelent tudományos munkában, részben a könyvkereskedők tudatlansága miatt, sok a hiba. Ha könyveinek és térképeinek értékét felszámolja, az a megkövetelt 5000 forint felénél többet kitesz. Mindehhez járul az az erkölcsi tőke, amelyet 20 évnél hosszabb pozsonyi tevékenysége jelez. A haza fiaként szeretne dolgozni. A gyakran távol lévő Benedikt például az itt megszerzett haszon nagy részét külföldön költi el.

A három könyvkereskedő ismételt beadványban tiltakozott. Pozsony városának írva kifejtik, hogy a királyi rendelet pontjainak nem felel meg Korabinszky. Távol áll tőlük, hogy műveltségét, tanultságát, pedagógiai érdemeit elvitassák, de mindez nem elég ahhoz, hogy jó könyvkereskedő legyen. Sohasem dolgozott könyvesboltban, így az engedély megadása a királyi rendelet semmibevétele volna és kedvezőtlen lavinát indíthat el. A könyvkereskedőnek anyagiakkal kell rendelkeznie: az országot kell járnia, s ezzel párhuzamosan fel kell keresnie a tudósokat s rá kell beszélni őket arra, hogy új könyveket írjanak; ezeket ki kell adni, ehhez pedig pénz kell, és nem az, hogy a kereskedő több nyelven tudjon olvasni, hogy azt tudja, mi van a kinyomtatott könyvben stb. Ám mindenki tudja, hogy Korabinszky vagyontalan. Most abból akar hasznot húzni például, hogy hazai származású. A királyi rendelet nem tesz különbséget hazai és külföldi származású könyvkereskedő között. A magyarországi tevékenység a hasznos kulturális munka mellett a magyar királyi kincstárt gyarapítja. Pozsonyban három könyvkereskedő elég. A külföldről behozott könyvekre a szokott vámon kívül ők harmincadot fizetnek, a nemesi rendűek és papok ugyanakkor vámmentesen hozhatják be a könyveket. Vidéki útjaikon vetélytársak

9 A válaszevel szövegét lásd a függelékben.

más városok könyvkereskedői is. (Kettő Budáról, egy Pestről, egy Kassáról, egy Nagyszombatból, kettő pedig Erdélyből.) Arra kérik a magisztrátust, vegye rá Korabinszkyt: maradjon tanult mesterségénél. Ahhoz nem kell vagyon.

Korabinszky önéletrajzában¹⁰ arról ír, hogy a pozsonyi városi tanács tagjai támogatták kérelmét, egyedül Windisch Károly Gottlieb volt ellene. Magyarország szülötteként elsőként szeretett volna könyvkereskedést nyitni. Az 1760-as években, amikor még nem volt könyvkereskedő Pozsonyban, ő már akkor kereskedett könyvekkel is kicsi boltjában. Például a báró Podmaniczkyak aszódi könyvtárának és Hermann János (?) egykori rektornak szerzett be könyveket. Benczur József tanácsos ajánlására megvette a várostól az általa felbecsült árvaházi könyvtárat, ám kereskedői engedély hiányában azokat nem tudta értékesíteni. (Az eladást nehezítette Okolicsányi Imre helytartótanácsi referens is, aki a helytartótanács végleges döntésének meghozásában is szerepet játszott.)

Korabinszky a helytartótanácsához, annak főherceg elnökéhez írt újabb folyamodványában még egyszer próbálkozott. Ismételten felemlítette, hogy a városi tanácsban lévő barátai ajánlották neki, költöztesse beljebb a külvárosban lévő boltját. Hivatkozott szűkös megélhetésére. Családos ember, nélkülözni kénytelen. Újra felsorolta korábbi érveit.

10 Privat-Nachricht an Menschenfreunde. OSzK, Quart. Germ. 869, ff. 8v–9, 27v–28: „... 1780 meldete ich mich, als das erste Landeskind um die Buchhandlungsfreyheit bey dem Stadtmagistrate; konte aber wegen eines Mitgliebes, welches meinen Absichten, blos des Löwischen Patrociniums wegen ganz entgegen war, nicht durchdringen, sondern ich wurde mit meinem Ansuchen an die Königliche Statthalterey verweisen. Hier waren mir wieder die Protestationen der Buchhändler, welches noch dazu lauter Aufländer sind, im Wege, und meine Bittschrift wurde der guten Empfehlung des Stadtmagistrats (ohngeachtet, dem alle Mitglieder, besonders Gombos, Karner, Stettner, Benzur [...] born und billigten mein Vorhaben, bis auf das gedachte Mitglied so [...] entgegen arbeitete), bey Seite gelegt. Dieses kostete mich Geld, Zeit und Verdruss. Merkwürdig ist es, daß man in den Jahren 1760 noch an keinen Buchhändler in Preßburg dachte, als ich daselbst schon mit Büchern und eigenen Verlag einen Handel trieb ... Besonders lieferte ich dazumahl viel brauchbare Bücher in die Baron Podmanitzkysche Bibliothek nach Aszszod, und an die Schule nach Moder unter dem damaligen Rektor Hermann. Die Übernahme dieser Bücher [sc. der Bibliothek des Waisenhauses], machte mich aber doch noch zu keinem Buchhändler, dem ich hatte bey der Stelle an einem Referenten vom geistlichen Stande einen großen Gegner, (dieses war der Bischof Okolicsany, welcher itzo bey der Hofkanzley ist), aus dem geäußerten Grunde, weil ich mehr litterarische Kenntnisse, als die andere Buch-händler besäße, würde ich auch mehr schädliche Bücher im Lande verbreiten. Es blieben mir also die vom Magistrate übernommenen Bücher 3 Jahre lang unbenutzt auf dem Halse.” — „Im Jahre 1780 meldete ich mich, wie schon oben gemeldet worden bey dem Stadtmagistrate um die Buchhandlungsfreyheit. Alle Mitglieder stinten in mein Begehren, und der verstorbene Benzur ließ mir sogar dazu gratulieren; bey der folgenden Sitzung trat aber H. von Windisch mit einer Gegenvorstellung auf, und verhinderte, daß mir der Magistratualausspruch nicht herausgegeben wurde.”

Kérelmét 1781. január 2-án tárgyalta a helytartótanács. A mesterséget nem tanulta ki, pénze nincsen — ezért az engedélyt nem kapta meg.¹¹

Függelék

Submississima Responsio ad ea, qua pro Supplicatibus Officinam Librariam in Libera Regiaque Civitate Psoniensi aperiendi benigne disposita, mihi prae in hunc finem communicata sunt.

Ad Punctum Primum

Res est, litterato in orbe notissima, primos eosque celebres Bibliopolas, uti sunt: Stephanus Parisiensis; Frobenius Basileensis; Manutius Veneta; Tóthfalussy Transylvanus; Bräuer Leutschoviensis: itemque eruditi illi nostra aetate, Breitkophius Lipsiensis et Nicolai Berolinensis, multo plus ad scientiarum dilatationem contulisse, quam innumeros alios, qui Bibliopoliis mechanico tantum more praeferere. Absit, ut me Viris illis clarissimis aequiparem, id saltem mihi persvasum habeo, quod in cognoscendis, dijudicandisque libris plane ignarus, ut triga Bibliopolarum Psoniensium vult, non sim; praesertim, cum mihi, quia Scriptori novellarum, editorique variorum, pro usibus patriae scriptorum, multi innotuere libri, quos neque tum videre licuit, dum historia litteraria addiscenda cupidius auditor essem. Praeterea refertam illam, omnique scientiarum genere selectissimam Medicinae Doctoris Kasztenholtz Bibliothecam, nemine adiuvante, in ordinem redegi, suoque tempore publica venundationi exposui. Nec desunt, quibus apprimè constabit, me, per aliquot annos, libros, maxime domesticos apud Typographum Landerer publice quoque distraxisse. Plura etiam possem proferre, quae ad rem ineam facerent, et quae testimonio loculentissimo servire possent, me pro hocce scopo bene longeque melius collocasse tempus, quam illos, quibus nomen Tyronis vel Sodalitis impertitur.

Ad Secundum

Non deerunt, spero, testimonio, plerique ex ordine Senatorio Amplissimi Magistratus Psoniensis, me linguae patrias iam multo ante decennium aliis scientificè proposuisse. In cognitione autem linguarum exoticarum, maximeque hoc tempore desideratarum, partim domi, partim apud externos me assidue in tantum erudiri passus sum, ut epistolas et libros, gallice, anglice, hollandice italiceque scriptos intelligam, sensum eruere, vertereque valeam.

¹¹ A kérvényen olvasható feljegyzés: „Supplicantem, velut nec Nervo pecuniario ad prosequendum desideratum quastum Idealiter prascripto provisum, nec annos Sodalitii apud Bibliopolas expletos edocentem, a petito removeri. Ex Consilio, 2a Januarii 1781. relatum. Michael Pretzeller m. p.”

Ad Sextum[!]

Concursus plurium Bibliopolarum restringit pretia enormia, imminuitque damnositatem monopolii. Paucitas e contra Bibliopolarum ignorantiaque illorum faciunt, quod lucubrationes Eruditorum utiliores, prasertim in Regno Hungaria, tam raro publici juris fiant. Et licet prodeant etiam ipsorum opera, saepe tamen scatent erroribus, quod non immerito inscitia etiam Bibliopolarum tribui potest.

Ad Quintum

Qvinque millia Florenorum, Fundamentales constitutiones ad scopum facientes, a me deposcunt: Verum si supellectilem meam librorum, mappas geographicas aliamque meam substantiam computem, facile medietatem prafata summa adaqvant, superantque. Accedit fides, qvam per viginti et quot excurrit, annos, hic, Posonii, aliis serviendo, mihi comparare conservareque diligenter studui. An extranei hi viri, Benedict, Doll et Löve, ab amplissimo Magistratu Civico, Simplicissimam amotionem petiti mei efflagitantes, astute reticendo, quod patria filius sim; arti autem libraria inconsiderate detrahendo, dum in derogationem et detrimentum commercii, opificibus similes censi cupiunt; an illi, inqvam, prascripto hocce nervo rerum gerendarum instructi fuerint, hucusque resciri nequit; hoc autem palam est, memoratum Benedict, ob perpetuam fere absentiam, lucri sui majorem partem in Hungaria conqvisiti, extra patriam, inaudito plane modo, consumere.

Qvod reliqvum est, gratia et benivolentia Serenissimi Principis, Excelsi item Consilii Locumtenentialis Regii plenarie fretus, me de meliori iterum iterumque commendans, emorior

Serenitatis Sua
Excelsi Consilii Locumtenentialis Regii,
Dominorum, Dominorum Benignissimorum
Clientum infimus

Joannes Matthias Korabinsky

A külzeten: Submississima Responsio Requisita Bibliopolii neo-erigendi concernens.

SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA
Balassi Bálint képmása és a Balassa-család ősgalériája

A Balassi-család ősgalériáját először Ponori Thewrewk József (1793–1870) ismertette a *Hírnök* című hetilapban.¹ Mint írja, 1843. január 6-án járt Kékkőn, ahol Balassa Antalnál (1822–1877) vendégeskedett. A képgyűjteményt, amelyet ekkor a kékkői várkastély ebédlőtermében tartottak, Thewrewk József a következő sorrendben írta le: 1. A Mohácsnál elesett Balassa Ferenc, 2. Balassa Menyhárt, 3. Balassi Ferenc, 4. A 17. századi Balassa András lovasképe, 5. Balassi Bálint, 6. Balassa Zsuzsanna.

Balassi Bálint portréja ma az esztergomi Keresztény Múzeum birtokában van.² A festmény Balassit jobb keze felé félrefordulva, deréktól felfelé ábrázolja. Arca a balprofilú láttatva néz szembe. Bal kezét kardján tartja, vezéri botot fogó kezét tollas süvegén nyugtatja, amely egy asztalra helyezett könyvön fekszik. A könyvből kilógó szalag felirata: *Arte et Marte*. Az *ars* szó itt nem a művészetet, hanem a mesterségbeli tudást, Mars isten neve pedig metonímiaként a vitézséget jelenti. A kettő együtt hendiadióin, azaz jelentése: vitézi mesterséggel. A képen lévő könyv tehát egy hadtudományi munka. A ruházat jellege 17. századi. A festmény alján olvasható felirat Ponori Thewrewk József 1843-as leírásával egybevág: „Valentinus Balas a Gyarmath capitaneus Agriensis, in exercitu Mathia Archiducis chyliarcha, in assuetu Strigoniensis depugnationis Turcis traiectus, gloriose pro patria occubuit 1594. Atatis sua 33.” A szövegben az *assuetu* helyesen *assultu* (*assultus* = megrohanás). Magyarul: Gyarmati Balassa Bálint egri kapitány, Mátyás főherceg hadseregében ezeres-kapitány, az esztergomi várviadalnál az ostromon a törököktől meglövetett, dicsőségesen halt meg hazájáért 1594-ben. 33 esztendősen korában (ábrázolja a kép). A felirat mit sem tud arról, hogy Balassi Bálint költő is volt.

E festmény ugyan 17. századi, de feltehetőleg Balassi Bálint életének 33. évében, azaz 1587–88-ból való rajz, metszet vagy miniatűr alapján készült, s így a poéta hiteles arcképének tekinthető. Apjáról, Balassi Jánosról Martino Rota készített rézmetszetet

1 PONORI THEWREWK József „*Utazás-naplójából*”, *Hírnök*, 1843. február 16. (14. szám).

2 *Keresztény Múzeum, Esztergom*, összeáll., bev. CSÉFALVAY Pál, Bp., 1993 (a 20. számú színes kép Balassi restaurálás előtti portréja; leírása Buzási Enikő által a 37. és a 184. lapon); BUZÁSI Enikő, *Régi magyar arcképek: Kiállítási katalógus*, Tata-Szombathely-Bp., 1988, 8. tétel.

1575-ben.³ Ez a metszet volt az alapja annak a fametszetű képnek, amelyet a Balassi János halálakor, 1577-ben megjelent epicedium elejére nyomtattak.⁴ (Különös, hogy e kiváló ábrázolás ellenére Balassi Jánosról nem készült festmény a családi galéria számára!)

Az 1870-es években Balassa István (1845–1895) Kékkőről alsóhrabóci kastélyába vitette át a családi képtárat és levéltárat. 1894-ben Erdélyi Pál (1864–1936) hívta fel az akadémia figyelmét Balassi Bálint képére, amikor 1894 végén Alsóhrabócon a Balassi-család levéltárát átvette. Az MTA főtitkára 1896-ban Balassi Bálint képét Budapestre hozatta, restauráltatta, majd Biczó Gézával (1853–1907) másolatot készített róla 1897-ben.⁵ Erdélyi Pál 1899-es Balassi-életrajzában erről a másolatról közöl színes képet.⁶ Ezt a nyomatot később több könyvben átvették. Balassa Sándor (1850–1899) elhunytával kihalt a család férfi ága. Ragályi Ferenc (1864–1938 után) 1891-ben feleségül vette Balassa István lányát, Emmát (1872–?), s e házasság révén 1902-ben Ragályi-Balassa néven kapott bárói rangot, s így vihette tovább a Balassa-család vagyonát.⁷ A Balassi Bálintot ábrázoló festményt Ragályi Ferenc 1938-ban az esztergomi Balassa Bálint Irodalmi Társaságnak adta át megőrzésre. Ekkor, restaurálás címén, erősen átfestették, sőt új, és kissé nagyobb vászonra húzták.⁸ Ugyanekkor javították ki a hibás ASSUETU szót úgy, hogy az E betűben átfestették a két felső vonalat. Eckhardt Sándor (1890–1969) *Az ismeretlen Balassi Bálint* című, 1943-as könyve elején már ezt az átfestett képet közli fekete-fehérben, e megjegyzéssel: „Balassi Bálint arcképe a XVII. század végéről vagy a XVIII. század elejéről. Az eredeti festmény Ragályi Ferenc tulajdonában van, hiteles fényképét itt közöljük először. Az eddigi reprodukciók egy rossz kópiáról készültek.” Ettől kezdve e meghamisított kép lett ismertté. Az 1994. február 14-ét megelőző két hétben Varga Dezső restaurátor, egyetemi tanár megszabadította a képet a 19. század végi és az 1938-as ráfestésektől.⁹

3 CENNERNÉ WILHELMB Gizella, *Martino Rota magyar arcképei*, Folia Archeologica, 1955, 159, 160–162.

4 WALDAPFEL József, *Magyarország sorsának XVI. századi lengyel visszhangjához: Bielski Joachim epicediuma Balassi apjának halálára*, EPhK, 1940, 197–219.

5 *Huszonkettedik akadémiai ülés: Hatodik összes ülés, 1896. június 22.*, Akadémiai Értesítő, 1896, 453.: „Ragályi Ferenc úr a B. Balassa-család nevében beküldötte, a főtitkár kérésére, a két Balassa Bálint olajfestésű arcképeit, lemásoltatás végett.” — DIVALD Kornél, *A Magyar Tudományos Akadémia palotája és gyűjteményei*, Bp., 1917, 71–72.: „Balassa Bálint... Olajfestmény. Másolat az alsóhrabóczi kastély eredetije után. Festette Biczó Géza (1853–1907). ... A Bárány Balassa-család részéről e célból beküldött eredeti után lemásoltatta az akadémia.” (A kép jelenleg az MTAK kéziratári olvasótermének északi falán függ.) — Utalványkönyv, MTAK Kézirattár, RAL K 1671. („1897. április 28. Biczó Géza Balassa B. képe, másolás, 150 Ft.”)

6 ERDÉLYI Pál, *Balassa Bálint 1551–1594*, Bp., 1899, 231–234.

7 KEMPELEN Béla, *Magyar főrangú családok*, Bp., 1931, 201–203.

8 ZOLNAY László, *Balassi Bálint családi emlékei Esztergomban*, Művészettörténeti Értesítő, 1964/2, 143–147.

9 A Petőfi Irodalmi Múzeum 1994. február 14-én megnyitott, *Világbíró szerelem* című Balassi-kiállítására készült el a restaurálás. A megújult festmény reprodukciója képesla-

A kép 117,86 cm-es megnagyobbított méretét már nem volt célszerű visszaállítani a valamivel kisebb, eredetileg talán 105,5675 cm-esre. Az ismét hitelessé vált kép a múlt század végi másolattal s a „rossz kópiákkal” egyezik. Varga Dezső munkájának hitelességét az is igazolja, hogy a kép feliratának hibás szava, az *assuetu* újra megjelent.

Balassi Ferenc képének felirata és stílusa a Bálintéhoz hasonló: „Franciscus Balas a Gyarmath capitaneus Tokaiensis pralio contra Tartaros sub arc[h]lidue Matthia gloriose pro patria occubuit anno 1594. Atatis sua 29.” Magyarul: Gyarmati Balassa Ferenc tokaji kapitány a tatárok elleni ütközetben Mátyás főherceg szolgálatában dicsőségesen halt meg hazájáért az 1594. esztendőben. 29 esztendő korában (ábrázolja a kép). E festmény metszetbeli előzménye 1592–93-ban készült. Mérete: 105,5675 cm. (Ez lehetett Bálint képének is az eredeti mérete.) A festmény Balassi Ferencet a bal keze felé félrefordulva, deréktól felfelé ábrázolja. Arca a jobbprofil láttatva néz szembe. Bal kezét kardja markolatán tartja, jobbában buzogányt fog. A háttérben forgódíszes süveg és egy koponya látható. E festmény restaurálatlan. A múlt század végén került a Magyar Történelmi Képcsarnokba.¹⁰

A Balassi-portré keletkezési idejének meghatározásában segít, hogy Bálint és Ferenc képével egyidőben készült Balassa Menyhárt (1511–1568) teljes alakos képe és II. András (1595 után–1649) nagyméretű lovasképe. Ezek ma ismeretlen helyen vannak. Erdélyi Pál még látta e képeket 1894 végén, Alsóhrabócon, s ezt írta: „II. András, Ferenc és I. Bálint arcképei nagyságra festési módra és kiállításra mindenben egyeznek, még abban is, hogy felírással vannak ellátva. Ugyanolyan kiállítású Menyhért lovasképe is, csak hogy tetemesen nagyobb, ennek is van fölírása.”¹¹ Ponori Thewrewk József 1843-as leírása szerint nem a Menyhártról, hanem a II. Andrásról készült festmény volt a lovaskép. Menyhárt képe azért volt a többinél nagyobb, mert teljes alakot ábrázolt életnagyságban. Ponori Thewrewk a két elveszett képről a következőket írja:

„Melchior Balás a Gyarmat, Ferdinandi I. et Maximiliani imperatorum hungarica militia mare[s]challus, hostium terror et domitor, obiit 1567. atatis 62. A kép fölött jobbra: Cassovia propugnata, balra: Szatmarinum defensum, a kép alatt jobbra: Szerencsium expugnavit, balra: Hadadum subiectum. Az ellen ijedelmét és zabolázóját, Balassa Menyhárdot, életnagyságban adja a főstemény, öltözete magyar katonai egyenruha, jobbába tábornokpálca, oldalán kard, és ez, mi itt festve van, a maga valóságában a várkapolnában tartatik emlékezetéül a hajdani hőserénynek.” Erdélyi Pál csak ennyit idéz a kép feliratából: „obiit 1567. atatis sua 62.” Menyhárt széleskúti sírkövén más dátum áll: „...obiit Wienna anno Christi MLXVIII. mense 9. februarii atatis sua anno LVII.”¹² Érdekes, hogy Menyhárt kezébe éppúgy vezéri botot ad a

pon jelent meg 1994-ben, a Szelényi Ház, Veszprém kiadásában (Mudrák Attila felvétele).

¹⁰ Ltsz. 5. — FERENCZY Zoltán, *Rimay János (1573–1631)*, Bp., 1911. (A 23. lapon közli Balassi Ferenc portréját fekete-fehér nyomtatban.) Vö. *A Magyar Nemzeti Múzeum Képtárának festményei és grafikai állaga*, Bp., 1909, I. füzet, 551.

¹¹ ERDÉLYI, i. h.

¹² *Uo.*, 237.

festő, mint Balassi Bálintéba. Menyhártnak egykor a kékkői várkapornában kifüggesztett kardja 1938-ban az esztergomi Keresztény Múzeumba került.¹³

„Andreas Balas a Gyarmat, bello transsilvanico clarus, militia generalis. Balassa Endre, mint vezér, vágató paripán férfiasan ülve föstetik, teste kicsiny, de bátor tekintete a harc villámit szórja. Előtte a távolban hadi sátorok sokadalmaznak. Ugyan órára azt tartja a hagyomány, hogy protestánsná lett volna...” Erdélyi Pálnál: „II. András képe alatt: Bello transylvanico clarus militia generalis”. Róla Bél Mátyás Balassagenealogiája ezt írja: „Vir insignis et celebris.”¹⁴ II. András (†1649) korponai főkapitány, királyi főkomornyik, 1643-tól Hont vármegye főispánja protestáns volt.¹⁵

A leírásokból látható, hogy a családnév szokatlan írásmódja a négy kép esetében azonos. Egyedül II. András képén nincs halálozási dátum, tehát róla a kép még életében készülhetett. Az azonosságok alapján ez azt is jelenti, hogy a másik három festmény is ugyanakkor készült, azaz valamikor az 1640-es években.

A családi galéria többi, Erdélyi Pál által említett képe más stílusban készült. Ezek: Ferenc bán (†1526), Balassa Zsuzsanna, II. Bálint gróf. Ponori Thewrewk József 1843-as leírásában csak kettő szerepel:

„Excell[entissimus] d[omi]nus Franciscus Balassa de Gyarmat, banus Croatia Severinia, Regni Hungaria ablegatus, intimus reg[is] consiliarius obiit cum rege in campo Mohács.” A festmény ugyanezen felirattal megvan a Magyar Történelmi Képcsarnokban.¹⁶ E kép bizonyosan nem hiteles ábrázolása Balassi Ferencnek.

„Generosa ac magnifica d[omi]na Susanna Balassa, convictus nobilium Cassoviensis fundatrix, anno 1647. Balassa Zsuzsanna életnagyságban, magyar díszöltözetben ábrázoltatik: fejét, nyakát keleti gyöngyök ékesítik...” Erdélyi Pál csak annyit mond, hogy ő volt a kassai konviktus alapítója. A jezsuita Spangár András krónikája szerint „Balassa Zsuzsanna is, ama istenfélő és bölcs asszonyság, istenes rendelkezéséből kezdődik ugyan Kassán a nemes ifjak convictusa a páter jezsuiták gondviselése alatt. Mely Balassa Zsuzsanna már 1647. esztendőben, Pozsonyban, gróf Dráskovich János, az ország palatinusa színe előtt bizonyos somma pénzt testamentom formán rendelt volna, oly szándékkal, hogy Ungvárt ilyen convictus állíttatnék fel. De Lippai György, az esztergomi érsek azon fundatiót Kassára vitte azon fundáló asszonynak akaratjából.”¹⁷ A kép ma ismeretlen helyen van.

13 ZOLNAY, i. h.

14 BÉL Mátyás, *Notitia Hungaria nova historico-geographica divisa in partes quattuor... Pars prima*, Bécs, 1735–1742, tom. IV, 131, n. II. Tabula Genealogica comitum Balassa.

15 *Hont vármegye és Selmechánya szk. város*, szerk. BOROVSZKY Samu, Bp., 1906, 96 (Balassa II. András).

16 Ltsz. 4. Valószínűleg egy nagyobb festmény levágott felső része. — Vö. *A Magyar Történelmi Képcsarnok katalógusa*, Bp., 1922, 14.

17 SPANGÁR András, *A magyar krónikának, amelyet elsőben megírt Pettő Gergely ... továbbvaló terjesztése...*, Kassa, 1734, 19. (V. rész. Anno 1659.) Vö. RUPP Jakab, *Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi részekre*, I, Pest, 1870, 73; II, Bp., 1872, 261 (Balassa Zsuzsanna).

Balassa II. Bálint gróf képét tehát Erdélyi Pál említi először, Ponori Thewrewk József nem látta. A költőként is számontartott II. Bálint (1626–1684) Balassa II. András fia volt. Katolizált, s a nagyszombati jezsuitáknál tanult.¹⁸ Az őt ábrázoló festményt Ragályi Ferenc I. Bálintéval együtt küldte Budapestre lemásolás céljából, ám ezt végül ajándékba adta 1896-ban a Magyar Történelmi Képcsarnoknak.¹⁹ II. Bálintról egy rézmetszet is fennmaradt, amelyet Tobias Sadeler készített 1670–75 között. A képen a parókás, bajuszos II. Bálint hasonló ruhában van, mint I. Bálint. A portrét ovális keret veszi körül ezzel a felirattal: Debeo prima deo, regi, patriaque secunda. Inde suam partem verus amicus habet. A portré alatt kisebb ovális keretben a Balassi-család kibővített címere, amelynek jobbán és balján a következő szöveg áll: Comes Valentinus Balassa de Gyarmath perpetuus de Kékkő, eques auratus, comitatus Hontensis utriusque supremus comes. Sacra Casarea Majestatis Consiliarius Camera prasidique Carponensis supremus capitaneus.²⁰

A Balassi-ősgaléria lappangó három képe: a 16. századi Menyhárt valamint a 17. századi Zsuzsanna életnagyságú-, és II. András lovasképe talán a Ragályi-Balassa-család leszármazottai birtokában van.

18 *Madách Gáspár, egy névtelen, Beniczky Péter, Gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei*, kiad. VARGA Imre, CS. HAVAS Ágnes, STOLL Béla, Bp., 1987, 753–760 (RMKT, XVII/12).

19 *I*tsz. 836. Valószínűleg 18. századi festmény. Mérete 95882,5 cm. II. Bálintot hosszú szőke hajjal vagy parókával, kis bajusszal ábrázolja. A rossz állapotú képet retusálva közli: *Magyar irodalmi lexikon*, főszerk. BENEDEK Marcell, I, Bp., 1963, 82. — *A Történelmi Képcsarnok műtárgyainak leíró leírása*, Bp., 1907, 25. tétel (A Szépművészeti Múzeum Kiadványai, 4).

20 Magyar Történelmi Képcsarnok, *I*tsz. 58.2284 (mérete: 23,8816,5 cm).

SZILÁGYI MÁRTON
Bél Mátyás *Adparatusa* és Kármán Urániája
(*A' Tűzpróbáról Magyar Országba'* című cikk forrása)

A 18. század végi sajtó- és irodalomtörténeti szakirodalom régen sejtí, sőt tudni véli, hogy az 1794–95-ben megjelent, Kármán József és Pajor Gáspár szerkesztette Uránia jórészt vagy nagyrészt fordításokat közölt. Ehhez képest viszonylag csekély azoknak a tanulmányoknak a száma, amelyek valóban elvégezték a szövegösszevetés fárasztó, kevéssé látványos filológiai aprómunkáját.¹ Éppen ezért lehet jelentősége minden olyan újabb kísérletnek, amely ezt a hiányt igyekszik pótolni. Az alábbiakban erre teszek kísérletet, előkészületül egy olyan összegzéshez, amely a folyóirat tájékoztatódásának felmérését célozná.

Az Uránia második kötetében szereplő közleménynek (*A' Tűzpróbáról Magyar Országba'*) fordítás voltáról a folyóirat semmiféle felvilágosítást nem ad. Mindazonáltal a szakirodalomban igen régen megtalálható az az utalás, amelynek segítségével behatárolható a cikk eredete. Abafi Lajos már 1880-ban, a szövegkiadásához csatolt nagy Kármán-tanulmány lábjegyzetében leszögezte, amikor *A' nagy 'Sidó-gyűlésről, mely 1650-dik Esztendőben, Magyar Országba' tartatott* című, valamint az itt tárgyalandó szövegről ejtett szót: „A két utóbbi az »Ungrisches Magazin« 1781. folyamából van fordítva.”² Ennek a megjegyzésnek azonban senki sem járt utána, maga Abafi sem. Pedig a forrás meghatározásának filológiai érdekessége jóval nagyobb, mint azt ez az aprócska, odavetett mondat sejteti. Annál is inkább, mert Abafi a szó szigorúan vett értelmében minden bizonnyal téved is; igaz, ez érdeméből semmit sem von le. Hiszen az Uránia közleményeiről szóló, meglehetősen csekély számú szövegfilológiai találat egyikéről van szó, amely a későbbi kutatásnak — így nekem is — elsőrendű kiindulópontul szolgálhat.

Az Ungrisches Magazinban, Karl Gottlieb von Windisch lapjában,³ ráadásul az Abafi Lajos megadta évfolyamban valóban megtalálható a *Von der Feuerprobe in*

1 A később hivatkozott tanulmányok mellett pozitív példaként kiemelendő: FEST Sándor, *Pope és a magyar költők*, EPhK, 1916, 535–546.

2 ABAFI Lajos, *Kármán Józsefről* = KÁRMÁN József *Művei*, kiad. ABAFI Lajos, II, Bp., 1880, LXV.

3 Windisch szerkesztői tevékenységéről és a lap jelentőségéről l. Fritz VALJAVEC, *Karl Gottlieb von Windisch: Das Lebensbild eines südosddeutschen Bürgers der Aufklärungszeit*,

Ungern című cikk,⁴ amely névtelenül jelent meg. Első olvasásra tényleg hajlamosak lehetnénk az *Uránia* közleményével azonosnak tekinteni, csak hogy néhány körülmény óvatosságra inthet. Ugyanebben az évfolyamban, nem túl nagy távolságra innen lelhető föl az a cikk is (*Nachricht von dem grossen jüdischen Concilio, welches im Jahre 1650. in Ungern gehalten worden*), amelyről Abafi szintúgy mint az *Uránia* forrásáról tesz említést. Ám erről a közleményről egyértelműen kimutatható, hogy nem ez, hanem egy évekkel korábbi, teljesebb változata szolgált alapul a magyar fordításhoz: az *Anzeigen* 1775-ös évfolyamában, v. W. betűjellel ellátva jelent meg ugyanis eredetileg, s ezt a szöveget a szerző, Windisch 1781-ben csak kivonatolta.⁵ Márpedig e két cikk, a tűzpróbáról szóló és a nagy zsidó zsinatot tárgyzó együtt mozgott, hiszen az előbbinek is korábbi változata az *Anzeigen*-ben látott napvilágot;⁶ kérdéses tehát, nem ugyanarról a folyamatról van-e szó itt is, mint a zsidó zsinat esetében? Vagyis arról, hogy Windisch, akit — a cikk végén olvasható v. W. szignó alapján — a tűzpróba-közlemény szerzőjeként is valószínűsíthetünk, a cikk első változatát publikálta 1774-ben az *Anzeigen*-ben, majd ezt némileg módosítva átvette 1781-ben a saját lapjába; az *Uránia* szerkesztői, Kármán József és Pajor Gáspár pedig az eredeti változatot adaptálták a maguk számára 1794-ben? A kérdés eldöntéséhez a három szóba jöhető szöveg (a két német és az egyetlen magyar nyelvű cikk) tüzetes összevetése adhatja meg a választ.

Az már első olvasásra is nyilvánvaló, hogy a két német nyelvű változat között jóval kisebb a különbség, mint a zsidó zsinatról szóló szövegek esetében. Mindazonáltal itt is találhatunk olyan eltéréseket, amelyek döntőek lehetnek. Az 1774-es verzióban az első bekezdés második fele, amelyet gondolatjel különít el, így hangzik: „Ihr Ursprung [ti. a tűzpróbaé — Sz. M.] ist sehr alt, und gehört, außer Zweifel, in die Zeiten des Heidenthums. Man behielt sie aber auch bey, nachdem man die christliche Religion schon lang vorher angenommen hatte, ja, es scheint, daß bey Fortpflanzung des Christenthums sogar ihr Gebrauch ist befördert worden, indem man findet, daß der Exorcismus damit verbunden gewesen [lapalji jegyzetben: „Man sehe hievon Lindenbrogium in formalis sollenib; und Baluzium nach“], wodurch der gemeine Mann in seinem Wahne bestätigt, und der hergebrachte Aberglaube gleichsam gerechtfertigt wurde.”⁷ Ez a rész 1781-re jelentősen átalakul: önálló

München, 1936, kül. 48; FRIED István, *Egy korszerűtlen tudományos folyóirat a XVIII. század végén* (*Neues Ungrisches Magazin*), MKSz, 1985, kül. 305–306.

4 *Ungrisches Magazin oder Beyträge zur ungrischen Geschichte, Geographie, Naturwissenschaft und der dahin einschlagenden Litteratur* (a továbbiakban: *Ungrisches Magazin*), Erster Band, 1781, 216–220.

5 Ezt részletesen bizonyítottam: SZILÁGYI Márton, *Az Uránia egyik közleményének forrása*, ItK, 1993, 585–599.

6 Az *Anzeigen*-ről l. SZELESTEI N. László, *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790*, Bp., 1989, 95 skk.

7 Kaiserlich königlich allergnädigst privilegirte *Anzeigen aus sämmtlichen kaiserl. königl. Erbländern* (a továbbiakban: *Anzeigen*), IV. Jahrgang, XXXV. Stück, 1774. aug. 31., 273–276.

bekezdés is lesz, amelyhez egy legalább ugyanakkora terjedelmű, tudós lábjegyzet kapcsolódik. „Ihr Ursprung ist sehr alt, und gehört außer Zweifel in die Zeiten des Heydenthums. Man behielt sie aber auch bey, nachdem man die Christliche Religion schon lang vorher angenommen hatte, ja, in einigen Christlichen Ländern, ist sie in zweifelhaften Sachen mehrentheils gebraucht worden, doch hat sie die Kirche wie es scheint, niemals gebilliget.” Az idefűzött lábjegyzet pedig a következő: „Honorius der Dritte, welcher von 1216 bis 1227. auf dem Päbstlichen Stuhle sah, schreibt L. V. Decret. tit. XXXV. Cap. III. also: Dilecti Filii, noviter in Livonia baptizati gravem ad nos querimoniam destinarunt, quod Fratres Templariorum, & alii qui temporalem in eis potestatem exercent, si quando de aliquo alio crimine infamantur, eos ferri Judicium subire compellunt: quibus si qua exinde sequatur adultio, civilem poenam infligunt. *Cum igitur hujusmodi Judicium sit penitus interdictum, utpote in quo Deus tentari videtur*, mandamus, quatenus dictos Fratres, & alios, ut ab hujusmodi conversorum gravamine omnino desistant, per censuram Ecclesiasticam appellatione remota compellas. Ein gleiches hat der Zweykämpfe wegen, im Entscheidungsfalle auch Cölestinuslestin, III. pápa[Coelestin, III.] der Dritte um das Jahr 1193 geschrieben, eod. tit. Cap. I. und II.”⁸ Ezen a ponton az Uránia szövege igen pontosan az 1774-es változatot követi, azzal az — egyébként sokatmondó — különbséggel, hogy az ott található lábjegyzetet és hivatkozást elhagyták: „Eredetek igen régi, és Kétség kívül a’ Pogányságnak Idejébe tartozik. De megtartották még akkor is minekutánna a’ Keresztény Vallást már régen felvették, sőt úgy tetszik, hogy Idővel, még inkább Szokásba jött, mivelhogy az *Exorcismus* öszve volt véle kötve, a’ mennyire előre bocsátott a’ Tzeremónia előtt, a’ mely által, a’ Közember Vélekedésében megerősített, és a’ régi Babona jóvá hagyott.”⁹ Mivel — a cikk többi részének egyes szóválasztásbeli különbségeit nem számítva — gyakorlatilag ez az egyetlen jelentősebb, s ilyen módon perdöntő eltérés, ez erősítheti meg leginkább azt az analógiás következtetést, amelyet a zsidó zsinatról szóló írás filológiai háttérének ismeretéből vonhatni le: vagyis az Uránia két szerkesztője mindkét fordításra kiválasztott közleményt az Anzeigenből vehette át, s nem az Ungrisches Magazinból, ahogy Abafi vélte. Ez a gesztus egyébként tendenciaszerű, s nem esetleges: az Anzeigenből — jelenlegi ismereteim szerint — hat szöveg származott át az Urániába, s feltűnő módon mindegyik kapcsolatba hozható Windisch-sel.¹⁰

Az Uránia mindazonáltal bizonyos pontokon jelentősen átalakította Windisch szövegét is: a szerkesztők elhagyták az összes tudós lábjegyzetet. Itt tehát nincsen utalás Lindenbrogra, Pistoriusra sem, akikre az Anzeigenben még találunk hivatkozást. Ilyenformán a magyar fordításból csak ennyit tudhatunk meg a közlemény végső, közvetett forrásáról: „Melly régi a’ *Tűzpróba* Magyar Országban nem lehet meghatározni. Legalább semmi Nyomát nem lehet látni 969-dik Esztendő előtt, és 1309. után. De ezen Közidőben sok Példáit lehet annak látni, a’ mellyek közzül

8 Ungrisches Magazin, Erster Band, 1781, 217.

9 Uránia, II. Kötet, 297–303.

10 Erről részletesebben egy megjelenés előtt álló tanulmányomban írtam: *Az Uránia eszmetörténeti helye a források tükrében*.

némellyek feljegyzettek egy Írásban, a' melly a' *Nagy-Várad*i Káptalan' Templomának Sekrestyéjében találtatott ezenn Tzim alatt: *Ritus exploranda veritatis in dirimendis controversiis*. Nyomtatott legelsőben 1550-dikben Kolosváron.¹¹ Windisch szövege ezen a ponton azonban bővebb, s meg is adja az innen hiányzó felvilágosítást: „Wie alt der Gebrauch der Feuerprobe in Ungarn sey, läßt sich nicht bestimmen. Wenigstens finden sich vor dem Jahre 969. und nach 1309. keine Spuren davon. In dieser Zeit aber, hat man häufige Beyspiele dieser Handlung, wovon uns einige, in einem Traktätchen, welches in der Sakristey der Domkirche zu Großwardein gefunden worden [lapalji jegyzetben: „Es führet den Titel: Ritus exploranda veritatis in dirimendis controversiis und ist zuerst im Jahre 1550. in Klausenburg gedruckt, hernach aber auch dem Belischen Adparatus ad historiam Hungaria einverleibet worden.“], beschrieben werden.”¹² Vagyis innen egyértelműen kiderül, hogy Windisch Bél Mátyás *Adparatus*-át használta, amelyben — az eredetileg 1550 májusában, Hoffgreff nyomdájában kinyomtatott¹³ — tüzesvaspróba-jegyzék (azaz a Várad Regesztrum) 1740-ben újra megjelent.¹⁴ Bél forráskiadványa mint ősforrás szolgált tehát 1774-ben Windischnek támpontul, s ezt a szöveget pedig húsz évvel később, 1794-ben az Uránia magyar fordításban közölte — immár úgy, hogy a Bél Mátyásra történő utalást teljesen kihagyta belőle. Ennek a szövegleszármazásnak a tudatában nyomon lehet követni, milyen koncepció alapján dolgozott Windisch, illetve az ő szövegét miképpen értelmezték át és illesztették új kontextusba Kármánék.

Bél Mátyás *Adparatus*-ának kiadása különálló egységekben történt, mindazonáltal úgy, hogy a lapszámok folyamatosak voltak.¹⁵ Ezt a szándékot Bél már az 1735. január 31-re keltezett előszóban összegezte: „Készen van az említett emlékek egy-két decasa.”¹⁶ Jónak láttam, hogy ezeket úgy bocsássam a nyilvánosság elé, hogy minden

11 Uránia, II. Kötet, 297–303.

12 Anzeigen, IV. Jahrgang, XXXV. Stück, 1774. aug. 31., 273–276.

13 RMNy I, 87; l. még: VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., 1982, 153.

14 A forrás leghasználhatóbb, mértékadó kiadása: *Regestrum Varadinense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum, descripta effigie editionis A. 1550 illustratum [...]*, curis et laboribus Joannis KARÁCSONYI, Samuelis BOROVSZKY, Bp., 1903. A szakirodalomból l. még: VAJDA Gyula, *A várad regesztrum (1209–1235): Magyar műveltség-történeti kiűző ismertetése és bírálata*, Bp., 1880; *A Várad Regestrum*, értelmezi KANDRA Kabos, Bp., 1898; BARANYAY Károly, *Jogtörténet II. Endre idejében*, Miskolc, 1938.

15 Bél Mátyás vállalkozásáról l. HAAN Lajos, *Bél Mátyás*, Bp., 1879, 55–59 (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből, VIII/8); vö. még általánosabb tájékozódásul TARNAI Andor, *Bél Mátyás és a magyar nyelv- és irodalomtudomány*, It, 1984, 817–831; Uő., *Bél Mátyás* = BÉL Mátyás, *Hungariából Magyarorszáig felé*, kiad., bev., jegyz. TARNAI Andor, Bp., 1984, 7–33 (Magyar Ritkaságok).

16 Itt kell megjegyezni, hogy az *Adparatus*-nak csak egy decasa jelent meg, további kettő kéziratban maradt; egy ezekből összeállított kolligátum az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban lelhető fel. Erre l. V. KOVÁCS Sándor, *Az ismeretlen Bél Mátyás: Fejezetek*

egyes darabot egyenként adjak ki; ha szükséges, jegyzetekkel magyarázzam, s az előszóban közöljem az olvasóval, hogyan jutottam az egyikhez vagy a másikhoz. A gyűjtemény nyomtatása pedig olyanképpen megy végbe, hogy mind az ívek rendjében, mind pedig a lapszámok szerint szorosan összefüggjön. Ezért aztán az emlékek kinyomtatásában egészen addig kell előrehaladni, míg kellő nagyságú kötet áll össze. Ennek megtörténtével tárgymutatót csatolunk a kötethez.”¹⁷ A tüzesvas-próba-jegyzék az ötödik kiadványként látott napvilágot; előszavának dátuma: 1740. szeptember 1. Bél levelezésének összegyűjtött anyagában két utalást is találhatunk a kiadvány készülésére: a Johann Daniel Schöpflinnek szóló, 1739. december 23-i,¹⁸ illetve a Kolinovics Gábornak írott, 1739. december 31-i levélben.¹⁹ A kiadványt — leszámítva az ajánlást — két lapos, külön előszó vezet be, majd következik maga a jegyzék, bőséges értelmező jegyzetekkel; ezekről maga Bél árulja el az előszóban, hogy Tomka-Szászky János készítette őket: „Ceteroquin, ne obsoletus liber, nudus, immo fordidatus, in lucem prodiret, Cl. IOHANNES TOMKA SZASZKY, in lycao nostrate, Conrector longe meritissimus, elaboratum suapte voluit.”²⁰ Végül pedig a tüzesvaspróbát keretező mise szövege olvasható, szintén lapalji magyarázatokkal. Windisch cikke jórészt erre a legutolsó egységre épül; egy futólagos történeti áttekintés után — amelyben helyet kaptak röviden az európai, elsősorban természetesen német párhuzamok is — következik a már idézett forráshivatkozás. Windisch utal ugyan arra, hogy ennek a jegyzéknek sajátossága és jelentősége a régi magyar nevek megőrzése is; mindazonáltal ő magának a szertartásnak ismertetését tartja legfontosabb feladatának: „Es ist auch weder meinen Absichten gemäß, noch der Mühe werth, einen Auszug dieses Werkchens zu liefern; indem es lauter scythische Namen enthält, die izt niemand mehr bekannt sind. Ich will also, nur die Handlung selbst und die dabey gebrauchten Cerimonien beschreiben.”²¹ Erre a célra valóban a legutolsó rész felelt meg. Bár Windisch támaszkodhatott olykor magára a jegyzékre

a XVIII. század tudománytörténetéből = V. K. S., *Eszmetörténet és régi magyar irodalom*, Bp., 1987, 510–514.

17 Az előszó — DÉRI Balázs magyar fordításában — megjelent újabban: BÉL, *i. m.*, 185–191. Az idézet: 187–188.

18 „Ad me, quod adtinet, valeo adhuc, et in hoc meo pistrino, et vires inaniter perdo, et operam. Ad adparatum meum, membrum V. de iudicio ferri candentis, accessit. quod, vt accipias, diligenter curabo.” Bél Mátyás Johann Daniel Schöpflinnek, Pozsony, 1739. dec. 23. = BÉL Mátyás *Levelezése*, s. a. r. SZELESTEI N. László, Bp., 1993, 470–471.

19 „Ferrum candens Praefationem expectat.” Bél Mátyás Kolinovics Gábornak, Pozsony, 1739. dec. 31. = *uo.*, 471.

20 Az *Ad Lectorem* című előszóban: *Ritus exploranda veritatis, seu iudicium ferri candentis, quo in dirimendis controuersus, gens Hungara [sic!] olim utebatur. Editio, post Claudiopolitanam A. MDL. Secunda, vberimis Notis illustrata. Adparatus ad Hist. Hung. decadis I. Monumentum V. = Adparatus ad Historiam Hungaria, sive Collectio Miscella, Monumentorum ineditorum partim, partim editorum, sed fugientium*, Conquisiuit, in Decades partitus est, etc. Praefationibus, atque Notis illustrauit, Matthias BEL [...], Pozsony, 1735 [a továbbiakban: *Ritus*], lapszám nélkül.

21 Anzeigen, IV. Jahrgang, XXXV. Stück, 1774. aug. 31., 273–276.

is: azon kijelentése, hogy a próbát három napos böjt előzi meg, többször szerepel az egyes esetek leírásakor.²² Igaz, az egyik, később idézendő lábjegyzetből szintúgy kiemelhetette ezt a mozzanatot is.

Az *Adparatus* utolsó egységéből mindazonáltal leginkább a bevezető és a lezáró egységek szolgáltak Windischnek forrásul, különösen a CCCXC., a CCCCXII., a CCCCXIII. és a CCCCXIV. §. Vagyis Windisch nem törekedett az egész liturgia bemutatására, megelégedett bizonyos mozzanatok kiemelésével, a folyamat érzékeltetése céljából. A CCCXC. §-nál — amely a misét celebráló püspöknek a vasat megáldó szavait tartalmazza — ez olvasható a liturgikus cselekedet funkciójaként: „Sequitur (i) Benedictio Episcopalis, super nouum Ferrum, ad manifestandum verum Iudicium praperatum.” Utána következett maga a könyörgés: „*Oratio*. Benedic Domine Pater omnipotens! aterne Deus! per inuocationem sanctissimi Nominis tui, & per aduentum vnigeniti filii tui, Domini nostri Jesu CHRISTI, atque per donum Spiritus Sancti, ad manifestandum verum iudicium tuum, hoc genus metalli, vt sit sanctificatum & consecratum, vt omni damonum falsitate procul remota, fidelibus tuis, veritas veri iudicii tui, manifesta fiat, per Dominum nostrum IESUM CHRISTUM &c, &c.”²³ Az (i) betűvel jelzett lábjegyzet pedig tartalmazta az információkat a tűzpróbára előkészítő háromnapos böjtről, a szövegből egyébként nem érthető látványmozzanatokról, valamint az ezalatt énekelt zsoltárról: „Post accusationem legitime factam, & triduum in ieiuniis & oratione consumtum, sacerdos vestibus sacris, prater causiam, indutus, ferrum ante altare positum, forcipe accepit, & hymnum trium puerorum: *Benedicite omnia opera &c.* decantans, illum ad ignem detulit, benedictione, super ferrum, super locum, & super ignem prius recitata, M. ZVERIVS BOXHORNIVS, Hist. Vniuers. p. 582. 583. edit. Lugd. 1652 ex MS. codice Anglicano.”²⁴ Ez az egység még a mise előtti szertartás része. A Windisch felhasználta CCCCXII. viszont már gyakorlatilag a mise utáni liturgiához tartozik: itt a vádlottat a misét celebráló pap — kiközösítést helyezve kilátásba — újból megszólította, hogy ne áldozzon, ha bűnös. Ezután történt csak meg a vádlott szabályszerű áldoztatása, a tüzesvaspróbát közvetlenül megelőző szertartásként. A főszöveg tehát a következőket tartalmazza: „Postea (b) communicet eum Sacerdos, his verbis: Interdico tibi, o homo! coram omnibus astantibus, per Patrem & Filium & Spiritum Sanctum, & per tremendum diem iudicii, per Mysterium Baptismatis, per venerationem omnium Sanctorum, vt, si de hac re culpabilis es, aut fecisti, aut sciisti, aut baiulasti, aut consensisti, aut propter actam culpam denominatam, sciens factoribus iuuisti, vt ecclesiam non introeas, Christiana societati non miscearis, si reatum nolueris confiteri admissum, antequam iudicio examineris publico.” Közvetlenül utána olvasható a CCCCXIII. §, amelyben az ártatlanságot firtató kérdésekre a vádlottnak ki kell nyilvánítania büntelenségét: „Tunc interrogetur sceleratus a Sacerdote, his verbis. Frater! es iustus ab hoc crimine, de quo accusaris? R. Iustus sum. Interrogetur, mundus? R. mundus sum.”²⁵ Ezután következik magának

²² Pl. a 24., a 367., a 368. eset szövegében (*Ritus*, 201, 269, 269–270).

²³ *Ritus*, 274.

²⁴ Uo.

²⁵ *Ritus*, 278.

a tüzesvasnak a kézbe vétele („§. CCCCXIV. Tandem accusatus (c) accipiat ferrum ignitum, hac verba sequentia dicendo”), amelynek során a vádlottnak a következő szavakat kell mondania: „Per illud Corpus Domini nostri JESV CHRISTI, quod hodie sumsi, non confidens in vllum (d) maleficium, nec in virtutibus herbarum, accipio hoc ferrum.” Ennek az egységnek a két lábjegyzete szintén nyomot hagyott Windisch szövegében: „c.) Mox accusatus, ad nouem pedum mensuram, ferrum perferrat. BOXHORNIUS l. c.”; illetve: „d.) Ad omnem fraudem euitandam, manus sigillo munita, triduum obuelabatur, & si sinus crudescens, in ferri reperiebatur vestigio, reus, sin minus, iustus esse iudicabatur, proptereaue laus DEO, iustissimo referebatur. BOXHORNIUS. *Hist. Vivers. p. 584.*”²⁶

Windisch ezekre a szövegegységekre támaszkodva a következőképpen ad láttató erejű leírást a tüzesvaspróbáról: „Wenn die Klage ordentlich geschehen, und der Beklagte erschienen war, um sich durch die Feuerprobe zu rechtfertigen, so war ihm dazu ein Tag bestimmt; zuvörderst aber mußte er sich durch ein ununterbrochenes dreytägiges Gebeth und Fasten, dazu vorbereiten.

Erschien nun der Tag selbst, an welchem die Probe vorgenommen werden sollte; so fieng man die ganze Handlung, die allemal in der Kirche geschah, mit Lesung der heiligen Messe an, welche der Bischof, oder ein anderer Priester, der dessen Stelle vertreten mußte, im bischöflichen Ornate, verrichtete. Nach Endigung derselben ergriff er das, vor das Altar gebrachte Eisen, mit einer Zange, und stimmte das Lobgesang der drey Knaben im feurigen Ofen an. [Lapalji jegyzet: „Benedicite omnia opera, etc.”] Er trug es sodann in das Feuer, nachdem er vorher sowohl über dasselbe, als über das Eisen einen Segen gesprochen hatte. [Lapalji jegyzet: „Die Formel war diese: Benedic Domine Pater omnipotens, aterne Deus! per invocationem Sanctissimi Nominis TUI, et per adventum unigeniti filii TUI, Domini nostri Jesu Christi, atque per donum Spiritus Sancti, ad manifestandum verum iudicium tuum, hoc genus metalli, ut sit Sanctificatum et Consecratum, ut omni damonum falsitate procul remota, fidelibus TUIS, veritas veri iudicii TUI, manifesta fiat, per Dominum nostrum Jesum Christum rc.”] Wann nun das Eisen durchaus glühte, so mußte der Beschuldigte durch einen Eid versichern, daß er in Ansehung der wider ihn gemachten Beschuldigungen völlig rein sey [Lapalji jegyzet: „Der Priester fragte ihn: Frater, es justus ab hoc crimine, de quo accusaris? R. Justus sum. Und abermal: Mundus? R. Mundus sum”]; und hierauf bestätigte er die Wahrheit dieser eidlichen Aussage durch den Genuß des heiligen Abendmahls. [Lapalji jegyzet: „Bey der Kommunion sagte der Priester: Interdico tibi, o homo! coram omnibus adstantibus, per Patr. et Fil. et Sp. S. et per tremendum diem iudicii, per mysterium baptismatis, per venerationem omnium sanctorum, ut, si de hac re culpabilis es, aut fecisti aut scivisti, aut bajulasti, aut concessisti, aut propter actam culpam denominatam, sciens factoribus iuvisti, ut ecclesiam non introës, Christiana societati non miscearis, si reatum nolueris confiteri admissum, antequam iudicio examineris publico.”] Hierauf wurde das Eisen, nicht nur mit Weyhwasser besprenget, sondern, überdieß auch noch, mittelst des

²⁶ Uo.

Exorcismus beschworen; und wann dieß alles vorbey war, so mußte der Beschuldigte nunmehr die von ihm verlangte Probe machen: dabey er die Worte sagte: Per illud Corpus Domini, quod hodie sumsi, non confidens in ullum maleficium, nec in virtutibus herbarum, accipio hoc ferrum [lapalji jegyzet: „Vielleicht ward auch während dieser Zeit mancher Betrug gespielt, und der zugefügte Schaden, durch schleimige Hilfsmittel geheilet. Denn, es kamen sehr viele unbeschädigt davon.“]. Es wurde aber dieselbe nicht auf einerley Art verrichtet; indem der Beklagte, bald ein glühendes Eisen, in die Hand nehmen, und einige Zeit tragen; bald aber über einige glühend gemachte Pflugschaare gehen mußte. Kaum hatte er dieses verrichtet; so wurden sogleich die Hände oder Füße in ein Tuch gewickelt, versiegelt, und erst nach dreyen Tagen, in Gegenwart des Klägers, und einer Menge Volks aufgemacht, und entblößet. War nun der Angeklagte unverlezt, so wurde er öffentlich für unschuldig erklärt, und losgesprochen. Im Gegentheile aber glaubte man gewiß, daß er des angeklagten Verbrechens schuldig sey, und man belegte ihn mit derjenigen Strafe, die das beschuldigte Verbrechen nach sich zog.”²⁷

Windisch láthatólag nem ismerteti a liturgia teljes szövegét. Ennek egyik következménye pedig az lesz, hogy számos tévedés kerül bele a cikkébe. Azt állítja, hogy a mise *után* kezdődő szertartásból idéz, noha a vashoz az oltár eleibe vitele és a három ifjú énekének a recitálása éppúgy a mise előtti szertartás része, mint a vashoz megáldása, amelynek szövegét szó szerint adja. Ezután eltekint olyan, liturgikus szempontból elhagyhatatlan formulák ismertetésétől is, mint a különböző áldások (a tüzelés helyének illetve a tűznek a megáldása) és a teljes miseszöveg, beleértve az Ézsaiás könyvéből származó olvasmányt (az új katolikus bibliafordítás rövidítése szerint: Iz 55, 6–7) és a Márktól származó evangéliumot is (Mk 11, 22–24). A szertartás következő, általa kiemelt eleme tehát igencsak nagy távolságra van a mise előtti liturgiától, hiszen az már a közös áldozás utáni rész, magának a vádlottnak a megáldoztatása. Ráadásul ezen a ponton nem ragaszkodik az *Adparatus*-ban olvasható szertartás-szöveg sorrendjéhez sem: a CCCCXIII. §-ban szereplő, dialogikus formulát előbb említi, mint a misét celebráló püspök szavait, amelyek pedig közvetlenül ezelőtt, a CCCCXII. §-ban találhatók. Ezzel pedig éppen a szertartás egyik leglényegesebb elemét, a próbát tevő személy szentáldozását illeszti rossz helyre. Persze nem szabad elfelejteni a cikkből kikövetkeztethető szándékot. Nyilvánvaló módon a szerző a leglátványosabb, s ily módon a leginkább eltérő mozzanatok kiemelésére törekedett, sokkal jobban ragaszkodva a különösséghez, mint a tipikushoz. Nála éppen ezért az a tény, hogy a próba alapvetően a miseliturgia része, nem kapott hangsúlyt, bár bevezetésképpen említi. Voltaképp logikus és érthető tehát az a megoldása, hogy nem terhelte meg saját szövegét hivatkozásokkal: következetesen elhagyta a szakirodalmi hivatkozásokat, Boxhornius nevét ilyenformán le sem írja. Annak ellenére sem, hogy láthatólag támaszkodott a tőle vett információkra. Feltűnő az a distancia-teremtés is, amellyel a tüzesvaspróbát a régmúlt idők babonáságaként ismerteti; ez a felvilágosult fölényérzet leginkább a nyilvánvaló

27 Anzeigen, IV. Jahrgang, XXXV. Stück, 1774. aug. 31., 273–276.

csalárdságok — igaz, csak lábjegyzetbe szorított — említésében nyilvánul meg. Bár egyébként az ott summázott észrevétel — miszerint sokan sértetlenül távoztak — természetesen nem az egyébként kivonatolt szertartás-szövegre megy vissza, hanem magának a regesztrumnak a végigtanulmányozásából eredhet. Bél Mátyás a forráskiadványhoz fűzött előszóban mindazonáltal nem hangsúlyozta ennyire a babonának, a túlhaladott tévelygésnek a tézisé a forrás közzétételének indoklásakor; nála a múlt, s különösen a magyar közjog egyik érdekes emlékéről van csupán szó, amely ilyenformán megérdemli a publikálást: „IVDICIUM FERRI CANDENTIS, pridem id quidem, in gente nostra abrogatum, neque vsquam gentium, nisi barbara forte sint, & toto calo a nobis diuisia, frequentatum amplius, in ADPARATVM hunc ad *Historiam Hungaricam* referre, multis de caussis, visum est. Et primo quidem, quod nondum mihi liber occurrerit; tametsi, ad hac istiusmodi curiosa, sic satis adtento; qui vberiore sementem *Antiquitatum Hungaricarum*, prabeat his, quibus volupe est, non ignorare, quid prisci illi homines, seu cum laude egerint, seu cum vituperio; quibus praterea institutis, moribus quaque integritate iniquitateteue, mutuo conuixerint; quibus ritibus innocentiam illorum, istorum maleficia, iuerint detectum. Tanta enim, horum omnium, in libello hoc seges est, quam qua potest esse maxima. Deinde, ita existimo, illustrando *Iuri Hungaria Publico*, materiam hinc, non idoneam minus, quam selectam etiam, decerpi posse: si quis sua interesse putet, vetera cum nouis, & hac, cum illis, contendere, ex vtriusque autem, aduersaria facere, quorum ope, priscis regum decretis, lux adsundi; explicari obscura; incerta adfirmari; refelli fabulosa; expediri intricata possint.”²⁸ Ezen a ponton válik a legnyilvánvalóbbá a különbség Bél és Windisch felfogása között: Windisch ugyanis nem kezeli történeti forrásként a regesztrumot. Számára sokkal inkább egy meghaladott korszak kuriózumaként érdekes; ezért is jóval kevésbé törődik a korabeli kontextus akár utalás-szerű rekonstrukciójával, amelyet pedig Bél — aki szándéka szerint forráskiadványt akart létrehozni — legalább a továbbvezető hivatkozások megadásával soha nem téveszt szem elől. Windisch, nem lévén katolikus, a forráskiadvány szövegétől ily mértékben eltávolodva, saját maga nem tudta észlelni liturgikus tévedéseit sem. Mivel pedig az Uránia szerkesztői gyakorlatilag Windisch szövegének szoros fordítását végzik el — kihagyásaik jelentőségére persze érdemes lesz a továbbiakban külön kitérni —, hasonlóképpen a szórakoztató, anekdotikus különlegesség irányába tolják el a tüzesvaspróba-jegyzék ismertetését, reprodukálván hibáit is.

Kármánék folyóiratában a vonatkozó részlet szövege a következő: „Midőn a' Vád megesett, és a' Bévádolt megjelentt, hogy magát a' Tűzpróba által megtisztítsa, Nap rendeltetett néki: de előre elkellett magát készíteni arra három napi szüntelen való Imádság, és Bőjtölés által.

Elérkezvén a' rendelt Nap, a' Próba, a' melly mindenkor a' Templomban történt', a' szent Misével kezdődött, a' mellyet a' Püspök olvasott, vagy pedig helyette más Pap Püspöki Öltözetbe'. Annak végével, felfogta az Oltár' eleibe hozatott Vasat egygy Fogóval, és rákezdette a' *három Ifják'Énekét* [sic!] a' tüzes Kementzében. Azután a'

28 *Ad Lectorem = Ritus*, lapszám nélkül.

Tűzbe tette, minekutánna mind a' Tűzet, mind a' Vasat megáldotta volna [lapalji jegyzet: „Az Áldás' Formulája ez vólt: Benedic Domine, Pater omnipotens, aterne Deus! per invocationem Sanctissimi Nominis TUI, & per adventum Unigeniti Filii TUI, Domini nostri Jesu Christi, atque per donum Spiritus Sancti, ad manifestandum verum judicium tuum, hoc genus metalli, ut sit Sanctificatum, & Consecratum, ut omni damonum falsitate procul remota, fidelibus TUIS, veritas veri Judicii TUI, manifesta fiat, per Dominum nostrum Jesum Christum &c.”]. Minekutánna a' Vas egészen tűzes vólt, megkellett esküdni a' Vádoltottnak, hogy egészen tiszta az ellene tett Vádtól [lapalji jegyzet: „A' Pap ezt kérdezte: Frater, es justus ab hoc crimine, de quo accusaris? R. Justus sum. Ismét: Mundus? R. Mundus sum.”]; a' melly Hitével tett Állítását azután megerősítette a' Szent Vatsorával való Élés által [lapalji jegyzet: „Az Vatsorával való Éléskor ezt mondotta: Interdico tibi, o homo! coram omnibus adstantibus, per Patr. & Fil. & Sp. S. & per tremendum diem judicii, per mysterium baptismatis, per venerationem omnium Sanctorum, ut, si de hac re culpabilis es, aut fecisti, aut scivisti, aut bajulasti, aut concessisti, aut propter actam Culpam denominatam, sciens factoribus juvisti, ut ecclesiam non introes, Christiana societati non miscearis, si reatum nolueris confiteri admissum, antequam judicio examineris publico.”]. E' megléven, szentelt Vizzel megöntöztetett a' Vas, és az *Exorcismus* szerint reáolvastak; és minekutánna mind ez megtörtént, megkellett tenni a' Vádoltottnak a' tőle kívántatott Próbát: a' melly mellett ezen Szókat mondotta: *Per illud Corpus Domini, quod bodie sumsi, non confidens in ullum maleficium, nec in virtutibus barbarum, accipio hoc ferrum* [lapalji jegyzet: „Talán Tsalárdság-is történt ez Időközben, és az Égetés hírtelen segítő Szerek által meg-gyógyított. Mivelhogy sokan Sérelem nélkül mentek el.”]. De nem egyféleképpen vitettetett az végbe; mivelhogy majd tűzes Vasat tartozott Kezébe venni a' Vádoltatott, és azt egy Ideig hordozni; majd pedig tűzes Szántóvasakon járni. Alig lett Vége ennek; hogy Kezei, vagy Lábai egy Lepedőbe takartattak, bépetséltettek, és tsak harmad Nap múlva öldöztatták fel a' Vádolónak, és nagy Számú Népek Jelenlétében. Ha Sérelem nélkül találtatott lenni az Elvádoltatott, ártatlannak állíttatott közönségessen, és el-botsáttatott. Az ellenkező Esetben pedig azt hitték, hogy nem tiszta az ellene tett Vádtól, és azon Büntetésre ítéltetett, a' melly arra a' Vétekre vólt rendelve, melly eránt bévádoltatott.”²⁹

Az Uránia meglehetősen híven, szinte szolgálai tolmácsolja a német szöveget. Néhány ponton azonban rövidíti Windisch verzióját. A fordító kihagyja például a következő lábjegyzeteket: „Man sehe hievon Lindenbrogium in formalis sollenib; und Baluzium nach.”; „Regino Libr. II. Chron. ad annum 887. bey Pistor T. I. sript. rer. germ.”; „Pistorius loco citato”. Ezek nyilván olyan, tudós értekezéshez illő apparátust jelentettek, amelyek az Uránia egész szellemétől idegenek voltak, hiszen az efféle hivatkozások következetesen hiányoznak a folyóirat mind a három számából. Valószínűleg inkább az egyszerűsítést szolgálta már, hogy elhagyták a tűzes kemen-cébe vetett három zsidó ifjú énekének incipitjét, amelyet egyébként az *Adparatus* is csak így, rövidítve közölt, s Windisch csak lábjegyzetbe vette át: „Benedicite omnia

29 Uránia, II. Kötet, 297–303.

opera, &c.” Mindezzel párhuzamosan átvették azonban a főszövegbe a tüzesvaspróbákat tartalmazó kiadvány leírását; igaz, ahogyan ezt már idéztem, elhagyták belőle azt az információt, hogy 1550 után Bél Mátyás jelentette meg először. Ez az elhagyás gyakorlatilag a végső forrás elfedését is magával hozta. Megtartották viszont Windisch azon lábjegyzetét, amelyben a családságok iránti gyanúját fejezte ki. Mindezeknél sokatmondóbb változtatás azonban, hogy az Uránia következetesen kihagyja Windischnek azokat a mondatait, amelyek a szerző szándékának önreflexív megfogalmazását tartalmazták. Ilyen volt a második bekezdés első mondata: „Da ich izt einzig und allein, von der Feuerprobe in Ungarn, eine kurze Nachricht zu geben gesonnen bin, so werde ich mich in keine kritische Untersuchung einlassen; sondern nur bey der historischen Beschreibung derselben stehen bleiben.” A másik ilyen kihagyott mondat pedig éppen a tűzpróba leírását előzi meg: „Ich will also, nur die Handlung selbst und die dabey gebrauchten Cerimonien beschreiben.”³⁰ Persze Windisch értekezése e két szándéknak aligha tudott egyébként megfelelni: a kritikai — ráadásul történetietlenül kritikai — szemlélet meglehetősen nyilvánvaló a cikkében, valamint magának a szertartásnak sem adja végül is korrekt leírását. E két mondat elhagyása mégsem azt jelenti, hogy az Uránia helyesbíteni kívánta volna az Anzeigen tárgyi tévedéseit. Annak sincs nyoma, hogy ezeket észlelték volna: semmi sem utal arra, hogy — mondjuk magának a forrásnak a bevonásával — korrigálni akarták volna a közleményt. Sőt, még szaporították is a hibákat. Amikor idézték a tüzesvaspróba szertartásának azon mozzanatát, amelyben a pap — egy előzetes figyelmeztetés után — megáldoztatja a vádlottat, kihagyták, esetleg csak kifejejtették a mondat eredeti állítmányát, a *Priester* szót. Ilyenformán a bevezető mondat csak úgy érthető, hogy a liturgia itt magának a próbát tevő személynek a szavait rögzíti — ez pedig, figyelembe véve akárcsak a liturgikus szöveg tartalmát is, képtelenség lenne. Mindazonáltal ez lehet természetesen akár sajtóhiba is, nem kell feltétlenül tudatos módosításra gyanakodnunk. A változtatások ugyanis inkább abba az irányba mutatnak, hogy a kuriózitás-jelleg fölérődjön — ahogyan ezt már Windisch cikke is kezdeményezte. A liturgiában elkövetett tévedések pedig nyilván éppúgy aligha tűnhetek föl a közvetett forrást már figyelembe nem vevő, református szerkesztőknek, mint ahogy az evangélikus Windischnek.

Ennek a jól föltárható szövegleszármazásnak mindenesetre több fontos tanulsága van. A szakirodalom eddig azt is alig tartotta számon, hogy a Bél kiadta Váradi Regesztrum egyik első értelmezési kísérlete Windisch érdeme.³¹ Pedig Windischnek és Bél hagyatékának az összekapcsolódására adatszerűen és metaforikusan is több adalék fölmerült már: egyrészt hadd utaljak arra, hogy a nagy tudós kéziratait megvásároló érsek, Batthyány József többek között éppen Windisch akarta megnyerni a nagy mű folytatására, a hagyaték kiadására — egyébként sikertelenül.³²

³⁰ Az összes idézet: Anzeigen, 273–276.

³¹ A tudománytörténeti előzményeket áttekintő Vajda nem tud erről: VAJDA, *i. m.*, 28 skk.; Baranyay pedig csak az Ungarisches Magazin-béli közleményre utal: BARANYAY, *i. m.*, 103.

³² SZELESTEI N. László, *Bél Mátyás kéziratos hagyatékának katalógusa*, Bp., 1984, 14.

Kosáry Domokos pedig — saját nagy távlatú művelődéstörténeti modelljének keretei között — Bél szellemiségének egyik folytatóját Windischben vélte felfedezni: „Bél útja közvetlenül a felvilágosodás felé vezetett. Akik az ő társadalmi közegéből ezt az utat folytatták tovább, a felvilágosodás első hazai változatához, a felvilágosult abszolutizmushoz érkeztek el. Ezen az úton haladt, a maga módján, a pozsonyi lapalapító földrajzi-történelmi szerző Windisch Károly Gottlieb, Beer és Tomka-Szászky tanítványa...”³³ Ez az önmagában apró filológiai adalék nyilván hozzájárulhat ennek a megállapításnak az alátámasztásához is. Ugyanakkor pedig az Uránia magyar fordítása jól érzékeltetheti azt, hogy milyen közvetítő fázisokon keresztül épülhetett bele a magyar nyelvű kultúrába Bél munkássága. Sokatmondó lehet az is, hogy — ha úgy tetszik — mennyire régies annak a folyóiratnak a tájékozódása, amelyiket mint az 1790-es évek legkorszerűbb irodalmi orgánumát kezelte a szakirodalom egyik ága: közvetve az 1740-es évekig nyúlik vissza ezen közleményük tartalma, közvetlenül pedig az 1770-es évekig. Ezzel pedig a 18. század végi szellemi folyamatok jóval szervezettebben látszanak a korábbi kulturális törekvésekre épülni, mint korábban véltük.

33 KOSÁRY Domokos, *Bél Mátyás helye a művelődés történetében*, It, 1984, 795–816.

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ
A Jókai-kódex kérdése
a Szent Ferenc-legendára vonatkozó
újabb kutatások fényében

Tarnai Andor, alapvető fontosságú monográfiájában, tárgyal néhány, a Jókai-kódexre vonatkozó kérdést is: így például először hasznosítja Raoul Manselli joachimizmus-kutatásait — igaz, ezeket egy pálos szerzőre vonatkoztatja; beszél a kódex szándékolt „könyv”-stílusáról, mint amely bizonyos helyek érthetlenségének oka, s végül rávilágít, hogy a szerző igyekezett kialakítani néhány szakkifejezést a műfajok meghatározására.¹

Balázs János nyelvfilozófia-történeti könyvében felhívja a figyelmet, hogy a kódex szerzője milyen terminológiát használt a *raptus*, azaz a misztikus elragadottság állapotának leírására, s azt is tisztázza, hogy ez a magyar sámánizmus szakszókincséhez tartozik.²

Végül — s ezzel nagyjából végezhetünk a kódex P. Balázs Jánosnak köszönhető kritikai kiadása óta³ megjelent publikációk szemlélével — egy fiatal ferences kutató, Varga Imre Kapisztrán közzétette a *Perugiai legenda* magyar fordítását. (A legendát közrebocsátó Bigaroni a *Compilatio Assisiensis* címet használta.) A bevezető tanulmányban a szerző magyarul először foglalta össze az úgynevezett „Szent Ferenc-kérdés” kutatásában Sabatier halála óta bekövetkezett eredményeket.⁴

A magyar kutatások ezen irányának nagy hiányossága éppen abban áll, hogy Sabatier halála óta kevéssé vagy egyáltalán nem vettek tudomást a Szent Ferenc-kérdés újabb szakirodalmáról.

C. N. L. Brooke nagyon érdekes tanulmányt szentelt Sabatier nagyságának és tragédiájának: ennek oka a francia tudós elmélete a *Speculum perfectionis*ről és a

1 TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”: Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon, Bp., 1984, 150 skk., 223–224, 321, 256.

2 BALÁZS János, *Hermész nyomában: A magyar nyelvbolcsélet alapkérdései*, Bp., 1987, 210 skk.

3 *Jókai-kódex: XIV–XV. század: A nyelvemlék betűbű olvasata és latin megfelelője*, kiad., magy. P. BALÁZS János, Bp., 1981.

4 *Assisi Szent Ferenc Perugiai legendája*, ford., magy. VARGA Imre Kapisztrán O. F. M., Bp., 1990. Ezúttal is köszönöm Varga tanár úr szíves segítségét, melyet tanulmányom könyvészetéhez nyújtott, a Szent Ferenc-kérdéssel kapcsolatban.

legrégibbnek („antiquissima”) tartott és általa Leó testvérnek tulajdonított legendáról. Ehhez az elmélethez Sabatier egész életében ragaszkodott, a megalapozott bírálatok ellenére is.⁵

Így Magyarországon nem szenteltek figyelmet sem a *Perugiai legenda* felfedezésének, sem a körülötte keletkezett szakirodalomnak, noha magas színvonalú művek születtek róla, mint például Jacques Cambell szövegkiadása,⁶ majd Rosalind B. Brooke kiadása, magyarázata és fordítása,⁷ Marino Bigaroni kiadása és fordítása,⁸ ám legfőképpen Raoul Manselli alapvető monográfiája⁹ és Pásztor Edit tanulmányai.¹⁰ (Csupán a magyarországi könyvtárakban elérhető kiadványokra hivatkozom, amelyek nem éppen jól felszereltek ezen témakörben.)

Számomra a Jókai-kódex egyedülálló jellegének szorosabb vizsgálatához Manselli módszere adta a leghasználhatóbb tanácsokat. Ő a maga részéről az Újtestamentum szövegének vizsgálatára széleskörűen használt metódust alkalmazta azon perikopákra, amelyek egy meghatározott csoportban élnek egy megkülönböztető jelzéssel. Ezt a Szent Ferencsel élete utolsó szakaszában együtt lévő rendtársak használták magukra: „Nos qui cum eo fuimus”. Manselli ezeket a perikopákat a *Sitz im Leben* szempontjából vizsgálja. Mielőtt azonban Manselli e vizsgálatra vállalkoznék, véglegesen leszámol azzal a munkahipotézissel, amely Sabatier óta mindig is jelen volt a Szent Ferenc-kutatásokban: ennek alapján az összes legendát a Közösség és a „spirituálisok” közötti harcok alapján minősítették, hitelességüket és interpolációikat pedig mindig aszerint ítélte meg egy adott szerző, hogy mi volt a meggyőződése erről a harcról, amelynek különböző időpontjaiba és helyszíneire sorolta be őket. A harmadik fejezetet a legendák irodalmi formáinak szenteli Manselli. Ebben megkü-

5 C. N. L. BROOKE, *Paul Sabatier and St. Francis of Assisi* = *St. Francis of Assisi: Essays in Commemoration*, ed. Maurice W. SHEEHAN O. F. M., St. Bonaventure, N. Y., The Franciscan Institute, 1982, 41–58 (Franciscan Pathways).

6 *I fiori dei tre compagni: Testi francescani latini coordinati* con introduzione e note da fr. Jacques CAMBELL O. F. M. versione italiana a fronte di Nello VIAN, Milano, 1967.

7 *Scripta Leonis, Rufini, et Angelis sociorum S. Francisci: The Writings of Leo, Rufino and Angelo Companions of St. Francis*, ed., transl. Rosalind B. BROOKE, Oxford, 1970.

8 *Compilatio Assisiensis dagli Scritti di fr. Leone e Compagni su S. Francesco d'Assisi: I edizione integrale dal MS 1046 di Perugia con versione italiana a fronte*, introduzione e note a cura di Marino BIGARONI O. F. M., Porziuncola, 1975; vö. Théophile DESBONNETS recenzióját: AFH, 69(1976), 242–244.

9 Raoul MANSELLI, *Nos qui cum eo fuimus: Contributi alla questione francescana*, Roma, 1980.

10 Edith PÁSZTOR, *Frate Leone testimone di San Francesco*, Collectanea Franciscana, 50(1980), 35–84. Ezúttal is megköszönöm Pásztor tanárnő szíves segítségét. A „Szent Ferenc-kérdés” történetéről: Théophile DESBONNETS, *La „question franciscaine” = Saint François d'Assise: Documents: Ecrits et premières biographies*, Paris, 1976, 1490–1499; John V. FLEMING, *An Introduction to the Franciscan Literature of the Middle Ages*, Chicago, 1977; Stanislao da CAMPAGNOLA, *Francesco d'Assisi negli studi storici dell'ultimo secolo = Francesco d'Assisi nell'ottavo centenario della nascita*, presentazione di Giuseppe LAZZATI, Milano, 1982; Clément SCHMITT, *Apport de l'AFH sur S. François*, AFH, 75(1982), 3–71.

lönbözteti a hivatalos legendákat a nem hivatalosaktól és ez utóbbiak között további elkülönítést hajt végre: vannak módszeresen megszerkesztett, valamint nem jól elrendezett legendák. Leszögezi, hogy emezek is kifejezik a szerzői szándékot, néha felfedezhető bennük is bizonyos kompozíciós elv, vagy egy szűkebb közösség lelkiségének az igénye; néha csupán egyetlen személyé, a szerzőé vagy kompilátoré.¹¹

Pásztor Edit fentebb említett tanulmányában csak a Leo testvérnek tulajdonítható szövegek elemzését végzi el, de megmutatja azt az utat, amelyen a jövőben minden egyes legenda-kompiláció külön vizsgálata elérhető.¹² Végül bátorítottak azok az eredmények is, melyeket a *Fioretti* kutatásában értek el. Benvenuto Bughetti már 1926-ban aláhúzta, hogy a *Fioretti* szerzője, mikor odacsatolja a *Considerazioni delle Stimmate* az *Actus*ból származó alapanyaghoz, egyszerre válik fordítóvá és egy új mű kompilátorává.¹³

Petrocchi egyrészt kiemelte, hogy a szerző a latin szöveget saját hagiográfiai ízlése alapján kezelte, valamint a legenda különböző más hagyományai alapján; másrészt megfigyelte, hogy a *Fioretti*, amely a 12. század végén született, semmit sem tart meg főforrásának, az *Actus*nak azon fő jellegzetességéből, amely a század végére elvesztette időszerűségét: a „spiritualista” mozgalom ádáz és harcias témájából. Petrocchi továbbá nagy elmeélel ítéli meg az eredeti szöveg és a fordítás viszonyát, elhelyezve mindkettőt a korszak szöveggörnyezetében.¹⁴

Ezután pedig megkísérlem a Jókai-kódex vizsgálatát, emlyet egyéni elv alapján létrehozott szerkesztménynek tartok. Eredményeim — ha lesznek — talán használhatóknak bizonyulhatnak az egyháztörténet kutatóinak is.

A Jókai-kódex szerkezetének vizsgálatával közelebbről megismerhetjük egyéni jellegét és talán sikerül az író-kompilátor szándékait felismernünk. Már az eddigi kutatások is eljutottak ahhoz a végkövetkeztetéshez, hogy tudatosan felépített szerkezettel van dolgunk.

Katona Lajos a kérdést a szöveg és forrásai között fennálló viszonyból kiindulva közelítette meg: „...codexünk szerkesztője olyan *Actus* és *Speculum Perf.* kéziratokat követett, amelyek nagyon hasonló sorrendűek lehettek a Sabatier kiadásaiban alapul vettekéhez s talán e két irat eredeti szerkezeteit is igen megközelítették.”¹⁵ Koltay-Kastner Jenő pedig megállapítja: „Az avignoni *Speculum Vita* az eredeti szövegeket

11 MANSELLI, *i. m.*, 15–44.

12 PÁSZTOR, *i. m.*, 83–84.

13 Benvenuto BUGHETTI, *Alcune idee fondamentali sui „Fioretti di San Francesco”*, AFH, 19(1926), 321–333.

14 G. PETROCCHI, *Dagli „Actus Beati Francisci” ai volgarizzamenti dei „Fioretti”*, Convivium (Torino), N.S., 1(1954), sett–ott., 534–555; nov–dic., 666–677.

15 KATONA Lajos, *Az Ebrenfeld- és Domonkos-codex forrásai*, ItK, 1903, 59–75; az idézett hely: 64.

mindjobban össze-vissza kuszáló kompilációival szemben ugyanis itt egy teljesen világos elrendezettségű szerkesztménnyel van dolgunk...”¹⁶ Sajnos egyik tudós sem bocsátkozott a szöveg részletes elemzésébe, megelégedtek csupán azzal, hogy jelezzék forrásainak különböző típusait, s ez érvényes a kritikai kiadásra is.

Az első, nagyobbik rész kilenc fejezetből áll, híven követvén az *Actus* első kilenc fejezetének szövegét. Így a cím itt, a forrás latin szövegével megegyezően — s a magyar kódexnél ez az egész mű címe —: „nemy yralok bodog ferenczrewl es tarlyrol”; de a latin forráshoz képest elmarad a cím egy része: „qua in legendis eius pratermissa sunt”, vagyis „azok, amelyeket a Szent legendáiból elhagytak”. A cím ezen része elhagyásának kettős oka lehet: a kódex szerzője egyrészt nem akart nyílt összeütközést a „konventuálisokkal”, vagy nem volt érdekelt a konfliktusban, amelyet a régebbi tudósok erre a korra nézvést is feltételeztek a Közösség és a „spirituálisok” között (nem is beszélve arról, hogy a kompiláció Szent Bonaventura *Legenda maiorjának*, azaz a hivatalos legendának a fejezeteivel zárul); másrészt a szerző egyáltalán nem szándékozott a címben arra a tényre utalni, hogy az általa hasznosított anyagon kívül másfajta is létezik, s ezzel az eljárással valóban sikerül még jobban megerősíteni könyve szerkezetének összeálló jellegét. A második fejezettől fogva (*De humilitate et obediencia sancti Francisci et fratris Bernardi*) egészen az ötödikig (*De morte gratiosa fratris Bernardi*) Quintavallei Bernát testvér történetei következnek.

Itt kell megjegyeznünk, hogy az első hiányzó fólió (a 22.) szövege teljességgel azonosítható a szövegösszefüggés alapján: az *Actus* IV. fejezetének végső és V. fejezetének kezdő részéről van szó. (Ehelyütt kell megejtenünk ezt a rekonstrukciót, mivel a kritikai kiadás mindenütt jelzi a lacunát, de nem közli azt a latin szöveget, amely az elveszett magyar alapjául szolgált.) Majd a VI–IX. fejezet következik, amelynek témái: Szent Ferenc negyvennapos böjtje, a tökéletes vigasságról szóló tanítás, a Szentnek Leó testvér által közvetített isteni ige, megérkezés a Verna hegyére s végül Leó testvér látomása.¹⁷

Ez az első szerves szövegegység arra a célra szolgál, hogy nyilvánvalóvá tegye a Ferenc és Krisztus közötti hasonlóságot, a végén eljutva a Szeráf látomásáig, vagyis a stigmákig. (Ezekre magukra csak rövid utalás történik, hivatkozással a legendára.) Ezenfelül elbeszéli a saját elhivatottság megtalálásának, azaz a megtérésnek a történetét, azután a társak kiválasztását, a negyvennapos böjtöt, a Krisztushoz való hasonlóság megerősítésére, majd a tökéletes vigasság magasztalását, amelyet joggal tekintenek Szent Ferenc „hegyibeszédének”. Tehát ez az elég terjedelmes első rész Ferenc „Christiformitas”-ának van szentelve.

Vajon a kompilátor miért nem folytatja a X. fejezettel az *Actus* elbeszélését, noha később visszatér ehhez a szálhoz? Ehelyett valósággal ugrik egyet, új egységet állítva össze a XXXI–XXXIII., a XXXVIII–XLIII. és a XLV. fejezet felhasználásával. (Valóban

16 [KOLTAY-J]KASTNER Jenő, *A Jókai-kódex és az obszerváns kódexirodalom*, EphK, 1932, 203–211; 1933, 58–66; az idézett hely: 209.

17 Az első kilenc fejezetre l. *Jókai-kódex*; id. kiad., 22–119; vö. *Actus Beati Francisci et sociorum ejus*, ed. Paul SABATIER, Paris, 1902, 1–39.

ugrásról van szó, figyelembevétel a Budapesti Kódexet is.) Feltevésünk szerint a kompilátor ezt az ugrást azért iktatta be, hogy retorikai eszközökkel bizonyítsa azt, amit az első részben állított, sokoldalú módon felhasználva a „locus a contrario”-t. Ez a jellegzetesség világosan kiderül már a második rész első fejezetéből is, amely Rufinus testvér (magyarul *frater Rufen*) ördögi megkísértésének híres történetét beszéli el. Maga a Sztán lép itt színre, Krisztusnak álcázva magát, hogy általában kétségbe vonja Ferenc elhivatottságát és kárhozatba döntse egyik kiváltképp szeretett követőjét. Azután újra Rufinus csodálatos engedelmességének bizonyítása következik, valamint megszerzett erényéé, amelynek hála már meg tud szabadítani mást a démontól. Majd Leó testvér következik, az első részben már bemutatott tanú: elbeszéli, miképp jelent meg neki Ferenc, jobban mondva, miképpen látta meg a Szentet a levitáció állapotában és hogyan érintette meg stigmáit. Itt a perikopák kezdetén újból megfigyelhetünk egy szakkifejezést, amely a kompilátornak azon szándékára utal, hogy jelezze egy új kompozíciós egység kezdetét: *Dyzzessegnek magyarazattya*. Ennek nincsen megfelelője a latin szövegben és joggal feltételezhető, hogy a *magyarazatszo* jelentése itt középen áll a Hexendorf Edit, majd Tarnai Andor által elkülönített jelentés („magyar nyelvre fordítani”) és azon jelentés között, amelyet először Tarnai azonosított a Müncheni Kódex szövegében: „megmagyarázni, értelmezni”. Itt tehát megmagyarázza, értelmezi az író a „dicsőséges” állapotot, mint érvet, amely esetleg átalakítható prédikációs témává, és ezen meghatározás alá sorakoztat, csoportosít egy esemény-sorozatot. A terminus megközelítő jelentése tehát: „[Szent Ferenc] dicsőséges állapotának bizonyítékai, magyarra fordítva”.¹⁸ Majd, éppen a közepén ezen nagyobb kompozíciós egységnek, a legnagyobb súlyú helyen, ismét feltűnik a stigmák témája, ezúttal *a contrario*, azaz negatív érveléssel bővítve: egy domonkos fráter kétségbe vonja a stigmák létezését, és levakarja, illetve kivájja ábrázolásukat késsel egy freskóról, és íme, hirtelen valódi vér kezd folyni a kép megsértett pontjaiból. (Ilyen — negatívan érvelő — fejezet az is, amelyet a kompilátor elhagy, s melyben Rufinus testvér megérinti — *conformis* módon a kétkedő Tamással — a sebeket Szent Ferenc oldalában.)

A második egység közepének ezen emelkedett pontja után, ráadásul szimmetrikus módon, mert a Szent csodálatos megjelenése igazolódott a megelőző fejezetben, újból egy csodás látomás következik, amely ezúttal Masseus testvérnek jut osztályrészéül; majd két elbeszélést olvashatunk Szent Kláráról, végül Egyed testvér történetét, hogyan védelmezte meg egy prédikátor-rendi, azaz domonkos fráterrel szemben Mária hármasszüzességének tételét.¹⁹ Az *Actus* ezután következő fejezeteiből a kompilátor-fordító elhagy egyet: hogyan látogatta meg Jacoba de Septem Solis asszony Egyed testvért.²⁰ (Minden valószínűség szerint itt is szerkesztési szempontból van szó: valóban, az *Actus*ban már korábban olvasható történet, a

18 *Jókai-kódex*, id. kiad., 142; vö. TARNAI, *i. m.*, 270.

19 A második, az *Actus* alapján kontaminált egységre l. *Jókai-kódex*, id. kiad., 118–177.

20 Vö. *Actus*, id. kiad., cap. 44., 138–142.

hölgynek a haldokló Szent Ferencnél tett látogatásáról, későbbre helyezve megjelenik a kódexben.)

Ezután következik a harmadik nagyobb egység. Ez maga két részre oszlik. Az első alkotórészei a *Speculum perfectionis* fejezeteiből vett bizonyos részek (XII–XIV., XVIII., XX–XXI.), ezekhez kapcsolódik az *Actus* LXVII. fejezete.²¹ Itt a fő téma a szegénység és a világi dolgok megvetése. A szegénység témáját különösképpen kihangsúlyozza a kompilátor, aki a magyar fordításba beilleszt egy mondatot, amely független a latin szövegtől. Annak a történetnek a végére helyezi, amely megfelel a *Speculum* XIV. fejezetének, mintegy a történet tanulságául, noha túl is megy benne azokon a következtetéseken, amelyeket az eredeti históriából le lehet vonni, hogy tudniillik tisztátalan dolog a pénzzel való érintkezés, mert az olyan, mint a szármagánaj. A magyar mondat így hangzik: *Azert penzt ne zeressetek mert czalard.*²²

A második rész témája is kapcsolatban áll az „obszervánsok” eszményképével: hiszen a minoriták önmegalázásának példáit sorakoztatja. A megfelelő források: a *Speculum* XXV–XXVI. és XXVIII–XXIX. fejezete.²³ Ez a rész ily módon azzal az elbeszéléssel végződik, amelyben a Szent levetkőzik, hogy a saját ruhájával felöltöztessen egy szegény öregasszonyt: olyan történet, amely tökéletesen egybehangzik azzal a kijelentéssel, amelyet ezen második rész kezdetén olvashatunk, vagyis hogy a Szent tolvajnak tartotta volna magát, ha a legszükségesebbnél több alamizsnát fogadott volna el.

A negyedik nagyobb egység az engedelmesség és a rend kebelén belüli fegyelem témáját tárgyalja. Olyan elbeszéléssel kezdődik, amely megfelel a *Speculum* XLIX. fejezetének: a szöveg eleje hiányzik, de mivel csak két levél vészett el, a latin eredetivel való összevetésből megállapítható, hogy csupán az öregasszonyról szóló történet vége csonka, valamint Ferenc *logionjának* eleje egy elsietett parancs veszélyeiről.²⁴

Ez az egység a tökéletes önmegalázás példájával fejeződik be, midőn Ferenc közös tálból eszik egy vérző ujju leprással. A középen újból egy olyan történet áll, amelyben Ferenc egy önhitt domonkos doktorral vitatkozik Ezékiel könyve egy helyének értelmezéséről. Ehhez a részhez a megfelelő források a *Speculum* XLIX., LI–LIII. és LVI–LVIII. fejezetei.²⁵ Fontos tény és a szöveg tudatos felépítésének újabb bizonyítéka, hogy a kompilátor elhagyja az L. fejezetet, ahol a prédikálás engedélyezéséről esik szó, valamint az LIV–LV. fejezetet, ezek a világi papsággal való kapcsolatról szólnak: ha felvette volna ezeket a témákat, megtörhetett volna a renden

²¹ L. *Jókai-kódex*, id. kiad., 176–197.

²² I. m., 180.

²³ I. m., 197–205.

²⁴ I. m., 204–205; vö. *Speculum perfectionis seu S. Francisci Assisiensis legenda antiquissima auctore fratre Leone*, nunc primum edidit Paul SABATIER, Paris, 1898, 58–59, 84–85. A *Speculum perfectionis* ismeretéről a középkori Magyarországon vö. *Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*, rec. Ladislaus MEZEY, Bp., 1983, 60.

²⁵ *Jókai-kódex*, id. kiad., 206–227.

belüli engedelmesség témájának egysége, amelyet a fordító-szerző következetesen a zárórészig végigvitt.²⁶ Nem tudom azonban megmagyarázni egy újabb, a fordító által beszúrt, a latinban nem szereplő mondat funkcióját. Ez annak a passzusnak a végén áll, amely megfelel a *Speculum* LVI. fejezetének és így hangzik: *Amen eleg legyen ez feleben.*²⁷ (Feltételezhető volna a témaváltás, azonban utána olyan történet következik, amelyben Szent Ferenc, a korábbi helyzetekhez hasonló módon, a templomokat takarítja.)

Az ötödik nagyobb egységet olyan epizódok alkotják, amelyek a rend kilátásaira, a regula sorsára és az igazi tudományra vonatkoznak. Jól körülírt s mintegy bekeretezett történet-csoport: a kezdetén találhatjuk azt a négyszeres ígéretet, amelyet Krisztus tett Szent Ferencnek s melyekben a Megváltó a rendnek biztosított négy előjogról — vagy a magyar szövegben is használt kifejezéssel élve, négy privilégiumról — szólt. A végén pedig az angyal történetét olvashatjuk, aki megjelent a Szentnek a Santa Maria de Angelis alla Porziuncola templomban: arany fejével, ezüst keblével és karjával, réz ölével és vas lábszárával, végül félig vas, félig agyag lábfejjel ez az angyal a rend jövődő sorsát jelképezi. A források: a *Speculum* LXXIX., LXVI., LXVIII–LXXIII., LXXXI. és LXXXV–LXXXVI. fejezete, valamint a Budapesti Kódex fol. 14a–b lapja.²⁸ Hiányzik egy levél a magyar szöveg elején, megfelelne a *Speculum* LXXII. fejezetének, és még legalább egy másik a LXXI. fejezetnek megfelelő részből.²⁹ A hatodik nagyobb egységből viszont igen sok levél vészett el. E részben olyan szövegek találhatók, amelyek az *Actus*ra mennek vissza, a következő sorrendben: X., XIII–XIV., XVI., XVIII–XIX., XXIV., XXIII. Hiányzik a XIV. fejezet végső és a XVI. kezdő része: ahol az Úr megjelenik Ferencnek, miközben együtt van társaival és midőn prédikálni tanítja őket. Hiányzik továbbá három levél, ahol az *Actus* XV. fejezetének fordítása foglalhatott helyet, Ferenc és Klára eksztázisának leírásával.³⁰ További három levélnyi csonkaság miatt a XVI. fejezetnek megfelelő magyar szöveg vége is hiányzik, valamint a XVIII.-nak megfelelő rész kezdete. Itt lehetett az az epizódja az *Actus*nak, amelyben Szent Ferenc visszautasítja a „mester” címet.³¹ Sajnos a XIX. fejezet fordításának vége is megcsonkult, hiszen nem kevesebb, mint tizenkét levél hiányzik. Ez pontosan elég hely lenne a hiányzó három *Actus*-fejezet (XX–XXII.) fordításának.³² A kódex ezen hatodik része is elég egységes, azokat a cselekedeteket és csodákat tartalmazza, amelyek még Szent Ferenc életében történtek. A XVI. fejezet fordításában szó esik a harmadrend

²⁶ Vö. *Speculum*, id. kiad., 85–86, 92–101.

²⁷ *Jókai-kódex*, id. kiad., 214.

²⁸ *I. m.*, 226–273. Nagyon érdekes a latin „ad literam sine glosa” kifejezés terminus-értékű magyar fordítása: *parastol es ygerewl ygere glosa nekewl*.

²⁹ A kritikai kiadás mutatójában olvasható ezen töredékes fejezet második feléről — tévesen —, hogy új fejezet. Vö. *i. m.*, 268, 350.

³⁰ *I. m.*, 292–293, vö. *Actus*, id. kiad., 54–55.

³¹ *I. m.*, 300–301, vö. *Actus*, id. kiad., 59–60.

³² *I. m.*, 308–309, vö. *Actus*, id. kiad., 67–77.

alapításáról is, ennek az időben különleges jelentősége lehetett a kódex olvasói számára.

A következő egység is sérült, két levélnyi a lacunája. Ennek a hetedik résznek a forrása Bartholomaeus de Pisis könyvének, a *Conformitates*-nak egy helye: egy fráter, miután büntetést szenvedett el, panaszával a Szent Kereszthez fordul és ebben a pillanatban Krisztus megszólal a feszületről és elbeszéli a fráternek a maga szörnyű szenvedését.³³ A szakasz szerkezeti szerepe világos: a magyar könyv kompilátora számára Szent Ferenc mindig az *alter Christus* példáját képviselte, most tehát — a szent halála után (post mortem) történt csodák elbeszélése előtt — magával Krisztussal szembesíti az olvasót. A kódexben mindeddig Ferencről és leghűbb társairól esett szó. Ebben a hetedik részben viszont egy névtelen barátról beszél (*quidam frater* a latinban, *neki*, azaz „valaki” a magyarban). Így készíti elő az író a kódex zárlatának tanulságát, annak megértését, hogy a mindennapi emberek, a legegyszerűbbek, életük legnehezebb pillanataiban és a halálveszélyben Jézus Krisztushoz és Szent Ferenchez fordulnak segítségért.

A nyolcadik, végső rész epizódjai Szent Bonaventura *Legenda maior*-jára mennek vissza, amely megszerkeszti a csodák katalógusát és felsorolja a feltámasztott halottak nevét.³⁴ Sajnos e részben is nagyon sérült a kútbaesett fiú históriája és a nyolcadik szakaszban elmesélt történet is csonka, a ragusai *Gerlandinus*-ról, akit Szent Ferenc halálából feltámasztott. De így is felfoghatjuk a kódex szerzőjének szándékát. Azért választotta ki ezeket az epizódokat és csodákat, hogy ismételten aláhúzza a hasonlóságot Krisztus és Szent Ferenc között.

Mindezek után, véleményem szerint, nem lehetnek többé kétségek a könyv szerkezetével kapcsolatban. Csupán az marad kétséges, hogy maga a fordító-e ennek a struktúrának a kialakítója vagy olyan latin kódexből fordított, amely így volt felépítve, ezt a fejezet-sorrendet tartalmazta; de valószínűbbnek tartjuk — az eddig feltárt anyagban nem található megfelelő latin szerkesztmény —, hogy maga a fordító válogatta össze e szakaszokat könyve számára. (További feladat lesz, Manselli módszerével, minden egyes szakasz szerkezeti helyének latolgatása.)

Ha ez igaz, akkor megerősíthetjük, hogy a Jókai-kódex szerzője nem csupán az első, magyar nyelven írott kéziratot fordította, hanem az első eredeti magyar könyv írója, és ezért a kódexet úgy értelmezhetjük, mint az első igazi magyar irodalmi művet, abban az értelemben, ahogyan — Tarnai Andor szerint — az Érdy-kódex írója, a Névtelen Karthauzi, valódi szerző és nem csupán fordító.³⁵

(1990)

Megjegyzés: E tanulmány egy velencei olasz–magyar ülésszakra készült olasz nyelvű előadás rövidített szövege. Elhagytam a magyar olvasó számára szükségtelen bevezető részt

33 *I. m.*, 330–345; vö. *Fonti francescane*, Assisi, Movimento francescano, 1978, 974 skk.

34 Vö. Sophronius CLASEN, *S. Bonaventura S. Francisci Legenda maioris compilator*, AFH, 55(1962), 312–314.

35 TARNAI, *i. m.*, 280 skk.

és kijavítottam a becsúsztott hibákat. A szövegem lezárása óta megjelent szakirodalmat már nem vettem figyelembe. Az előadás nyomtatott változata: *La problematica del codice „Jókai” alla luce degli studi recenti sulle leggende di San Francesco* = *Spiritualità e lettere nella cultura italiana e ungherese del Basso Medioevo*, a cura di Sante GRACIOTTI e Cesare VASOLI, Firenze, Leo S. Olschki Editore, 1995, 133–147.

THIMÁR ATTILA
Révai Miklós 1784-es akadémia-terve

Dolgozatomban egy olyan dokumentummal foglalkozom, melyet eddig nem méltott kellő figyelemre az irodalomtörténet. Révai Miklós 1784-ben írt és a magyar kancelláriához benyújtott akadémia-tervezete az akadémiaszervező törekvések fontos emléke, de megvilágíthat majd egy-két tisztázatlan pontot a Bessenyei-filológia *Jámbor szándék* körüli kutatásaiban is.¹

Az 1784-es év Révai életének egyik legmozgalmasabb esztendejeként telt el. 1783 decemberétől 1784. május 1-jéig volt a pozsonyi Magyar Hírmondó, az első magyar nyelvű folyóirat szerkesztője.² Későbbi visszaemlékezései szerint a szerkesztői posztot azért vállalta el, hogy a Magyar Nyelvművelő Társaság ügyét előbbre vigye.³ Az eddigi kutatásoknak nem sikerült feltárnia, mennyire igaz ez az állítás, és

1 A tervezet szövegét kiadja FEDERMAYER István a *Győri Tanulmányok* 1996-os évkönyvében. Az akadémiaszervező mozgalom korábbi történetére: KLANICZAY Tibor, *Az akadémiai mozgalom és Magyarország a reneszánsz korában* = K. T., *Pallas magyar ivadéka*, Bp., 1985, 9–31; UŐ., *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, Bp., 1993; BÉL Mátyás, *A Pozsonyban föllállítandó tudós társaság*, ford. DONÁTH Regina = B. M., *Hungariából Magyarország felé*, szerk. TARNAI Andor, Bp., 1984, 177–181. — A 18. századi tudóstársaság-szervező kísérletekről: KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., 1983, 140–144, 562–571; CSÓKA J. Lajos, *A magyar tudományosság megszervezésének kísérletei a 18. században*, Pannonhalma, 1942 (különlenyomat a Pannonhalmi Főapátsági Főiskola 1941/42-i Évkönyvéből); legátfogóbban és legrészletesebben: SZELESTEI NAGY László, *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790*, Bp., 1989.

2 Révai folyóiratszerkesztő munkásságáról: CSAPLÁR Benedek, *Révai Miklós élete*, Bp., 1883, II, 105–131; KÓKAY György, *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei*, Bp., 1970, 178–214. Az utóbbi évek kutatásai alapján feltételezhetjük, hogy Révai már Bécsben időzése során felhagyott az újság szerkesztésével. (Lásd KÓKAY, *i. m.*, 210; VÉRTES O. Auguszt, *Gyarmathi Sámuel levelei a Rádayakhoz*, Nyelvtudományi Közlemények, 1959, 318–344, 329–331 (a továbbiakban: *Gyarmathi levelek*).

3 „Ezen okból is ugyan, kivált képen pedig, hogy azon kívül már az előtt néhány Magyar Fő Udvarokbann megfordulván a' mi Nagyainknak is elég nyilván érthettem ilylen valamiről való szándékjokat, a' mint nekem látszattak akkor a' környül állások erre a'

kik is lehetnek azok, akikkel Révai már korábban is tárgyalt egy magyar nyelvű társaság létrehozásáról. Éppen ezért nehéz eldönteni, hogy valóban volt-e egy olyan határozott célja ennek a csoportnak, hogy Révai szerkesztői pozícióján keresztül szervezze a társaság munkáját. Révai döntésében szerepet játszhatott, hogy éppen állás nélkül volt, s ezért a biztos megélhetést jelentő újságírás lehetősége éppen jókor nyílt meg előtte. Révai szerkesztői munkájáról, terveiről azonban nem az újság cenzúrázott oldalairól, hanem Révai levelezéséből szerezhetünk tudomást. Elgondolkodtató, hogy Révai az újságot saját szerkesztősége alatt nem használta fel tudós társasági tervei propagálására, pedig korábban, mikor Rát Mátyás volt a szerkesztő, Révai többször közölte irodalomszervező tevékenységének felhívásait (például: Magyar Hírmondó, 1782, 5. sz., január 16.). Minden bizonnyal szerepet játszott visszafogottságában az, hogy a cenzúra nem nézte volna jó szemmel a magyar szervezkedés — még ha tudományos célú is — propagálását az újság oldalain.

Révai levelezésében öt levél maradt fenn, melyek kapcsolatba hozhatók a szervezés eseményeivel. Az első négyet (keltezetlen február 7. előtt, 1784. február 7., 1784. május 15. és 1785. május 28.)⁴ Paintner Mihálynak, Bécsben élő barátjának, pártfogójának írta. Paintner a jezsuita rendnek volt tagja, majd a bécsi Terezianumban tanított. Grassalkovich herceg fiának lett nevelője, majd egyházi stallumot kapott: rátóti, később győri prépost lett. Révaival feltehetően a piarista szerzetes 1780-as bécsi látogatása alkalmával ismerkedett meg. Nemcsak barátja, de pártfogója, olykor mecénása is volt Révainak, mindazonáltal kapcsolatuk nem volt felhőtlen. Révai többször összeveszett vele. Emiatt szakadt meg levelezésük 1787 és 1794 között, majd végérvényesen 1806-ban.

Az ötödik levelet Benkő Józsefnek küldte Révai 1785. július 11-én.⁵ Benkővel a Magyar Hírmondó szerkesztése során ismerkedett meg, s az erdélyi tudós mindvégig barátja, terveinek támogatója maradt.

A levelek közül legérdekesebb az a keltezetlen levél, melyet nagy valószínűséggel az 1784-es év elején, február 7-e előtt írt ex-jezsuita barátjának.⁶ Ebből a levélből szerezhetünk először tudomást a Nyelvűvelő Társaság konkrét tervéről, s néhány olyan részletre is fény derül, mely magába a tervezetbe nem került be. Révai február 7-i levelében már arról olvashatunk, hogy a tervezetet bécsi ismerősei is megvitatták és visszaküldték, mivel úgy találták, a szerzetesnek van még javítanivalója rajta.

tzélra kedvezhetőnek lenni, igen örömet váltaltam fel magamra a' Pozsoni Hírmondó írást 1784 esztendőben, hogy ott lenne ennek, mind el hírlelésére, mind pedig elő mozditására jobb módóm és alkalmatosságom." *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék*, Bécs, Hummel, 1790, 12–13. Révai esetében vigyázni kell, mennyire vegyük komolyan kijelentéseit saját szerepére vonatkozólag, mert túlfűtött fantáziája és érzékenysége miatt sokszor nem a tényekről, hanem ábrándjairól szól.

⁴ Pannonhalmi Főapátsági kvt., 10a E/26, ff. 37r–v, 16r–17v, 18r–v, 19r–20v. Kiadva: CSAPLÁR, *i. m.*, II, 192–193, 139–141, 167, 203–205.

⁵ *Benkő József levelezése*, kiad. SZABÓ György, TARNAI Andor, Bp., 1988, 253–259 (Magyarországi Tudósok Levelezése, 1). (A továbbiakban: *Benkő*.)

⁶ Pannonhalmi Főapátsági kvt., 10a E/26, ff. 37r–v.

Érdemes megfigyelni, hogy Paintner és bécsi barátai óvatosságra intik Révait a tervvel kapcsolatban, nem fogadják kitörő örömmel az elképzelést. E levélből kiderül az is, hogy Révai megkapta az első jelzéseket arra vonatkozólag, hogy rendi felettesei rosszallják újságírói tevékenységét.

Révai nem vette figyelembe felettesei intéseit, illetve jellemét ismerve azt mondhatjuk, nem tudott volna beletörődni a szerzetesi életformába. Számára nem volt más lehetőség, mint valamilyen formában a köz érdekében tevékenykedni, s ezáltal kiszakadni a szerzetesi kötöttségek közül.

Március 13-i keltezéssel látta el tervezetét, melyet a magyar kancellárián keresztül kívánt eljuttatni a császárhoz. Március 18-a körül Bécsbe ment, mint azt Gyarmathi Sámuel leveleiből megtudjuk.⁷ Mialatt Révai Bécsben próbálta intézni a társaság dolgát, addig ideiglenesen Gyarmathi szerkesztette a Magyar Hírmondót, míg végül május 1-eje után Barczafalvi Szabó Dávid került a szerkesztői székbe. Révai azonban hiába hagyta el Pozsonyt, nem járt sikerrel az udvarnál, annak ellenére, hogy még II. Józseffel is beszélt a nyilvános császári audiencián.⁸ Ügyét a Kancelláriától a Helytartótanácsához tették át, hosszú bürokratikus ügyintézésre számíthatott, s neki megélhetés hiányában, valamint a Helytartótanácsból is támogatott rendfőnöki utasítás értelmében távoznia kellett a császárvárosból. Nem kívánt visszatérni azonban rendtársai közé, és nem akart nagyon messzire kerülni Bécsből sem, ezért barátjához, Rájnis Józsefhez utazott Győrbe, ahol az év hátralévő részét töltötte.

Visszatérve a fent említett levelekhez, a tervezet szempontjából legfontosabb a keltezetlen levél. Noha véleményünk szerint ez a levél 1784. február 7-e előtt keletkezett, érdemes megvizsgálni a keltezés körülményeit, mert a szakirodalomban eddig eltérő nézetek hangzottak el ezzel kapcsolatban.

7 Gyarmathi Sámuel id. Ráday Gedeonhoz, 1784. április 18.; *Gyarmathi levelei*, 329–331.

8 Révai útjáról és a kihallgatás tényleges tartalmáról a következő forrásokból szerezhetünk tudomást: a *Planum* 84. lapján ezeket mondja Révai: „vt ibi quadam poneret initia erigenda sensim aliquantula Societatis Hungarica: cuius Planum, Bessenyeiano animatus Proiecto, exhibuit iam anno 1784, ipsi adeo Augusto Imperatori Iosepho Secundo, a quo id gratiose etiam exceptum est, vti conatus vere tendens ad augendam Publicam Felicitatem.” (*Planum erigenda erudita Societatis Hungarica alterum elaboratius*, Vienna, Hummel, 1790, 84; a továbbiakban: *Planum*.) A *Latina* jegyzetében így ír: „Eodem tempore, anno nempe 1784. Bessenyeiana inharens Pia Designationi, exhibui ipsi adeo Augusto Imperatori Iosepho Secundo quandam et ego Imaginem Societatis Hungarica.” (RÉVAI Miklós, *Latina*, Iaurini, Streibig, 1792, 125.) — A nem közvetlenül Révaitól származó információk bővebbek ugyan, de megbízhatatlanabbak. Horvát István egyetemi előadásában szólt Révai 1784-es bécsi látogatásáról. A Csaplár közölte Petlanovics-féle visszaemlékezés szerint Horvát úgy mesélte a történetet, hogy Révai a császár elé állva előadta kérelmét, a császár végigmérte és megkérdezte: „Nem akar ön katona lenni?”, mire Révai azt válaszolta: „katona vagyok a szelíd szerzetes rendben Jézus Krisztus Zászlója alatt”, mire a császár azzal fejezte be, hogy még gondolkodik a dolgon. (CSAPLÁR, *i. m.*, II, 164.) Horvát István egyetemi előadásának lejegyzésében is szerepel a történet. Ezekben a szövegekben nem esik szó arról, hogy Révai a kancellárián keresztül írásban is az uralkodó elé terjesztette a tervezetet.

Csaplár Benedek Révai-monográfiájában 1784-re teszi a levél születését, első-sorban a levél tartalmával indokolva ezt, hiszen Révai ekkor, 1784 tavaszán járt a császárnál az akadémiai tervezet ügyében.⁹

Récsey Viktor a Révai–Paintner levelezés kiadásában a levelet a Pannonthalmi Főapátsági Könyvtár kéziratára számozásának megfelelően 19. helyen, az 1785. november 15-i és az 1786. február 5-i levél között közli.¹⁰

Ez utóbbi álláspont ellen a levél tartalmával érvelhetünk. Amennyiben ekkor született a levél, akkor minden bizonnyal a *Költeményes Gyűjtemény* címmel indítandó, az összes magyar poétát megjelentetni kívánó könyvsorozatra vonatkoz-nak mondatai. De miért kellett volna ezt latinul és franciául is propagálni, ha a költemények magyar nyelven jelennek meg? És miért kellett volna királyi beleegyezés egy ilyen könyvsorozat beindításához? Elolvassa a többi 1785–86-ban Paintnerhez írt levelet, egyikben sem találunk e levélhez hasonló utalást a tudós társasági szervezkedésre.

Szóba jöhetne még, hogy a levél 1790-ben született, és a nemzeti felbuzdulás hatására megindult szervezkedésekről, a röpiratokról, Révai *Planum*áról szól. Ennek ellene mond viszont az, hogy Révai 1787-ben közel hét évre megszakítja levelezését Paintnerrel, s az 1787. június 10-i levél után a következőt 1794. április 8-án írta.¹¹

Pozitívan erősíthet meg bennünket az 1784-es datálás mellett a levél azon mondata, mely szerint: *Laboretis, ut adveniente Casare iam referri possit*, azaz: dolgozzatok, hogy a császár megérkezéséig jelenthessetek, vagyis a császár ekkor nem tartózkodott Bécsben. II. József 1783 decemberében itáliai körutazásra indult, ahonnan csak 1784. március 30-án érkezett vissza Bécsbe.¹²

Minden jel arra mutat, hogy 1784. február 7-e előttre datálható ez a levél. A levélben Révai Paintner segítségét kéri a Magyar Nyelvművelő Társaság felállításához, szokásos hevesseggel rögtön jelképes márvány oszlopot is ígér Paintnernek, ha az hathatósan támogatja az ügyet. Révai a segítségnyújtást két irányban képzei el, egyrészt Paintner kancelláriai ismerősei révén, akik a Társaság engedélyeztetésének adminisztrációját könnyíthetnék meg, másrészt szeretné, ha Paintner közreműködne

9 CSAPLÁR, *i. m.*, II, 162–167. Csaplár Révai útjával kapcsolatban a *Planum*ra és a *Latina* jegyzetére utal, illetve a Horvát István egyetemi előadásait felidéző Petlanovics Mihályra. Lásd 9. jegyzet.

10 RÉCSEY Viktor, *Révai Miklós levelei Paintner Mibályhoz*, Bp., 1898, 17–18.

11 Pannonthalmi Főapátsági kvt., 10a E/26, ff. 36r–36v, 38r–39r. RÉCSEY, *i. m.*, 21–22, 22–23.

12 II. József utazásáról: MOLITOR Ferenc, *II. József, a császári Don Quijote*, Bp., 1987, 263–266. Gyarmathi Sámuel is említi egy levelében, hogy Bécsbe visszavárják az uralkodót 1784 márciusában: Gyarmathi Sámuel ifj. Ráday Gedeonnak, Pozsony, 1786. március 26.; *Gyarmathi levelei*, 328. II. József legközelebbi utazására, találkozójára II. Katalinnal, 1787 januárjában indult. (MOLITOR, *i. m.*, 306–307.) 1785–86 és 1789–90 fordulóján Bécsben tartózkodott. Lehetséges persze, hogy a császár nem a Burgban, hanem Schönbrunnban vagy valamelyik közeli városban töltötte napjait, de valószínű, hogy ezt a távollétet Révai nem említené ennyire nyomatékosan. Ha 1790 elején, február 20. után írta a levelet Révai, biztosan megemlíti az uralkodóváltással kapcsolatos véleményét.

a Társaság alapszabálya végleges formájának kialakításában, illetve a szabályzat kinyomtatásában.

Sajnos a Paintnertől Révainak küldött levelek nem fellelhetők, s ezért nemcsak sok fontos információ hiányzik, de Révai leveleinek utalásait is nehéz megfejteni. Ezért csak feltételezhetjük, hogy Révai a Társaság alapszabályát küldte el atyai jóbarátjának, Bisztriczeynek házához, ahol azt megtalálhatja Paintner (*ibi incidet in farraginem rerum*). Bisztriczey László a kancellárián dolgozott írnokként, s jó barátságban lehetett Révaival, hiszen a szerzetes őt mindig „Atyám Uramnak” szólította leveleiben. Nagyon valószínű, hogy az alapszabály lehet az, amit e leveléhez csatolt (*cum altero frusto, quod reperies esse adnexum*), és amit Paintner Báróczihoz kell vigyen, azután Barcsaynak kell csak olvasásra [sic!] megmutasson. Feltételezhetjük ezt azért is, mert a kancelláriánál ismertetnie kell ezt Paintnernek (*apud Cancellarium: ibi primum omnium adlabora, explica totam Instituti rationem*).

Ezt támasztja alá az, hogy az egész ügyszor a királyi beleegyezést várta Révai. (*Societatis quidem nomen audiri potest, sed de Fundo taceatur, dum demum Consensum Regium obtineamus.*)

A levél további részében a társasági szabályzat kinyomtatásának részleteire tér rá. Terveit reményeivel egybemosva rögtön eltávolodik a racionalitástól, s mondhatjuk, inkább vágyait, mint a tényleges lehetőségeket fogalmazza meg, érdekes módon olyan stílusban, mintha azok már kész tények volnának.

Ha sikerül a királyi jóváhagyást megszerezni, akkor már márciusban ki lehetne nyomtatni a szabályzatot, a királyi jóváhagyással és egy Révai által írt felhívással együtt. Három nyelven kellene megjelentetni ezt a kis művet: magyarul, franciául és latinul. Franciául elsősorban a mágnások részére, akik kevésbé tudnak magyarul olvasni és ugyanilyen kevésbé latinul. Nekik, a mágnásoknak egyébként mind a három nyelven megjelent példányokat küldene Révai. A nemeseknek, elsősorban a szláv ajkúakhoz magyar és latin példányokat, a többiekhez magyar példányokat juttatna el.

Áprilisban lehet elterjeszteni szélesebb körben a művet, hogy aztán májusban és júniusban az adományozóktól a pénzt a Társaság segítői begyűjtsék a bécsi postahivatalba. Júliusban Bécsben el lehetne kezdeni a Társaság működtetését.

A levél zárásából két részlet tűnik fontosnak. Az egyik, hogy Révai német nyelven is szeretett volna megjelentetni példányokat, de félt, hogy a szövegben leírtakat a német nyelvű nyomdászok megértvén, nem nyomtatnák ki a művet. Feltehetően ugyanazon okból, amit az 1790-ben kiadott *Jámbor szándék* előszavában is említ, hogy tudniillik Trattner, a nyomdász elfektette, nem nyomtatta ki a *Jámbor Szándékot*, mert abban Bessenyei a Tudós Társaság számára önálló nyomdát szeretett volna felállítani.¹³

A másik részlet, hogy a francia fordítás elkészíttetését vagy elkészítését Paintnerre bízta, a magyar nyelvű kiadást ő, mármint Révai, gondozza majd. Ebből arra

13 Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék, i. m., 12.

következtethetünk, hogy az alapszöveg az eredetileg latin nyelven készült, a kancelláriához benyújtott tervezet.

A február 7-i levélből érdemes kiemelni Révai törekvését, hogy Paczkótól megszerezze az újságkiadás privilégiumát. Révai feltehetően rosszul mérte fel a nyomdász szándékát a privilégiummal kapcsolatban, hiszen nem sokkal később Szacsvey lapalapítási kísérletekor a három pozsonyi újság kiadói egységesen léptek fel egy új hírlap indítása ellen.

Révai a levélben személyeket is megnevez, akik tagjai lennének a társaságnak: Teleki József, Orczy Lőrinc, Barcsay Ábrahám, Molnár János. A tervezetben nem szerepelnek nevek, így ebből a levélből tudhatjuk meg azt, kik lehettek Révai társai, támogatói 1784-es próbálkozásában.

Fontosnak kell tartanunk még a levél következő mondatát: „és más többek Hazánk nagyjai közül, a' kikről tudom, hogy az ilylen Társaságnak önként lésznek Tagjaivá. Mert erről már alkalmas régóta hallottam beszédeiket. Tsak hogy eddig a Fundust jól ki nem gondolták.” Mivel előtte Révai Orczy és Barcsay nevét említi, itt feltehetően a volt testőrírók eszmecseréiről lehet szó. Jelenleg nem áll módunkban megállapítani, hogy itt vajon a Hazafiúi Magyar Társaság utólagos visszhangjáról, egy abból a próbálkozásból hagyományozott tervezetről van-e szó, vagy Bessenyei egy újabb fellelkesüléséről, melynek írásbeli nyoma a *Jámbor szándék*.

Noha Révai többször utal arra, hogy többekkel konzultált a társaság ügyeit illetően, 1784-es tervezete egyszemélyes munkának látszik.

A tervezet első részében a társaság hasznáról ír. A nyelvművelő társaság haszna természetesen az, hogy a nyelv művelésével és annak terjesztésével segíti az ország felemelkedését, boldogabbá teszi a birodalmat. Ez az elképzelés hasonló, sőt lényegében egyezik Bessenyeinek a *Jámbor szándék*ban kifejtett gondolataival, de nagyon fontos különbség, hogy míg Bessenyei az ország főrendjeihez, addig Révai az uralkodóhoz címzi tervezetét. Ebből következően Révai előterjesztésének ebben a részében sokkal inkább előtérbe kerülnek az általánosítások, az egész birodalomra vonatkozó kitételek. A Bessenyei röpiratával való részletes összevetés terjedelmi okok miatt egy következő tanulmány feladata lesz, melyben szembe kell nézni a Némédi Lajos által felvetett kérdéssel, milyen mértékben tekinthető Bessenyei önálló munkájának a *Jámbor szándék*.¹⁴

A tervezet második része a társaság finanszírozásáról szól. Ezen nem is kell csodálkoznunk, ha az örökké szegény Révai életútját nézzük. Jelen esetben azonban külön szerepe is van annak, hogy Révai részletesen leírja a finanszírozás kérdéseit. Nyilvánvaló volt, hogy II. József, aki amúgy is rossz szemmel nézte az újonnan alakuló társaságokat, még inkább elfordult volna a kezdeményezéstől, ha az a különben szoros beosztással élő állami kincstárát terhelte volna kiadásokkal. Úgy gondolom, Révai ebben a tervezetében kényszerűségből mondott le az állami, azaz a királyi támogatás lehetőségéről.

14 NÉMEDI Lajos, *Ki írta a Jámbor szándékot?*, ItK, 1984, 137–148.

Az első és legfontosabb jövedelemnek egy újság bevételét tartotta, az újságot természetesen ő maga szerkesztette volna. Ezen a helyen ismét előadja a korábbi magánleveléből számunkra ismert álláspontját, miszerint Paczkó nem ragaszkodik újságkiadói privilégiumához. Vázolja röviden, mely területeken kellene megújulnia az újságnak és hogy milyen hasznos lenne az újság a magyar nyelvre nézve.

A tervezet és az akadémia mint intézmény története szempontjából nagyon fontosnak tartom az említett tényeket. Ugyanis nagy valószínűséggel mondhatjuk, hogy Révai gondolati lépései a következők lehettek: szükséges egy, anyagi értelemben is független társaság a magyar nyelv művelésére, s mivel az előkelők adományaiból nem lehet biztosan számítani, s az uralkodó sem biztos, hogy támogatja a tervet, ezért szükséges egy olyan szervezet, intézmény, amely el tudja tartani saját magát. Mivel ilyen intézménynek, vállalkozásnak a korban az újság mutatkozott, legyen az újság a szervezet alapja. Az újságra, mint intézményre épüljön aztán a társaság élete, szervezete. Azt jelenti mindez, hogy a tudós társaság szervezetét nem a társaságból önmagából, nem „egy társaság” feladataiból, hanem egy újság szervezetéből vezette le Révai. Úgy vélem, ez határozta meg alapvetően elképzeléseit. Azért fontos ennek hangsúlyozása, mert az 1790-es *Planumban* már másfajta elképzelésekről olvashatunk. Ott az összes tudományágat átfogó, szakmai szervezettel találkozunk, sok, különféle tisztségviselővel, a tudományágakra szakosodott osztályokkal.

Nem meglepő, hogy az újság és a tudós társaság eszméje összekapcsolódik, hiszen mind a két irodalmi intézménynek jól szervezett, pontosan meghatározható keretei vannak, s ezek a keretek sok esetben egymásra illeszthetők.¹⁵

Második jövedelemforrásként a mágnásoktól érkező adományokat nevezi meg, melyekből pályázatokat lehetne kiírni tudományos munkák elkészítésére.

Harmadik bevételi forrásként a nyomda, a könyvkiadás szolgálna. Révai aprólékos számítási rendszert dolgoz ki a szerzők javadalmazására.

A tervezet harmadik része a társaság szervezetével, a tagokkal és tisztségviselőkkel foglalkozik. Négy „rendet” tervez a tagokból felállítani.

Az elsőbe a társaság *Kegyves Pártfogói* tartoznának, akik csak anyagilag támogatnák a szervezetet (*Protectores Benignissimi*).¹⁶

A második kategória a *Nagyságos Tagok* kategóriája (*Membra Magnifica*), akiket a szerencse és érdemeik olyan polcra emeltek, hogy nincs szükségük semmilyen támogatásra a társaság részéről, hanem hazájuk szeretetéből munkáikkal támogatnák a magyar nyelv ügyét. A február 7-i levelében ide sorolja Orczyt, Barcsayt, Teleki Józsefet, Molnár Jánost. A *Nagyságos Tagok* közül választanák az elnököt, aki a gyűléseken elnököl, őt követné rangban a *Társaság Titkosa*, akinek feladata a társaság ügyeinek intézése, az újság írása, a pénzügyek nyilvántartása, a levelezés intézése

15 Hasonló törekvést figyelhetünk meg Batsányinak a Magyar Museum elé írt bevezetőjében.

16 Révai meghatároz még egy kategóriát a társaság ügyeinek *előmozdítói* számára, akik nem pénzzel, hanem szervezési munkákkal és egyéb segítséggel támogatják az intézményt.

stb. Révai ennek a tisztnak terheit magára vállalná, s mivel ez a tisztség örökké tartó, azaz nem újraválasztott lenne, haláláig viselné is. Kijelölne egy utódot maga után, azután pedig a tagok maguk közül választanának titkárt.

Úgy vélem, ez lehetett az a pont, amelyik leginkább megnehezítette Révai tervének útját. A szövegből kiderül, hogy a *Nagyságos Tagok* nemesek, de azok közül is az ország előkelői lennének, s Révai magát velük egyenrangúnak, sőt bizonyos értelemben fölöttük állónak mondja, hiszen a társaság ügyeinek tényleges intézője és ellenőre ő lenne. Elképzelhetjük, mit szólhattak ehhez azok, akik a kancellárián látták a tervezetet: Ürményi József, a *Ratio Educationis* egyik megfogalmazója, Esterházy Ferenc királyi kancellár, Bánffy György második alkancellár. Nyilvánvaló, hogy nemcsak arról volt szó, akarják-e a magyar nyelv fejlesztését, általános használatát, de arról is, hogy elismerjenek-e egy olyan szervezetet, melyben nem érvényesülnek kiváltságos jogaik, amely túlmutat azon társadalmi berendezkedésen, melyben éltek. Érdemes itt megjegyezni, hogy a Hazafiúi Magyar Társaságban Bessenyei és klerikus társai szintén megkettőzték a vezetői pozíciót, de ott az elnök Orczy és a titkár Bessenyei között nem lett volna olyan nagy a társadalmi rangbeli különbség, nem beszélve arról, hogy a feladatok ilyen nagy mérvű különválasztását sem tették meg.

A harmadik helyen a társaság *Érdemes Tagjai* (Membra Meritissima) állnak, akiknek száma harminc lenne, s akik valamely részt kapnának a társaság bevételeiből.

A negyedik helyre a *Tekintetes Tagok* (Membra Honoraria) kerülnének, akik nem részesednek a jövedelemből, de munkáikkal, híreikkel segítenék a társaság munkáit. Ők, mai szóhasználattal a levelező tagság, akik közül választják egyrészt a *Társaság Titkosának Segítőjét*, valamint közülük pótolják ki harmincre az *Érdemes Tagok* számát, amennyiben az valamilyen oknál fogva csökkenne.

A *Tekintetes Tagok* közül kerülhetne ki a könyvtáros és a könyvtáros. Révai említ még két fiataalt, illetve inast, akiknek az a feladatuk, hogy az adminisztráció elvégzésében, az újságok illetve a levelek postázásában segítsenek.

A következő rész a felállítandó társaság elhelyezéséről szól, mind földrajzi, mind kommunális tekintetben. Révai Budát jelöli meg mint a társaság székhelyének legalkalmasabb várost. A következő rész a társaság munkáit tárgyalja részletesen, az utolsó pedig a költségvetést.

A költségvetés aprólékos gonddal készült. Révai a lehető összes felmerülő költségre gondolt, még a leendő épületek fenntartására is, sőt a házakat műszakilag fenntartó két ember fizetésére is. A költségvetés rugalmas abból a szempontból, hogy jelzi, mikor mit lehet a szűkösebb anyagiak miatt megspórolni, például bizonyos tisztségek összevonásával. A budget legnagyobb mértékében csak 3100 forint évenkénti fix kiadást irányoz elő. Ez az összeg Révai későbbi tervezetében emelkedik, az 1790-es *Planumban* már 27 000 Ft, az országgyűlés kulturális bizottságának tervezete 6 000 Ft-tal számol.

Saját fizetésének Révai nem határozott meg túlságosan magas összeget. 300 forint járt volna a társaság titkárának, ez az összeg egyenlő azzal, amit Pozsonyban a Magyar Hírmondó szerkesztőjeként keresett.

A költségvetés kiadási része valóban szűkre szabott, összevethetjük például Bessenyeinek a bécsi könyvtári munkájáért kapott évi 2000 forintos jövedelmével.

A költségvetés egyes részeinek, tételeinek vizsgálata akkor igazán érdekes, ha összevetjük a korszak kronológiai hosszmetszetében a többi tervezet hasonló részével, de erre a tanulmány keretei között nincs lehetőség. Fontos viszont annak megállapítása, hogy a fix kiadások nagy része olyan területeket érintett, amelyek a korszak sikerágazataiként bevételt termeltek volna: az újságkiadást és a könyvnyomtatást. Ebből levonhatjuk azt a következtetést, hogy Révai pénzügyileg aktív, vállalkozási szempontból működő társaságot szeretett volna, azaz nemcsak egy lefektetett tőke kamatait felélő szervezetet, hanem egy gazdaságilag teljesen független intézményt.¹⁷

Révai 1784-ben nem említ semmilyen az uralkodótól, az államtól érkező pénzügyi segítséget. Ez arra utal, hogy nem központi alapítású, ellenőrzésű szervezetet képzelt el, hanem egy nemzeti alapú, rendi intézményt. Később, 1790-ben a *Planumban* már más álláspontot képvisel: legfőbb jövedelemnek az uralkodó által létrehozott tanulmányi alaphoz való támogatást tekinti. Ebben a központi hatalomhoz való közeledésben elsősorban a II. Lipóthoz fűzött reményeket kell látnunk.

Az 1784-es tervezet történetének elemzése közben ki kell térni Révai későbbi, a tervezetre és az eseményekre vonatkozó reflexióira. Ezek a visszaemlékezések, utalások két fő momentumot tartalmaznak. Az egyik, hogy a társaság eszméjének Bessenyei a forrása,¹⁸ a másik, hogy Révai a tervezet legfontosabb elemének a finanszírozási kérdések megoldását tartotta.¹⁹

17 Az 1763-as évtől, az első, az egész országot felölelő társaság-tervezettől kezdve komoly problémaként merült fel a társaság anyagi bázisának megteremtése. Kollár 1763-as tervezetében a tagok legsúlyosabb anyagi terhének a postaköltséget tartja, amelyet a tagoknak az egymáshoz elküldött dolgozatokért kellene fizetni. Kollár puhatolózó levelére a Magyarországról érkező válaszok sok esetben a tervezet legfontosabb rendezetlen kérdésének az anyagi finanszírozás kérdését tekintik. (SZELESTEI, *i. m.*, 89–94.) Az 1770-es Academia Augusta tervezet a széplaki és veszprémi bencés birtokok jövedelmét kívánja a Társaság költségeinek fedezésére az állam által kiutalni. (*Uo.*, 95.) — Az 1825-ben létrejött intézmény esetében is igen jelentős problémát jelentett, hogy az adakozások azt a tőkét képezték, melynek kamataiból fedezték az Akadémia költségeit. Ez a finanszírozási módszer viszont azt eredményezte, hogy sok adakozó évente csak egyszer fizette be az általa felajánlott pénz esedékes kamatát, ezért az Akadémia állandó pénzhiánnyal küzdött. (*A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*, szerk. VÖRÖS Antal, Bp., 1975.) Révai *Planumában* három forrást említ, legfontosabbnak az állami tanulmányi alaphoz származó összeget tartja. A másik két forrás a mágnások adakozása és a társaság munkáiból (újság és könyvkiadás) származó bevételek.

18 Lásd 9. jegyzet. Érdemes felhívni a figyelmet a Benkőhöz írt levélre, melyben Révai úgy fogalmaz: „Én bízván j á m b o r s á n d é k o m n a k jó ügyébenn, az utánn ezeket is tudván, annyira fel bátorodtam, hogy még annyi ellenkezéseken is keresztül akartam járni.” A kifejezés átvétele is Bessenyeire utal.

19 *Benkő*, 254–255. „Régtől össze szóllottam már több Haza szerető Jámborokkal egy

Későbbi leveleiben Révai próbálkozása sikertelenségének okát nem az uralkodó támogatásának hiányában, hanem a Helytartótanács vezetőjének, Niczky Kristóf tárnokmesternek személyes rosszindulatában látta.²⁰ Valószínűsíthető azonban, hogy nem annyira a személyes ellenszenv játszott közre ebben az esetben, hanem az a fentebb említett probléma, hogy a konzervatív szemléletű főurak nem láttak volna szívesen egy társadalmi rang tekintetében új alapokon működő intézményt. Ez a keserű tapasztalat, hogy mindenképpen megfelelő pártfogókat kell találjon tervei támogatására, ösztönözhette arra Révait, hogy 1790-ben ne egyedül, önálló akcióval folytassa tudóstársaság-szervező munkáját. Ezzel egybehangzik az a vélemény, mely szerint mind saját terve, a *Planum*, mind a *Jámbor szándék* kiadása egy előre megtervezett propagandakampány része volt.²¹ Ezt az elképzelést támogathatja az a megfigyelés, hogy Révai 1784-ben három nyelven kívánta megjelentetni a Társaság alapszabályát, latinul, magyarul és franciául. 1790-ben kiadta a magyar nyelvű *Jámbor szándékot*, és megírta latinul *Planum* című tervezetét. Korábbi elképzeléseiből csak a francia szöveg maradt el, de ennek indokát leginkább az ízlés változásában, a hazafias felbuzdulásban kereshetjük. Mindenesetre az biztosnak látszik, hogy az 1784-es és az 1790-es terv között szoros összefüggést tételezhetünk fel.

Érdemes felfigyelni arra is, hogy Révai utalásaiból az hámozható ki, hogy 1784-ben valamilyen csoporttal, feltehetően a volt testőrök egy részével vitatta meg a tudós társaság eszméjét. Az események rekonstruálásából az tűnik ki, hogy ennek

Magyar Nyelv művelő Társaságnak Fel állításáról. Csak mindég ott akadtunk fen, hogy jövedelmünk nem volt. Én látván, hogy a' Hírmondó állapota igen rossz fordulóban vagyon: [...] azt akartam leg inkább fen tartani, és a Társaságnak fő Jövedelméül tettem. [...] Harmad magammal írtam volna. Mert olyly hamar dolognak meg íratására egy ember nem elégséges, kivált, ha helyesen akarja az ember a' Közönséget szolgálni. Ország szerte a' Levelező társak is segítették volna, kiknek is ugyan azért, bizonyos részök jutott volna a' nyereségből, hogy anynyival is buzgóbbak lettek volna a' levelezés dolgában. Ilylyent én harmincat rendeltem. Anynyian össze dolgozván, olyly munkával kedveskedhettünk volna a' Hazának, hogy e' leg bővebb Jövedelme lett volna a' Társaságnak. Mint hogy szabad most Könyv nyomtató Sajtót is tartani mindennek, a' ki akarja, a' Társaságnak is volt volna Könyv nyomtató Sajtója. És ebből lett volna a' második Jövedelme. [...] Nagyjaink közül egynéhányan értvén ezen szándékomat, önként adakozásokra eredtek. Ezeknek példájok még többeket is szerzett volna. Ez a' Jövedelem a' harmadik lett volna. Ezt én arra szántam főképen, hogy esztendőkönt ként ki tettetett Kérdésekre vetekedő Meg fejtéseket készítettek volna Anyai Nyelvünkön Hazánknak Tudósai, és a' három első vette volna a' ki tettetett jutalmat."

²⁰ Benkő, 255.

²¹ Némédi Lajos említi tanulmányában (NÉMEDI, *i. m.*), hogy 1790-ben Bécsből szervezett propagandahadjárat indul a magyar nyelv ügyében. Görög és Kerekes lapjában, a Hadi és Más Nevezetes Történetekben feltett kérdésekre fogalmazta meg röpiratát egymásra utalva Báróczi Sándor, Decsy Sámuel, és a pályázatra készül el Gáti István – Vedres István munkája *A' magyar nyelvnek a' Magyar Hazában való szükséges voltáról*. Kerekesék pénzén jelenik meg a *Jámbor szándék*. Decsy röpiratát kivéve mindegyik a Hadi és Más Nevezetes Történetek nyomdászánál, Johann David Hummelnél. Itt nyomtatják Révai *Planumát* is.

a csoportnak nem volt elég súlya, jelentősége ahhoz, hogy hathatósan támogassa Révai tervezetét. Ez sarkallhatta a szerzetest, hogy az 1789-es, 1790-es években egy másik szervezet körül kialakuló csoporthoz, Görög és Kerekas köréhez, a Hadi és Más Nevezetes Történetek című folyóirathoz csatlakozzon. Úgy tűnik, hogy ez a váltás jelezheti azt az irodalmi életben történt fontos változást, melynek során a tulajdonképpen amatőr, az irodalommal nem elsősorban foglalkozó testőrírók helyett a tudományokat, irodalmat szakszerűbben művelő, pályadíjakat kitűző újságszerkesztők kerülnek előtérbe.

R. VÁRKONYI ÁGNES
„Édes Gróf Öcsém Uram!”
Csáky István két levele Zrínyinek

„Három rendbeli Kegyelmed nekem írt levelit böcsülettel vettem édes Gróf Uram” — olvashatóak Zrínyi Miklós sorai Csáky Istvánnak címzett, 1663. július 8-án Csáktornyan kelt levele élén. Szinte hihetetlen azonban, hogy noha ezek a sorok négy további Csáky-nak szóló Zrínyi-levéllal együtt a Századok 1872. évfolyamában megjelentek, majd több kiadásban rendre napvilágot láttak,¹ nem keltették fel a kutatók figyelmét a címzett iránt. Senkit nem érdekelt, ki is Csáky István és miket írt Zrínyinek, hogy a horvát bán kritikus időben legbensőbb gondolatait, politikai hitvallását megfogalmazó, különlegesen szép sorokkal és az „Édes Gróf Uram” különleges megszólítással honorálta leveleit. A jelenség tudománytörténeti érdekesség és több oka van.

Csáky István gróf (1635–1699) nem érdekelte a csak a kimagasló hősöket méltányló régi magyar történetírást. Jellemző, hogy a Csáky-nak írt Zrínyi-levelek első kiadója sem tulajdonított kapcsolatuknak semmi jelentőséget. Mikor megemlékezik Csákyról, mint kivételesen kedves hősét, Bercsényi Miklóst fiaként szerető apósról, eszébe sem jutnak a Zrínyi-levelek. Egyszerűen átmásolja a *Magyarország családjaiból* a Csáky István címszót, a nádor jelölésére vonatkozó tévedésével együtt: „már 1655-ben nádorjelölt volt, 1687-től országbíró. Mint katona különösen kitünteté magát Bécs védelmében... Buzgó magyar és jó hazafi a ki ellen Caraffla az eperjesi vérszéken kínvallatást tartott.”² Idősebb gróf Csáky István (1603–1662), az erdélyi fejedelmi méltóságot is célbavett markáns személyiség, tárnokmester, Brandenburgi Katalin fejedelemasszony állítólagos kedvese nagyobb figyelmet keltett.³ Az ifjabb

1 [THALY Kálmán,] *Zrínyi a költőnek öt levele*, Századok, 1872, 558–564. Újabb kiadásai: SZÉCHY Károly, *Gróf Zrínyi Miklós 1620–1664*, I–V, Bp., 1896–1902, V, Függelék 18, 20, 21, 23, 25; ZRÍNYI Miklós *Levelei*, kiad., bev. MARKÓ Árpád, Bp., 1950; ZRÍNYI Miklós *Összes művei*, kiad. CSAPODI Csaba, KLANICZAY Tibor, Bp., 1958, II.

2 NAGY Iván, *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, III, Pest, 1858, 82; THALY Kálmán, *A székesi gróf Bercsényi család 1470–1835*, Bp., 1887, II, 242.

3 DEÁK Farkas, *Egy magyar főúr a XVII. században: Gróf Csáky István életrajza*, Bp., 1883. Kritikája: HILLER István, *Csáky István lengyelországi követjárása 1644-ben*, Történelmi

Csáky István fontos hivatalai révén sem válhatott ismertebbé, mert a korszerű intézménytörténet-írás a maga idejében nem bontakozott ki. Életpályájának legfeljebb rövid mozzanatai kerültek megvilágításra a magyar történetírásnak a politikát a Habsburg-barát — Habsburg-ellenes minősítésekre egyszerűsítő képzetével: „a király minden gyanú felett álló emberei”-vel együtt Caraffa őt is gyanúba fogja. Apjával később is gyakran összetévesztették vagy a két név összemosódott.⁴

Újabban a korszak történetét új összefüggésekben vizsgáló kutatások során egy eddig teljesen ismeretlen Csáky István pályakép kezd kirajzolódni. Az első egy szenzációs felfedezés. Tarnai Andor közölte velem az egyetem folyosóján, jellegzetes csendes mosolyával: az a politikai elméleti mű, amelyet filozófusok, történészek és irodalomtörténészek nagy generációi kétely nélkül a Rákóczi bujdosóival Rodostóban élő Kiss Istvánnak tulajdonítottak, valójában Csáky István munkája.⁵

A történészek ugyan ehhez fogható meglepetésekkel nem szolgálhattak, de a személyiséget kiszabadították a hagyományos sémák kalodájából. Csáky szemtanúja és tevékeny résztvevője a vesztfáliai és a karlócai béke közötti fél évszázad szinte minden döntő eseményének. Jelen van 1655 tavaszán Pozsonyban az utolsó királyválasztó országgyűlésen, és 1687 decemberében az első örökös király, a kilenc esztendő József megkoronázásán. Az erdélyi-török háború kirobbanása idején, 1658-ban lett Szepes vármegye főispánja, és Várad eleste után szatmári főkapitány. Zrínyi hozzá írt leveleit⁶ a szakirodalomban rendszeresen idézik, s Csáky István, a horvát bán „bizalmasa” közvetett módon jelen van az 1663–1664. évi nagy török háború történetében.⁷ Hatalmas mennyiségű levelezéséből, hivatalinak dokumentumaiból, a nádori levéltárak, a Kancellária, a Haditanács és a császári kormányservek anyagából, ami kevés ismeretes, az különlegesen tevékeny, tájékozott és sokoldalú személyiségnek mutatja. Felső-Magyarországon a társadalmi-politikai feszültségek egyik legjobb ismerője, és már 1660–62-ben számolnak vele.⁸ Képességei elismerésére jellemző, hogy 1682 márciusában mint frissen kinevezett felső-magyarországi főkapitányt Esterházy Pál nádor azonnal katonai és gazdasági reformokkal bízta meg. Katonai erényeiről alig tudunk valamit. Majdnem bizonyos, hogy nem ő

Szemle, 1989, 195; HARGITTAY Emil, *Bevezetés: „Írókat avatunk” = CSÁKY István, Politika philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életnek példája*, Bp., 1992, 27.

4 HÓMAN Bálint, SZEKFÜ Gyula, *Magyar történet*, Bp., 1935, IV, 74, 76, 226, 229; PÁLFFY Géza, *Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században*, Bp., 1995, 87, 106, 261, 124.

5 HARGITTAY Emil, *Csáky István „politika philosophiai okoskodás”-a*, ItK, 1986, 77–85.

6 Csáktornya, 1663. április 28., június 19., július 8., 1664. január 6., [1664.] február 20. ZRÍNYI Összes művei, II, 277, 280, 291, 295.

7 KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., 1964, 616, 697, 735, 740, 742, 754; PERJÉCS Géza, *Zrínyi és az 1663–1664-es nagy török háború* = ESTERHÁZY Pál, *Mars Hungaricus*, szerk. HAUSNER Gábor, Bp., 1989, 43, 93, 94 (Zrínyi Könyvtár, 3); HARGITTAY, *Bevezetés, i. m.*, 5.

8 BENCZÉDI László, *Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685)*, Bp., 1980, 140; HORN Ildikó, *Rákóczi László*, doktori disszertáció, ELTE Középkori és Korajúrkori Magyar Történeti Tanszék, 1989, 135 skk.

volt az a „gróf Csáky ezredes”, aki Georg Kraus szerint 1663 szeptemberében dragonyosaival Galgócnál „vitézül védekezett” a törökök támadása ellen, s nem bizonyítható, hogy valóban részt vett volna Zrínyi téli hadjáratában.⁹ Bizonyos viszont, hogy 1684 nyarán Buda ostromára a nádor mellett felvonul csapataival. Katona-politikai és hadszervezői tevékenységét pedig érdemes lenne mélyrehatóbban vizsgálni. Szervezőképességére jellemző, hogy 17 068, török elleni harcra jelentkező magyar katonát állított zászlók alá és mustrált meg.¹⁰ Kora lehetőségei között korszerűen gazdálkodó nagybirtokos. Majorságokat létesít, rézbánya bérletekkel gyarapítja vagyonát, virágzó borkereskedelmet folytat, híres ménest tart, kertet épít és gyarapodó birtokát szigorú rendtartással racionálisan igazgatja. Behatóan ismeri az erdélyi helyzetet s az országos szociális viszonyokat. Teljesíti Caraffa tábornok parancsát, hogy Terzy gróf távozása után fegyvereseit összevonja Munkács körül, megígéri, hogy figyelteti a Lengyelországba készülõ Zrínyi Ilonát, de az ostromlók mégis szabadabban mozoghatnak. Buda vívása idején őszintén kívánja, hogy „Isten az áhított eredménnyel koronázza meg a jelenlegi dicsőséges ostromot”,¹¹ és az alkotmányváltás idején elnyert magas méltóságában, mint az örökös királyság első országbírája, megismerve a visszafoglalt ország új berendezésében is a Habsburg dinasztia és Magyarország érdekellentéteit, fáradhatatlanul keresi a megoldást. 1694-ben feliratot intéz az uralkodóhoz az adó mérséklése érdekében. Kérését Lipót császár azzal utasítja el, hogy a főnemesség vállaljon részt a terhekben. Csáky viszont úgy látja, hogy a kereskedelmet korlátozó, a bányákat kisajátító kincstári intézkedések eleve megakadályozzák a rendszeres készpénzadó bevezetését. Tekintélyére és szakértelmére jellemző, hogy 1696 kritikus esztendejében a felső-magyarországi vármegyék közössége arra kéri az uralkodót, hogy bízza rá az adóelosztás irányítását. Nem tudjuk, hogy a vármegyék kérvényének következményeként-e, de tény, hogy az adóügyek irányítására és a katonai kihágások kivizsgálására felállított bécsi Miniszteriális Deputáció három országos bizottsága közül a kassai elnökévé Csákyt teszik meg. Majd 1698 nyárvégén megkapja az uralkodó meghívó levelét a szeptember 10-i bécsi tanácsülésre, ahol bejelentik: a kormányzat Magyarország évi adóját az addigi 2 millió rhénes forintról 4 millióra emelte, úgy, hogy az összeg egy meghatározott részét a nemesség fizesse. Mennyiben értett egyet azokkal Csáky, akik az adóreform feltételét a szabad kereskedelembe, az ország integritásának biztosításában látták? A vármegyei nemességgel sok vitája volt, s közben megismerte világlátott, művelt és korszerű reformokban gondolkodó tagjait. Kortársai tisztelték.

9 Georg KRAUS, *Erdélyi krónika 1608–1665*, ford., bev., jegyz. VOGEL Sándor, Bp., 1994, 568, 588.

10 IVÁNYI Emma, *Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége (1681–1713)*, Bp., 1991, 101, 118; R. VÁRKONYI Ágnes, *Magyarország visszafoglalása 1683–1699*, Bp., 1987, 50. Vö. KÁROLYI Árpád, *Buda és Pest visszafoglalása 1686-ban*, Bp., 1886; és átdolgozott, új kiadása WELLMANN Imre társszerzőségével, Bp., 1936.

11 Csáky István Lotharingiai Károlynak, Kassa, 1686. augusztus 21. *Buda ostroma 1686*, vál., kiad. PÉTER Katalin, Bp., 1986, 109 (Magyar Levelestár).

Még megélte, hogy a kormányzat lezárta a magyar „national-milicia” körül zajló évtizedes vitát s megkötötték a karlócai békét. 1699 végén hunyta le a szemét.¹²

Vázlatos áttekintésünk talán érzékelteti, hogy Csáky Istvánt, a politikust nem lehet a régi, közismert kategóriákkal jellemezni. Sem a klasszikus, sem a vulgáris értelemben vett magyar rendiség képviselőjének nem tekinthető, s a Habsburg-abszolútizmus hívének sem mondható. Írói művei, verse, államelméleti tájékozottsága ma már irodalomtörténeti rangot biztosít számára. Ki volt tehát Csáky István? Két eddig ismeretlen levele nem ad választ a kérdésre, de közelebb visz politikai pályakezdésének és Zrínyi mozgalmának jobb megértéséhez.

Csáky István 1663 tavasza és 1664 februárja között mintegy tucatnyi levelet írt Zrínyinek. Ebből kettő, amit ő maga is különös becsben tarthatott. Úgy látszik, hogy az öt Zrínyi-levelet külön őrizte és ezek közé helyezte Csáktornyára küldött két levelének másolatát is.¹³ Két levél még a jéghegy csúcsának sem mondható. Jelentősége tartalmán kívül abban rejlik, hogy a Zrínyi-levelezés része.

A két Csáky-levél feltárásának története még 1974-ben Bécsben végzett kutatásaimra nyúlik vissza. Akkor, az ott felkutatott, addig ismeretlen levéltári anyagból vált nyilvánvalóvá, hogy Zrínyi nem az a magányos költő és katona, akinek a régi magyar történetírás vélte, hanem egy széleskörű nemzetközi törökellenes szövetséget kezdeményező nagyszabású politikus, a Rajnai Liga elnöke, János Fülöp szerint az Oszmán Birodalom hatalmának visszaszorítására készülő Európa kulcsszemélyisége.¹⁴ Olyan politikus, aki országos szervezkedés feje, összefogja a Magyar Királyság főméltóságviselőit, idősebb és ifjabb, egyházi és világi személyiségeit, kapcsolatot tart az Erdélyi Fejedelemséggel és jónéhány várkapitánnyal. Mivel a politikátörténet nem a régi értelemben fogtuk fel, hanem interdiszciplináris összefüggéseiben próbáltuk rekonstruálni az 1640-es évek végétől a vasvári békéig ívelő mozgalmat, nyilvánvalóvá lett ennek a Mohács utáni Magyarország történetében európai összefüggéseivel is páratlan vállalkozásnak a jelentősége. Feltételeztük, hogy az elpusztult vagy valahol ismeretlenül porosodó Zrínyi levéltár némileg rekonstruálható, ha a Zrínyivel kapcsolatban lévők irathagyatékaiban megkeressük a Csáktornyára küldött levelek fogalmazványait vagy egykorú másolatait. Nem ismert rétegekbe világít be az is, ha nem az egyes leveleket, hanem a levelezést vizsgáljuk. A módszer nem is remélt eredménnyel járt. Sikerült feltárnunk Wesselényi Ferenc nádor több, Zrínyihez küldött levelének fogalmazványát vagy egykorú másolatát, miközben az eredeti a Zrínyi levéltárral együtt elpusztult, vagy ki tudja, hol lappang.¹⁵ Ebből a meggondolásból került feltárássra többek között Csáky István következő két levele is. Eredetileg a Zrínyi mozgalmának 1663–1664. évi hazai és nemzetközi eseményeit reprezentáló

12 IVÁNYI, *i. m.*, 152–153, 159, 171–176.

13 A levélegyűjtést tartalmazó palliumon: „Zrínyi Miklós 1663–1664 levelei ifj. Csáky Istvánhoz. A csomóból kiemelve FSC. 262 IV. 114 ld. 47 szekrény.” MOL P-71. A Csáky család központi levéltára. Raktári szám 114. Fasc. 262. IV. fol. 484–498.

14 R. VÁRKONYI Ágnes, *Török világ és magyar külpolitika*, Bp., 1975.

15 A levelek több részletét a következőkben publikáltam: *Zrínyi szövetségselevele*, Történelmi Szemle, 1984, 341–368; *A rejtőzködő Murányi Vénus*, Bp., 1987.

újonnan felkutatott forrásanyaggal együtt a készülő *Monumenta Zrínyiana* III. kötetében terveztük kiadni.¹⁶

Csáky két levele azonban önmagában is különleges információs értékkel rendelkezik.

Mindkettőt 1663-ban írta Szepesvárból, június 29-én és december 7-én, tehát kritikus időben, több, ugyancsak Zrínyinek címzett levéllel együtt. A Zrínyi-levelekből megállapítható, hogy 1663 tavaszán egy, majd június 19. és július 8. között összesen öt levelet indított Csáktornyára. December 7-én Csáky azt írja, hogy újra „ednéhány rendbéli” levelet küldött, amelyekre nem kapott választ. Viszont érdekes, hogy a december 7-i „atyafiságos levélre” Zrínyi 1664. január 6-án válaszol, s az eszéki híd felégetéséről beszámoló február 20-i írása egyben felelet Csáky egy újabb levelére. Eszerint Szepesvár és Csáktornya között a „forró drót” úgy működött, hogy Csáky sűrűn és rendszeresen küldte írásait Horvátországba.

Milyen minőségű volt a kettőjük közötti viszony? Semmiképpen nem pusztán baráti vagy társadalmi jellegű. Kizárt, hogy a fiatal, akkor huszonnyolc éves Csáky holmi rajongásból küldözgette volna leveleit az országos hírű Zrínyinek. Június 29-én, amint megkapta Zrínyi levelét, azonnal válaszolt. Mindkét levelében írja, hogy Zrínyi parancsoljon neki („ha kegyelmed úgy parancsolja”, „parancholattul várok”). A hang patriarchális, a kettejük viszonya a közös ügyben szervezeten tevékenykedőké. Csáky akkor is ír, ha leveleire nem kap választ. Zrínyi tekintélyét, főségét gesztusok sorával fejezi ki Csáky. A megszólításon és záróformulán kívül a „jelentem csak bizodalmossan”, a „Nagyságod az Coniuncturákat nálamnál jobban tudja” kitételekben s a megjegyzésben, hogy a küldött „inclusa” Zrínyi előtt már bizonyára ismert, nemcsak a tisztelet kifejezését látjuk. A közös ügy szolgálatának szervezeti kapcsolata jut kifejezésre abban is, hogy ezek a levelek hírlevelek. Csáky információkat közöl Zrínyivel az országrészről, „ez mi hazánkról”, a közvélekedésről, közhangulatról, a török várható hadjáratáról, hódoltatási szándékáról, a vármegyék terveiről, az erdélyi eseményekről, s dokumentumokat küld. Így juttatja el Zrínyinek december 7-i leveléhez mellékelve Lipót császár november 10-i manifestumát.¹⁷ Majd egy egyelőre fel nem tárt levelében Köprülü Ahmed kiáltványát, amit Zrínyi köszönettel nyugtáz: „Nagy böcsülettel és szeretettel vettem az Kegyelmed levelét az török császár manifestumával együtt.”¹⁸

Mikor és hogyan jött létre a levelekben kifejezésre jutó szolgáló kapcsolat? Mi a reális alapja?

A kérdés indokolt. Nem sokat mond, hogy a *Constantinus és Victoria* Zrínyinek ajánlott másolatán Batthyány, Erdődy és Draskovich János nevével együtt Csáky

16 *Monumenta Zrínyiana*, consilium editorum László BENCZÉDI, Ágnes R. VÁRKONYI, Vera ZIMÁNYI, red. Ágnes R. VÁRKONYI, I–II, Bp., 1991. A III. kötet munkatársai: KENÉZ Győző, E. KOVÁCS Péter.

17 Zrínyi január 6-i levelében köszöni meg. ZRÍNYI *Összes művei*, II, 342.

18 Zrínyi Miklós Csáky Istvánnak, Csáktornya, [1664.] február 20. ZRÍNYI *Összes művei*, II, 348.

István neve is olvasható.¹⁹ Közismert, hogy az 1650-es évek első felében Zrínyi és az idősb Csáky véleménye élesen különbözött egymástól, és Zrínyi többször bírálta Csáky László országbíróját is. Érdekes, hogy a Csákyak és Zrínyi közötti ellentétek mindig II. Rákóczi György fejedelemmel összefüggésben merültek fel. Ez akkor is figyelemre méltó, ha tudjuk, hogy a két döntő dokumentum, az úgynevezett *Nádori Emlékirat* érvelése és a *Kraus Krónika* anekdotája hitelesség szempontjából még alapos vizsgálatra szorul. Futólag most csupán azért említjük, hogy érzékeltesük a problémát: az apát Zrínyi politikai ellenfelének tartja, a fiút viszont legbensőbb bizalmába fogadja. A fejedelmet a nádorválasztás esélyeiről tájékoztató és hagyományosan Zrínyinek tulajdonított *Emlékirat* 1653 novemberében Csáky Istvánról elítélően szól: tehetetlen, cselekvésképtelen, nem való a nádori méltóságra. Ez annál inkább figyelemre méltó, mert ha igaz, hogy az *Emlékirat* propagandisztikus jellegű, akkor szélesebb körűen elterjedt vagy elterjesztett nézetről van szó.²⁰ Erre vall a keresztelői anekdota is. Kraus írta le krónikájában: „a nádor, miközben mindenféle badar beszéd és fecsegés elhangzott, felköszöntötte Csáky Istvánt, és azt kívánta, hogy Rákóczi fejedelemmel mostani feltett szándékában nyaka szakadjon. Csáky szívesen fogadta az üdvözlést és ivott is rá. Zrínyi és a többiek azonban nem fogadták el ezt a kívánságot és nem akartak inni rá, hanem jó egészséget kívántak a fejedelemmel...”²¹ Az esetet Kraus 1654-re teszi, Wesselényi akkor még nem volt nádor, az anekdotikus jelleg is kételyt támaszt, hogy pontosan így megtörténhetett volna. Viszont nyilvánvaló szóbeszéd témája volt, amit különben Csáky elég leplezetlenül hangoztatott, hogy elítéli II. Rákóczi György politikáját. Az ellentétek 1644-re nyúlnak vissza, de itt nem foglalkozhatunk az erdélyi–lengyel–magyar kapcsolat meglehetősen bonyolult történetével.

Az 1655. évi országgyűlésen teljesen új helyzet alakult ki. Csáky László országbíró 1654-ben meghalt. Pozsonyban a két Csáky István, az apa és fia jelent meg. Az idősebb Csáky ötvenkét éves. Már feledésbe merült, hogy Erdélyben meredeken ívelő pályája megtört, a Királyságban bár nem könnyen, de sikerült a politikai elit körébe jutnia. Elnyerte a király bizalmát és a legnagyobb megtiszteltetést: bekerült a négy nádorjelölt közé. A pályá csúcsa egyben a végletes hanyatlás kezdete is. Összesen két szavazatot kap a kétszáz szavazattal nyertes Wesselényi Ferencsel szemben.²² Politikai pályája többé-kevésbé befejeződött. A fiáé viszont most indul.

A húszéves ifjabb Csáky nyilván elvegyült a fiatalok között, hiszen az országgyűlés alkalmából a főúri családok és a nemesi ifjúság színe-java is Pozsonyba sereglett. Változatos, vidám napjaikról Csáky barátja, Rákóczi László tudósít naplójában. Bizonyos, hogy Csáky Istvánra is hatott Zrínyi személyisége, s bár a horvát bán

19 KLANICZAY, *i. m.*, 616.

20 Zrínyi Miklós II. Rákóczi Györgynek, 1653. november. *Régi magyar levelestár*, vál., kiad. HARGITTAY Emil, Bp., 1981, II, 128; VÁRKONYI Gábor, *Emlékirat a nádorság ügyében*, Irodalomismeret, 1995/1–2, 42–45.

21 KRAUS, *i. m.*, 226.

22 DEÁK, *i. m.*, 156 skk. Vö. HILLER, *i. m.*, 194 skk.

szívesen vonta maga köré az ifjúságot, arra nincs egyelőre közvetlen bizonyíték, hogy Csáky Istvánt is hintójába vette vagy asztalához hívta volna.²³

Csáky kapcsolatait vizsgálva érdekes, hogy a győztes Wesselényi nádorral a család mindvégig jó kapcsolatot tart. Könnyű lenne ennek alapján úgy vélnünk, hogy Csákyt az a Wesselényi „ajánlotta be” Zrínyinek, akit már az 1640-es évek végén becsülnek Csáktornyan és az *Obsidio Sigetiana* nevezetes 14. énekében az „országunk oszlopa” címével tisztelt meg a költő. Sokkal bonyolultabb folyamatról lehet szó. Több adat bizonyítja, amit Zrínyi az eposz apa-fiú párbeszédében költői szinten is megfogalmaz, hogy nagy értéket tulajdonít az ország ifjúságának, védi őket az idő előtti kockázatoktól és a jövő zálogát látja bennük.

Tarnai Andorral többször beszélünk róla, hogy talán majd a nálunk kicsit is kedvezőbb körülmények között dolgozható tudósok között lesz valaki, aki ír egy könyvet a tizenhetedik század reménységeiről, az olyan ígéretes, de ifjúságuk virágjában meghalt fiatalokról, mint Rákóczi Zsigmond, Bethlen Péter, Esterházy László, Rákóczi László és mások. Csáky István a Zrínyi körül csoportosuló fiatalok közé számítható, a kevés túlélő közé, mint Esterházy Pál és Kéry János.

Csáky István, mint a legkedvesebb fiú, Szepesvárott élt apja mellett. A vár az 1650-es évek második felében különleges, élénk kis politikai központ erdélyi és erős bécsi kapcsolatokkal. Az öreg Csáky István az Erdélyre zúduló török-tatár pusztításokért II. Rákóczi György fejedelmet okolta, és a királtságbelieket, akik biztatták és belehajszolták a török elleni háborúba. Jól látta azonban a Habsburg érdekeket is: „Őfelsége az nyomorult gonosz eretnek (ti. II. Rákóczi György) halálával, abszolútus Rex Hungaria...” — számolt be a szászfenesi csata után a császári kormányzat magyar referensének, Rottal János tanácsosnak. Véleménye azonban teljesen megváltozott, amikor a török csapatok ostrom alá vették Váradot. Jellemzőek 1660. augusztus 5-én Rottalnak küldött sorai: Várad elfoglalásának „bizonyára oly nagy kárát fogja vallani nemzetünk, mint Buda elvesztésének. Mert nem kell ezután Ázsiából törököket várni a szent koronához tartozó Magyarország romlására, hanem szinte beérjük az budai és váradi vezérek alatt lévő pogánysággal és így úgy eszik Erdély is a mi kegyelmes urunk, királyunk keresztény ligájától Váradnak elvesztésével, mintha törökké lennének a nyavalyások.” A Tiszántúlt és Szepesig az egész Felső-Magyarországot semmi sem mentheti meg a hódolástól. „Óh átkozott késedelem és félelmes resolutiók...”²⁴ A cselekvő politikát ifjabb Csáky viszi tovább.

Várad eleste után a nádor konzultációt tartott Kassán, s a vármegyék Rákóczi László és Csáky István „vezetésével” „felzendültek”.²⁵ A Szepesvárrban 1662. március 16-án keltezett, Nádasdynak címzett levél valószínűleg nem az akkor már halálos beteg Csáky, hanem a fia gondolatait foglalja össze. A Porta azt követeli, hogy Kolozsvárról és más erdélyi várakból vigyék ki a császári katonaságot. Csáky szerint az udvar ragaszkodjék az ellenszolgáltatáshoz: adják vissza Váradot. Porcia herceg,

23 RÁKÓCZI László *Naplója*, kiad., jegyz. HORN Ildikó, Bp., 1990, 116, 122.

24 Idézi: DEÁK Farkas, *Nagyvárad elvesztése 1660-ban*, Bp., 1878, 21.

25 HORN, *i. m.* (l. 8. jegyzet), 132–133.

a Titkos Tanács elnöke nyilván nem e miatt a tanács miatt foglalta le a levelet, hanem információját ítélte konspirációnak: megírja ugyanis Csáky, hogy Haller János „Credentiat” vitt neki „Apaffi úrtól, kívánja tőlem, hogy jó akaratot szerezzek számára, kik közül kegyelmed tökéletes voltával bizonytságot tettem”.²⁶ Apafi Mihály már 1661 decemberében is kérte Csáky István együttműködését.²⁷ Lehet, hogy még az öreg szepesi grófhöz fordult, de valószínűbb, hogy már kortársával, a fiatal Csákyval épített kapcsolatot.²⁸

Mikor dönt úgy ifjabb Csáky István, hogy csatlakozik Zrínyi mozgalmához? Ma még nem tudjuk pontosan megállapítani. Neve minden eddig feltárt rejtjeljegyzékben előfordul. Ezek közül csupán azokat vizsgáltuk meg, amelyek bizonyíthatóan Zrínyi halála előtt voltak használatban. Mivel a rejtjelkulcsokat gyakran váltogatták, Csáky fedőjele is hol név, mint például „Kallai”, a „Calloviensis”, vagy szám, mint a Csáky levéltárban fennmaradt rejtjelkulcs szerint, vagy számok: 223, 224, 225. Ahol „Bán Úr” nevét 894 rejt, Csáky Istvánt 950. Egy beszélő fogalmakkal dolgozó clavisban előforduló rejtjelének nem tudjuk magyarázatát adni: a többek között „Várad = Kárvallás”, „Érsekújvár = Kucsuk”, „Muraköz = Éles kard”, „Baan uram = Szabadító”, „Mogontius (János Fülöp) = Atya” sorában olvasható: „Csáki István = Mátka tálba valo”.²⁹

1663. március végén Pozsonyban van a nevezetes tanácskozáson. Wesselényi nádor az országbíró, a királyi biztosok és egyházi főméltóságok gyülekezetében a mindenáron a török békét szorgalmazó császári kormányzat álláspontjával szemben Zrínyi képviseli: Magyarországon eddig sem volt béke, készülni kell a háborúra.

Valószínűleg ezután küldte Csáky ajándékkal „főember szolgáját” Csáktornyára. Minderről Zrínyi 1663. április 28-án kelt sajátkezű levele tudósít.³⁰ A válasz kettőjük viszonyának megértése szempontjából rendkívül fontos. A levél egyszerre felhívás, befogadás és megállapodás. Korábban is ismerte és nem felejtette el, de most tettekre szólítja fel: „Ó én édes Grófom, édes Öcsém Uram, mely igen vész hazánk, nemzetünk, láthatod-e ezt szároz szemmel és nyugodhatik-e meg lölköd rajta, hogy semmit ne cselekedjél?” Befogadja a nagy vállalkozás szűkebb körébe, hiszen sorai közé beilleszti a jelszót, amit más szövegeiben is olvashatunk: „avagy mast, avagy sohasem”. A levél margójára írott tréfába takart sorai ugyancsak azt fejezik ki, hogy ezentúl Zrínyi beavatott hívei közé számítja a szepesi grófot: „Édes Gróf Uram, ha többször az Kegyelmed nekem szóló leveleiben Nagyságos nevet találok, kezemhöz

²⁶ Csáky István Nádasdy Ferencnek, Szepesvár, 1662. március 16. Bécs, Haus Hof u. Staatsarchiv. Hung. Spec. Fasc. 341. II. fol. 56–57. (Porcia gyűjtemény.)

²⁷ Apafi Mihály Csáky Istvánnak, Szeben, 1661. december 2. Közli: DEÁK, *Egy magyar főúr...*, i. m., 204–205.

²⁸ Jellemző például Csáky István levele Rottal Jánosnak, Szepes, 1659. július 10. OL P 507. Nádasdy lt. 12. csomó. Lev. A. V. nr. 453. fol. 164.

²⁹ Bécs, Haus Hof u. Staatsarchiv. Hung. Spec. 327. Konv. D. Varia. — MOL. A széki gróf Teleki nemzetség levéltára, Missilis Osztály 1066. — A Csáky levéltár rejtjeljegyzéke: HORN, i. m., 146–147.

³⁰ A felső margón Thaly írásával: „Zriny Miklós Országbíróval”. I. h. fol. 484.

nem veszem, mert immár *ennekutána* [kiemelés: R. V. Á.] csúfságnak is tartanám, hadd legyek én inkább Kegyelmednek confidens atyafia, szolgálja...” Végül a tettek itt megfogalmazott része, hogy kölcsönösen tájékoztatják egymást: „arra is kérem, nekem írjon az ott való állapotokrul gyakran, én is azt cselekszem, csak írja meg nekem, merre kűgyem az leveleket.” Csáky ezt a kérést híven teljesíti is, mert június 19-én Zrínyi két levelét nyugtázza, és a nyolcszögletű gyűrűspecsjét őrző borítékra ráírták a levél útvonalát: „Grätz, Wienn, Pressburg, Freystadt et in Arcem Scepusion”. Csáky gondosan feljegyezte a megérkezés dátumát: június 29., s azonnal válaszol is: Zrínyi levelét „ezen órában vettem nagy örömmel és illendő becsölettel.”³¹ A leveleket tehát az a Csáky István szatmári főkapitány írta, aki beavatott részese a török háború kirobbantása és a nemzetközi török szövetség megeremtése érdekében szervezett mozgalomnak. Ezt más források is megerősítik.³²

Csáky István tehát 1663 folyamán mint az országos szervezkedés résztvevője, az erdélyi hírek közvetítője küldi leveleit Csáktornyára. Írásai stílusa azonban elüt a száraz információkra szorító, sebtében papírra vetett hírlevelekétől. „Kürül szomorúan gondolkodhatni” — jegyzi meg, mivel, mint írja, többen úgy vélekednek, hogy „az Impériumban” nem kap a császár megfelelő segítséget. Feltűnő, mennyi elmélkedő gondolatot iktat be soraiba. Ezeket egyrészt erős társadalomkritika jellemzi: a török támadás a kapu előtt, az ország mégsem látja át, milyen veszély fenyegeti. A császár személyes insurrectiót elrendelő parancsát „érteni megh nem érezzük, sem merjük, sem akarjuk”. Az egyenletlenség, készületlenség miatt vész el az ország. Látja, hogy hódolatástól a „vármegyék nem sokan irtóznak”. Mindkét levelében foglalkozik Várad elvesztésének következményeivel, jól látja, hogy meghatározza nemcsak Erdély, hanem a Királyság és a két román vajdaság helyzetét is. Politikai áttekintő készségét dicséri, amint számol Érsekújvár elvesztésének következményeivel. Főleg pedig e viszonylag rövid levelek elmélkedő részleteiből is kiderül, hogy érzékenyen visszhangozza Zrínyi gondolatait. 1663 végén jól látja, a következő tavasz döntő jelentőségű lesz. Bár nem akar okosabb lenni nálánál „nagyobb sövegű” embereknél, ő a dolgát teszi: „paranchulattul várok és tovább is kész vagjok hazám mellet edj aránt élni s-halni...”. Sorain áttűnnek a Zrínyi műveiből jól ismert értékrendszer elemei. Ez a két levél kevés arra, hogy a *Török áfium* hatását lássuk Csákynek a tétlenséget kritikával illető vagy a hódolást elutasító gondolataiban. Tárgyszerű, megalapozott eredményekkel a további kutatások szolgálhatnak, követve Tarnai Andor vizsgálatait az *Áfium* szétsugárzó hatásáról.³³

A levelekben több, a korra jellemző gondolatforma, toposz található. Például: „írásim utat uezgettül tevettek” (írásaim utat vesztettül tévedtek). Zrínyinél olvassuk:

31 Csáky sajátkezű felirata: „Horváth Országi Bán Zrini Miklós Ur levelének és arra teöt válaszonnak mása”. I. h. fol. 488v.

32 R. VÁRKONYI Ágnes, *Zrínyi szövetséglevele* = R. V. Á., *Europica varietas — Hungarica varietas*, Bp., 1994, 106.

33 TARNAI Andor, *A consultatio Magyarországon: A politikai nevelés irodalmi formáinak és stílusának történetéhez*, ItK, 1986, 644–645.

„Az Nagyságod levelei közül, Ugy vélem egy sem tévedett el”.³⁴ Stílusa egyéni, erőteljes és eredeti kifejezőkészsége szembetűnő. Az évszázados gondolatot, hogy a török támadás Isten büntetése, ő így fejezi ki: „bűneink zolgjának [zsoldjának] tulajdonítatik”. Szereti a példázatokot, miként majd államelméleti művében látható. Összességében érthető, hogy Zrínyi kedvét lelte benne és különös gonddal írta meg válaszait az „Édes Gróf Öcsém Uram”-nak.

Két levél kevés, hogy általánosabb felismerésekre jussunk. Mégis valamennyire tudósít Zrínyi tájékozódásának, mozgalmának és hatásának eddig számba nem vett területeiről és jelzi a fiatal Csáky István értékrendjét és írói készségét. Ezek után jobban megértjük későbbi írásaiban a Zrínyi-művekre rímelő gondolatokat. Semmi bizonyítékunk nincs eddig rá, hogy Csáky olvasta volna a *Szigeti veszedelmet*. Mégis az eposz második énekének utolsó szakaszából a sokat idézett sor — „Mint phoenix hamuból költi nemzetségit” — cseng vissza Csáky államelméleti írásaiban: „Phoenix madarak az Országok, megh ég a Phoenix, de meg nem hal, mert holt eleuen hamuából uj Phoenix támad...”³⁵

1

Csáky István Zrínyi Miklósnak

Szepesvár, 1663. június 29.

MOL P 71. Csáky család központi levéltára. Raktári szám 114. Fasc. 262. IV.

fol. 487.

Ex[celle]ntiss[im]e D[omi]ne Comes D[omi]ne Patrone Colendissime

Ez jelen való hoba[n] Keött Méltóságos Levelét K[el]gyelmedne[k]³⁶ ugi mint két rendbéli levelemre teöt valasztát; ezen oraba[n] Vett[em] nagy örömmel, és illendeő bechülettel.

Most sem hallok s-tudok semmi job hireket csak egyenlőket ez mi hazankrulis irnom K[el]gyelmedne[k]; és noha mint hallom minde[n] ellenséginknek Zrin vára fel teöt czéllja de mint olvasom és tanult Emberektől hallom; nem különb az Török practicaja Kancsal ember szeme világánál;³⁷ Ki máshova üt, máshova néz, elhívén hogj Zrinnek körnjékét sem készületlen sem üttetlen nem éri ellenséges igyekezeti-nek könnjeb felét űzi, ugy mint bennünket nevezet szerint Felseő Magyar Országia-kat, kiket az hihetetlen ségh miat szokot igjenetlenségben, és telljes készületlenség-be[n] tanál feküvő helyünkbe[n] lép; mert bizonyos hogj Erdeljbul nagy véletlenül az fejedelem híre nélkül az Töröknek (ha mind nemis) nagjob rész ereje ki takarodot; 15 prasentis indult Crimbül 10 Ezer Tatár; az Moldvaj vajdán eöt Ezer Embert, Havasalföedén 7 Ezeret kíván az Török Császár; mi penigh ezt hazájul farsángnak

³⁴ Zrínyi Miklós II. Rákóczi Györgynek, Csáktornya, 1654. február 21. ZRÍNYI *Összes művei*, II, 204.

³⁵ CSÁKY, *i. m.*, 81.

³⁶ Vö. Zrínyi Miklós Csáky Istvánnak, Csáktornya, 1663. június 19. ZRÍNYI *Összes művei*, II, 330–331.

³⁷ Szólások, közmondások kedvelésére: HARGITTAY, *Bevezetés, i. m.*, 19.

vélvén az personalis insurrectionul való eő Felsége parancsolattyát érteni megh nem érezzük sem merjük, sem akarjuk, szánnja I[ste]n veszedelmére hanjatlot Nemzetünket ki midőn kétségbe[n] eset mindent remél. Váradnak és azzal hazánk nagy darab határinak remétele[n] veszedelme bűneink zolgjának tulajdonittatik; hát naponkint reánk szakadoul függő utolsó romlás valljon Kinek s-minek?

De mideőn váratlan végihez közeliteő njomorult hazánknak eő álló Nemes Tagjaj, mert gyalázatossa[n] nem akarnak élnj, halni készülnek mások, kintele[n] mások dücséségesen, mit mondhatok ugyanis; job az el kerülhetlen becsületes halált kezeliteni; hogj sem mint nevezetes Nemzetünk veszedelmét, hotigh sirva nevetnünk.

In reliquo Ex[cel]l[ent]ia V[est]ra feliciter valere desidero ejusdemque maneo
humilio Servus

P. S. Ha irásom nehéz olvaso jobban
irhatok enis; ha K[el]g[yel]med ugy
paranchollya mert csak ream nézve
magát hogy fáraszá nem Kí-
vánhatom.

C[omes] Stephanus Csáky
m[anu] p[ropria]

In Arce Scephusiensi 29 Juny 1663.

2

Csáky István Zrínyi Miklósnak
Szepes, 1663. december 7.

MOL P 71. Csáky család központi levéltára. Raktári szám 114. Fasc. 262. IV.
fol. 491v.³⁸

Engedelmes Szolgálatomat ayánlom N[a]lg[yságodna]k.

Hogy már ednénáj rendbéli N[agyságodna]k irt Leveleimre mind ez óráigis valaszom nem teheté; tulajdonitom annak; hogj vagj irásim uta uezettül tevettek; vagj sok országos gondjai közt nem érkezet N[a]lg[yságod]d valaszt tenni Leveleimre.

Csudával de szánakodvais értette[m] némely nap; hogy még sem lehet N[a]lg[yságodna]k velünk hazájul jól tenni, kinek valaki oka, nekem njereségében ne adjon.

Az Includa³⁹ ne[m] kétle[m] óságh N[a]lg[yságodna]l; de mi hozzánk csak tegnap elöt érkezet; kihez képest soka[n] vélekednek, hogj az Imperiumba[n] remétele[n] akadály találkozáván eő Felségének, né talám két hónapnál továbbis tartoztattják;⁴⁰ kirul szomora[n] gondolkodhatnj.

38 Beletéve Zrínyi 1663. július 8-án Csáktornyan kelt levelébe, fol. 490–492.

39 Vö.: „Az Kegyelmed atyafiúságos levelét, édes Gróf Uram, együtt az őfelsége manifestumával megadták...” Zrínyi Miklós Csáky Istvánnak, Csáktornya, 1664. január 6. ZRÍNYI Összes művei, II, 342.

40 Regensburgban üléseznek a Rajnai Liga tagjai és a német fejedelemségek. Lipót császár

Apafi Mihály Fejedeleme ben van Erdélybe[n];⁴¹ Kapucsy Bassa is mellette valahánnyad magával, bizonyos punctumok és posztulatumokkal küldet az feő Vezértül az Ország eleiben;⁴² kinek végi félek rajta reánkis hamar üdün el ne hasson; ugy mint az hodultatás után[n], valo tanczoltatás; kitül az vármegyék ne[m] soka[n] irtoznak.

Nem szokás ugja[n] jüvendőrül bizonyost hinnj,⁴³ mindazáltal az mint N[al]g[y-ság]old az Conjuncturákat nálamnál jobba[n] tudgja; ez jüvendeő kikelet sokunkat meg ismértet, és sok allatomba[n] való dolgok ny[yl]va[n] valók lesznek; bizonyos hogi Váraddal Erdélyt, Moldvát, Havasalföldet az ellenség[h]; nagy fen el nierte töllünk; kj miat egmásba[n] való reménségünk meg fogjot; viszont Érsek Uyvárral az egész Duná[n] innét való feödet; Horvát Országtul es eő Felsége eörökös Országinak segítségével el vonta,⁴⁴ és tánczát mint fuja; csak ne[m] jártathattja velünk; noha mind ezek legh felljeb I[ste]nnek még[h] nem rövidült keze irgalmába[n] és az üdeő titkába[n] vannak; nem-is vetem aziránt gondolkodásimat mértéktele[n] fontban; jelente[m] csak bizodalomossan N[al]g[y-ság]odna[k]; mely nagy félelem, csekéli remenség[h] között vagjunk hazájul helyhezette, kiknek ha fejet sem paranchol, labaj nem maradhatnak;⁴⁵ errül többet nem irok; lássák nálamnál nagjob süvegű Emberek, mind kezdik és mire végzik megh maradásunkrul való aytatos gondolkodásokat; parancholattul várok és továbbis kész vagjok hazám mellet edgj aránt élni s-halni nemzetemnek teöb Nemes verű tagjaival maradvá[n]

N[al]g[y-ság]old Joakaro Szolgája

Szepesbe[n] 7. x[decem]bris 1663

G[ró]lf Csáki István
m[anu]l p[ro]p[ri]al

Zrínyi Miklós N[al]g[y-ság]ána[k]k irt
levelem mássa⁴⁶

miután családjával elmenekült Bécsből Linzbe, december 9-én indul kíséretével Regensburgba és december 22-én érkezik meg. R. VÁRKONYI, *Török világ...*, i. m., 5.

41 Apafi Mihály fejedelem 1663. december 1-én érkezett vissza Gyulafehérvárra Köprülü Ahmed nagyvezér érsekújvári táborából, ahol 1663. október 18-tól tartózkodott kíséretével. Vö. R. VÁRKONYI Ágnes, *Apafi–Zrínyi–Comenius: Erdély az 1663–1664. évi török báborúban* = *Emlékkönyv Jakó Zsigmond 80. születésnapjára*, szerk. SIPOS Gábor, Kolozsvár, sajtó alatt.

42 Vö. BETHLEN János, *Erdély története 1629–1673*, ford. P. VÁSÁRHELYI Judit, utószó, jegyz. JANKOVICS József, Bp., 1993, 196, 199.

43 Vö.: „a’ jövendőkről való tanács penig az elmúltaknak meg-gondolásátul függ”. CSÁKY, i. m., 91.

44 Az általános elkeseredésre Érsekújvár eleste miatt jellemzőek Teleki Mihály sorai: „Mely keservesen esett légyen Ujvárnak török kézben való esése, leirni nem tudom, mely után könnyen hiszem egész Magyarországot és Erdélyt nem igen sokára oda lenni.” Teleki Mihály Kászoni Mártonnak, Kővár, 1663. október 24. TELEKI Mihály *Levelezése*, szerk. GERGELY Sámuel, I–VIII, Bp., 1905–1926, IV, 629.

45 Vö.: „Egy ország Plútárchús tanítása szerént tagokból álló Test. Ott van a test, a’ hol a’ feö...” CSÁKY, i. m., 61.

46 Csáky saját kezű jegyzése.

P. VÁSÁRHELYI JUDIT
17. századi cento-költészetünk

A humanizmus korában a klasszikus latin nyelv elsajátítása és utánzása az iskolai oktatás fő célja volt, ugyanakkor az ókori szerzők művei a könyvnyomtatásnak köszönhetően egyre szélesebb körben elterjedtek. E korban a neolatin műfajok között a cento-költészet is reneszánszát élte. E műfaj elnevezése a kentrón görög szóból származik, amely eredeti jelentésében különböző dirib-darabokból összeszőtt vagy összeállított szőnyeget vagy ruhát jelent. E kifejezés igen találó, hiszen a cento-költők is egy-egy nagy előd — főleg Homérosz és Vergilius — egy vagy több költeményének részleteiből állították össze az eredetitől teljesen eltérő tárgyú művüket. E versek általában hexameterben íródtak, s bizonyos mértékig módot adtak szerzőiknek versírói tehetségük megmutatására is, amennyiben a *versus heroicus*ok szétदारabolását és összeillesztését úgy kellett megoldaniuk, hogy az új vessorok eleget tegyenek a verstani követelményeknek.

E műfaj a hellenisztikus kor óta terjedt el mind a görög, mind a latin irodalomban.¹

A 16. században több gyűjteményes kötet is megjelent e műfajban. Közülük az egyik legteljesebb a westfáliai származású Heinrich Meibom helmstedti professzor kétkötetes *Virgilio-Centones*e, amely 1597-ben látott napvilágot Helmstedtben.² Meibom e gyűjteményében az összes általa ismert antik és újkori cento szövegkiadására vállalkozott. Elöljáróban közölte a cento meghatározását és a szerkesztésére vonatkozó szabályokat Ausoniustól, Isidorustól, Erasmustól, Julius Casar Scaligertől és George Lilytól. Majd *Ad lectorem* szóló bevezetésében a műfaj művelőiről adott áttekintést. E szerint a műfaj feltalálójának nevét homály fedi. Az ókorból szöveg szerint ő csak Proba és Ausonius centójáról tudott. Viszont előtte is ismeretes volt az adat, amely szerint Eudoxia császárnőnek volt Homérosz-centója. Suidas is utalt *Homerocentók*ra, Isidorus pedig elismerően nyilatkozott Pomponiusnak Vergiliusból összeállított, Krisztus tiszteletére írott bukolikus költeményéről. Valentinianus császár latin centójáról Ausonius említéséből volt Meibomnak tudomása.

1 *Világirodalmi lexikon*, főszerk. KIRÁLY István, II, Bp., Akadémiai, 1972, 134.

2 Az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tárában az Ant. 2092. jelzetten.

A klasszika filológia tudományának művelői azóta több görög, ill. latin nyelvű cento-szöveget jelentettek meg, ami e műfaj ókori elterjedtségére utal. Kutatásaik nyomán kiderült, hogy e műfaj eredetileg parodisztikus célzattal jött létre,³ de erre Ausonius alább részletezendő megállapításaitól eltekintve Meibom nem utalt. Az ő korában főleg az iskolai neolatin költészet egyik műfaja volt, és elsősorban az olvasók épülését kívánta szolgálni.

Meibom gyűjteménye elején Faltonia Proba és Ausonius centóját közölte. Eltérő témaválasztásuk jelzi e műfaj tárgyi lehetőségeit. Proba Kr. u. 360 körül a pogány költőóriás, Vergilius soraiból az Ó- és Újtestamentum egyes részeit verselte meg 694 hexameterben. A világ teremtésének hét napját, Ádám és Éva bűnbeesését, kiűzetésüket a Paradicsomból, Káin és Ábel történetét, a vízözönt és a zsidók Egyiptomból való kijövetelét tartalmazza az ótestamentumi első rész. Az Újtestamentum alapján írott második rész Krisztus életének főbb eseményeit beszéli el.

A keresztény szellemű Vergilius-átdolgozással ellentétben Proba kortársa, Ausonius *Cento nuptialis* című házaseseményeket állított össze Vergilius *Aneisének* és *Georgicá-*jának részleteiből. Ő maga nem értékelte e műfajt túlzottan nagyra. Barátjának, Paulusnak írott bevezetőjében „frivolum et nullius pretii opusculum”-ként nyilatkozott róla. Mivel inkább a jó memória segíti azt létrehozni, mint az elme, ezért inkább nevetséges, mint dicséretes szerinte az ilyen alkotás. Ausonius azzal mentegette magát, hogy Valentinianus császár parancsára készítette e kompilációt. A császár ugyanis ővele akarta összemérni hasonló jellegű alkotását. A nász leírása Ausonius versében olyannyira sikamlósra sikerült, hogy a közreadó Meibom szerint Ausonius — bár kereszténynek mondják — pogány volt e verse alapján, mert a jó illemnek és kegyességnek fittyet hányva feltárta a természet titkos és rejtett dolgait. De e részeket leszámítva a cento többi része Meibom szerint mégiscsak szép és elegáns.

A műfajban rejlő lehetőségek újabb példája a Meibom-gyűjtemény következő darabja: Lalius Capilupus 16. századi humanista *Cento Virgilianus de vita monachorum, quos vulgo fratres appellant* c. műve. Kortárs méltatója, Henri Etienne (Henricus Stephanus) ítélete szerint e mantovai szerző Ausoniust is felülmúlta leleményes költeményével, amely teljesen idegen téma Vergilius bármely művétől. A vers utáni *Cento ex Virgilio in effigiem Francisci Gonzaga Mantuani* című dicsőítés viszont már nem olyan távoli Vergilius retorikus poézisétől. Hasonlóak ehhez a kötetbe felvett Julius Capilupus-centok Szűz Máriához, V. Sixtus pápához, Hieronymus Rovere kardinálishoz, Scipio Gonzaga kardinálishoz, Thomas de Avalo olasz humanistához és Julius Roscius Hortinus olasz szónokhoz és költőhöz. Julius Capilupus Lalius Capilupus unokaöccse volt.

Meibom saját centóival zárta gyűjteménye első részét. Az általa írt tizenkét vers témái igen sokrétűek. A Bibliából Dávid és Góliát harcát, Keresztelő János szolgálatát és lefejeztetését dolgozta fel. Sőt a 128. zsoltár mondanivalóját is kifejezte Vergilius soraival. Centóval mozgósított a kereszténység ellenségei, a muzulmán törökök ellen

3 *Der kleine Pauly: Lexicon der Antike*, I, Stuttgart, Alfred Druckenmüller, 1964, 1109.

is. De írt e formában köszöntő költeményeket, búcsúverset, házassági éneket és gyászverset is.

Meibom gyűjteményének második része (Helmstedt, 1600) a két Capilupusnak az előző kötetből kimaradt Vergilius-kompilációit adta közre. Felsorolásuktól eltekintünk, de érdekességképpen megemlítjük, hogy az előzőekben már bemutatott témákhoz képest van köztük cento az ágyúról és az óraszerkezetek jelentőségéről is. A Farnese kardinális halálára írott centót pedig Tibullus elégiáinak részleteiből állította össze Julius Capilupus. A kötetet a már említett Julius Roscius Hortinus verstani értekezése zárja. Ebben először definiálta e műfajt Ausonius meghatározása alapján. Majd az új hexameterok összeállítására vonatkozó példákat mutatott be Proba, Ausonius, Lalius és Julius Capilupus centóiból. Összefoglalta azokat a változtatásokat, amelyek a cento-írók gyakorlatában előfordulnak, és amelyeket a leendő centók írásakor megengedettnek tart. Így szerinte az eredeti vergiliusi sorokban található személyek, nevek, nemek, igeidők megváltoztathatók. Lehet elhagyni, ill. beilleszteni új kötőszavakat, prapositionokat, az eredetiben találhatóéhoz hasonló hangzású szavakkal, főleg tulajdonnevekkel lehet azokat helyettesíteni.

Lalius Capilupus centóit újraközölte Janus Gruter *Delitia CC Italarum poetarum* című költői antológiája is 1608-ban Frankfurtban.⁴

E műfaj a 17. században is népszerű maradt. Kiadványok jelzik, hogy Párizsban, Londonban, de még Svédországban is tért hódított. Stephanus Pleurius párizsi kanonok *Aneis sacra* című gyűjteménye Jézus és az első mártírok életét választotta témájául (Párizs, 1618).⁵ John Clarke lincolni iskolamester Londonban 1632-ben kiadott *Formula oratoria*ja William Beverly Vergilius-centóját adta közre *Test és lélek beszélgetéséről*.⁶ *Vergilius evangelisans, sive historia ... Jesu Christi* címen jelent meg ugyancsak Londonban a skót származású Alexander Rosse centója.⁷ Josephus Coerberus[Coerberus, Josephus] evangélikus lelképásztor Gusztáv Adolf svéd királynak ajánlva jelentette meg 1632-ben *Virgilius Christianus Suecicus*át a római birodalom helyzetéről. Műve rövidítve ugyanebben az évben németül is napvilágot látott.⁸

A humanizmus Vergilius-kultusza már Janus Pannonius egyik ifjúkori művében megmutatkozik. Ferrarában Guarino iskolájában készült iskolai versgyakorlatként *Eranamus* című elbeszélő költeménye. Pais Dezső szerint ez a mű azt a benyomást

4 E költői antológiát a többi Frankfurtban megjelent nemzeti antológiával együtt TARNAI Andor elemezte: *Deutschland als Zentrum der internationalen lateinischen Dichtung im Späthumanismus = Das Ende der Renaissance: Europäische Kultur um 1600*, hrsg. August BUCK, Tibor KLANICZAY, Wiesbaden, Harrassowitz, 1987, 155–164.

5 *British Museum Catalogue*, London, 1966, CCXLIX, 603.

6 *Uo.*, XL, 30.

7 *Uo.*, CCXLIX, 604.

8 *Uo.*, CCXLIX, 603.

teszi, mintha „a szelekre vonatkozó latin költői helyek centoszerű összeállítása lenne a feladat”.⁹ A Janus által idézett költők között első helyen Vergilius állt.

Több mint száz esztendővel később ugyancsak szóról szóra vett át kifejezéseket az *Aneis*ből Christianus Schesaus meggyesi evangélikus prédikátor is *De capto Zygetho historia* című eposzában.¹⁰

A centók kialakulását Magyarországon is a „studia humanitatis”-nak az iskolai oktatásban való térnyerése segítette elő. A bártfai iskolamesternek, Eck Bálintnak a versírás művészetéről szóló tankönyve már 1515-ben főleg Vergiliusból merítette példáit.¹¹ A 16–17. század folyamán készült iskolai szabályzatokból, tanrendekből világosan kitűnik, hogy a tanulóifjúság itthon is az ókori szerzők közül első helyen Vergilius műveit, második helyen pedig Ovidius elégiáit tanulmányozta, s görög és latin nyelvű költeményeket is kellett írnia.¹² Iskolai célból ezért jelentették meg 1594-ben Janus Pannonius fentebb emlegetett *Eranamus*át is Debrecenben.¹³ 1635-ből pedig fennmaradt Johann Duchon meghívója a besztercebányai iskola előadására.¹⁴ A program szerint az ünnepségen az összes, iskolában oktatott disciplina bemutatkozott. A poétika bemutatása során egy tanuló Vergilius életét is ismertette, jelezvén ezzel azt, hogy a költészettant főleg Vergilius művei alapján sajátították el ebben az iskolában.

Nem csoda hát, ha egy-egy latin üdvözlőversben Vergilius-reminiszcenciákra bukkanunk. Például Bocatiusnak *Hungaridos libri poematum V.* című, Bártfán 1599-ben megjelent művéhez¹⁵ írott üdvözlőversében Bornemisza Ferenc az *Aneis* első félsorát használta fel kissé módosítva, így:

„Gracos et Phrygios vates cantant Homerus
Arma virumque sua Vergilius patria ...”¹⁶

A kisebb és szórványos átvételek mellett néhány 17. századi magyarországi szerző vállalkozott cento-írássra is. A nyomtatásban megjelentek sorában az első 1615-ből való. Keresztúron (ma Ausztriában: Deutschkreuz) jelent meg *Cento Ovidianus de Christiani nominis hostium furore inaudito* címen.¹⁷ Szerzője, Georgius Hochschild *artium liberalium magister*nek és *poeta laurea Casarea coronatus*nak

9 PAIS Dezső, *Janus Pannonius Eranemusa és a latin klasszikusok*, EPhK, 1910, 760–776.

10 SIMAI Ödön, *A Szigeti Veszedelem első költői feldolgozása*, EPhK, 1903, 127–145. — VÖ. Christianus SCHESAUS, *Opera qua supersunt omnia*, edidit Franciscus CSONKA, Bp., Akadémiai, 1979, 297–310.

11 MÉSZÁROS István, *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”*, Bp., Akadémiai, 1981, 33.

12 A besztercebányai iskoláról: *uo.*, 84; a lőcsei iskoláról: *uo.*, 88–90.

13 RMNy 743.

14 RMNy 1621.

15 RMNy 846.

16 Johannes BOCATIUS, *Opera qua exstant omnia poetica*, edidit Franciscus CSONKA, Bp., Akadémiai, 1990, II, 977.

17 RMNy 1088.

mondta magát a címlapon. A címzett Lazar Henckel császári tanácsos volt. A Keresztúron megjelent költemény szerzőjéhez pedig Nicolaus Reusner *comes Palatinus*, császári koszorús költő írt verset, amely a szerzőt babérkoszorújáért és nem a művéért dicsőíti. Érdekes egybeesés, hogy Reusner-üdvözlővers áll az első helyen Meibom gyűjteményében is:

„Centones gaudes cur concinnare Maronis
Meibomi, vena si potes esse Maro?
Sedulus hoc prastis: similes tamen esse Maronis
Complures optas hic, similesque tui.”

Ebben nem is annyira cento-költészetéért, mint inkább szorgalmáért dicsérte Meibomot, és tehetségét Vergiliuséval azonosnak tartotta. Reusner 1602-ben halt meg, így Hochschildnak 1602 előtt kellett elnyernie a költői babérkoszorút. Életéről egyéb adat nem áll rendelkezésre.

Ecclesia vera Christiana querela című centójában Ovidiusnak szinte az összes költeményét felhasználta. Az *ecclesia* szó kiejtése nélkül panaszkodik a világban uralkodó „turbida seditio” és „ferox mota” miatt, amelyben a Tisiphone, Erynnis, Nereus, Mars, Cerberus, Titan és a szelek kegyetlenkednek. Az embereket pestis fertőzi, amelynek sem erényes életmóddal, sem fegyverrel nem lehet ellenállni. Az emberek esztétikáját „furor” veszi el. Kitér a háború is, amelynek nyomán tűzvész és pusztítás uralkodik el mindenütt, sőt „rapiunt simulacra Diana de templo” (3. Ex ponto 2,93). Végül fohászkodásában a szerző megvallja bűneit és kegyelemért könyörög.

„Crede, brevis fides aderit, geminabit honorem FILIUS:”

— utal a vers Krisztusra (Filius; 3. Ex ponto 4,99). A költeményt *Summe Deum rector* megszólítással Istenhez szóló fohászkodás zárja.

A kiadványban már nem centóban *Pro defensione ecclesiae precatio* című költemény egészíti ki az első tudós kompilációt. Ez a pápaság intézménye elleni támadást tartalmazza, amit Ovidius szavaival lehetetlen lett volna kifejezni. Majd négy sor erejéig újra Ovidiust szólaltatja meg, *Ecclesia Christiana ex Ovidio pie ita gloriatur* címmel. E szerint az *ecclesia* boldog, mert Isten rajta tartja szemét és nem hagyja el.

A hazai, nyomtatott centók sorában a második a Bethlen Gábor második házasságára készült alkalmi kiadványok között található. Mint ismeretes, 1626. március 2-án fényes ünnepség színhelye volt Kassa. Itt ülte meg Bethlen Gábor lakodalmát új feleségével, Brandenburgi Katalinnal.¹⁸ Az esküvőt eredetileg 1626. február 24-ére tűzték ki, de az ünnepélyes házasságkötésre végül is 1626. március 2-án került sor.

18 KEREKES György, *Bethlen Gábor fejedelem Kassán 1619–1629*, Kassa, 1943, 42–50.

A fejedelmi jegyesek köszöntésére több kiadvány is napvilágot látott. A kassai iskola igazgatójának, Wolphius Jánosnak¹⁹ és a Bethlen-birtokok adminisztrátorának, Marussy Andrásnak²⁰ a versgyűjteményei érdekesen egészítik ki egymást. Wolphius a Bethlen Gábor címében szereplő országok: Hungaria — Transylvania — Oppulia és Rattiboria, valamint a Német-Római Császárság nevében szól az ünnepeltekhez. Marussy András viszont Erdély megyéinek és székeinek, a partiumi megyéknek és az erdélyi szászoknak az örömét és gratulációját szedte versbe. A Felvidék másik nyomdájában, Bártfán Bethlen Gábor javadalmazása, Andreas Teutovillanus köszöntötte a házasságkötés napján a jegyeseket.²¹ Ő az ünnepeltekhez szóló költeményeket követően a világi előkelőkhöz és az egyházi előjárókhoz intézett *Intelmet*, majd azt követően azok gratulációját verselte meg.

A versek az epithalamion műfaj követelményeinek megfelelően természetesen igen gazdagok antik mitológiai utalásokban, és antik latin költőktől vett idézetek, fordulatok teszik stílusukat a témához illően fennköltté, emelkedetté. A negyedik, ebből az alkalomból készült vers szerzője, Johann Erythraus kisszebeni lelképásztor pedig teljesen lemondott az önálló fogalmazásról, és a fejedelmi esküvő alkalmából centót írt az antik költőfejedelem, Vergilius *Aneis*ének, *Eclogáinak* s a *Georgicáinak* a soraiból.²²

324 soros verse nemcsak kifejezéseivel követte Vergiliust, hanem mini-eposz-ként alkalmazta az eposzi kellékeket is. Így témamegjelölés és segélykérés nyitja a költeményt. Majd bemutatja az egyik főszereplőt: a sikeres hadi vállalkozások után népének békét biztosító *béroszt*, *princeps*et, aki *Augustus* császárként dicsőségesen uralkodik. A cselekmény bonyolítója Venus, aki arra utasítja fiát, hogy a princepsben és leendő hitvesében gyűjtsa fel a szenvedély lángját. A női főszereplő a *nympha*, *dea*, *regina*, *virgo pulcherrima* epithetonokat kapja. Esküvőjük színhelye, Kassa igen nagy hatással volt a menyasszonyra. A Kassa helynév természetesen Vergilius költeményeiben nem fordult elő, megvolt viszont a „hiábavaló, haszontalan stb.” jelentésű *cassa* melléknév az *Aneis* XII. énekének 780. sorában,²³ amelyet Erythraus a következőképpen használt fel:

Iupiter hospitibus (nam *Cascha* in vota vocavit)
Improvisus adest: Reginam ad limina perfert.
Ingreditur magna juvenum stipante caterva
In *Cascham*.

Az utóbbi az *Aneis* VIII. éneke 378. sorának az átalakítása. Ott *incassum* „hasztalanul” kifejezés állt eredetileg.²⁴

19 RMNy 1365.

20 RMNy 1363.

21 RMNy 1349.

22 RMNy 1359.

23 Az eredeti sor: Dixit opemque dei non *cassa* in vota vocavit.

24 Az eredeti sor: *Incassum* tuos volui exercere labores.

Az esküvő a vőlegény ruhájának, paripájának a leírásával kezdődik, majd a menyasszony pazar megjelenésével és kíséretének a bemutatásával folytatódik. A szertartás, a jegyesek esküje is részletesen le van írva. Ezt követi a fényes lakoma, ahol a tánc és a vigalom mellett párviadalokra is sor került. Végül áldást kér a szerző a sikeres és boldog nászra.

Erythraus jól ismerte és ötletesen használta fel Vergilius félsorait. Művével nem lehetett elégedett, mivel a cento után arra intette olvasóját, hogy verse tökéletlen voltát ne az ő „vékony Muzsájának”, hanem a centók szigorú és kötött szabályainak tulajdonítsák:

„duro Centonum studio, legi tribuantur et arcta
Haud aliter prasens passus Maro tradere thema.”

Ezért azután már szabadabb versben szólította meg III. Ferdinánd császárt és írt hozzá verses *Invitatoriumot*.

Ugyancsak lakodalmi köszöntő vers az 1632-ben Kassán megjelentetett *Epithalamia* című gyűjtemény első *Cento Virgilianus* verse is.²⁵ Szerzője Karl Otto Stangen, akiről csupán annyit tudunk, amennyit a címlap elárul. Ezek szerint Svedlér, Szepes megyei királyi bányaváros (ma: Švedlár) jegyzője volt. Az ünnepeltek: a morva származású Jonas Rhodtner bányaügyi adminisztrátor és özvegy Zelderné, Sophia Heccelschmid voltak.

A mindössze 120 soros költemény rövid segélykéréssel kezdődik: „Numine si vestro liceat: ne Carmina desint.” Majd a költő Vergilius szavaival elbeszéli, hogy álmában látott egy nymphát, aki férje halálát siratva bolyongott, és halni készült. Jupiterhez fohászkodott segítségért. Megjelent neki Venus, s megvigasztalta. Ezután összetalálkozott egy ifjúval, és egymásba szerettek. A vers a költő jókívánságaival zárul.

E költemény és a Bethlen Gábor házasságára készült vers között túl sok párhuzam különböző mondanivalójukból adódóan nem is nagyon lehet. Hiszen Erythraus a fejedelmi párt ünnepelte és az esküvőt beszélte el, Stangen pedig a megözvegyült nympa fájdalmát, majd új jegyesre találását verselte meg.

A vizsgálódásunk körébe vont negyedik magyarországi vonatkozású 17. századi nyomtatott cento Wittenbergben jelent meg. Szerzője a besztecebányai születésű Georgius Peucker volt. *I. N. J. Ecclesia praprimis in Hungaria gravem persecutionem patiens, triste suum fatum deplorat ac misericordiam divinam implorat Centone Virgiliano representata*. ... című műve a gyászévtizedben, 1674-ben született.²⁶ Matthias Lang soproni lelkipásztornak és iskolamesternek ajánlotta, aki a sopronvidéki evangélikus német egyházmegye esperese volt. Néhány sorának az eredeti vergiliusi helyekkel való összevetése alapján képet kaphatunk arról, milyen módszerekkel, esetleges változtatásokkal éltek a centoköltők.

²⁵ RMNy 1540.

²⁶ RMK III, 2678.

A 342 soros vers első fele a természetben bekövetkezett katasztrófákat, a nyomukban kialakult pusztulást festi le. Alecto, Erynnis, Discordia és Bellona kedvére dühöng a világban. A háborúk nyomán iszonyú nélkülözés, járványok, éhezés és halál támad. S a „Romana propago” üldözni kezdi foggal-körömmel *oves oviumque magistros*, azaz a pásztorokat. Az *ecclesia* jajveszékelése, zaklatott kérdései és könyörgése fejezi ki, mennyire tűrhetetlen a szenvedése. Megszólítja a Szentháromságot:

„Nate Patris summi, Genitor, cum flamine sancto.”

E sor a következő két vergiliusi hely sajátos összeötvözése:

Aneis I, 669 (recte 665):

Nate Patris summi, qui tela Typhoea temnis,

Aneis VIII, 72:

tuque, o Thybri, tuo, *genitor cum flumine sancto*.

Vermérték szempontjából a *flamine* és a *flumine* azonos, viszont egy magánhangzó megváltoztatásával a Szentlélekre való utalást is sikerrel megoldotta a vergiliusi sorok újraköltője.

Hasonlóan aktualizálta az üldözések leírásában a szerző a következő Vergilius-sort:

Aneis VIII, 148:

quin omnem *Hesperiam* penitus sua sub iuga mittant.

Peucker A4b:

quin omnem *Hungariam* penitus sua sub iuga mittant.

A sok baj oka a nép rengeteg vétke és bűne, amelyeket részletesen felsorol a kapzsiságtól a lopásig. A jogosan elszenvedett büntetések után mégis bízik a jövőben. S amint Vergilius Turnusnak, ő a pápának jósol szomorú büntetést:

Aneis VII, 596:

... Te, Turne, nefas te triste manebit
Supplicium...

Peucker B2a:

... Te, Papa, nefas te triste manebit
Supplicium...

Végül békét kér a költő Istentől, és az Ő dicsőítésével zárja költeményét.

Peucker *Ad Macenatem* címen ugyancsak vergiliusi centóban köszöntötte patronusát, Matthias Langot is, „Vir reverende” megszólítássá alakítva az *Aneis* XI. énekének 125. sorában olvasható „Vir Troiane” vocativust.

A bemutatott négy cento mindegyike protestáns talajon keletkezett. Erythraus és Stangen felvidéki evangélikus bányavárosokban működtek, Peucker pedig Besztercebányán született. Feltehetőleg ott is kezdte tanulmányait, majd Wittenbergben képezte magát tovább. Hochschild pályáját homály fedi, de versének címzettje Lazar Henckel, aki a Szepes megyei Csütörtökhely és a Liptó megyei Vázsec (ma: Važec) birtokosa volt.

Túlzottan értékes költői teljesítményt e kompilációk nem jelentenek, mégis figyelmet érdemelnek abból a szempontból, hogy a klasszikus latinság kifejezés- és formavilágát teremtették újjá, akár a városi polgár magánéletének egy fontos eseményét — amilyen a házasságkötés —, akár Magyarország lakossága szempontjából fontos eseményt: fejedelmi esküvőt, egyházüldözést választottak is témájukul. A sokszor terjengős neolatin versek között kifejezetten megnyugtató ezeket a klasszikus latinságú sorokat olvasni. Az eredeti helyek sorra pontos megadása, ami közülük a Peucker-költeményben látható, a filológiai érdeklődés szempontjából is számottevő. E művek jelzik, hogy a hazai iskolai oktatásnak és a külföldi egyetemjárásnak köszönhetően a 17. század Vergilius és Ovidius magyarországi utóéletének történetében fontos állomás, amikor műveik sajátos módon újjászületnek.

Tarnai Andor munkássága (Bibliográfia)

Az időszaki kiadványokra az *Új magyar irodalmi lexikon*ban alkalmazott rövidítésekkel hivatkozunk.

Szövegkiadások

- „*Tépjétek le a sötétség bilincseit*”: XVIII. századi magyar röpiratok a feudális egyházzól, szerk., bev. KATÓ István, kiad. T. A., Bp., Hungária, 1950, 148 l. — **Ism.:** [FALUDY György] (f. gy.), Nszava, 1950/132; GIMES Miklós, SzabN, 1950/117, 11; He., TársSz, 1950, 658; (o. m.), KisÚ, 1950/128; SZAUDER József, It, 1950/2, 125–126.
- BATSÁNYI János *Összes művei*, I–III, kiad. KERESZTURY Dezső, T. A., Bp., Akadémiai, 1953–1961, 591, 653, 779 l.; IV, szerk. KERESZTURY Dezső, T. A., kiad. ZSINDELY Endre, Bp., Akadémiai, 1967, 205 l. — **Ism.:** FÁBIÁN István, Dt, 1954/8, 71–77; KOLTAY-KASTNER Jenő, MTA I. OK, 1954, 495–503 (a szerkesztők válaszával); VARGHA Balázs, ItK, 1954, 256–259; HANKISS János, MKsz, 1955, 251–252; SZAUDER József, It, 1955, 199–204; (S. K.), Nszab, 1960. június 18.; -s -a, Ktáros, 1960, 798; [LUKÁCSY Sándor] L. S., Ktáros, 1962, 51; SZAUDER József, ItK, 1964, 386–393; KOVÁCS Győző, ItK, 1968, 386–387.
- BATSÁNYI János *Válogatott művei*, kiad. KERESZTURY Dezső, T. A., bev. KERESZTURY Dezső, Bp., Szépirodalmi, 1956, 359 l. (MKI). — **Ism.:** KOVÁCS Győző, ItK, 1957, 165–168; V. WINDISCH Éva, It, 1958, 486–488.
- Wolfhart SPANGENBERG, *Sämtliche Werke*, hrsg. András VIZKELETY, A. T., Berlin–New York, Walter de Gruyter, I, 1971, 173 S.; II, 1975, 420 S.; III/1, 1977, 290 S.; III/2, 1978, 327 S.; IV/1, 1981, 393 S.; IV/2, 1982, 327 S.; V, 1981, 362 S.; VI, 1982, S. 363–812; VII, 1979, 633 S. (Ausgaben deutscher Literatur des 15. bis 18. Jahrhunderts).
- Rendszerek a kezdetektől a romantikáig* (CSETRI Lajossal), Bp., Szépirodalmi, 1981, 545 l. (A Magyar Kritika Évszázadai, 1). — **Ism.:** BATA Imre, Nszab, 1981. november 17.; ÉZSIÁS Erzsébet, ÉI, 1981/20, 10; E. FEHÉR Pál, Nszab, 1981.

- március 8.; FENYŐ István, *Bücher aus Ungarn*, 1981/3, 24–25; PÓK Attila, *Könyvvilág*, 1981/12, 10; E. FEHÉR Pál, *Nszab*, 1982. január 23; FRIED István, *Kort*, 1983, 474–476; HORVÁTH Iván, *Hungarológiai Értesítő*, 1983/3–4, 113–115.
- BÉL Mátyás, *Hungariából Magyarország felé*, vál., kiad., bev., jegyz. T. A., ford. DÉRI Balázs, DONÁTH Regina, T. A., Bp., Szépirodalmi, 1984, 353 l. (Magyar Ritkaságok). — **Ism.:** ALEXA Károly, *Könyvvilág*, 1984/5, 17; GAZDA [István], *MNemzet*, 1984. június 22.; KELECSÉNYI Gábor, *MH*, 1984. szeptember 22.; KISS Károly, *ÚjTük*, 1984/26, 2; KOVÁCS Sándor Iván, *Nszab*, 1984. július 3.; VARGA István, *Somogyi Néplap*, 1984. július 27.; WELLMANN Imre, *Diakónia*, 1984/2, 90–91; ZOMBORI István, *ItK*, 1985, 355–356; KÓSA László, *Hungarológiai Értesítő*, 1986/3–4, 233–234.
- BENKŐ József *Levelezése*, kiad., jegyz. SZABÓ György, T. A., bev. SZABÓ György, Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988, 495 l. (*Commercica Litteraria Eruditorum Hungariae: Magyarországi Tudósok Levelezése*, 1). — **Ism.:** NÉMETH S. Katalin, *Budapesti Könyvszemle*, 1990 tavasz, 130–131; IMRE Mihály, *ItK*, 1991, 336–340.
- LIPTHAY András, *Életemnek emlékezete*, szerk. T. A., kiad. RÉDEI Éva, bev. CZIGÁNY István, RÉDEI Éva, Bp., Zrínyi, 1988, 143 l. — **Ism.:** SZARKA Klára, *Könyvvilág*, 1988/11, 29; NÉMETH S. Katalin, *Hungarológiai Értesítő*, 1990–1993, 89.

Monográfiák

- Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*, Bp., Akadémiai, 1969, 107 l. (Modern Filológiai Füzetek, 6). — **Ism.:** SZÖRÉNYI László, *Hel*, 1973, 603.
- „A magyar nyelvet írni kezdik”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1984, 345 l. (Irodalomtudomány és Kritika). — **Ism.:** M. NAGY Ilona, *Hajdú-BihariN*, 1984. július 14.; NAGY Péter, *Nszab*, 1984. április 21.; NEMESKÜRTY István, *Olvasók és olvasmányok: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, Bp., Magvető, 1984, 20–38; SZ. I., *Kr*, 1984/7, 31; BALÁZS János, *It*, 1985, 660–667; FÜGEDI Erik, *Száz*, 1985, 232–243; HOLL Béla, *Vig*, 1985, 519–521; HÖLVÉNYI György, *ÚjEmb*, 1985/24, 6; VIZKELETY András, *ItK*, 1985, 352–355; M. NAGY Ilona, *MNy*, 1988, 90–95.

Tanulmányok

- Batsányi és Baróti Szabó* (KERESZTURY Dezsővel), *It*, 1952, 69–93.
- Batsányi széljegyzetei a Magyar Museum köteteiben* (BARÓTI Dezsővel), *ItK*, 1953, 213–216.
- Bél Mátyás ismeretlen művei*, *MKsz*, 1955, 123–128.

- Fischer Dániel és az első bazai folyóirat terve*, MKsz, 1956, 32–49. (Klly.: OSZK Kiadv, 35.)
- Egy tibetinek álcázott laikus erkölcsstan a XVIII. századi magyar irodalomban*, ItK, 1958, 177–186.
- A deákos klasszicizmus és a Milton-vita*, ItK, 1959, 67–83.
- Szekfű és a „nemzetiellen kor” irodalomtörténete*, ItK, 1960, 189–198.
- A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása*, ItK, 1961, 637–658; *ua.* = *Válogatás a régi magyar irodalom szakirodalmából 1772-ig*, szerk. S. SÁRDI Margit, Bp., Tankönyvkiadó, 1983, II, 681–710.
- Die vergleichende Literaturgeschichte und Wissenschaftsgeschichte in Mitteleuropa im 16–18. Jahrhundert*, ALitt, 1962, 338–341.
- Az első francia nyelvű magyar irodalomtörténet szerzőjének kérdéséhez* (KERESZTURY Dezsővel és TARDY Lajossal), ItK, 1964, 350–353.
- A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964 (A Magyar Irodalom Története, 2): A világi műveltség népszerűsítői (VARGA Imrével), 249–260; A politikai és társadalmi erőviszonyok alakulása (KLANICZAY Tiborral), 326–331; Rendség és jezsuitizmus, 397–407; Latin nyelvű egyházi, jezsuita irodalom, 407–421; Magyar nyelvű egyházi irodalom, 422–430; Napló és emlékirat, 430–437; Nemesi költészet, 438–446; A protestáns polgári művelődés helyzete, 447–454; Egyháztörténet és historia litteraria, 458–464; Hon- és államismereti irodalom, 465–471; Nemesi Magyarország és felvilágosult abszolútizmus, 500–504; Az udvari és nemesi rokokó kultúra, 505–514; A nemesi költészet, 527–536; Faludi Ferenc, 536–544; A késő-barokk széppróza, 544–550; A laicizálódó egyházi értelmiség, 551–559; Az egyházas tudományosság alkonya, 559–571; Ismeretterjesztő irodalom, 571–576; A deákos rokokó költészet, 577–581; A magyar nyelvű iskoladráma virágzása, 581–590.
- The Hungarian Milton-Debate in the 18th Century*, NHQu, 1965, 167–170.
- A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*, szerk. PÁNDI Pál, Bp., Akadémiai, 1965 (A Magyar Irodalom Története, 3): A nyelvújítás kezdete, 77–79; A tudományos irodalom, 80–87; Batsányi János, 148–163; Verseghe Ferenc, 163–172; Szentjóni Szabó László, 172–177; Politikai művek, röpiratok és versek, 177–188; A tudományos irodalom, 200–205.
- Das Stammbuch von Michael Rotarides* (Paul KÁRPÁTIval és SZENTIVÁNYI Bélával) = *Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung: Wolfgang Steinitz zum 60. Geburtstag... dargebracht*, hrsg. A[lexander] V. ISACENKO, W. WISSMANN, H. STROHBACH, Berlin, Akad. Verl., 1965, 214–230 (Deutsche Akademie der Wissenschaften: Sprachwissenschaftliche Kommission: Veröffentlichungen, 5).
- Landelinus ifjú*, ItK, 1966, 166–171.
- Verseghe Marseillaise-fordítása*, ItK, 1966, 409–415.
- Batsányi János Der Kampf-ja*, ItK, 1967, 265–274.
- Faludi Constantinus-drámájának programja*, ItK, 1968, 563–566.

- Pax aulæ*, ItK, 1968, 273–283.
- A magyarországi irodalomtörténet-írás megindulása*, ItK, 1971, 35–77.
- Tudomány- és kritikátörténeti kutatások az Irodalomtörténeti Intézetben*, MTud, 1971, 580–583.
- Magyar jakobinusok, bonapartisták és nyelvújítók*, It, 1972, 383–396.
- Horváth János Amade-jegyzetének közlése elé*, It, 1973, 667–669.
- A magyarországi obszervánsok rendi krónikájának szerzői és forrásai*, ItK, 1973, 135–147.
- A Képes Krónika forrásaiboz = Középkori kútfőink kritikus kérdései*, szerk. HORVÁTH János, SZÉKELY György, Bp., Akadémiai, 1974, 203–211 (*Memoria Sæculorum Hungariæ*, 1).
- Michael de Hungaria*, ItK, 1974, 657–669.
- A bibliográfia mint új kutatások ösztönzője = A Magyar Könyvtárosok Egyesülete Évkönyve 1973*, Bp., NPI, [1975].
- Lehrreiche Gedanken – Jeles gondolatok – Pensées instructives = „Sorsotok előre nézzétek”: A francia felvilágosodás és a magyar kultúra*, szerk. KÖPECZI Béla, SZIKLAY László, Bp., Akadémiai, 1975, 107–142.
- A toposz-kutatás kérdéseibez*, Lit, 1975, 66–73.
- Bemerkungen zur Geschichte der österreichisch-ungarischen literarischen Beziehungen im 18. Jahrhundert*, Jahrbuch für österreichische Kulturgeschichte, 7–9(1977–1979), 463–472.
- Lateinische Übersetzungen französischer Schrifttums in Ungarn des 18. Jahrhunderts = Acta conventus neo-Latini Amstelodamensis*, ed. P. TUYNMAN, G. C. KUIPAR, E. KESSLER, München, Fink, 1979, 976–982.
- A Budapest–Németújvári Sermones Dominicales (Vázlat)*, ItK, 1983, 23–31.
- Die Universitätsdruckerei von Buda um die Wende des 18. zum 19. Jahrhundert = Wegenetz europäischen Geistes: Wissenschaftszentren und geistige Wechselbeziehungen zwischen Mittel- und Südosteuropa vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg*, hrsg. Richard Georg PLASCHKA, Karlheinz MACK, Wien, Verlag für Geschichte und Politik, 1983, 60–64 (Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts, 8).
- Bél Mátyás és a magyar nyelv- és irodalomtudomány*, It, 1984, 817–831; németül, *Mátyás BÉL und die ungarische Sprach- und Literaturwissenschaft* c.: ALitt, 1986, 165–175.
- Lateinische Lyrik in Ungarn im 16–17. Jahrhundert*, ALitt, 1984, 233–242.
- Tudóslevelezések a XVII–XVIII. században = A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században*, szerk. ZOMBORI István, Szeged, M[óra Ferenc] M[úzeum], 1984, 118–126.
- G.J. Vossius retorikájának kolozsvári kiadásai = Tótfalusi Kis Miklós: Előadások*, szerk. GOMBA Szabolcsné, HAIMAN György, Debrecen, KLTE, 1985, 151–157; *ua.*, MKsz, 1986, 302–305.
- A consultatio Magyarországon: A politikai nevelés irodalmi formáinak és stílusának történetéhez*, ItK, 1986, 637–656.

- Deutschland als Zentrum der internationalen lateinischen Dichtung im Späthumanismus* = *Das Ende der Renaissance: Europäische Kultur um 1600*, hrsg. August BUCK, Tibor KLANICZAY, Wiesbaden, Harrassowitz, 1987, 155–164 (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 6).
- Le Baroque en tant que période*, Neohelicon, 15(1988), 57–66.
- Előszó az 1988. évi kiadáshoz* = HORVÁTH János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei: Szent Istvántól Mohácsig*, Bp., Akadémiai, 1988³, I–XII.
- Überlegungen zur Erkundung und Erschliessung von Hungarica in Bibliotheken der DDR*, Berliner Beiträge zur Hungarologie, 3(1988), 249–259.
- A Halotti Beszéd retorikája* = *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*, szerk. SZELESTEI NAGY László, Bp., (OSzK), 1989, 39–49 (OSZK Kiadv: Új Sorozat, 3).
- Az irodalmi gondolkodás kezdeteinek megközelítése* = *Az irodalomtörténet elmélete*, szerk. SZILI József, Bp., Akadémiai, 1989, II, 9–106 (Opus: Irodalomelméleti Tanulmányok, 11).
- Latinság és magyarnyelvűség a régi magyar irodalomban* = *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében: Die ungarische Sprache und Kultur im Donauraum*, 1, *Kapcsolatok és kölcsönhatások a 18–19. század fordulóján: Beziehungen und Wechselwirkungen an der Wende des 18. und 19. Jahrhunderts*, szerk. JANKOVICS József, KÓSA László, NYERGES Judit, Wolfram SEIDLER, Bp.–Wien, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, 1989, 256–261.
- A parodia a XVI–XVIII. századi Magyarországon*, ItK, 1990, 444–469.
- Szóbeliség és írásbeliség a középkori Magyarországon*, Kor, 1990, 492–499.
- Soziale Existenz und Gelegenheitsdichtung im Späthumanismus* = *Sozialgeschichtliche Fragestellungen in der Renaissanceforschung*, hrsg. August BUCK, Tibor KLANICZAY, Wiesbaden, Harrassowitz, 1992, 83–95 (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 13).
- Egy magyarországi tudós külföldön (Czvittinger és a Specimen)*, ItK, 1993, 16–38.
- Három magyar költő Kufsteinban* = *A tudomány szolgálatában: Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*, szerk. GLATZ Ferenc, Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1993, 271–276.
- Handschriftliche Quellen zu österreichisch-ungarischen Beziehungen seit dem Mittelalter in Budapester Bibliotheken* = *Ex libris et manuscriptis*, hrsg. István NÉMETH, András VIZKELETY, Bp.–Wien, Akadémiai-Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1994, 9–14.
- A váradi Orator extemporaneus* = *Klaniczay-emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., Balassi, 1994, 365–378.

Lexikoncikkek

- Világirodalmi lexikon*, főszerk. KIRÁLY István, Bp., Akadémiai: II, 1972, 593 (deák-irodalom), 593–594 (deákos költészet); III, 1975, 104 (fennköltetés), 382–383

(Fulbertus), 387 (Funger, Joannes), 509 (Gergely pápa, I. [Nagy] Szent), 597 (Godefridus Viterbiensis), 747 (Gretser, Jacobus); IV, 1975, 31–32 (Gualterus Burlæus), 73 (Guntherus Cisterciensis), 127 (Hadus, Joannes), 397 (Hermannus Contractus); V, 1977, 781 (Jouvancy, Joseph de).

Recenziók

- Sükösd Mibály: *Tudós Weszprémi István, Bp., 1958, ItK, 1959, 547–549.*
Bél Mátyás *Esztergom vármegyéről írt, kiadatlan művének szemelvényes fordítása, Tatabánya, 1957, ItK, 1960, 405.*
Hajnóczy József *közjogi-politikai munkái, Bp., 1958, ItK, 1960, 281.*
A magyar jakobinusok: Iratok, levelek, naplók, Bp., 1957, ItK, 1960, 281.
Oskar Sasbegyi: *Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II.: Beitrag zur Kulturgeschichte der Habsburgischen Länder, Bp., 1958, ItK, 1960, 729.*
Weszprémi István: *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza, Bp., 1960, ItK, 1960, 726–728.*
Borzsák István: *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei, Bp., 1955, ItK, 1961, 114.*
Markó Árpád: *Egy elfelejtett magyar író-katona (Jakkó László buszárcapitány, 1781–1833), Bp., 1960, ItK, 1962, 535–536.*
Révész Imre: *Sinai Miklós és kora, Bp., 1959, ItK, 1962, 254–255.*
M. Zemplén Jolán: *A magyarországi fizika története 1711-ig, Bp., 1961, ItK, 1963, 638.*
Ludwig von Gogolák: *Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes, München, 1963, ItK, 1965, 726–727.*
Magyarország története, 1–2, Bp., 1964 (LUKÁCSY Sándorral, SOMOGYI Sándorral és JÓZSEF Farkassal), ItK, 1966, 467–483.
Staud Géza: *Magyar kastélyszínházak, 1–3, Bp., 1963–1964, ItK, 1966, 700–701.*
Fritz Valjavec *és a magyar irodalom, ItK, 1966, 233–240.*
Szauder József: *Az este és Az álom: Felvilágosodás és klasszicizmus, Bp., 1970, Nagyv, 1971, 1899–1901.*
Bán Imre: *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században, Bp., 1971, Hel, 1973, 601.*
Klaniczay Tibor: *A múlt nagy korszakai, Bp., 1973, Nagyv, 1973, 1745–1747.*
Sziűcs Jenő: *Nemzet és történelem: Tanulmányok, Bp., 1974, It, 1975, 623–630.*
Három tanulmánykötet tanulságai („Sorsotok előre nézzétek”: *A francia felvilágosodás és a magyar kultúra, Bp., 1975; Kovács Sándor Iván: Pannóniából Európába, Bp., 1975; Julow Viktor: Arkádia körül, Bp., 1975), Nagyv, 1976, 1903–1906.*
Művészet és felvilágosodás, Bp., 1978, ItK, 1979, 673–676.
Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon, Bp., 1980, ItK, 1982, 363–370.*

- Jókai-kódex: XIV–XV. század: A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője*, Bp., 1981, MKsz, 1983, 210–212.
- Mollay Károly: Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*, Bp., 1982, FK, 1985, 293–296.
- Klaniczay Tibor: Pallas magyar ivadéka*, Bp., 1985, ItK, 1986, 597–600; franciául: ALitt, 1988, 161–163.
- Andrea Seidler — Wolfgang Seidler: Das Zeitschriftwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809*, Wien–Köln–Graz, 1988, ItK, 1990, 759–760.
- Szörényi László: Hunok és jezsuiták*, Bp., 1993, ItK, 1994, 570–572.

Alkalmi írások

- Két újítás az Országos Széchényi Könyvtárban: 1, A könyvtárlátogatók foglalkozás szerinti statisztikázása; 2, Használt művek statisztikázása szak és nyelv szerint* (KÉKI Bélával), Könyvtárügyi Szemle, 1951, 109–114.
- Hozzászólás Klaniczay Tibor A nacionalizmus előzményei a magyar irodalomban c. előadásához*, MTA I. OK, 16(1960), 26–28.
- T. A. tanulmányútja Csehszlovákiában*, ItK, 1960, 301.
- Vita a magyar barokk irodalom kialakulásáról*, ItK, 1960, 626–628.
- Történészek vitaülései az irodalomtörténeti kézikönyv hat kötetéről* (RIGÓ Lászlóval és VARGA Rózsával), ItK, 1967, 366–380.
- Alszegehy Zsolt*, It, 1970, 758–759.
- Trencsényi-Waldapfel Imre*, ItK, 1970, 410–411.
- Verseghy-ülésszak Szolnokon*, It, 1973, 506–507.
- Szauder József*, MTud, 1976, 173–174.
- Gyenis Vilmos*, It, 1980, 587–588.
- Tolnai Gábor betvenéves*, ItK, 1980, 555–556.
- Egy tudós szerkesztő portréjához (Belia György)*, Kr, 1982/11, 29.
- Julow Viktor*, It, 1982, 469–470.
- Mátrai László*, ItK, 1984, 263–264.
- Bán Imre köszöntése*, StudLitt, 1985, 7–9.
- Varjas Béla*, It, 1985, 770–771.
- [Hozzászólások a Zrínyi-kutatók 1984. február 1-i tanácskozásán] = *Zrínyi-dolgozatok*, III, szerk. DÖMÖTÖRFI Tibor, THURÓCZY HORVÁTH Andrea, KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 1986, 118–119, 122.
- V. Kovács Sándor*, ItK, 1987–1988, 385.
- Turóczi-Trostler József emlékezete*, It, 1989, 846–850.
- Bán Imre*, ItK, 1990, 771; franciául: ALitt, 1990, 3–4.
- Képes Géza*, It, 1991, 249–250.
- Tolnai Gábor*, It, 1991, 635–636; franciául: ALitt, 1990, 5–6.
- Benda Kálmán*, ItK, 1994, 443–444.

Tanulmánykötetek szerkesztése

- Irodalom és felvilágosodás: Tanulmányok*, szerk. SZAUDER József, T. A., Bp., Akadémiai, 1974, 990 l.
- Thuribulum aureum: Arany temjénező, az az A híres neves Tolnai Gábornak jeles írásairól való tizenkét idvességes elmélkedések*, szerk. KLANICZAY Tibor, T. A., Bp., Magyar Iparművészeti Főiskola, 1980, [16] l.
- Laurus Austriaco-Hungarica: Literarische Gattungen und Politik in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, hrsg. Béla KÖPECZI, A. T., Bp.–Wien, Akadémiai–Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1988, 300 l. (Schriftenreihe der Österreichisch-Ungarischen Gemischten Kommission für Literaturwissenschaft, 1).

Sorozatok szerkesztése

- Irodalomtudomány és Kritika, szerk. SZAUDER József, T. A., Bp., 1976–.
- BESSENYEI György *Összes művei: Filozófia, publicisztika, történetírás*, sorozatszerk. BÍRÓ Ferenc, KÓKAY György, T. A., Bp., 1983–.
- Commercia Litteraria Eruditorum Hungariæ: Magyarországi Tudósok Levelezése, Bp., 1988–.
- Szöveggyűjtemény a Régi Magyar Irodalom Történetéhez, Bp., 1990–.
- Régi Magyar Próza Emlékek, a 9. kötettől, Bp., 1992–.

A Tarnai Andorról szóló irodalom

- T. A. [Lexikoncikk] = *Magyar irodalmi lexikon*, főszerk. BENEDEK Marcell, III, Bp., 1965, 313.
- LUKÁCSY András, *Was macht ein ungarischer Gastprofessor?*, BpRschau, 1978/36, 6.
- BÍRÓ Ferenc, *T. A. hatvanéves*, ItK, 1985, 385.
- KOVÁCS Sándor Iván, „*Halotti beszéd*”-kutatások, Vig, 1985, 204–205.
- Prodromus: Tanulmányok a régi és az újabb magyar irodalomról*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 1985. (Tanulmánykötet T. A. 60. születésnapjára.) Különösen: KLANICZAY Tibor, TOLNAI Gábor, *Köszöntő*, 5–7; NÉMETH S. Katalin, *T. A. munkássága* [Bibliográfia], 41–44.
- SZÁSZ Imre, *Ménesi út: Regény és dokumentumok*, Bp., Magvető, 1985, 34, 183.
- KOVÁCS Sándor Iván, *Komoly játékok*, It, 1986, 250–255.
- BODNÁR György, *T. A.*, ItK, 1994, 801–802; *ua.*, Irodalomismeret, 5(1994)/4, 80–82; lásd e kötetben is.
- KECSKEMÉTI Gábor, *T. A. tudományos életrajza és műveinek válogatott bibliográfiája*, Irodalomismeret, 5(1994)/4, 73–78.

- [KOVÁCS Sándor Iván,] *Két dokumentum a 60. születésnapról: 1. Gróf Zrínyi Miklós levele; 2. T. A. zászlajának leírása*, Irodalomismeret, 5(1994)/4, 86–88; fénykép: uo., 51.
- KOVÁCS Sándor Iván, *Lear a bolondot tanítja: Professzoranekdoták és más történetek: 40, T. a Tolnai-tanszéken*, Irodalomismeret, 5(1994)/2–3, 100.
- KOVÁCS Sándor Iván, *T. A.*, Irodalomismeret, 5(1994)/4, 82–86; *ua.*, *Búcsú T. A.-tól Lovason, 1994. szeptember 3-án* c.: It, 1994, 639–641; ELTE Tájékoztató, 1994/95. tanév 2. szám (1994. október), 33–36; lásd e kötetben is.
- NÉMETH G. Béla, *T. A.*, Irodalomismeret, 5(1994)/4, 78–80; *ua.*, MTud, 1994, 1514–1515; lásd e kötetben is.
- TAXNER-TÓTH Ernő, *Korszakos jelentőségű tudóst veszítettünk el: In memoriam T. A.*, MNemzet, 1994. szeptember 21.
- T. A.* [Lexikoncikk] = *Új magyar irodalmi lexikon*, főszerk. PÉTER László, Bp., Akadémiai, 1994, III, 2051.
- SZELESTEI N. László, *T. A.*, MKsz, 1995, 101–102.

Fényképek Tarnai Andorról

- ELTE Tájékoztató, 1994/95. tanév 2. szám (1994. október), 33.
- Irodalomismeret, 5(1994)/4, belső borító, 51, 76, 84–85, 88, hátsó belső borító.
- MTud, 1994, 1514.

Összeállította Kecskeméti Gábor és Németh S. Katalin

Tarnai Andor búcsúztatása Lovas, 1994. szeptember 3.

Ismét elment egy jó emberünk — hadd kezdjem a búcsúvételt szeretett barátunktól és kiváló tagtársunktól, Tarnai Andortól Arany János e szép szavával. A *jó*, mint Aranynál sem, ezúttal sem csak a társas emberi magatartásra vonatkozik. Arra is persze. Hiszen aligha volt, aki ne szerette volna csendes szavú, jóízű, minden érdemes iránt érdeklődő beszélgetését, halkan nevető humorát, mentségkereső, megértő, bár nem eleve fölmentő magyarázatát is mások hibáira, félszégeire. A *jó* jelző azonban legalább ennyire jellemezte munkaerkölcsét is. Vannak tán, voltak tán, akik szaporább módon dolgoztak és publikáltak. Neki azonban az alaposság, a minden oldalú vizsgálat és alátámasztottság fontosabb volt, mint a mutatós gyorsaság és a megjelenési gyakoriság.

S mint saját egyedi munkásságának, úgy volt *jó* a karaktere szervezői, irányítói tevékenységének is. Amidőn az Irodalomtudományi Bizottság vesződséges vezetésétől gyengülő egészségére való tekintettel mentesítést kért és kapott volna is, a Bizottság résztvevői ragaszkodtak az ő szelíd, de következetes és határozott főségéhez. S mikor ő állt a pesti Bölcsészkar régi magyar irodalmi tanszékének élén, az addiginál jobban szervezeten, erősebb követelményekkel, békésebben folyt a munka.

Tájékozódása és tájékozottsága széles körű volt, de céltudatosan és fegyelmezetten már Eötvös Collegista korától a középkori meg a reneszánsz és reformáció kori hazai latin és magyar irodalomra összpontosította figyelmét. Ami kollégiumi neveltségéből meg a maga fölismeréseiből következően is, természetszerűen, e korok egész, európai irodalmában való állandó és valódi otthonosságra is ösztönözte. Így már végzős korában a magyarországi latinítás kitűnő ismerője, s a két akkori fő hatóterületnek, az olasznak és a németnek is szorgalmas kutatója lett. Akkor azonban — a legsivárabb ötvenes évek voltak ezek — e korszakok részint háttérbe szorultak, részint nagyon is egyoldalú, tisztán ideologikus megítélésben részesültek. Így az ország vezető bibliothékájának, a Széchényinek kéziratárába kerülve könyvtárosi, kéziratárosi munkája mellett nem is ez lett hivatalos, feladatszerű kutatási területe.

A felvilágosodás korának, a 18. század egészének kérdéseibe dolgozta magát belé, s egymás után jelentek meg szövegközlései, tanulmányai, majd könyvei is. Egykori kollégiumi igazgatójával, igazgatónkkal, az akkor ott menedéket kapott Keresztury Dezsővel Batsányi János munkáit készítette elő gondosan kritikai kiadásra. Bár a középkor és reformáció világának búvárlását ekkor sem hagyta abba, de mélyen behatolt az aufkláristák gondolatkörébe, műveibe is.

S itt egyrészt egy értékes jellembeli és egy tágabban vett fontos tudósi vonása is megmutatkozott. Dolgozni akart s ott dolgozott, ahol erre mód és lehetőség nyílt. Nem

engedte, hogy eredeti vonzódásától való kényszerű távolodása sértődött tétlenségbe, üres passzivitásba szorítsa. S szövegközlői s tanulmány szerzői munkái kialakították, csiszolták, finomították kutatói módszerét, földolgozó eljárását, s nem utolsósorban sokrétűvé tették történelmi szemléletét. A magyar hagyományon belül a Heinrich-féle Filológiai Közöny s a Szilády-féle Irodalomtörténeti Közlemények legjobb szerzőinek minden variációra és tárgytörténeti vándorlásra való figyelmét, Katona Lajosnak a különböző szellemi, irodalmi, művelődési rétegek befolyásoló alakítására való ügyelését, Husztinak és Melichnek a fordítást, a nyelvi változatok szigorú összevetésére való törekvését, végül, de nem utolsósorban Horváth Jánosnak a művelődéstörténetre és iskolázottságra meg a korszellemre való erős érzékenységet egyaránt magáévá tenni s érvényesíteni kívánta. S persze a külföld, elsősorban a nagy német filológusok eredményeit is kamatoztatni óhajtotta.

Olvasott modern nyelvlélektani, pszicholingvisztikai munkákat is, s méltányolta e munkákból a reálisnak mutatkozókat. De semmiféle divat és „kötelező” ajnározottság nem tudta az értelmezésben a szöveg keletkezési korának és a szerző rétege művelődéstörténetbe való ágyazottságának elsőbbségétől, alaptényétől eltéríteni. Szép példáit láthatjuk ennek utolsó nagy, s tán legjelentősebb munkájában, a hazai kritikátörténetet, a hazai irodalomfelfogást feldolgozó vállalkozás történetileg nyitó kötetében. Az egyház kanonizált latin szövegeinek fordításváltozatait úgy, oly eredménnyel vetette össze, hogy az az ismert vagy ismeretlen nevű fordítók nyelvi-nyelvjárási eredetét, művelődési fokát, szemléleti helyét, szellemi hovatartozását is megmutatta. Amiben, persze, segítette mindig megőrzött, de másokkal őt szembe soha nem állító keresztény hite, kultúrája is.

Több éven át adta elő a bécsi és berlini egyetemen a magyar irodalom történetét. De ott sem merült ki munkássága pusztán az oktatásban. Gazdagította, ösztönözte összehasonlító tevékenységét. Ennek birtokában, ezzel gazdagodva szerette volna folytatni itthoni munkáját. Betegsége idején is dolgozott. Ami váratlan halálával megszakadt, azt tanítványainak népes tábora, rá mindig emlékezve folytatja. S mi szomorú szívvel ismételjük Arany szép búcsúszavát: ismét elment egy jó emberünk.

Németh G. Béla

Nehéz megszólalnom barátom és kollégám, Tarnai Andor koporsója mellett. Gyászbeszédben kellene búcsúznom tőle a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete és barátai nevében. Gyászbeszédben, mely ünnepélyességbe foglalja az elemi szomorúságot, a történelmi vigasszal feloldhatatlan veszteségérzést. Mert ünnepélyesség felé tévedő szavaimat bénítják az emlékek. Itt és most sem tudom elfelejteni szótlán kedvességét, amely negyvenhét évvel ezelőtt biztató erőként sugárzott az Eötvös Kollégium utolsó nemzedékének golyáira. Nem tudom elfelejteni beszélgetéseinket az Irodalomtudományi Intézetben, amelyeknek mindig szilárd alapot adott az ő pontos feladatmeghatározása és vállalása, s a közös kollégiumi emlékekből fakadó kölcsönös bizalom és örömmel folytatott beszédmód. És most is előttem áll a tudományos konferenciákon előadó Tarnai Andor, aki a tényekből, oknyomozásból, szembesítésekéből és meggyökeresedett, de sohasem ellenőrzött illúziók rombolásából épített fel rendszert, koncepciót és szellemi izgalmat. S előttem áll alakja harmonikus családi világában, amelyet tartózkodó elegancia és szeretet hatott át. Tudtam, hogy már régóta megérdemelte volna a legnagyobb tudományos elismerést, de azt is láttam, hogy a filozófi köznapiságban eltöltött évtizedeit ugyanolyan belülről kiegyensúlyozott kedéllyel élte át, mint sikereit. Vendégprofesszorként ugyanaz a kutatói értékrend vezérelte, mint pályája elején a Széchényi Könyvtárban. S amikor az Akadémia tagja lett, azonnal azok közé került, akik

tisztségüket a többletmunkával azonosítják, s megnövekedett lehetőségeiket szaktudományuk iránti felelősséggel párosítják. A középkori katedrális építómestereihez volt ő hasonló, akiknek pillantása ugyan a rendszer végtelen értékéjére, Istenre irányult, de céljukat mégiscsak úgy tudták szolgálni, hogy jó kézműves munkákat hoztak létre.

A történelem ítéletét azonban ez az alkotó típus sem kerülheti el, s ha ennek élete-munkája a halálon túli létnek is forrása lesz, a búcsúzás nem lehet hiteles a mégoly kedves hétköznapiakon túllépő szavak nélkül. A szomorúság, amelyet egy egyszeri és megismételhetetlen élet elmúlása vált ki, a létezés legegységesebb kérdésével szembesíti a gyászolót, de az alkotó halálon túli léte nemcsak vigasza az emberiségnek, hanem a felfogható örökkévalóság tartama is. Ha valaha megírják korunk irodalomtudományának történetét, abban fontos fejezet szól majd Tarnai Andorról. S a fejezet középpontjában bizonyára az a huszonnégy év áll, amelyet Tarnai Andor az Irodalomtudományi Intézetben töltött el és dolgozott végig. Szerencsés volt ebben a találkozásban, de a szerencse az ő történetében sem vakon járt. Már első nagyobb intézeti munkájában, az akadémiai irodalomtörténeti szintézis létrehozásában olyan feladatot kapott, amelyben találkozott filológiai elszántsága és irodalomismerete ugyanúgy, mint diszciplínák határait áttörő érdeklődése az esztétörténet és a művelődéstörténet iránt. Alig néhány évvel később ez a kutatói előtörténet kapott széles teret, amikor Intézetünk kezdeményezte a magyar irodalomtudomány történetének megírását. Kortársként is bizonyonhatjuk, hogy tudománytörténeti érvényű kezdeményezés volt ez, amelyben a főszerep Tarnai Andornak jutott. Évtizedeken át ő volt a kritikátörténeti munkaközösség vezetője, s mivel e munka a kutatás minden fázisát átíveli a forráskutatástól a szintézis-alkotásig, egyszerre kellett vállálnia a tárgy meghatározását, s a módszertan és a rendszerező elv kidolgozását, valamint a szükséges fogalmak tisztázását vagy megalkotását. Ideális munkaközösségi tevékenység volt ez, mert az ismeretlen célok csak dialógus formájában voltak elérhetők. S ideális szerep Tarnai Andor számára, mert éppen a dialógus adott formát szellemi nyitottságának, s mások iránti tiszteletének. E hosszú dialógus eredményeit a kritikátörténet sajátosságairól tanulmányban is összefoglalta, de még hasznosabb volt az a példa, amelyet a terv egyik megvalósítójaként felmutatott. Élete fő műve a kritikátörténeti szintézis első kötete, amely egyszerre szolgálja egy szűkebb téma kidolgozását, s az egész szintézis módszertani és koncepcionális továbbvitelét. Az irodalmi gondolkodás folyamatát vizsgálja ez a könyv a középkori Magyarországon. Feleletet ad olyan alapvető kérdésekre, hogy miképp változott az irodalmi művekkel szemben támasztott társadalmi igény, hogyan születtek meg, alakultak át és szűntek meg műfajok, s hogyan szabadult fel a magyar szöveg a latin uralma alól. Meggyőzően bizonyítja a fordítási gyakorlat fontosságát irodalmunk létrejöttében, s az irodalom szóbeli formáinak szerepét a folyamatban. S mert Tarnai Andor pontosan látta az irodalom mibenlétét a magyar középkorban, az irodalmi gondolkodás vizsgálatán át az egész középkori szellemi élet széles körképét volt képes megrajzolni. Éppen ezért méltatói nemcsak anyagfeltáró következetességét és szívósságát ismerték el, hanem az összkép korszakos tudománytörténeti hatását is. A korszak jó ismerői meggyőződéssel írták Tarnai Andor könyvéről, hogy utána középkori irodalomtörténetünknek immár új utakon kell továbbhaladnia, s le kell bontania azokat a koncepciókat, amelyek ingtag alapokra épültek. Ha ehhez hozzávesszük Tarnai Andor könyvét az *Extra Hungariam non est vita...* mitikus értelmezésének lerombolásáról, s tanulmányait a toposzról, a felvilágosodás koráról, valamint a Besenyei-kritikai kiadás munkálataiban betöltött szerepét, ünnepélyes túlzás nélkül mondhatjuk, hogy Tarnai Andor intézeti korszaka pályája termékeny magaslatra volt, az ő munkája pedig egykori intézményének korszakos eredményeit gazdagította. Én, a huszadik századi kutató, némi nosztalgiával szakmánkon belül kemény tudományként emlegettem Bandi barátomnak az ő alkotásait. De metaforát nélkülöző jellemzése is bizonyítja, hogy nagy műveltsége, széles

látóköre, pontos elvi, történeti és irodalmi anyagismerete, kritikai érzéke, tiszta fogalomhasználat és fogalomalkotása, s jártassága az irodalomtudomány sok műfajában, s a művelődés- és eszmélettörténetben történeti értékkel teszi életművét. Szomorú, hogy ily hamar és ily váratlanul kritikátörténeti jelenséggé kell róla szólnunk, miközben tudjuk, hogy munkái nemcsak szilárd eredményeket mutatnak fel, hanem éppen az alapos feldolgozásból láthatóan új feladatokat is.

Búcsúzok tőle az Irodalomtudományi Intézet, s az egyik nagy vesztes, a kritikátörténeti munkaközösség. S búcsúznak barátai, akiknek nélküle egyre nehezebb lesz megtartani a munkát, jó kedélyt és szép emlékeket egyesítő emberi világot. Miközben hűségesen emlékezünk rá, megkíséreljük ragaszkodásunkkal vigasztalni feleségét, Évát, akinek derűje nekünk is oly sokszor erőt adott. S tisztelettel gondolunk családjára, amelyben az alkotás és az értéktérítés hozzá méltóan tovább folyik.

Kedves Bandi, Isten nyugalomra bocsásson!

Bodnár György

Húsz éve lesz, hogy Szauder József meghalt, nemrég ment utána Bán Imre, majd Klaniczay Tibor, és most Tarnai Andortól kell végbúcsút vennünk.

A régi magyar irodalmi műveltség nagy kutatói távoztak velük. Az Eötvös Collegium és Horváth János neveltjei, nemzedékük reprezentánsai voltak. Bán Imre a vidék csendjében lassan építette egynemű és súlyosbodó életművét. A fiatalabbaknak sokrétűbb s azonnalibb feladatokat kínált az idő, és ők Párizs és Róma, Berlin és Bécs katedráin is megállták helyüket. A kihívásokra Klaniczayban mutatkozott a legtöbb cselekvő és szuverén affinitás; a lehetőségekre Tarnai reflektált a legtartózkodóbban: úgynevezett „sematikus” korszaka neki nem volt. Szauder József, a két fiatalabb kollégiumi „golyához” képest tekintélyes szenior megengedhetette magának, hogy a maga módján szeresse őket: kíméletlenül. Szauder, aki az esszének is kiváló mestere volt, szóvá tehette a szervezőgénusz Klaniczay Tibor értekező prózájának kopár stílusatlanságát; Szauder, aki csak sokáig érlelt írásait publikálta, rámutathatott Tarnai Andor legfőbb irodalomtörténet-írói erényeire: szűkszavúságára és tömörségére.

Rómából küldött egyik levelében írta nekem: Tarnaitól kell tanulni, nem a „mindenevőként” egyidejűleg művelt irodalomtörténet-írás, történettudomány, publicisztika etcetera „Jókai Mórjaitól”, akik önnön szobruk talapzatát vélik magasztalni havonként megjelenő könyvekkel. Tarnaitól, mert ő Rimay Jánossal szólva „Egy igen többet nyom, mint más nagy rakás szón”. Tarnaitól — tehetem hozzá —: a magyar irodalomtörténet-írás „Pilinszkyjé”-től. Tőle, mert ő csak azokat a műveit írta meg, amelyeket nála jobban nem írhatott meg senki.

A hatvanas évek magyar filológiai mesterműve kétségtelenül Tarnai Andor tartózkodó terjedelmű, szegényes külzetű, mindössze hat ívnyi füzet, az *Extra Hungariam non est vita* (1969). Ami anyag azonban benne gomolyog, s ahogy azt szintetizálja, az Szekfű és Horváth kifejtésmódjának magasába emeli a tárgyat, Szekfűtől ráadásul eltérő következtetésekre jutva. „Az önelégültség, a másokról hallani sem akaró makacs elzárkózás” provinciális proverbiumát Tarnai adattisztelő egzaktsága ugyanis elszakítja a magyarországi jezsuitáktól és a nemességtől, s „a német és szlovák evangélikus értelmiségi réteg patriotizmusának” a „nemzeti polgári fejlődés” előtti állapotához köti. Akik ma is a „magyar” — „nem magyar” törésvonal mentén látják megosztottnak a magyarságot, azoknak Tarnai Andor nem egy hasonló megállapítását ajánlhatom figyelmükbe.

Tarnai akadémikus főművét, a hetvenes években írt, de csak jókora késéssel megjelent nagymonográfiát a középkori Magyarország irodalmi gondolkodásáról (*A magyar nyelvet írni*

kezdik”, 1984) nem tisztem és nem szándékom e megrendítő órán minősíteni; ezt is csak tömörségének és szüksézsavúságának már-már túl szerény, bizonyos olvasói küzdelemmel appercipálható példajaként, mint „Exegi monumentum”-ot említem.

A *Vitéz hadnagy* előszavában Zrínyi úgy nyilatkozik művének „aphorismusokat” tartalmazó második részéről, hogy ebben „Cornelius Tacitus vitézségről való sententiáit aphorismusokkal” vegyítette; s hogy „Ez az author propter brevitatem et compendium inkább tetszett Liviusnál, noha megvallom, többet tanulhatni vitéz dolgot Liviusból”. A „propter brevitatem et compendium”: a rövidségéért és tömör előadásáért tisztelt Tacitus „lakonikus” vagy „atticus” stílusának erőit mutatja — mutatis mutandis — Tarnai Andor életműve is. „Ez az author”, mármint Tarnai, „rövidségéért és tömör előadásáért” Szaudernek „inkább tetszett” Klaniczaynál, „noha [...] többet tanulhatni vitéz dolgot” Klaniczayból.

A *transiens* Livius-Klaniczay „vitéz hadnagy” is volt a javából; az *immanens* Tacitus-Tarnai a maga *Annalesei*: az *Extra Hungariam*, „A magyar nyelvet írni kezdik...”, *A magyar kritika évszázadai* és más művek lapjai közé zárta magát.

Ez a mindig és mindenkiel szívélyes és emberséges nagy tudós legendásan szerény természetű volt. Évek óta vezette már a Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéket, de még mindig úgy nevezte: „Tolnai-tanszék”. Saját vezetési stílusa is a szüksézsavúsággal és tömörséggel jellemezhető. Értekezletet csak végszükségben tartott, nem végzalt, nem vizslatott, nem sürgetett. És tudója volt a legnagyobb pedagógiai igazságnak, hogy tudniillik a tanár nem azzal fejezi be az óráját, hogy lelép a katedráról, hanem épp azzal kezdi el. Azzal, mert le kell ülnie egyenként konzultálni minden érdeklődővel és rászorulóval. Katedráról prelegálás helyett jobban is szerette a szeminárium meghittségét, még inkább a cigarettafüstös konzultációk magyarázó magányát. Keddi fogadónapján úgy ültek a szobája előtt az aspiránsok, doktoranduszok, szakdolgozók, filozopterek, mint segélyre várók egy biztos kezű fogorvos előszobájában.

Emelt hangon szólni én őt soha nem hallottam. Lobogni, utolsó golyóig viaskodni sem szeretett. Az ő halk erélyének fedezetei hatalmas tudása és művei voltak. Nem a hitűjtők és térítőik intranzigenciája, hanem a hitét saját művébe vető Erasmus okos megfontoltsága lehetett az eszményképe. Ahogy a Rotterdami elmélyülten az írásra összpontosít Holbein vásznán, úgy dolgozott órák hosszat, megállás nélkül Tarnai Andor is a Széchényi Könyvtár kéziratárában. Ilyenkor boldognak és megelégedettnek láttam. És akkor láttuk még boldognak, derűsnek, felszabadultnak, amikor Lancsák Gabiék Duna-kanyari kertjében hatvanadik születésnapján köszöntöttük a magunk dinamikus „homo ludens”-modorában. Volt ott Bél Mátyás-címeres, szélben csattogó Tarnai-zászló, futballmeccs lánykapussal, s tanítványaink közül fellépett ott a fegyverbe öltözött Juranics, Radivoj s Embrullah is Zrínyi eposzából.

És láttuk boldognak még az Éva asszony teremtette csodák díszletei között: az Attila utcai lakás-műalkotásban és itt Lovason, „a paradicsomban”, ahol egyszer egy sugaras nyári napot tölthetett el vendégként az akkori Tarnai-tanszék. Még kirándultunk is a kötésig érő ősvadfürengetegben. A gyenge kerti pázsit még csak tétován próbálgatta a gyepszőnyeg-szerepet a ház körül, de Éva asszony jóvoltából a Tarnai-ösök fényképgalériája már a falon függött, s a professzor kézikönyvtára is a polcokra került. Gazdájuk tehát Lovason új hazájára lelt, hiszen a filosz-haza „a magasban”: a könyvtár.

Lovasnak van egy metafizikai jelentése is. Tarnai ebben a Fényes Elek geográfiai szótára szerint „igen kies vidéken” épült faluban, amelynek ura a veszprémi káptalan volt, odakerült, ahol „a magyar nyelvet írni kezdték”: a középkori magyar irodalom szülőhelyére, hiszen a lovasi temetődombról sírja az Alapítólevél Tihanyára néz, mögötte pedig ott a Veszprém-völgy, amelynek kolostorába az Ómagyar Mária-síralmat címezték.

Az elméjében felhalmozott tudás, amit magával vitt, s amit csak ő tehetett volna közkinccsé, pótolhatatlan nemzeti veszteség. Élő alakja, személyisége a legjobb Halotti Beszéd retorikájával, a legszebb szertartás reprezentációjával sem kifejezhető örök hiány; váratlan korai halála családjának és szűkebb környezetének elmúlhatatlan fájdalom; nekem személyes dráma.

Egyetemünk, Karunk, Intézetünk s Tanszékünk tanári kara és hallgatósága — akik nevében búcsút veszek Tőle — úgy emlékezhetne Rá, úgy őrizhetné emlékét legmértőbben, ha a hetvenedik születésnapjára tervezett tudományos ülészak és emlékkönyv mellett gondot viselnénk tanulmányai, kiadható kéziratai összegyűjtésére és publikálására is.

Isten nyugosztaljon Lovas földjében, Tarnai Andor!

Méltók voltunk-e, méltók leszünk-e Hozzád?

Kovács Sándor Iván

A szerkesztő utószava

Ezt az emlékkönyvet Tarnai Andor 70. születésnapjára, 1995. augusztus 23-ra szerettük volna elkészíteni. Az ünnepelt azonban nem érhetette meg a kerek évfordulót: a 69. születésnapja utáni második napon, 1994. augusztus 25-én itthagyt bennünket. A közös szellemi kalandnak szánt kötetből így lett fájdalmas emlékezés.

Amikor 1943 tavaszán az egri ciszterci gimnáziumban Tarnai Andor érettségi vizsgát tett magyar nyelv és irodalomból, két téma kidolgozása közül választhatott. A *Válságos idők ezeréves történelmünkben* helyett, az első címet választva, *Nagy magyar tanítómesterek lábánál* címmel készítette el és adta be dolgozatát. A Vitkovics Önképzőkör ifjúsági elnöke, az egri Tündérparton tett séták elmélkedéseit összefoglaló fiatalember az önmagukkal való vívódás közben, „a fejlődés minden átmeneti félszégével” kibomló nagy egyéniségek és a „programkürtölő” napi élet viszonyát elemezte. Az „egyénség igazi ajándéka”-val ható tanítómesterek jelentősége „egyén és közösség szempontjából éppen az, hogy mértéket adnak a napi politika zúgása között, van hová mérni magunkat és kötni életünket”. A tökéletesen birtokolt retorikus-metaforikus nyelv érzelmi többletét írásába talán életében ekkor utoljára beférközni engedő fiatalember feláll tanítómesterei lábaitól, s elindul útjain ismeretlen távlatok felé, ahol „gyémántporral hímesek a messzi mezők”; útitársai „a könnyed szellem, a gyönyörű egészség, a simogató föld és szerető Isten”.

Nagyon messzire jutott el Tarnai Andor azokon az utakon, hihetetlen messziségekben járt, azelőtt járhatatlannak gondolt, néptelen helyeken is. Csodálatos, hányszor és hányféleképpen találkoztak, ágaztak el és kereszteződtek az utak, s közben hogyan vált egyre ismerősebbé az egész környék, otthonosakká, kiismerhetőkké korábban beláthatatlan vidékek.

S észrevétlenül ő maga is új tanítómesterré lett közben, akihez életünket köthettük, aki mértéket adott, örök értékek bizonyosságát a napi illékonyságok közben. Odatelepedtünk lábaihoz, akár a 15. századi fametszeten a kölni domonkosok, akik neki jó ismerősei voltak, felfedték előtte titkukat. Hallgattuk tanítómestereinket, s pontatlan térképeinken követni próbáltuk mi is bejárt útjait.

Két éve már, hogy a lovasi temetődomb simogató földjében nyugszik a mi mesterünk. Most mi járunk fel-alá itt az utakon, mi látunk nagy ritkán felcsillanni

fénylő messzi mezőket, s mi vagyunk indulóban lassan, hogy kövessük őt az elmondható dolgokon is tovább.

De mert naponta „újabb rajok telepsznek a tanítómesterekhez”, meg kell még mutatnunk nekik, amit tanultunk, s azt is, hogy kitől. Fel kell fednünk, milyen utakról van tudomásunk, hogyan lehet járni és hová lehet eljutni azokon.

Ezért kellett ezt a könyvet mégis elkészítenünk.

A kötetünk címlapján látható *magister cum discipulis*-ábrázolás egy Henricus Quentell-féle 1496. évi kölni nyomtatványból (*Expositio hymnorum*) származó fametszet. Ugyanabból a városból és ugyanabból az évből való tehát, mint Michael de Hungaria beszédgyűjteményének az az edíciója, amelyet Tarnai Andor részletesen bemutatott. A kompozíció ugyan már egy korábbi nürnbergi nyomtatványból, Petrus Wagner 1491 körülre datált Beda-kiadásából ismert, a kölni ősnyomtatványhoz azonban az ábrázolást, a lehető legnagyobb hűséggel utánozva az eredetit, újrametszették.

A 6. lapon Tarnai Andor az ELTE BTK magyar szakos posztgraduális képzésének megindítása alkalmából készült önéletrajzának hasonmása olvasható.

Tarnai Andor 7. lapon látható portréját Gink Károly készítette 1988-ban Lovason. Az utószó minden idézete a hivatkozott érettségi dolgozatból származik.

Kecskeméti Gábor

Névmutató

- Abafi Lajos 261–263
Adam, Paul 184
Ágoston (Augustinus), Szent 10, 32–33, 35, 69, 72–73, 144, 157
Agricola, Rudolf 148
Albertsen, Leit Ludwig 190
Alexa Károly 318
Alszeghy Zsolt 323
Alting, Johannes Henricus 52, 54
Alverny, Marie-Thérèse d' 174
Alvinczi Péter 31, 34
Amade László 139, 320
Ambrus (Ambrosius), Szent 13, 33
Ames, William 28, 52
Anacletus pápa 174–175
Anaxagorasz 72–73
András, II. magyar király 264
Angelus testvér 274, 279
Angerianus, Hieronymus 64–65
Apácai Csere János 124
Apafi Mihály, I. 223–224, 235–236, 302, 306
Apafi Mihály, II. 224–226, 231–232, 234, 236
Apor István 225
Apor Péter 221
Arany János 82, 93, 327–328
Arisztotelész 150
Arntzen, Helmut 202
Aszalay János 218
Attalus 167
Augustinus
 lásd Ágoston, Szent
Ausonius, Decimus Magnus 307–309
Avalo, Thomas de 308
Avancinus, Nikolaus 21
Aventinus (tkp. Johann Turmair) 197, 199
Avicenna 15
Bacon, Francis 124
Bácskainé Pollák Zsuzsa 219
Badstübner, Ernst 241
Bajza József 75–80
Balanyi György 159–160, 164, 171
Balassa (Balassi) család 255–256, 258–259
Balassa András 255, 257–259
Balassa Antal 255
Balassa Bálint 256, 258–259
Balassa Brunó 81–83, 88, 91
Balassa Emma 256
Balassa Ferenc 255, 258
Balassa István 256
Balassa Menyhárt 255, 257–259
Balassa Sándor 256
Balassa Zsuzsanna 255, 258–259
Balassi Bálint 65, 68, 127, 255–259
Balassi Ferenc 255, 257
Balassi János 255–256
Balázs János 153, 273, 318
P. Balázs János 273
Ballér Pirooska 54
Balling János 230–231
Balogh Pál 79
Baluzius, Stephanus 262, 270
Bán Imre 66, 82, 84, 91–92, 108, 151, 160, 171, 322–323, 330
Bánffy György (1660 k.–1708) 44, 225
Bánffy György (1746–1822) 290
Bánki Judit 230

- Baranyai Decsi János 221
 Baranyay Károly 264, 271
 Barczafalvi Szabó Dávid 285
 Bárczi Ildikó 9
 Barcsay Ábrahám 139, 287–289
 Barkóczi László 225, 233
 Báróczi Sándor 287, 292
 Baronio, Cesare 36
 Baróti Dezső 318
 Baróti Szabó Dávid 43, 318
 Báróti Sándor 218
 Barth Rezső 218
 Bartholomæus de Pisis 280
 Bartók István 19
 Bartoniek Emma 225
 Barzizza, Gasperino 148
 Basarab, Matei 229
 Basilius Magnus
 lásd Vazul, Nagy Szent
 Bata Imre 317
 Báthory család 44
 Báthory Gábor 226, 228–229, 235
 Báthory Zsigmond 226–227, 235
 Báthory Zsófia 127, 129–130, 132
 Batsányi János 5, 80, 139–140, 317–319, 327
 Bathyány Ádám 25, 299
 Bathyány József 271
 Bathyány Kristóf 50
 Bausinger, Hermann 190
 Beatrice
 lásd Beatrix (Aragóniai)
 Beatrix (Aragóniai) magyar királyné 196
 Beckher, Georgius 26–27
 Beda Venerabilis 334
 Beer Frigyes Vilmos 272
 Behrendt, Roland 184
 Békefi Remig 172
 Békesi Emil 250
 Bél Mátyás 89, 92, 103, 249, 258, 261,
 264–265, 269, 271–272, 283, 318, 320,
 322, 331
 Belia György 323
 Bellarmino, Roberto 36, 118
 Benci, Francesco 118
 Benczédi László 296, 299
 Benczur József 252
 Benda Kálmán 41, 321, 323
 Benedek Marcell 259, 324
 Benedikt Mihály 250–251, 254
 Beniczky Péter 221, 259
 Benkő Ferenc 218
 Benkő József 284, 291–292, 318
 Benkő Loránd 85–86, 90–92
 Benyák Bernát 172, 219
 Bercsényi Miklós 295
 Bernát, Quintavallei 276
 Bernegger, Matthias 118
 Bertalanffi Pál 218–219
 Berzsenyi Dániel 74
 Besold, Christian 184
 Bessenyei György 5, 67, 283, 285,
 287–288, 290–291, 324, 329
 Bethlen Gábor 37, 123, 224, 226–232, 234,
 246, 248, 311–313
 Bethlen István, id. 123–124, 230, 235
 Bethlen János 234, 306
 Bethlen József 53
 Bethlen László 225
 Bethlen Mihály 48–51, 53
 Bethlen Miklós 187, 225–226
 Bethlen Péter 301
 Beverly, William 309
 Beyrer, Klaus 190
 Beythe András 187
 Beythe István 187
 Bèze (Béza), Théodore de 25, 71–72, 239
 Biczó Géza 256
 Bielski Joachim 256
 Bigaroni, Marino 273–274
 Bíró Ferenc 217, 324
 Bíró Imre 159–160, 164, 171
 Bíró Sámuel 228–229
 Bíró Vencel 159–160, 164, 171
 Bisztriczey László 287
 Bitskey István 31, 155, 158, 221
 Bittenbinder Miklós 225
 Bocatius, Johannes 246–247, 310
 Bocskay István 226–228, 235
 Bod Péter 221–222
 Bodin, Jean 124
 Bodnár György 324, 330
 Boethius, Anicius Manlius Severinus 10
 Bogáti Fazakas Miklós 72
 Bojti Veres Gáspár 228
 Bolgar, Robert Ralph 82–83
 Bona János 217, 219

- Bonaventura, Szent 26, 276, 280
 Bonfini, Antonio 197
 Borbély György 227
 Bornemisza Anna 26
 Bornemisza Ferenc 310
 Bornemisza Pál 148
 Bornemisza Péter 150
 Boros István 127
 Boros János 232, 234
 Borovszky Samu 258, 264
 Borsa Gedeon 127, 148
 Borzsák István 59, 88, 90, 150, 153, 322
 Boxhornius, Zuerius 266–268
 Böhm Dezső 139
 Bracciolini, Poggio 147
 Brandenburgi Katalin 226, 230–231, 235, 295, 311
 Brandolini, Aurelio „Lippo” 151
 Breitkopf, Johann Gottlob Imm 253
 Brewer Lőrinc és Sámuel 253
 Briscoe, Marianne G. 145, 155
 Brisits Frigyes 76, 78
 Brooke, C. N. L. 273–274
 Brooke, Rosalind B. 274
 Brueys, David Augustin de 219
 Bruni, Leonardo 150
 Bucanus, Guilielmus 27
 Buchner, August 203
 Buck, August 309, 321
 Budai Ézsaiás 81, 322
 Bugenhagen, Johannes 185
 Bughetti, Benvenuto 275
 Burmann, Peter 89, 93–94, 96–100, 102, 104, 107, 109–115
 Burnett, Charles 174
 Buzas, Ladislaus 182
 Buzási Enikő 255
 Buzinkai Mihály 28

 Cæsar, Julius 167
 Calepinus, Ambrosius 89, 100, 103
 Cambell, Jacques 274
 Campagnola, Stanislao da 274
 Campanella, Tommaso 124
 Cantius János 48
 Capilupus, Julius 308–309
 Capilupus, Lælius 308–309
 Caraffa, Antonio 295–297

 Casimir
 lásd Kázmér, IV. (Jagello)
 Cassiodorus Senator, Flavius Magnus Aurelius 9
 Castiglioni, Giovacchino 148
 Caussin, Nicolas 157
 Čavojsky, Ladislav 161–163, 171
 Cavriani, Octavio 204, 210
 Cellarius, Christophorus 89, 103
 Cennerné Wilhelmb Gizella 256
 Cesnakova, Milena 161–163, 171
 Chrysostomus
 lásd János, Aranyászájú Szent
 Čičaj, Viliam 181
 Cicero, Marcus Tullius 13, 36, 72–73, 84, 120–121, 145, 153, 157, 167
 Ciko Mihály 21
 Ciofanus, Hercules 89, 110
 Ciruelo, Pedro 155
 Clarke, John 309
 Clasen, Sophronius 280
 Claudianus, Claudius 67
 Clauser Mihály 139
 Coccejus (Koch), Johannes 52, 54
 Cœlestin, III. pápa 263
 Cœrberus, Josephus 309
 Colerus, Christophorus 248
 Colerus, Jeremias 239, 243, 245
 Comenius, Johannes Amos 82, 247, 306
 Conradus Balistani 174
 Coriolanus, Cnæus Marcius 167
 Corvinus, Matthias
 lásd Mátyás, I. (Corvin)
 Crocius, Johannes 28
 Cruciger, Magdalena 237
 Crusius, Martin 199
 Cunradus, Joannes Henricus 246
 Curtius Rufus, Quintus 71
 Cyprianus, Thascius Cæcilius, Szent 33
 Cyrillus
 lásd Kürillosz, Alexandriai Szent
 Czegei Vas György 21
 Czibula Katalin 43
 Czigány István 318
 Czuczor Gergely 91
 Czvittinger Dávid 321

- Csáky István, id. (1603–1662) 230–231, 235, 295, 300–301
Csáky István, ifj. (1635–1699) 20, 122, 125, 295–306
Csáky László 300
Csaplár Benedek 283–286
Csapodi Csaba 31, 37, 70, 295
Császár Elemér 166–169, 172, 219
Cséfalvay Pál 255
Cserei József 218
Csetri Lajos 25, 317
Csizi István 218
Csóka J. Lajos 283
Csokonai Vitéz Mihály 81, 84
Csonka Ferenc 57, 246, 310
Csuzi Cseh Jakab 22
- Damascenus 33
Dantzlár (zenész) 49
Darholcz Ferenc 24
Darholcz Kristóf 24
Dávidházi Péter 75, 80
Deák Farkas 295, 300–302
Decius római császár 174–175
Decsy Sámuel 292
Déri Balázs 265, 318
Desbonnets, Théophile 274
Desgraves, Louis 182, 185
Dessewffy család 168
Dessewffy István 164, 168
Dessewffy József 165, 168
Devecseri Gábor 59
Dézsi Lajos 223, 237, 239, 246, 248
Dietrich, Veit 155
Dietrichstein, Franz 159
Dillich, Wilhelm 198
Diocletianus római császár 167
Diodorus Siculus 192
Diószegi Sára 55
Dittrich, Wolfgang 182
Divald Kornél 256
Doll János 250, 254
Dollinger, Heinz 118, 125
Domanovszky Sándor 54
Domitianus római császár 167
Donáth Regina 283, 318
Dornavius (Dornau), Caspar 243, 245–247
Dömötör Tekla 171
- Dömötörfi Tibor 323
Dörfer, Johann 243, 245–246
Draskovich János (1550–1613) 221
Draskovich János (1603–1648) 258
Draskovich János (†1692) 299
Duchon, Johann 310
Dudás Imre 217
Dungersheim, Hieronymus 155
Durzsa Sándor 150
Dünnhaupt, Gerhard 191, 238
Dyck, Joachim 152, 156
- Eck Bálint 310
Eckhardt Sándor 256
Egnazio, Giovanni Battista 148
Egyed testvér 277
Egyed Antal 83
Elek István 65
Elekes Mihály 226
Ember Nándor 218
Enders, Lieselott 242
Endre, II.
 lásd András, II.
Enyedi István 234–235
Eötvös József 76–78
Erasmus Rotterdamus, Desiderius 122, 149, 153–157, 307, 331
T. Erdélyi Ilona 80
Erdélyi János 80
Erdélyi Lujza 81
Erdélyi Pál 256–259
Erdődy Imre 299
Erhardt, Siegismund Justus 242, 245, 247
Esterházy Dániel 38
Esterházy Ferenc 290
Esterházy János 219
Esterházy László 301
Esterházy Miklós 31–34, 36–42
Esterházy Pál 20, 259, 296–297, 301
Estienne (Etienne), Henri (Stephanus, Henricus) 308
Eszényi István 47
Eudoxia császárnő 307
Euszebiosz, Kaiszareiai 33
Eutropius 84
Evans, Robert John Weston 42, 123–125
Exner, Balthasar 246–247
Ézsiás Erzsébet 317

- Fabian, Bernhard 238
 Fábíán Gábor 77, 79
 Fábíán István 317
 Faludi Ferenc 217–219, 221, 319
 Faludy György 317
 Farkas Gábor 181, 202
 Farnese, Alessandro 309
 Fechner, Jörg-Ulrich 245–247
 Federmayer István 283
 E. Fehér Pál 317–318
 Fehrlin, Hans 184
 Fejér Judit 165, 172
 Felsőbüki Nagy Pál 74
 Fénelon, François de Salignac de la Mothe 146
 Fényes Elek 159, 172, 331
 Fenyő István 318
 Ferdinánd, I. (Habsburg) német-római császár, magyar és cseh király 196, 257
 Ferdinánd, I. nápolyi király 196
 Ferdinánd, III. (Habsburg) német-római császár, magyar és cseh király 313
 Ferenc, Assisi Szent 273–281
 Ferenczy Zoltán 257
 Ferinaria, Kunigunda 237, 239, 245, 248
 Ferinarius, Johannes 237, 243
 Fest Sándor 261
 Fetscher, Iring 118, 123, 125
 Ficino, Marsilio 150
 Fináczy Ernő 83–84, 91–92
 Fischer Dániel 319
 Fischer, Otto 242
 Fleith, Barbara 174
 Fleming, John V. 274
 Fogarasi János 91
 Forgách Mihály 72
 Francisci, Erasmus 190–191
 Francus (Frank), Jakob 201
 Franz, Wolfgang (Franzius Farkas) 20
 Fráter István 259
 Freund, Winfried 202
 Fried István 262, 318
 Friedrich Endre 159–160, 172
 Friedrich
 lásd Frigyes, III. (Habsburg)
 Frigyes (Friderikus), I. porosz király 49
 Frigyes, III. (Habsburg) német-római császár 196
 Frigyes, V. pfalzi választófejedelem, cseh király 247
 Frobenius, Hieronymus 253
 Frölich, David 45
 Fulbertus 322
 Funger, Joannes 322
 Fügedi Erik 318
 Füssel, Martin id. 241–242, 247
 Füssel, Martin ifj. 242, 246
 Gácsi Hedvig 181
 Gall (Gal), Cæsar 204, 207
 Gara László 167
 Garber, Klaus 202
 Gárdonyi Albert 249–250
 Gáti István 292
 Gautier de Coincy 133, 137
 Gazda István 318
 Géber Antal 53
 Géczy András 229
 Geleji Katona István 20, 24, 27–28, 156
 Gellert, Christian Fürchtegott 218
 Gergely, I. (Nagy) Szent pápa 322
 Gergely Sámuel 306
 Gerlach, Stephan 193–194, 199
 Gimes Miklós 317
 Gink Károly 334
 Giovio, Paolo 195, 199
 Glatz Ferenc 321
 Godefridus Viterbiensis 322
 Gogolák, Ludwig von 322
 Gomba Szabolcsné 320
 Gombocz Zoltán 91
 Gombos (1780, Pozsony) 252
 Gonzaga, Scipio 308
 Gorzny, Willi 91, 238
 Gottsched, Johann Christian 203
 Görög Demeter 292–293
 Götz, Johan Baptist 242
 Graciotti, Sante 281
 Grassalkovich II. Antal 284
 Greksa Kázmér 58–59
 Grenzmann, Ludger 182
 Gretser, Jacobus 322
 Griep, Wolfgang 190
 Grossmann, Dieter 243

- Grossmann, Maria 185
 Grundmann, Günther 243
 Gruterus, Janus (Jan de Gruytere) 238, 309
 Grün, Hugo 246
 Gualterus Burlæus 322
 Guarino, Giovanni Battista 148, 309
 Guevara, Fray Antonio de 122–123, 221
 Gulyás Pál 78
 Guntherus Cisterciensis 322
 Gusztáv Adolf, II. svéd király 230, 309
 Guzmics Izidor 79
- Gyarmathi Sámuel 283, 285–286
 Gyenis Vilmos 323
 Gyöngyösi István 218, 226
- Haan Lajos 264
 Hadrianus római császár 174–179
 Hadus, Joannes 322
 Hagedorn, Friedrich von 218
 Haiman György 320
 Hajnal István 38–39, 41
 Hajnal Mátyás 157–158
 Hajnóczy József 322
 Haller János 302
 Haller László 218
 Halmágyi István 220
 Hankiss János 317
 Hannibál 66–67
 Hanuy Ferenc 37
 Hanzlík, Ján 249
 Harbsmeier, Michael 189
 Hardegg, Ferdinand 202, 204
 Hargittay Emil 20, 117, 125, 202, 221, 296, 300, 304
 Hartweg, Franz 185
 Hausner Gábor 125, 296
 Cs. Havas Ágnes 259
 Heccelschmid, Sophia (özv. Zelderné) 313
 Heinrich
 lásd Henrik, II. (Szent)
 Heinrich Gusztáv 328
 Heinsius, Daniel 89, 93–94, 97, 102, 104, 113, 115
 Heinsius, Nicolaus 89, 93–94, 97, 102, 104, 113, 115
 Hell Miksa 249
 Hellebrant Árpád 92
- Heltai Gáspár 93, 218
 Heltai János 34
 Henckel, Lazar 311, 315
 Henelius ab Hennefeld, Nicolaus 238
 Henrik, II. (Szent) német-római császár 195
 Herbers, Klaus 190
 Herberstein, Sigmund von 190
 Herborn (Ferber), Nicolaus 155
 Hering, D. H. 246
 Hermann János 252
 Hermannus Contractus 322
 Hermányi Dienes József 81–82
 Herner János 45
 Hexendorf Edit 277
 Hieronymus von Stridon
 lásd Jeromos, Szent
 Hilarius, Poitiers-i Szent 33
 Hiller István 295, 300
 Hirsch, Peter 193
 Hochmeister Márton 218
 Hochschild, Georgius 310–311, 315
 Hoffgreff, Georg 264
 Holbein, Hans ifj. 331
 Holl Béla 127, 157, 318
 Hóman Bálint 296
 Homérosz 58, 110, 307
 Homonnai Drugeth György 233–234
 Homonnay Imre, Irmesi 83, 85, 97–98
 Honorius, III. pápa 263
 Honorius Flavius nyugat-római császár 167
 Horatius Flaccus, Quintus 58–61, 81–82
 Horn Ildikó 296, 301–302
 Hortinus, Julius Roscius 308–309
 Horvát István 285–286
 Horváth Cyrill 173
 Horváth Iván 133, 318
 Horváth János (1878–1961) 320–321, 328, 330
 Horváth János (1911–1977) 320
 Horváth Terézia 249
 Hölscher, Lucian 183
 Hölvényi György 318
 Hummel, Johann David 284, 292
 Hunfredus (Humphrey), Laurentius 184
 Huszti József 328
- Ignác, Loyolai Szent 155, 157
 Illésházy István 37, 202, 204, 208

- Illyés András 21–22
 Imre Mihály 318
 Irenæus 33
 Isačenko, Alexander V. 319
 István, I. (Szent) magyar király 124, 167, 173, 227–228, 234, 321
 Istvánffy Miklós 58
 Iszokratész 80
 Iványi Emma 297–298
 Izabella (Jagello) magyar királyné 196
 Izidor, Sevillai Szent 11, 307
- Jacoba de Septem Solis asszony 277
 Jacobus de Voragine 174
 Jäger, Hans-Wolf 190
 Jakab Béla 248
 Jakkó László 322
 Jakó Zsigmond 306
 Jakusith György 37–38
 Jankovics József 27, 48, 234, 306, 321
 János, Aranyszájú Szent (Chrysostomus) 33
 János Fülöp (Schönborn) mainzi választófejedelem, a Rajnai Szövetség elnöke 298, 302
 János Zsigmond brandenburgi választófejedelem 240, 242
 Janus Pannonius 82, 309–310
 Jeromos, Szent (Hieronimus von Stridon) 33, 146, 183, 192, 198
 Joannes Weywoda, König lásd Szapolyai János
 Jókai Mór 330
 Jolly, Claude 182
 Joó János 204, 208
 Jouvancy, Joseph de 322
 Jovius, Paulus lásd Giovio, Paolo
 József, I. (Habsburg) német-római császár, magyar és cseh király 296
 József, II. (Habsburg-Lotharingiai) német-római császár, magyar és cseh király 160, 285–286, 288, 322
 József, Kalazanci Szent 159, 161
 József Farkas 322
 Julow Viktor 91, 322–323
 Justinianus, I. bizánci császár 174
 Juvenalis, Decimus Junius 83
- H. Kakucska Mária 139
 Kálvin János 157
 Kampé János 218
 Kandra Kabos 264
 Karácsonyi János 264
 Kardos Tibor 82
 Kármán József 261–262, 264, 269
 Karner (1780, Pozsony) 252
 Károlyi Árpád 297
 Kárpáti, Paul 319
 Karthauzi Névtelen 173–174, 280
 Kastenholz Honorius Vilmos 251, 253
 Kászoni János 21, 24
 Kászoni Márton 306
 Kátai Mihály 228
 Katalin, II. (Holstein-Gottorp) orosz cárnő 286
 Kató István 317
 Katona István 225
 Katona Lajos 173, 275, 328
 Kazinczy Ferenc 76–77, 79–80, 82
 Kazinczy Gábor 202
 Kázmér, IV. (Jagello) lengyel király 196
 Kazy Ferenc 225
 Keckermann, Bartholomæus 157
 Kecskeméti Gábor 87, 92, 143–144, 324–325, 334
 Kecskés András 58, 65
 Keen, Ralph 153
 Kéki Béla 323
 Kelecsényi Gábor 318
 Kelemen, VII. pápa 148
 Kelemen, VIII. pápa 204
 Kemény János 37, 223, 227–230, 232, 234–235
 Kempelen Béla 256
 Kendefi Gáspár 225
 Kenéz Győző 299
 Képes Géza 323
 Kepler, Johannes 238
 Kerekes György 311
 Kerekes Sámuel 292–293
 Kerényi Ferenc 78
 Keresztury Dezső 139, 317–319, 327
 Kéri Sámuel 25
 Kéry János 301
 Keserű Bálint 45, 156
 Kessler, E. 320

- Kessler, Josua 184
 Keveházi Katalin 181
 Khlesl, Melchior 204, 209, 211
 Kilián István 159–163, 165–172
 Király György 59
 Király István 307, 321
 Kirsch, I. P. 174
 Kisfaludy Károly 77, 79
 Kisfaludy Sándor 79
 Kiss Áron 83–84
 Kiss Imre 130
 Kiss István 296
 Kiss Károly 318
 Klaniczay Tibor 27, 31–32, 70, 118, 123, 125, 283, 295–296, 300, 309, 319, 321–324, 330–331
 Klára, Szent 26, 277, 279
 Kleinlogel, Cornelia 190
 Klopsch, Christian David 243, 246
 Klösz Jakab 247
 Knaake, Joachim Karl Friedrich 185
 Knox, Dilwyn 153
 Kókay György 283, 324
 Kolinovics Gábor 265
 Kollár Ádám Ferenc 291
 Kollarits Joakim 217
 Kollonitz László 127
 Koltay-Kastner Jenő 151, 275–276, 317
 Kolumbusz Kristóf 163
 Komáromi Csipkés György 23
 Konstantinovič, Zoran 190, 198–200
 Kónyi János 218
 Koppány (Kupa) 167
 Koppay György 126
 Korabinszky János Mátyás 249–252, 254
 Korff, Gottfried 190
 Kornis Zsigmond 225–226, 233–234
 Korotaj, Wladislav 171
 Kósa László 318, 321
 Kosáry Domokos 81, 83, 92, 272, 283, 322
 Kotvan, Imrich 161–162, 172
 Kovács Győző 317
 Kovács József László 193, 199, 242
 E. Kovács Péter 299
 V. Kovács Sándor 148, 264, 323
 Kovács Sándor Iván 45, 51, 57–59, 62, 66, 69–72, 125–126, 192, 318, 322–325, 332
 Kovacsóczy Mihály 77
 Kovásznai Imre 72
 L. Kozma Borbála 83, 92
 Kozocsa Sándor 78
 Köhler, Hans-Joachim 202
 Kölcsy Ferenc 78–79
 Könneker, Barbara 202
 Köpeczi Béla 217, 320, 324
 Köprülü Ahmed 299, 306
 Kőszeghy Péter 158
 Kőszeghy Sándor 186
 Kramm, Heinrich 183
 Krasnobaev, Boris 45
 Kraus, Georg 228–230, 297, 300
 Krēsliņš, Jānis 152–154
 Kristeller, Paul Oskar 146–147
 Kuipar, G. C. 320
 Kulcsár Péter 45, 71
 Kumaniecki, Casimirus 184
 Kücsük Mehmed 223, 302
 Kürillosz, Alexandriai Szent 33
 Lactantius, Lucius Cæcilius Firmianus 33
 Ladányi Sándor 83, 92
 Ladiver, Eliaš 124
 Laffert Anna Mária 139
 Lajos, II. (Jagello) magyar király 196
 Lancsák Gabriella 331
 Landerer Mihály 249, 251, 253
 Lang, Matthias 313, 315
 Lantzenberger, Johann 191
 Laskai János 117–119, 122–125
 László, I. (Szent) magyar király 173
 Latane, Petrus 48
 Lauka Gusztáv 76
 Lázár Imre 220
 Lázár István Dávid 181
 Lázár János 217–222
 Lazarowicz, Klaus 202
 Lazzati, Giuseppe 274
 Lehr Vilmos 58–59
 Lehuta, Emil 161–163, 171
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 46
 Le Jay, Gabriel François 161
 Lengyel Dénes 78
 Leó testvér 274–278
 Lessing, Gotthold Ephraim 218
 Leube, Hans 240
 Lichtwer, Magnus Gottfried 218

- Lily, George 307
 Lindenbrog, Friedrich 262–263, 270
 Lindhardt, Jan 150
 Lingsheim, Georg Michael 248
 Lipót, I. (Habsburg) német-római császár, magyar és cseh király 297, 299, 305
 Lipót, II. (Habsburg-Lotharingiai) német-római császár, magyar és cseh király 291
 Lippay György 41, 258
 Lipsius, Justus 45, 52, 117–126
 Liptay András 318
 Listius László 259
 Livius, Titus 66, 331
 Lochner, Ludwig 197
 Lorántffy Zsuzsanna 22–23
 Losontzi István 81–82, 84, 92, 218
 Lossius, Lucas 153
 Lósy Imre 41
 Lotharingiai Károly 297
 Lőkös István 202
 B. Lőrinczy Éva 92
 Löwe Antal 250, 254
 Lubomirski, Stanislav 159–160
 Lucanus, Marcus Annæus 58, 69–70, 73
 Luck, Georg 88, 91, 104, 109–110, 115
 Ludwig
 lásd Lajos, II. (Jagello)
 Lugossy József 43, 82
 Lukácsy András 324
 Lukácsy Sándor 76, 144, 317, 322
 Lukianosz 69
 Lupu, Vasile 224, 229, 235
 Luther, Martin 32–34, 120, 152, 185–186, 237, 240

 Machiavelli, Niccolò 118, 120–121, 123–124
 Mack, Karlheinz 320
 Mack, Peter 153
 Maczak, Antoni 45, 189
 Madách Gáspár 259
 Madarász György 123–124
 Madarász Márton 123
 Madas Edit 144, 173
 Mager, Wolfgang 183
 Mágóchy Ferenc 37
 Mahler Fülöp Ulrik 250–251
 Mairold, Maria 174

 Majer, Hans Georg 191
 Makkai László 32–33, 227–228
 Mancelius, Georgius 152
 Manlius, Georg 245
 Manselli, Raoul 273–275, 280
 Manutius, Aldus és Paulus 253
 Mária Terézia osztrák főhercegnő, magyar és cseh királynő 220
 Márki Sándor 38
 Markó Árpád 295, 322
 Marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc 229
 Marót Károly 59
 Martonfalvi Tóth György 28
 Marullus, Michael 71–72
 Marussy András 312
 Masseus testvér 277
 Mátrai László 323
 Mátyás, I. (Corvin) magyar király 117, 167, 195–196, 227–228, 234
 Mátyás, I. (Habsburg) német-római császár és cseh király, II. Mátyás néven magyar király 204, 206, 255, 257
 Mátyus István 86
 Maximilian(us), I.
 lásd Miksa
 Maximus, Tyrusi 153
 McManamon, John M. 147–148
 Medgyesi Pál 22–25, 27
 Medici, Cosimo de' 181
 Mehemed aga 224–225, 233
 Meibom, Heinrich 307–309, 311
 Meinecke, Friedrich 123
 Meijer Pál 48
 Mela, Pomponius 192
 Melanchthon, Philipp 34, 126, 152–157
 Melich János 89, 91, 328
 Merkel, Rudolph 91, 104, 109–111, 115
 Mészáros Ignác 218
 Mészáros István 87, 91–92, 164, 172, 310
 Meszlényi Antal 130
 Meyer, Hubert 184
 Mezey László 278
 Michael de Hungaria 155, 320, 334
 Micyllus, Jacobus 89
 Miháltz István 217
 Mihálykó János 247
 Mikó Ferenc 228–229, 235
 Mikó Imre 225, 228

- Mikolai Hegedűs János 23
 Miksa, I. bajor választófejedelem 125
 Miksa, II. (Habsburg) német-római császár,
 I. Miksa néven magyar és cseh király 257
 Milotai Nyilas István 156
 Milton, John 319
 Minsicht, Christian
 lásd Francisci, Erasmus
 Miskolci Csulyak Gáspár 21
 Modrevius (Modrzewski), Andreas Frisius 184
 Möller, Bernd 182
 Mösch Lukács 159–160, 172
 Molière, Jean-Baptiste Poquelin 171
 Molitor Ferenc 286
 Mollay Károly 323
 Molnár Borbála 218
 Molnár János 288–289
 Monok István 33, 45, 125, 181
 Monte, Pietro del 148
 Morhof, Daniel Georg 203
 Morse, Ruth 146–147
 Morus, Thomas 124
 Mout, Nicolette 125
 Mudrák Attila 257
 Murad, III. török szultán 204, 212
 Muraközy Gyula 66
 Murmester, Hinrich 185
 Murphy, James Jerome 143–146, 155
 Musculus, Andreas 34
 Münkler, Herfried 118, 123, 125

 Nádasdy Ferenc 31–35, 301–302
 Nagy Ferenc Károly 144
 M. Nagy Ilona 318
 Nagy Iván 295
 Nagy Péter 318
 Nalácz György 225–226
 Nánási Gábor 21
 Narciss, Georg A. 197
 Négyesy László 122
 Némedi Lajos 288, 292
 Nemeskürty István 318
 Németh G. Béla 325, 328
 Németh István 321
 Németh Noémi 181, 202
 Németh S. Katalin 189, 318, 324–325

 Némethy Géza 88
 Niccoli, Niccolò 181
 Nicolai, Christoph Friedrich 253
 Niczky Kristóf 292
 Nizsalovszky Endre 76
 Nolde, Ernest 246
 Noskovič, Alexander 161–163, 171

 Nyerges Judit 321

 Oestreich, Gerhard 117–118, 120–123, 125
 Okolicsányi Imre 250, 252
 Oláh Miklós 82
 Olasz Sándor 158
 Oltványi Ambrus 75
 O'Malley, John W. 143, 145–157
 Omich, Franz odera-frankfurti rektor 242
 Omichius, Franciscus útleíró 199
 Opaliński család 162
 Opitz, Martin 246–248
 Orbán, VIII. pápa 124
 Orczy István 139–140
 Orczy József 139
 Orczy Lőrinc 139–141, 288–290
 Orczy Mária 139–140
 Orlovsky Géza 125
 Ortelius, Hieronymus 192, 199
 Otrokocsi Fóris Ferenc 20
 Ott, A. C. 137
 Ovidius Naso, Publius 58–59, 62–63,
 81–84, 88–89, 91, 93, 100, 104,
 109–111, 115, 310–311, 315

 Ötvös Péter 46, 201

 Paczkó Ferenc Ágoston 288–289
 Paintner Mihály 284–287
 Pais Dezső 309–310
 Pajor Gáspár 261–262
 Pálffy család 159
 Pálffy Géza 296
 Pálffy Miklós 204, 207
 Pálffy Miklós 124–125
 Palingenius 63
 Pándi Pál 319
 Pankotai Ferenc 23
 Pápai Páriz Ferenc 20, 89, 93, 95, 97–99,
 101–102, 105–108, 112–114, 116

- Pásztor Edit 274–275
 Pataki Füsüs János 122, 125
 Pataki Szabó István 23
 Patze, Hans 182
 Pázmány Péter 31, 34, 36–38, 40–41, 66, 90, 100, 105, 108, 124, 155
 Pekri Lőrinc 225
 Pelargus, Christoph 240, 242
 Peraldus, Guillelmus 183
 Perjés Géza 296
 Perkins, William 22
 Perlín, Nikolaus 202, 204, 209, 211
 Perosa, Alessandro 71
 Péter Katalin 31, 42, 297
 Péter László 325
 Pethő Gergely 258
 Petki Nagy Sámuel 219–220
 Petlanovics Mihály 285–286
 Petrarca, Francesco 69, 73, 146, 148, 150, 158, 183, 185, 219
 Petrik Géza 81, 92
 Petrityvity Horvát Kozma 234
 Petrocchi, G. 275
 Petz, Johann 185
 Peucker, Georgius 313–315
 Phædrus, Caius Julius 84
 Piast család 243
 Picaro, Bertold 190
 Pico della Mirandola, Giovanni 150
 Pilinszky János 330
 Pindaros 121
 Piscator, Johann 246
 Piscator, Ludwig Philipp 246
 Pistorius, Johannes 263, 270
 Plaschka, Richard Georg 320
 Platón 150
 Plautus, Titus Maccius 169, 171
 Pleurius, Stephanus 309
 Plutarkhosz 121
 Pócsi Katalin 217
 Podmaniczky család 252
 Podmaniczky Judit 139
 Pók Attila 318
 Pomey, Franciscus 83
 Pomponius 307
 Ponori Thewrewk József 77, 255, 257–259
 Pontanus (Spannmüller), Jacobus 87–89, 91, 93, 95–105, 107–115
 Pope, Alexander 261
 Porcia, Johannes Ferdinand 301–302
 Posthius, Johannes 238
 Prágai András 221
 Pray György 225
 Pretzeller, Michael 253
 Proba, Faltonia 307–309
 Prónai Antal 165–169, 172
 Propertius, Sextus Aurelius 63
 Ptolemaiosz, Klaudiosz 192
 Puchner, Johann 243
 Pusztai István 173
 Quentell, Henricus 334
 Quintilianus, Marcus Fabius 153
 Raabe, Christoph 246
 Radau, Michael 26
 Ráday Gedeon, id. (1713–1792) 220, 283, 285
 Ráday Gedeon, ifj. (1745–1801) 220, 283, 286
 Radlach, Otto 186
 Ragályi család 256, 259
 Ragályi Ferenc 256, 259
 Rájinis József 285
 Rákóczi Ferenc, II. 44, 225–226, 296
 Rákóczi György, I. 21, 38, 123–124, 224, 226, 229, 231–232, 235
 Rákóczi György, II. 224–226, 231–236, 300–301, 304
 Rákóczi László 234, 296, 300–301
 Rákóczi Zsigmond 25, 301
 Ramus, Petrus 153
 Rassem, Mohammed 191
 Rát Mátyás 284
 Ráth Károly 38
 Récsey Viktor 286
 Rédei Éva 318
 Regino 270
 Regius, Johannes 52
 Rem, Georg 246
 Rembrandt, Harmens van Rijn 50
 Reuchlin, Johann 152, 155
 Reusner, Nicolaus 311
 Révai Miklós 283–293
 Révay József 66, 72
 Révész Imre 322

- B. Révész Mária 82
 Rhenanus, Beatus 184
 Rhenferd, Jacob 52
 Rhodtner, Jonas 313
 Riederer, Friedrich 152
 Rigó László 323
 Rimay János 257, 330
 Ritoók Zsigmond 150
 Robel, Gert 45
 Róbert Zsófia 202
 Roell, Hermann Alexander 52
 Rosse, Alexander 309
 Rosty Kálmán 127, 129
 Rota, Martino 255–256
 Rotarides Mihály 319
 Rott, Jean 182, 186
 Rottal János 301–302
 Rovere, Hieronymus 308
 Rozsnyai Dávid 223–236
 Rubens, Pieter Paul 50
 Rudolf, II. (Habsburg) német-római császár
 és cseh király, I. Rudolf néven magyar
 király 204
 Rufinus testvér 274, 277
 Rupp Jakab 258
 Rutilius Numatianus, Claudius 63

 Sabatier, Paul 273–276, 278
 Sadeler, Ägidius 238
 Sadeler, Tobias 259
 Saladinus
 lásd Szaladin
 Salamon Ferenc 38–39
 Sallustius Crispus, Caius 11, 71, 121
 Salutati, Coluccio 150
 Sarcer, Erasmus 152
 S. Sárdi Margit 82, 223, 319
 Sárosi János 225, 232
 Sashegyi, Oskar 322
 Scaliger, Justus Cæsar 307
 Schade, Oskar 202
 Schanze, Helmut 152–153
 Schenker-Frei, Verena 184
 Schiller, Friedrich 78–79
 Schindlerus, Caspar Theophil 246
 Schmitt, Clément 274
 Schmuck, Hilmar 91
 Schneyer, Johannes Baptist 144

 Schoedel, Martin 248
 Schönaich, Fabian von 243
 Schönaich, Georg von 239, 243, 245–247
 Schöne, Albrecht 246
 Schöpflin, Johann Daniel 265
 Schöps, Andreas 238, 248
 Schreiner, Klaus 182
 Schwaiger András 80
 Schwarzenberg, Adolf 204
 Schweigger, Salomon 189, 191–195,
 197–200
 Schwob, Ute Monika 197
 Scultetus, Tobias 237–239, 243, 245–248
 Sebesi (Sebes) Miklós 232, 234
 Sehling, Emil 186
 Seidler, Andrea 323
 Seidler, Wolfgang 323
 Seidler, Wolfram 321
 Seigel, Jerrold Edward 150
 Seláf Levente 133
 Seneca, Lucius Annæus 12, 18, 25, 62–64,
 66–67, 72–73, 110, 123, 144, 183
 Sepsi-Martonosi Gyűjtő István 218
 Serédi István 232
 Sheehan, Maurice W. 274
 Sigray János 162
 Sik Sándor 41
 Simai Ödön 310
 Simonyi Zsigmond 92
 Sinai Miklós 322
 Sinzendorf, Joachim von 191, 193–194, 199
 Sipos Gábor 306
 Sixtus, V. pápa 308
 Smesmann, Abraham 238
 Somkuti Gabriella 220
 Sommervogel, Carlos 88
 Somogyi Sándor 322
 Spalatin, Georg 185
 Spangár András 258
 Spangenberg, Cyriacus 184
 Spangenberg, Wolfhart 317
 Speer, Daniel 199
 Spencer, H. Leith 145
 Sradler, Philip A. 181
 Stackmann, Karl 182
 Stagl, Justin 191–192
 Stangen, Karl Otto 313, 315
 Statius, Publius Papinianus 66

- Staud Géza 322
 Steinitz, Wolfgang 319
 Stephanus, Robertus 253
 Stettner (1780, Pozsony) 252
 Stoll Béla 83, 92, 138, 259
 Stralsundo, Henricus Bucholdus 51
 Streibig József 285
 Strohbach, H. 319
 Surgent, Johann Ulrich 155
 Sükösd Mihály 322
 Sylvester János 153
- Szabó András 84, 117, 126, 237
 Szabó G. Zoltán 78
 Szabó György 284, 318
 Szabó Károly 92, 127
 Szabó T. Attila 92
 Szacsvey Sándor 288
 Szádeczky Lajos 220
 Szakály Ferenc 227
 Szaladin (Saladinus) szultán 166
 Szalárdi János 227–230, 234–235
 Szalay László 38–39, 76–78
 Szamosközy István 227
 Szapolyai János magyar király 196
 Szarka Klára 318
 Szarvas Gábor 92
 Szász Imre 324
 Szatmárnémeti Mihály 26
 Szauder József 202, 221, 317, 322–324, 330–331
 Széchenyi György 46
 Széchenyi Zsigmond 46
 Széchy Károly 295
 Székely György 320
 Székely Júlia Anna 117, 126
 Szekfű Gyula 296, 319, 330
 Szelepcsényi György 130, 233–234
 Szelestei N. László 50, 133, 249, 262, 265, 271, 283, 291, 321, 325
 Szenci Fekete István 19
 Szenci Molnár Albert 89, 94, 98–99, 103, 107, 112, 158, 237–243, 245–248
 Szenkviczi Pál 26
 Szentiványi Béla 319
 Szentjóni Szabó László 139, 319
 Szentmártoni Szabó Géza 72, 255
 Szentmiklósi Sándor 43
- Szentpáli Ferenc 202
 Szepesi János 225, 231
 Szepsi Csombor Márton 45, 49–50
 Szepsi Laczkó Máté 228, 235
 Szeremley Samu 43–44, 55
 Szerentsi Nagy István 218
 Sziklay László 217, 320
 Szilády Áron 328
 Szilágyi András 43–44, 46–56
 Szilágyi Márton 261–262
 Szilágyi Mihály 167
 Szilágyi Péter 66, 69
 Szilágyi Sámuel 55
 Szilágyi Sándor 223, 236
 Szilágyi Tönkő Márton 28
 Szili József 321
 Szinán pasa 227
 Szinnyei Ferenc 139
 Szinnyei József 43, 84, 92, 160, 172, 225
 Szörényi László 273, 318, 323
 Sztipszky Hiador 127
 Szuda (Suidas) 307
 Szűcs Jenő 322
 Szwedowszka, Jadwiga 171
 Szymańska, Magdalena 171
 Szyrocki, Marian 246–248
- Tacitus, Publius Cornelius 71, 123, 331
 Takáts Sándor 166–167, 172
 Tardy Lajos 319
 Tarnai Andor 25, 27, 43, 124, 127, 139, 143–146, 155, 202, 217, 219, 264, 273, 277, 280, 283–284, 296, 301, 303, 309, 317–318, 323–325, 327–334
 Tarnóc Márton 117–118, 122–126
 Tarnóczy Jeromos 168
 Tasso, Torquato 58
 Taurinus, Stephanus 73
 Taxner-Tóth Ernő 325
 Téglás J. Béla 202
 Teleki család 302
 Teleki József 288–289
 Teleki László 20
 Teleki Mihály, id. (1631–1634 k.–1690) 306
 Teleki Mihály, ifj. (1671–1720) 55
 Temesvári Pelbárt 148
 Teply, Karl 197
 Terentius Afer, Publius 81

- Tertullianus, Quintus Septimius Florens 33
 Terzy, gr. császári ezredes 297
 Teuffenbach, Christoph 204, 212
 Teuteberg, Hans Jürgen 45, 189
 Teutovillanus, Andreas 312
 Textor von Haiger, Johann 246
 Thaly Kálmán 224, 295, 302
 Thauer, Wolfgang 182
 Theophülaktosz, Akhriszi 33
 Thilo, Valentin 157
 Thimár Attila 283
 Thomas, T. V. 42
 Thomasius, Christian 203
 Thököly Éva 20
 Thörök
 lásd Ponori Thewrewk József
 Thurnheer, Helen 184
 Thuróczy Horváth Andrea 323
 Tibullus, Albius 309
 Tiemann, Hermann 185
 Titus, Dorothea 242
 Titus (Titz), Peter ifj. 242
 Toldalagi Mihály 230
 Toldy (Schedel) Ferenc 31, 38, 75–80
 Tolnai Gábor 323–325, 331
 Tomek Vince 159–160, 164, 171
 Tomka-Szászky János 265, 272
 Tótfalusi Kis Miklós 253, 320
 Tóth Béla 153
 Trattner János Tamás 80, 287
 Traversagni, Lorenzo Guglielmo 151, 155
 Trebisonda, Giorgio da 151
 Trencsényi-Waldapfel Imre 323
 Trinkaus, Charles 158
 Trithemius, Johannes 184
 Turóczi-Trostler József 192, 199, 323
 Tuynman, P. 320
 Tüll Alajos 218

 Újfalvi Anderkó Imre 156
 Ulászló, II. (Jagello) magyar és cseh király 196
 Ulászló, IV. (Vasa) lengyel király 162–163
 Ullmann, Berthold Louis 181
 Undi Mária 54
 Ungnád Dávid 193, 199, 204, 206
 Unverzagt, Freiherr Wolf von 204, 208–209

 Urbanus, Theophilus
 lásd Francisci, Erasmus
 Usingen, Bartholomæus Arnoldi de 155

 Ürményi József 290

 Váczy János 80
 Vadianus, Joachimus 184
 Vajda Gyula 264, 271
 Valentinianus, I. római császár 307–308
 T. Váli Lajos 59
 Valjavec, Fritz 261, 322
 Valla, Lorenzo 150, 156
 Váradi Szabó István 23
 Várady Imre 218
 Várdai Ferenc 148
 Varga Dezső 256–257
 Varga Imre 125, 202, 259, 319
 Varga Imre Kapisztrán 273
 Varga István 318
 Varga Rózsa 323
 Vargha Anna 117, 126
 Vargha Balázs 317
 Vargha Damján 173
 Varjas Béla 264, 323
 R. Várkonyi Ágnes 295, 297–299, 303, 306
 Várkonyi Gábor 300
 Vas István 67–68
 P. Vásárhelyi Judit 306–307
 Vasoli, Cesare 281
 Vay Anna 20
 Vay Borbála 220
 Vay Mihály 225
 Vazul, Nagy Szent (Basilus Magnus) 33, 121–122
 Vechner, Georg 245
 Vécsey Miklós 139–140
 Vedres István 292
 Vergerio, Pier Paolo 146
 Vergilius Maro, Publius 58, 62, 72, 81–84, 115, 146, 150, 161, 307–315
 Versegly Ferenc 319, 323
 Vértés O. Augusztá 283
 Vetéssi István 124
 Vetsei (Pataki/Pap) István 218
 Vian, Nello 274
 Vickers, Brian 157
 Victorinus, Q. Fabius Laurentius 145

- Viszolajszky István 164, 167–168, 172
 Vitkovics Mihály 333
 Vitringa, Campegius 52
 Vizkelety András 144, 317–318, 321
 Vladisslaus
 lásd Ulászló, II. (Jagello)
 Vodosek, Peter 182
 Vogel Sándor 297
 Voigt, Christian 185
 Volf György 173
 Voltaire, François Marie Arouet 163
 Vossius, Johann Gerhard 320
 Vörös Antal 291
 Vörös Imre 219
 Vörösmarty Mihály 76–78

 Waeyen, Johannes van der 52
 Wagner, Petrus 334
 Waldapfel József 256
 Walther, Karl Kraus 202
 Watt, Joachim von 184
 Weber János 124
 Weber Simon Péter 249
 Wellmann Imre 297, 318
 Wenner, Adam 197
 Wesselényi Ferenc 298, 300–302
 Weszprémi István 322
 Wild, Johann 197, 199
 V. Windisch Éva 37, 227, 317
 Windisch Károly Gottlieb 252, 261–272
 Wissmann, W. 319

 Wits, Hermann 52
 Wittman Tibor 117–118, 126
 Wohlfeil, Rainer 182
 Wolff, Christian 219
 Wolphius János 312
 Wustmann, Gustav 185

 Zádor György 80
 Zedler, Johann Heinrich 238, 243
 Zeiller, Martin 189–190, 199
 Zeller, Bernhard 182
 Zeman, Herbert 45
 M. Zemplén Jolán 322
 Zetzner, Lazar 184
 Zimányi Vera 299
 Zimmermann, Erich 185
 Zolnay László 256, 258
 Zombori István 318, 320
 Zoványi Jenő 123, 126
 Zrínyi György 204, 208
 Zrínyi Ilona 297
 Zrínyi Miklós (1508 k.–1566) 204
 Zrínyi Miklós (1620–1664) 32, 42, 57–61,
 63, 65–70, 72–74, 117, 125–126, 218,
 295–306, 318, 323, 325, 331
 Zülfikár aga 224, 233
 Zwinger, Theodor 45

 Zsigmond (Luxemburgi) német-római
 császár, magyar király 159
 Zsindely Endre 317

Tartalom

BÁRCZI ILDIKÓ	
Amicitia	9
BARTÓK ISTVÁN	
A társadalmi rétegződés tükröződése	
a 17. századi magyar irodalmi gondolkodásban	19
BITSKEY ISTVÁN	
Esterházy Miklós, a hitvitázó nádor	31
CZIBULA KATALIN	
Egy magyar utazó a 18. század elején.	
Szilágyi András protestáns prédikátor naplója	43
CSONKA FERENC	
„Mindenütt feljül ég, a föld lészen alsó.”	
(Adalékok és észrevételek Zrínyi három epigrammájához)	57
DÁVIDHÁZI PÉTER	
Kettős védőpajzs mögött	
(Toldy Ferenc és a reformkori álnévhasználat)	75
ERDÉLYI LUJZA	
A Mihály-gyűjtemény <i>Tristia</i> -fordításai	81
HARGITTAY EMIL	
Justus Lipsius és Laskai János	117
HOLL BÉLA	
Báthory Zsófia imádságos könyve	127
HORVÁTH IVÁN — SELÁF LEVENTE	
Gautier de Coincy verses Krisztina-legendájának	
budapesti töredéke	133
H. KAKUCSKA MÁRIA	
Batsányi János Lőrinc-napi köszöntőverse	139
KECSKEMÉTI GÁBOR	
A prédikáció műnemi besorolása	
és a prédikációelméleti gondolkodás korszakai	143
KILIÁN ISTVÁN	
Podolin és Kisszeben piarista színháza	159

MADAS EDIT	
Középkori Zsófia-legendáink latin forrása	173
MONOK ISTVÁN	
„Libri in publica libraria exules scholastici”.	
Kísérlet egy fejléc értelmezésére, avagy	
a városi közösségi könyvtárak kialakulásáról Magyarországon	181
NÉMETH S. KATALIN	
Salomon Schweigger útleírásának magyar vonatkozásai	189
ÖTVÖS PÉTER	
„Khomb auß Hungern her”.	
Ausztiai paszkvillus a hosszú háború idejéből	201
PÓCSI KATALIN	
Gróf Lázár János erkölcstani versei 1763-ból	217
S. SÁRDI MARGIT	
Történelem lírában. Rozsnyai Dávid fejedelemportréi	223
SZABÓ ANDRÁS	
Szenci Molnár Albert Sziléziában	237
SZELESTEI N. LÁSZLÓ	
Korabinszky János Mátyás	
kísérlete könyvkereskedés nyitására (1780)	249
SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA	
Balassi Bálint képmása és a Balassa-család ősgalériája	255
SZILÁGYI MÁRTON	
Bél Mátyás <i>Adparatusa</i> és Kármán Urániája	
(<i>A’ Tűzpróbáról Magyar Országba’</i> című cikk forrása)	261
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ	
A Jókai-kódex kérdése	
a Szent Ferenc-legendára vonatkozó újabb kutatások fényében	273
THIMÁR ATTILA	
Révai Miklós 1784-es akadémia-terve	283
R. VÁRKONYI ÁGNES	
„Édes Gróf Öcsém Uram!”	
Csáky István két levele Zrínyinek	295
P. VÁSÁRHELYI JUDIT	
17. századi cento-költészetünk	307
Tarnai Andor munkássága (Bibliográfia)	
(<i>Összeállította Kecskeméti Gábor és Németh S. Katalin</i>)	317
Tarnai Andor búcsúztatása. Lovas, 1994. szeptember 3.	
(<i>Németh G. Béla, Bodnár György, Kovács Sándor Iván</i>)	327
A szerkesztő utószava (<i>Kecskeméti Gábor</i>)	333
Névmutató	335

Historia Litteraria 2.

Az Universitas Könyvkiadó sorozatának címe (HISTORIA LITTERARIA — „irodalomtörténet”) 18. századi, irodalomtörténeti szintézist először készítő régi magyar íróink önsz-melésére utal. Utal továbbá arra a felfogásra, amely általános a régi magyar irodalom csaknem nyolcszáz éves története so-rán, s amelynek ismerete nélkül e századok irodalma csak felszínesen érthető meg: irodalom mindaz, ami le van írva. A *historia litteraria* ennek értelmében sokféle irodalmi műfaj együttesét is jelenti. Sorozatunkban mind forrásműveket, mind tanulmányokat publikálunk, a legfőbb kritérium a közölt mű-vek szakmai újdonsága és tudományos igényű feldolgozása.

*

E kötettel az 1994-ben fájdalmasan korán elhunyt európai ran-gú irodalomtörténészre, Tarnai Andorra emlékezzünk. A ma-gyarországi írásbeliség megindulásától a felvilágosodás ko-ráig tartó évszázadok irodalmának minden részletét hihetet-len alaposággal ismerő, és a folyamatok irányának, jelentő-ségének egészét is mindig áttekinteni képes tudósra; és a ne-künk oly kedves emberre is, akinek szerény, emberséges, se-gítségre mindig kész egyénisége sokakat vonzott a régi ma-gyar irodalom kutatásához. Alkotóerejének teljében, odaadó tanári és nevelői munkájával felépített kutatói közösségek iránymutató vezetőjeként érte a halál. Munkatársai, tanítvá-nyai, barátai e tanulmánykötettel tisztelegnek emléke előtt.

Sorai, amelyeket hajdani egyetemi professzoráról, Hor-váth Jánosról írt Tarnai Andor, őrá is vonatkoznak immár: „a magyar irodalomtörténetírás klasszikusai közé tartozik ő, mint egy kor és mentalitás nagyszerű kifejezője, s így marad műve és személyisége a XXI. századra. Talán még emelkedik is rangja, ha a mainál alaposabb tudománytörténeti elemzéssel vizsgálják munkáját.”

